

BULLETIN
&
NIEUWS-BULLETIN
KONINKLIJKE NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE BOND

ZESDE SERIE • JAARGANG 11 • 1958

BESTUUR: Prof. M. D. Ozinga, *Voorzitter*; mr. P. J. van der Mark, *Secretaris*; mr. G. J. Wit, *Penningmeester*; dr. H. Gerson, dr. P. Glazema, R. C. Hekker, mej. dr. M. E. Houtzaker, ir. R. Meischke, Th. H. Lunsingh Scheurleer, mr. A. P. van Schilfgaarde, ir. C. L. Temminck Groll, prof. dr. J. J. M. Timmers.

REDACTIE: *Hoofdredacteur:* J. J. F. W. van Agt. *Voor de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond:* Prof. dr. A. W. Byvanck, *voorzitter*; N. E. H. J. J. Zon, *Secretaris*; prof. dr. H. Brunsting, dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, dr. R. van Luttervelt, ir. R. Meischke, prof. dr. M. D. Ozinga, prof. dr. H. van de Waal. *Voor de voorl. Monumentenraad; afd. I, Oudheidk. Bodemonderzoek:* J. G. N. Renaud; *afd. II, Monumentenzorg:* mr. R. Holtke; *afd. III, Musea:* D. F. Lunsingh Scheurleer; *voor „De Museumdag”:* dr. H. C. Blöte.

INHOUD

BIJDRAGEN

De cijfers verwijzen naar de kolommen van het Bulletin

BESTUUR K.N.O.B. Het saneringsplan voor de Alkmaarse binnenstad	187	LUTTERVELT, DR. R. VAN Jan Brandes, predikant, landeigenaar en tekenaar	29
BOM, J. A. L. De restauratie van het grafmonument voor Engelbert II van Nassau te Breda	219	MEISCHKE, IR. R. Het Oost-Indisch Huis te Amsterdam Het huis Rosmarijnsteeg te Elburg en enige opmerkingen over de aanleg der stad in 1392	197 71
BOONENBURG, K. Beschilderde boerenmeubelen in het Zui- derzeengebied	9	PEETERS, C. Afscheid van Oud-Nijmegen	41
CLARIJS, PETRA Het stedelijk museum De Broederpoort te Kampen heropend	236	RENAUD, J. G. N. Middeleeuwse glasfragmenten uit Maas- tricht Kastelen in het Rivierkleigebied	1 115
JANSE, H. De overkapping van de Oude Kerk te Amsterdam	141	ROES, A. Onze oudheden in de musea	91
KUILE, DR. E. H. TER Het Kurhaus te Scheveningen	179	TEMMINCK GROLL, IR. C. L. Zaltbommel	129
LUNSINGH SCHEURLEER, D. F. Restauratie wandschilderingen	9	UYL, IR. R. G. DEN Dorpen in het Rivierkleigebied	97

BOEKBESPREKINGEN

De cijfers verwijzen naar de kolommen van het Bulletin

BICKER CAARTEN, A. De molen in ons volksleven	JO DAAN 241	VERSTER, A. J. G. Brons in den tijd D. F. LUNSINGH SCHEURLEER	39
STUDIECOMMISSIE STICHTING MENNO VAN COEHOORN Atlas van historische vestingwerken in Nederland	J. BELONJE 95		

INHOUD

NIEUWS-BULLETIN

*De cijfers voorafgegaan door * verwijzen naar de kolommen van het Nieuws-Bulletin*

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUN- DIGE BOND

Bondsnieuws *71, *91, *163
Mededelingen *29, *99, *241
Notulen van de Algemene Ledenvergade-
ring op 8 maart 1958 te 's-Gravenhage *71
Notulen van de Algemene Ledenvergade-
ring op 20 juni 1958 te 's-Hertogenbosch *135

VOORLOPIGE MONUMENTENRAAD

Oudheidkundig Bodemonderzoek (afd. I)
Archeologisch Nieuws *1, *33, *53, *65, *81,
*101, *117, *133, *165, 177, *193, *225

Monumentenzorg (Afd. II)

Restauratienieuws *3, *35, *57, *67, *85, *107,
*125, *169, *183, *199, *229

Musea (Afd. III)

Museumnieuws *75, *109, *153, *171, *185,
*203, *235
Mededelingen . *63, *115, *131, *175, *243
Muntvondsten *69

DE MUSEUMDAG

Mededelingen *49, *63, *79, *115, *131, *175,
*223 (opzetkartons), *243
Museumpublicaties *111
Tentoonstellingsagenda *27, *47, *61, *75, *95,
*113, *127, *159, *173, *189, *221, *239,
Verslag van de tweede Museumdag 1957
op 30 nov. *7
Verslag van de eerste Museumdag 1958,
tevens Londonconference van the Mu-
seumsassociation *147
Verslag van de tweede Museumdag 1958
op 22 nov. *231

BIJDRAGEN

BERG, HERMA M. VAN DEN

De Hervormde Kerk te Dalfsen *89

BEMMEL, A. C. V. VAN

Schiermonnikoog, Het Natuurhistorisch
Museum *110

CLARIJS, PETRA

Een tentoonstelling in de Diergaarde
Blijdorp *203
Het Textielmuseum te Tilburg . . . *211

HEIDE, G. D. VAN DER

Zwartsluis, Natuurhistorisch museum
Schoonewelle in een nieuw gebouw . . *158

LUNSINGH SCHEURLEER, D. F.

Oenkerk, Stania State *109
Valkenburg Z.H., Oudheidkamer . . *157
Elst, Oudheidkamer in de Herv. Kerk *171
Uitstalkasten om in de open lucht kunst-
werken te exposeren in de gemeente
Brunssum *209
's-Gravenhage, Gemeentemuseum . . *217
Rotterdam, Stichting Willem van der
Vorm *235

TEMMINCK GROLL, IR. C. L.

De hervormde kerk te Olst *37

WOLFF-FILZ, J.

Rijswijk Z.H., Stichting Oudheidkundig
Museum uitgebreid en heropend . . . *75
Sneek, Fries Scheepvaart-museum gereor-
ganiseerd *155

IN MEMORIAM

Geurtjens M.S.C., Pater H. *53

BULLETIN

van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond

INHOUD

	KOL.
Middeleeuwse Glasfragmenten uit Maastricht.	1
<i>J. G. N. Renaud</i>	
Beschilde Boerenmeubelen in het Zuiderzeegebied	9
<i>K. Boonenburg</i>	
Jan Brandes, predikant, landeigenaar en tekenaar	29
<i>Dr. R. van Luttervelt</i>	

ZESDE SERIE

UITGEGEVEN DOOR DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
BULL. K.N.O.B. 6de SERIE JRG. 11, AFL. 1 (+ NIEUWS-BULL. AFL. 2) DEN HAAG, 15 FEBR. 1958

KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 Januari 1899

BESCHERMVROUWE: H.M. Koningin Juliana

BESTUUR: Th. H. Lunsingh Scheurleer, *Voorzitter*; mr. P. J. van der Mark, *Secretaris*; mr. G. J. Wit, *Penningmeester*; dr. H. Gerson, dr. P. Glazema, R. C. Hekker, Mej. dr. M. E. Houtzager, ir. R. Meischke, prof. dr. M. D. Ozinga, mr. A. P. van Schilfgaarde, ir. C. L. Temminck Groll, prof. dr. J. J. M. Timmers.

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken de Oudheidkundige Bond betreffende te zenden aan de Bonds-Secretaris, Mr. P. J. van der Mark, p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag. Het adres van de Penningmeester is: Blaak 10, Rotterdam. Het nummer der Postgirorekening van de Bond is 140380 te Rotterdam.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden f 10.—; voor Verenigingen f 15.—; voor Studenten-leden f 5.—; Per 1 jan. 1958, respectievelijk f 15.—; f 25.—; f 5.—.

BULLETIN VAN DE K.N.O.B.

waarin opgenomen *Nieuwsbulletin*, orgaan van de Vereniging „De Museumdag”.

REDACTIE: *Hoofdredacteur:* J. J. F. W. van Agt; *Voor de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond:* prof. dr. A. W. Byvanck, *Voorzitter*; N. E. H. J. J. Zon, *Secretaris*; prof. dr. H. Brunsting, dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, dr. R. van Luttervelt, ir. R. Meischke, prof. dr. M. D. Ozinga, prof. dr. H. van de Waal; *Voor de voorl. Monumentenraad:* Afd. I, *Oudheidk. Bodemonderzoek:* dr. P. Glazema; Afd. II, *Monumentenzorg:* mr. R. Hotke; Afd. III, *Musea:* D. F. Lunsingh Scheurleer; *Voor „De Museumdag”:* dr. H. C. Blöte.

Het Bulletin van de K.N.O.B. verschijnt 5 maal per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beiden worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van „De Museumdag”. *Bijdragen worden gehonoreerd met f 2.50 per pagina.*

ADRESSEN:

Hoofdredacteur: Rijksd. v. d. Mon.zorg, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag. Tel. 01700-614291.
Redactie-Secretaris: Rijswijkseweg 141, Den Haag. Tel. 01700-986739 (in bureautijden Tel. 01700-110299).

Voorlopige monumentenraad:

Afd. I. Oudheidkundig Bodemonderzoek, Kleine Haag 2, Amersfoort. Tel. 03490-4480.

Afd. II. Monumentenzorg, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag. Tel. 01700-614291.

Afd. III. Musea: Buitenhof 33, Den Haag. Tel. 01700-110722.

Museumdag: Raamsteeg 2a, Leiden. Tel. 01710-30641.

MIDDELEEUWSE GLASFRAGMENTEN UIT MAASTRICHT

DOOR

J. G. N. RENAUD

Tijdens de verbouwing van het Staargebouw aan het van Veldekeplein te Maastricht zijn enkele belangwekkende vondsten gedaan, die een beter lot verdienen dan na registratie in een doosje op de rommelzolder aan de vergetelheid te worden prijsgegeven.

Een funderingssleuf doorsneed namelijk een middeleeuwse cultuurlaag en hieruit konden wat scherven van glas en aardewerk verzameld worden. Op het museum is een en ander door de goede zorgen van de heer J. Sprenger voorzichtig gereinigd. Het aardewerk bestond uit geïmporteerd Rijns steenwerk, dat men globaal in de 13de eeuw zou willen dateren. Het glaswerk omvatte fragmenten van voeten en kelken, vervaardigd uit een groenig glas, benevens twee scherven van vrijwel kleurloos glas, die kennelijk tot hetzelfde voorwerp behoorden. Eén daarvan vertoonde een ornament met verguldsel.

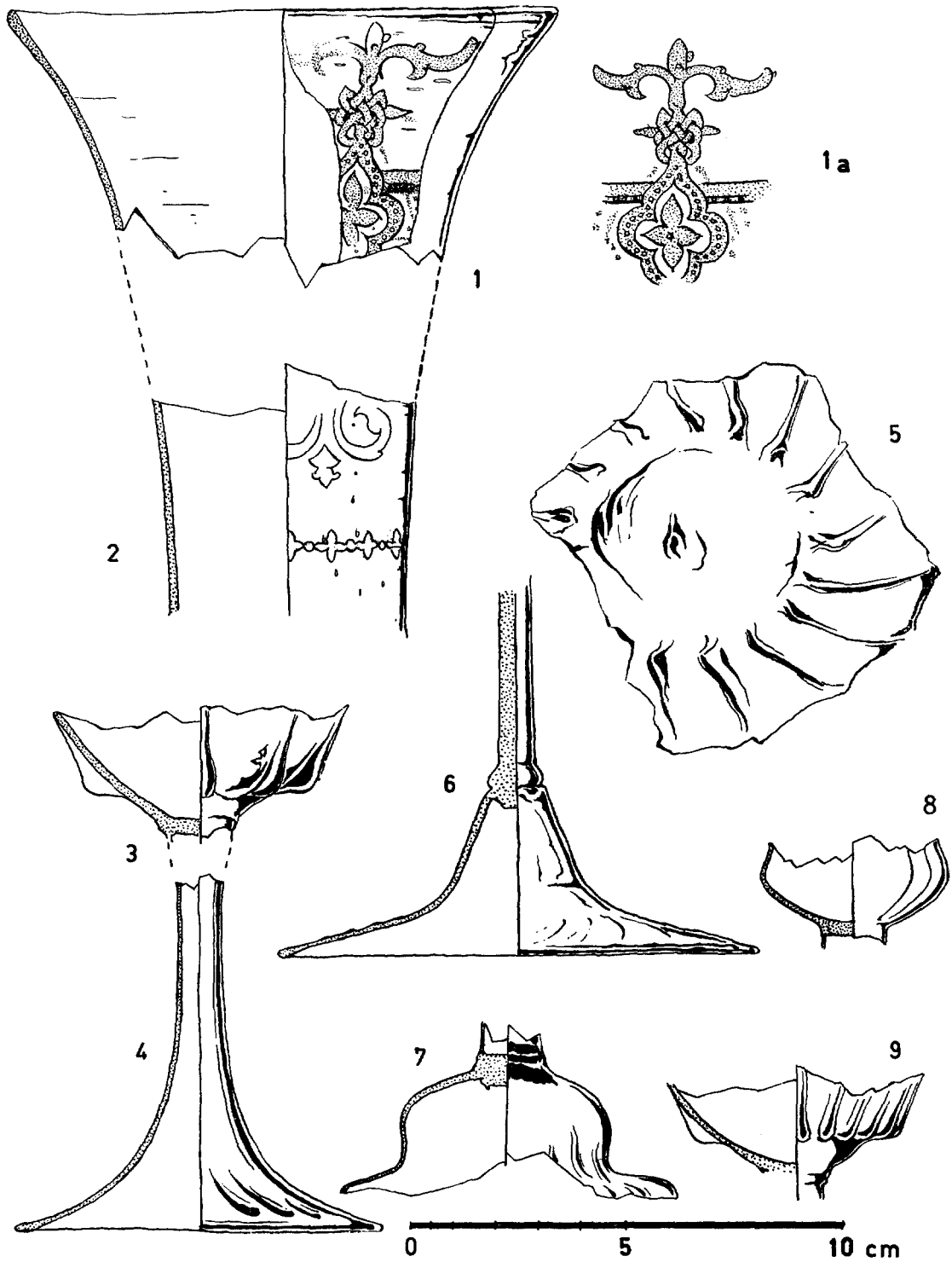
Daar de toestand van het groenige glas zeer slecht was, belandden de fragmenten op de R.O.B. te Amersfoort om te worden geconserveerd. Een welkome aanleiding voor schrijver dezès om zich opnieuw met de vondsten bezig te houden en een determinatie te beproeven. Nu is de literatuur over middeleeuws glaswerk niet bepaald uitgebreid; we staan hier in feite nog aan de grenzen van een terra incognita. Romeins glas vult vele vitrines in de musea van de Rijnstreek; door talrijke bodemvondsten ontstonden ook hier te lande belangrijke collecties. De ontdekking van Frankische grafvelden te Rhenen, Alphen, Maastricht en Zweelo bracht ons een vrijwel volledig overzicht van het glazen drinkgerei uit die tijd, welke op de Romeinse volgt. Maar na de kerstening van deze streken wijzigt zich het begrafenisritueel; we vinden geen bijgaven meer in de grafvelden. Omstreeks Karel de Grote verdwijnt het glazen gebruiksvoorwerp uit onze gezichtskring. Niet alleen in Nederland maar over geheel west-Europa zijn musea en particuliere verzamelingen bedroevend slecht van middeleeuws glas voorzien. Dit is zeker niet te wijten aan gebrek aan belangstel-

ling, maar het logisch gevolg van de schaarste. Raymond Chambon stelt in zijn pas verschenen boek, *L'histoire de la verrerie en Belgique* (Brussel 1955) vast, dat de Karolingische tijd geen belangstelling voor het drinkglas voelde; eerst tegen het einde van de 13de eeuw komt er in de waardering van het materiaal een verandering ten goede.

Ondanks het feit, dat de groten der aarde enige eeuwen wellicht niet bepaald „glasminde” waren, mag men aannemen, dat in enkele streken de activiteit van de glasblazers nooit gestokt heeft en de tradities van het bedrijf bleven voortleven. Hier verbindt een — zij het dan wat dunne draad de Frankische tijd met de 14-15de eeuw. In een centrum als Keulen moet dit het geval zijn, wellicht ook in de omgeving van Aken, evenals het voor Lotharingen zal gelden. We weten, dat er in Normandië steeds glasproductie is geweest. Willem de Veroveraar bezat veel glaswerk en vanuit Normandië werd in de 12de eeuw de glasblazersnederzetting, later glasrepubliek, Altare gesticht.

Onze kennis van de voortbrengselen is maar uiterst klein en beperkt zich tot enkele stukken. Slechts de archeologen — en de grondwerkers! — kunnen nu nog, op den langen duur, door goed gestratigrafeerde en gelukkige vondsten de lacune aanvullen.

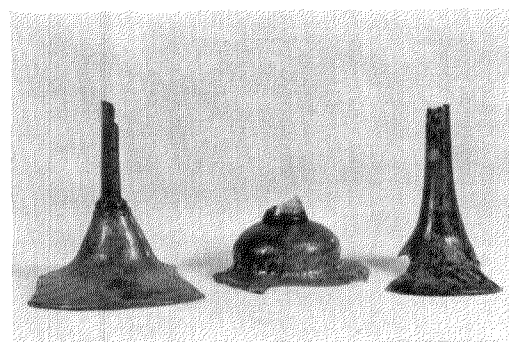
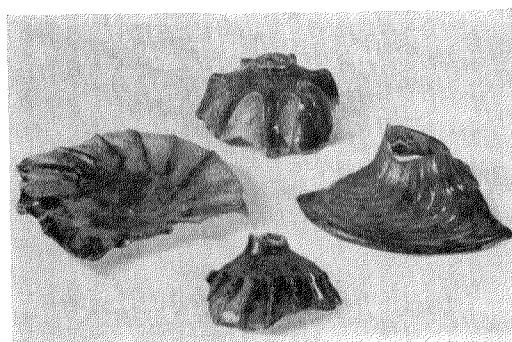
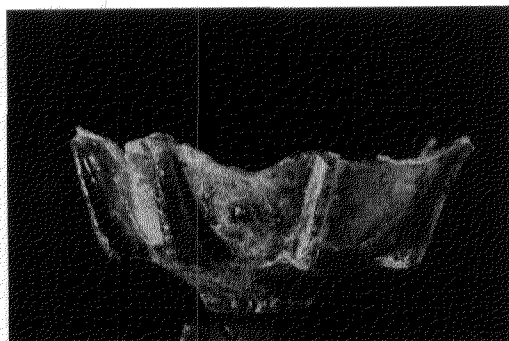
Een fortuinlijke greep mag de vondst van Maastricht zeker genoemd worden. Hier volgt dan een bespreking van de stukken, die in de begeleidende figuur afgebeeld zijn. De nos. 3 t/m 8 geven de scherven, bestaande uit lichtgroen glas, de nos. 1 en 2 het vrijwel kleurloze materiaal. De nos. 3 en 4 behoren waarschijnlijk tot hetzelfde drinkglas. De voet bestaat uit een ietwat trechtervormig gedeelte, waarover nauwelijks merkbare verdikkingen het aanzijn geven aan getorste ribbels. Dit gedeelte zet zich voort in een uiterst dunne holle schacht. Hoe hoog de schacht precies was, laat zich niet meer vaststellen, daar de onmiddellijke aansluiting met de kerk — het zou ook die, afgebeeld onder nr. 9

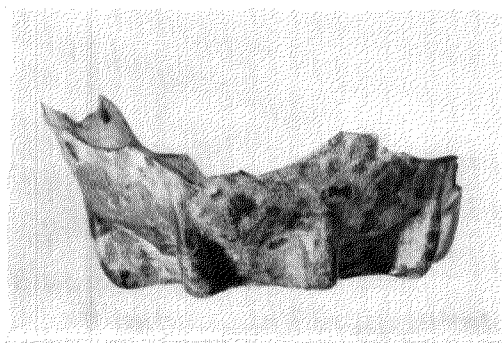
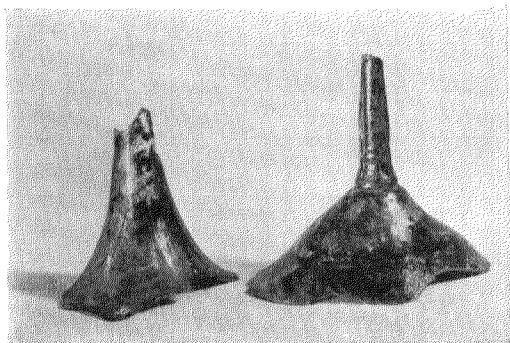
Glasfragmenten uit Maastricht Nos. 1 en 2: islamisch, tweede helft 13de eeuw.
 Nos. 3 t/m 9: Noord-Frans of Maasgebied; tweede helft 13de eeuw.

(tek. M. Bloemendaal)

MIDDELEEUWSE GLASFRAGMENTEN UIT MAASTRICHT

Afb. 1-4. Glasfragmenten gevonden te Maastricht, Noord-Frans of Maasgebied, tweede helft 13de eeuw. Vgl. fig. in de tekst.

Afb. 5 en 6. Glasfragmenten gevonden te Aardenburg Noord-Frans of Maasgebied, 15de eeuw. Het fragment rechts op afb. 5 hoog 4,7 cm; dat op afb. 6 met diameter 3,6 cm.

(Foto's R.O.B., Amersfoort)

Afb. 7. Glas, gevonden in de Augustijnenkerk te Rouen, eind 14de eeuw; hoog 19 cm.
Rouen, Musée Départemental des Antiquités. (Photo Ellebé Rouen)

geweest kunnen zijn — ontbreekt. Het kelkfragment no. 3 vertoont 7 krachtige verticale ribben, die regelmatig over de omtrek verdeeld zijn. Bij het stuk no. 8 laat zich dat door de geringe omvang niet meer vaststellen; vermoedelijk waren het er ongeveer twintig.

Het fragment no. 6 bezit een grote voetplaat met getorste ribbels; de massieve schacht is afzonderlijk gevormd en aan de voet gesmolten. Welke vorm van kelk men zich hierbij moet denken, valt slechts te raden. Het brokstuk, afgebeeld onder no. 7, wordt daar opgevat als voet, hoewel de randen zodanig zijn afgebrokkeld, dat zij geen conclusie toelaten. In het midden van wat men wellicht als onderste gedeelte van een kelk zou kunnen interpreteren bevindt zich evenwel het lidteken van het hechtijzer en dit maakt het wel onwaarschijnlijk, dat het onderhavige fragment als kelk bedoeld was.

Een klein, onder no. 8 afgebeeld brokstuk van ongeveer dezelfde vorm vertoont dit verschijnsel niet, is dus glad aan de binnenzijde. Hier voelt men zich zeer geneigd aan een kelk te denken.

No. 5 met zijn opgebolde bodem mag men voor een stuk drinkschaal houden. De buitenzijde vertoont een plastisch ornament in de vorm van de ons reeds bekende ribben, waarschijnlijk 16 in totaal, die hier waaivormig met de wand meelopen. Het lidteken midden op de onderkant geeft geen reden om aan een afzonderlijke voet te denken. Met zijn middellijn van minstens 10 cm moge men in deze drinkschaal een voorloper zien van de zo bekende, meestal kleinere „maigeleins” uit de 15de eeuw.

Bij gebrek aan bruikbaar vergelijkingsmateriaal is het heel moeilijk de herkomst van dit glas vast te stellen. Wanneer men het bekende werk van F. Rademacher, *Die deutschen Gläser des Mittelalters*, (Berlijn 1933) doorneemt, zal men tevergeefs naar overeenkomstige stukken zoeken. Geen enkel aanknopingspunt is er onder het door Rademacher gepubliceerde glaswerk te vinden.

Het reeds genoemde boek van Raymond Chambon, *L'histoire de la verrerie en Belgique*, geeft iets meer houvast. Hoewel ook hij vrijwel geen stukken uit de 13de of 14de eeuw kent en zijn mening op afbeeldingen moet baseren, geeft het gepubliceerde materiaal wel de indruk, dat onze Maastrichtse glazen, zij het niet uit Macquenoise, dan toch wel uit de Maasstreek afkomstig zouden kunnen zijn. Ludwig Fuchs, die veel in Noord-Frankrijk heeft rondgezworven op zoek naar middeleeuws glas, vond tenslotte in

het Louvre enkele stukken op een hoge, holle voet, die hij aan een noordfranse glasblazer meent te mogen toeschrijven. Deze stukken met hun lichtgeribbelde en getorste voet bieden eveneens punten van vergelijking met onze vondsten uit Maastricht.

Een gelukkige vondst maakt het mogelijk achteraf nog iets aan deze beschouwingen over herkomst en verwantschap toe te voegen. Want nadat het voorafgaande reeds lang geschreven en gezet was, kreeg de auteur de beschikking over een aantal nieuwe gegevens. Bij een bezoek aan het Musée Departemental des Antiquités te Rouen kwam mij een aantal te Rouen gevonden glasfragmenten onder ogen, die als twee druppels water geleken op onze fragmenten no. 3 en no. 9 (vgl. ook afb. 1-3). Helaas kon de heer de Flavigny, de Conservator, niet veel bijzonders over de stukken vertellen; het waren geen recente vondsten.

Maar, in dezelfde vitrine stond bovendien een vrijwel gaaf glas, waarover hij des te meer wist mede te delen (afb. 7). Dit exemplaar was namelijk gevonden in een nis van de Augustijnenkerk te Rouen, die tussen 1390 en 1400 gebouwd werd. Het is zeer goed mogelijk, dat het glas tijdens de bouw in de nis werd verborgen. De afbraak van de kerk in 1949 bracht het stuk weer te voorschijn. De heer Flavigny was zo vriendelijk mij er op te wijzen, dat James Barrelet in zijn *La verrerie en France* (Larousse, Paris 1953) dit glas op blz. 49 uitvoerig besproken had.

De verwantschap met onze fragmenten uit Maastricht is niet te loochenen. De grote voet, de dunne schacht (2 mm!) en de ribben vallen onmiddellijk op. Toch kwamen er bij nauwkeurige vergelijking verschillen in de bouw van de cuppa aan den dag, die door de afbeeldingen duidelijk gedemonstreerd worden. De glasfragmenten van Maastricht zijn dan ook zeker een goede honderd jaar ouder. Zoals reeds opgemerkt, was de overeenkomst met een paar andere, niet afgebeelde scherven, veel treffender. We mogen er ongetwijfeld uit besluiten, dat ze uit dezelfde glasblazertraditie voortgekomen zijn. Daarmee is nog niets gezegd over de plaats van herkomst. Barrelet meent, dat dergelijk glaswerk in verschillende centra, verspreid over geheel Frankrijk, werd vervaardigd. Wanneer men de gegevens van Chambon in de rekening betrekt, moet men deze uitspraak laten gelden voor geheel West-Europa.

Veel gelijkenis met het glas uit de Augustij-

nenkerk te Rouen vertoont een fragment uit Aardenburg (afb. 6), dat samengevonden werd met allerlei scherven en een muntje uit het laatst van de 15de eeuw. Grote waarde mag men overigens aan de ietwat vage vondstomstandigheden niet hechten. De bij het glas gevonden voetfragmenten stammen van ten minste twee glazen (afb. 5). Op grond van het Franse vergelijkingsmateriaal mag men de stukken van Aardenburg wel in de 15de eeuw dateren en ze beschouwen als leden van de grote glasfamilie, die klaarblijkelijk over geheel West-Europa verspreid was.

Het typische ribbel-ornament heeft een lange geschiedenis. We vinden het terug op de weinige bekende Karolingische glazen. Men vergelijke bv. Holger Arbman, *Birka, I, Die Gräber*, (Uppsala, 1940) Tafel 189 no. 3 en Tafel 194 nos. 3 en 4. Barrelet beeldt enkele vroege stukken af uit de musea van Bordeaux en Luik. Maar uiteindelijk vindt men de ribbels terug in het Romeinse glaswerk, in de bekende blauwe schalen en drinkbekers. De Romeinse glasblazers hebben dit ornament wellicht ontwikkeld uit zucht tot imitatie van het gedreven zilverwerk.

Besluiten wij met de nos. 1 en 2, zeer waarschijnlijk behorend tot dezelfde beker met uitgebogen bovengedeelte. De glasmassa is vrijwel kleurloos; op de breuk bespeurt men een licht-

bruine tint. Het randfragment draagt een versiering met verguldsel, dat op de wandscherf (no. 2) verdwenen is. Het ornament staat in een rode omlijning; de centrale figuur wordt door pareltjes van een lichtgroene opake glasmassa geaccentueerd. Het verguldsel is niet ingebrand en laat vrij gemakkelijk los.

Het is duidelijk, dat we hier met import uit Syrië te maken hebben. Het bekende boek van C. J. Lamm, *Mittelalterliche Gläser und Steinschnittarbeiten aus dem nahen Osten*, (Berlijn 1930) vormt een veilige gids in deze materie. Al spoedig komt men tot de ontdekking, dat ons stuk in de Aleppo- of Damascusgroep thuis hoort; het meeste valt te zeggen voor een plaatsing in de Damascusgroep, die Lamm in de periode $\pm 1250 - \pm 1310$ dateert. Op Taf. 145 publiceert hij onder no. 1 een stuk, waarvan het vlechtbandmotief bijna identiek is met dat op het Maastrichtse stuk.

De aan Lamm te ontleen datering voor onze fragmenten wordt gesteund door de determinering van het tezamen met het glas gevonden aardewerk, dat we immers eveneens in de 13de eeuw plaatsten. De in Maastricht te voorschijn gekomen glasscherven zijn uitermate belangrijk en deze ontdekking moge een aansporing zijn om bij graafwerk de grootste aandacht te hebben voor het materiaal uit aangesneden cultuurlagen.

SUMMARY

MEDIEVAL GLASS-FRAGMENTS FOUND AT MAASTRICHT

BY J. G. N. RENAUD

While the theatre and concert hall "het Staarbouww" at Maastricht was being rebuilt, some interesting glass-fragments came to light. The fragments of pottery, which also belonged to the find, led to the dating of the pieces in the 13th century. A study of the material yielded some surprising results. The numbers 1 and 2 of Textfigure are fragments of islamic glass with an ornament of gold enamel, enclosed by a red border. According to Lamm we have to do here with a glass of the so-called Damascus-group, to be dated between about 1250 and about 1310.

The other pieces are fragments of various glasses. Number 5 is the bottom of a shallow drinking-cup. Number 4 is a hollow foot, to which the cuppa number 3 may have belonged. Number 6 has a massive stem on a large foot. The remains of two cuppa's have modelled or-

naments of vertical ribs; nr. 3 having seven ribs, while nr. 9 probably had twenty. Material for comparison was found in the Musée des Antiquités at Rouen, which possesses a few fragments that are wholly identical with the ones found at Maastricht. There is also a connection with the glass, exhibited in Rouen, which was found in St. Augustine's church in the same town. It was found in 1949 while the demolition was in progress and it probably dates from the end of the 14th or the beginning of the 15th century. This fragment may very well be compared with a fragment found at Aardenburg.

Summing up we may say that the fragments must derive from a Northern French or Walloon workshop. The products of these workshops seem to show so much resemblance that a distinction according to areas is for the present impossible.

BESCHILDERDE BOERENMEUBELN IN HET ZUIDERZEEGEBIED

DOOR

K. BOONENBURG

Het beschilderde boerenmeubel is tot dusverre onvoldoende bestudeerd. Deskundigen op meubelgebied volstaan in het algemeen met het aanstippen van het onderwerp; volkskundigen beperken zich veelal, althans in ons land, tot het signaleren van bepaalde objecten. Niettemin is het noodzakelijk dat, wil men in deze materie tot een duidelijk voorstelling van zaken komen, kritisch beschouwd wordt, wat op dit gebied tot nu toe is gepubliceerd. In het onderhavige artikel is hiertoe een poging gedaan, aan de hand van een aantal citaten. Eerst hierna zal het mogelijk zijn, een verdere theorie te ontwikkelen.

Gedurende een tijdsverloop van ongeveer twee eeuwen is het beschilderen van houten meubelen in grote delen van Europa in zwang geweest. In het algemeen kan men stellen, dat deze periode liep van het midden van de 17de tot het midden van de 19de eeuw. In hoofdzaak drie gebieden zijn te onderscheiden, waar deze kunst, die vrijwel steeds tot de volkskunst moet worden gerekend, werd beoefend, namelijk zuid-Duitsland met Oostenrijk en enige aangrenzende gebieden, de kuststreek van noord-Duitsland met Nederland ter eenre en Denemarken ter andere zijde, en tenslotte het eigenlijke Scandinavische schiereiland. Zocht men tot aan het midden van de 17de eeuw de decoratie van meubelen vrijwel uitsluitend in het snijwerk, in sculpturen en reliëfs, veelal in eikenhout uitgevoerd, nadien ging men steeds vaker over tot beschildering in olieverf. Dit procedé was natuurlijk eenvoudiger dan het zeer tijdrovende en veel vakmanschap vereisende snijwerk; bovendien werd op deze wijze een kleurrijk product verkregen; ook kon men goedkopere houtsoorten toepassen, omdat het minder fraaie materiaal toch door de beschildering aan het oog werd onttrokken.

Josef M. Ritz schrijft in zijn *Alte bemalte Bauernmöbel*: „Das volkstümliche Malen ist (also) eine machtvoll zwingende Bewegung, die wohl innerlich mit dem Wesen des Barocks zusammenhängt und von ihm im einzelnen sichtbar befruchtet wird, aber doch nicht restlos daraus

erklärt werden kann. Sie müsste ja sonst landschaftlich unbegrenzt sein. Es hat jedoch nicht das gesamte deutsche Sprachgebiet gleicherweise an ihr teil”¹. Hoewel wij niet inzien dat, wanneer „de barok” inderdaad de grote initiator op het speciale gebied van deze cultuuruiting is geweest, het verschijnsel van de beschilderde boerenmeubelen om die reden landschappelijk onbegrensd zou moeten zijn geweest — hoeveel invloeden kunnen een dergelijke betrekkelijk primitieve uiting niet plaatselijk of tijdelijk verdringen! —, toch moet worden onderschreven, dat juist ten tijde van de barok deze (volks-) kunst een enorme „Aufschwung” beleefde en vele motieven inderdaad heel duidelijk aan deze stijlform zijn ontleend. Volledigheidshalve zij hier vermeld, in welke delen van het „Zuidgermaanse” verspreidingsgebied de beschilderde boerenmeubelen voorkomen: Appenzell, Glarus, Graubünden (Zwitserland), Odenwald, Baden, Schwaben, Tirol, Harz, Thüringen, Saksen, Beieren, Opper-Oostenrijk, Lausitz, Silezië, Bohemen, Moravië.

De noord-Duitse kuststreek, inclusief de Duitse Waddeneilanden, vertoont overeenkomst in karakter met het Nederlandse verspreidingsgebied dat kan worden aangegeven door de vermelding van enkele centra: Ameland, Terschelling, Hindeloopen, Molkwerum, Jisp, Assendelft (Zaans-streek), Marken. In Denemarken ontwikkelden zich meer eigen vormen, verwant aan die in het overige deel van Scandinavië. Er werd voornamelijk van bloemmotieven gebruik gemaakt, en wel in Scandinavië en Nederland vooral tulpen, naast rozen; in zuid-Duitsland treft men over het algemeen rozen aan, in Zwitserland en Tjecho-Slowakije ook anjelieren (dit laatste motief ook weer in Hindeloopen!).

„Der letzte und sehr bedeutsame Schritt in der Entwicklung des bemalten Möbels ist (dann) die Grundierung, das heisst, das völlige Bedecken des Holzes mit Farbe. Nicht zuletzt hat man

¹ Josef M. Ritz, *Alte bemalte Bauernmöbel*, München z.j., blz. 5.

das aus Zweckmäßizigkeitsgründen getan; man konnte ja nun, was die einschlägigen Verhandlungen in den Akten klar erkennen lassen, auch Holz schlechterer Beschaffenheit, „böses Holz“ verwenden“... Aldus Josef Ritz². Nu moet men hieruit niet de conclusie trekken, dat bij de vervaardiging van te beschilderen meubelen altijd van slechte soorten hout gebruik werd gemaakt. Er zijn namelijk beschilderde kasten, die geheel uit eikehout zijn vervaardigd, en het is een heel normaal verschijnsel, wanneer b.v. een beschilderde vurehouten kast panelen heeft van eikehout (wagenschot). Er zijn trouwens weinig algemeen geldende normen of regels te vinden: het hout werd zowel geschaafd als bedisseld; soms gebruikte men plamuur als grondlaag, soms niet! Tengevolge van de ongebondenheid van de makers is het soms moeilijk, op deze materie vat te krijgen, waarbij komt, dat het aantal beschilderde meubelen in Nederland betrekkelijk gering is te noemen.

K. Sluyterman laat zich in ongeveer overeenkomstige zin uit als Ritz, wanneer hij schrijft: „Beschilderen van meubels, zoals dit in de Middeleeuwen gebeurde, kwam in de 17de eeuw in Nederland weinig voor, en bleef zich dan ook alleen bepalen tot het boersche type. Dit zal wel hierdoor te verklaren zijn dat die eenvoudige meubelen in goedkoope houtsoorten (dennen- of grenenhout) uitgevoerd, een laag verf behoeften voor het behoud”³. Het behoeft uiteraard weinig betoog, dat men met „een laag verf” nog geen fraaie beschilderde kast heeft, en er dus ook meer positieve en artistieke factoren in het spel moeten zijn geweest.

Sluyterman verwijlt nog even bij de beschilderde meubelen in Nederland en ziet vage bindingen met Duitsland, Zweden en zelfs Finland, als hij schrijft: „Behalve in Friesland en op de eilanden (bedoeld zijn de Waddeneilanden) vindt men meubels van deze soort” (reeds eerder, minder gelukkig, omschreven als „polychrome voorbeelden van volkskunst”) „nog op vele verder gelegen visschersplaatsen en deze eenvoudige meubelkunst, die met de Zweedsche en Finsche huisvlijt groote overeenkomst heeft, zet zich tot langs de kust van Oost-Friesland voort”⁴.

Hierbij zouden wij willen aantekenen dat de

omschrijving „vele verder gelegen visschersplaatsen” wel erg vaag is. Dan is het zeer de vraag of deze meubelkunst op één lijn gesteld en vergeleken mag worden met „huisvlijt”. Tenslotte zij opgemerkt, dat de beschilderde meubelen niet alleen „langs de kust van Oost-Friesland” voorkwamen, doch vooral ook op de daarvoor gelegen eilanden, de Duitse Waddeneilanden. De mededelingen van Sluyterman zijn onjuist, resp. vaag, wanneer hij op bladzijde 119 een afbeelding, fig. 200, geeft van een Molkwerumer kast uit 1695 en daaronder vermeldt, dat dit een beschilderde Hindelooper kast zou zijn, en hij fig. 201, die een beschilderde Zaanlandse kast voorstelt uit 1690, preciezer had kunnen omschrijven als een Assendelfter kast. De beide meubels zijn in het bezit van het Fries Museum te Leeuwarden en maken deel uit van de expositie.

Christian Jensen schrijft o.m. 5: „Auf alle in Rede stehenden Inseln findet man Malereien an den Füllungen der Türen, an Gesimsen und Bettüren, Tiergestalten, Wasserlilien usw.; gute Sprüche und Reime sind meist auf Erhöhungen des Gefäßes oder auf Leisten der Holzwand gemalt oder neben Kerbschnittverzierungen eingeschnitten”.

Op deze eilanden werd dus vooral veel werk gemaakt van het beschilderen van betimmeringen, deuren en schoorstenen, zoals dat ook in Friesland veelal het geval was, en het beschilderde meubel „an sich” staat niet zo zeer in de belangstelling. Deze opvatting wordt bevestigd door de volgende aanhaling uit „Die Nordseeinseln” van Albrecht Janssen en Wilhelm Lobsien: „Treten wir ein in das Haus, so überrascht uns nach der Einfachheit und Bescheidenheit des Äusseren die Behaglichkeit und Farbenpracht der getäfelten Stube. Wände und Decken sind mit lebhaftem Blau oder Rot, auch mit aufgemalten Blumenstücken verziert”⁶.

Tenslotte wijst Josef Ritz nog op Nederlandse invloed in dit gebied, waarop hij helaas niet verder ingaat. Dit is te meer jammer waar b.v. op de Duitse Wadden wel wordt beweerd, dat de beschilderde houten „Brauttruhen”, die men vroeger aan de bruid gaf, uit Nederland geïmporteerd zouden zijn. Ritz dan schrijft: „Im Westen unserer Möbelgroszlandschaft spielt Farbigkeit im

² O.c., blz. 9.

³ K. Sluyterman, *Huisraad en Binnenhuis in Nederland in vroegere eeuwen*, 's-Gravenhage 1918, blz. 128.

⁴ O.c., blz. 129.

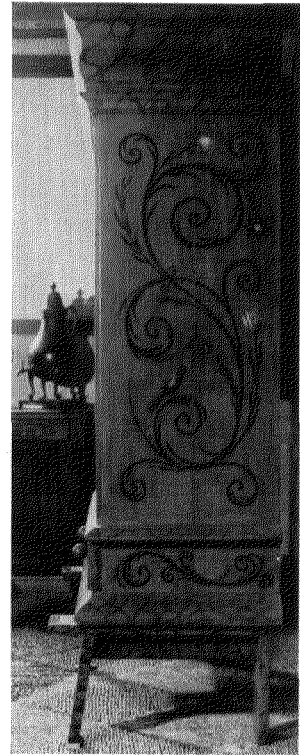
⁵ Christian Jensen, *Die Nordfriesischen Inseln*, Lübeck 1927, blz. 286.

⁶ Albrecht Janssen en Wilhelm Lobsien, *Die Nordseeinseln*, Leipzig 1928, blz. 358.

BESCHILDERDE BOERENMEUBELN

Afb. 1 en 2. Molkwerumerkast.

Enkhuizen, Zuiderzeemuseum

Afb. 3 en 4. Vroege Hindelooperkast met geschilderde festoenen.

Leeuwarden, Fries Museum.
(Foto's Zuiderzeemuseum)

Afb. 5. Hollandse kast.

Leeuwarden, Fries Museum.

Afb. 6. Voorbeeld van Hindelooper snijwerk in de trant van de (latere) beschilderingen. Leeuwarden, Fries Museum. (Foto's Zuiderzeemuseum)

Küstengebiet (Marschland, Halligen) eine wichtige Rolle. Handelt es sich dabei in erster Linie um Fassung und Gesamtraumgestaltung, die von Holland beeinflusst ist, so kommt doch auch das bemalte Möbel vor" 7.

Dat tussen de Nederlandse en de Duitse „Friese" gebieden culturele uitwisseling zal hebben bestaan, ja dat de daar voorkomende woonculturen loten zijn van eenzelfde stam, lijkt wel aannemelijk. Deze gehele atmosfeer heeft iets eigens, iets gemeenschappelijks, dat verbonden is met het zilte water en de lage kusten. Men zal daarbij geneigd zijn, te denken, dat vooral in onze Gouden Eeuw en ook nog wel enige tijd daarna, de Hollandse invloed op de Duitse gebieden groter was dan omgekeerd. Dit zou nog nader onderzocht moeten worden. Zo is er ook veel gesproken over de invloed, die de Noorse boerencultuur gehad zou hebben op de schildertraditie van Hindeloopen, waarop nog zal worden teruggekomen. In dit verband is het wel merkwaardig, dat Axel Steensberg meent, de Noorse invloed vooral in West-Friesland te hebben geconstateerd. Dit althans lezen wij in een zin als de volgende: „.....fra et lille Omraade ved den hollandske Nordsøkyst, hvor Indflydelse kan spores fra den norske Bondemaling" 8. Nu kan het zijn dat Steensberg het westelijke deel van de provincie Friesland, en in het bijzonder Hindeloopen, op het oog heeft, doch aan de andere kant heeft hij het over de Noordzeekust, zodat er aanleiding is te veronderstellen, dat hij inderdaad West-Friesland bedoelt, waar... vrijwel geen beschilderde meubelen worden of werden aangetroffen. Er zal nog gelegenheid zijn hierop terug te komen.

Hindeloopen.

Bij alle verschillen, die men in de boerenmeubelkunst in de onderscheidene gebieden kan opmerken, dient men tevens een open oog te hebben voor het gemeenschappelijke, dat deze volkskunst bindt. „Bei aller landschaftlichen Vielfalt jedoch gehen geheime Bindungen durch das ganze Gebiet. Es ist einmal die grosse Vorliebe für Rot und Blau, Farben, die in vielfach abgestuften Tönungen weithin das tragende Gerüst bilden, oder doch wenigstens fast immer bedeutsam mitschwingen. Es ist das an sich keine neue Feststellung, sondern nur eine Bestätigung

7 *O.c.*, blz. 24.

8 Axel Steensberg, *Malede Bondemøbler*, Nationalmuseum, Kopenhagen 1948, blz. 8.

der alten Redensart: „Blau und rot ist Bauernmod" 9.

Bij de beschilderde meubelen van Hindeloopen, waaronder o.m. zijn te verstaan klaptafels, kasten, bankjes, stoelen, sleden en betimmeringen, zijn de grondkleuren eveneens rood en blauw. „De grondkleuren zijn rood, blauw, wit, bruin (ook transparant), groen e.d." „Vooral rood en blauw, in vele variaties, komen als grondkleuren voor; van het meest lichte tot het meest donkere. Er bestaat een bijzondere voorliefde voor rood," aldus G. Huttinga 10. Zelfs voor dit zo heel typische Hindelooper werk is het oude adagium „Blau und rot ist Bauernmod" dus nog van toepassing!

Huttinga somt vervolgens de motieven van de Hindelooper schilderkunst op, zonder te pretenderen, dat hij iets weet over de herkomst daarvan: „Als motief diende veelal het acanthusblad (berenklauw), soms overgaande in dierfragmenten van fantastische vorm. Verder dienden allerlei bloemen, zoals zonnebloem, tulp, anjelie, roos enz. tot grondtypen voor ornament" 11.

Hoe zijn deze motieven in zwang gekomen? Dr. S. Sr. Coronel meende te doen te hebben met „een getrouwe kopie van de teekening en kleur der vrouwenkleederen" 12. Dit is echter onjuist: de typische Hindelooper krul komt in de sitsmotieven (er waren er misschien wel honderden) practisch niet voor. Er is overeenstemming in kleurigheid en fleurigheid, maar het gaat beslist te ver om dan maar van „een getrouwe kopie" te spreken. D. F. Lunsingh Scheurleer is in dit opzicht voorzigtiger, wanneer hij schrijft: „S. A. Waller Zeper wijst er op, hoe hij in het museum te Stockholm meubels zag, met dezelfde kleuren en motieven, die wij in Hindeloopen aantreffen. Maar zeer zeker is ook de kleeding van invloed geweest" 13.

Op de mededeling van Waller Zeper, welke stamt uit 1923, komen wij nog nader terug. Wij zien echter dat Lunsingh Scheurleer alleen maar beweert, dat de kleding „van invloed" is geweest; hij levert geen bewijs en noemt ook geen voor-

9 Joseph Ritz, *o.c.*, blz. 25.

10 G. Huttinga, „Hindelooper schilderwerk", *Schildersblad*, 9 febr. 1950, blz. 763.

11 *O.c.*, blz. 777.

12 S. Sr. Coronel, *Herinneringen aan de Historische Tentoonstelling van Friesland*, Leeuwarden 1878, blz. 51.

13 D. F. Lunsingh Scheurleer, „Volkskunst in woonhuis en huishouding", in *Nederlandsche Volkskunst* (red. A. Teenstra), Amsterdam 1941, blz. 83.

beeld, zodat wij de bewering niet behoeven te onderschrijven.

Lunsingh Scheurleer heeft echter een scherpe neus als hij stijlovereenkomst op het spoor komt tussen Hindeloopen en Noord-Holland (en bij dit laatste denken wij in het bijzonder aan de Zaanstreek). Hij schrijft b.v.: „Hetgeen wij heden als Hindeloopen betitelen, werd niet uitsluitend in dit stadje zelf gemaakt, maar evengoed in de omliggende plaatsen, zoals Molkwerum, Warns en Koudum; door de Friesche meren lag dit cultuurcentrum vrij geïsoleerd. Het stond oudtijds in nauwere relatie met Noord-Holland, dan met het eigen land”.

Het is jammer dat er voor de bewering over de meubelindustrie van Molkwerum, Warns en Koudum geen bronnen worden genoemd; enig stijlverschil is er bovendien vrij zeker geweest; men denke aan Molkwerumer kasten (afb. 1 en 2). De nauwe relatie van dit gebied met Noord-Holland is evenwel een bewezen feit, dat door archiefonderzoek wordt gedekt.

In het Fries Museum te Leeuwarden bevindt zich een fraaie vroeg-18de eeuwse Hindelooper kast (uit 1713), welke naast typisch Hindelooper motieven op de verticale stijlen geschilderde festoenen vertoont, die overeenstemmen met de versiering, welke gewoonlijk op de 17de eeuwse Zaanse (gewoonlijk Assendelftse) kasten voorkwam (afb. 3). De zijanten van deze kast vertonen een wonderlijke compositie van fors geschilderde allegorische en bijbelse voorstellingen, met daarnaast verticaal een brede plank met guirlandes van rozen en tulpen, volkomen op dezelfde wijze gedaan als in Noord-Holland gebruikelijk was. Daarboven, horizontaal, als een volkomen andere stijlform de ijle toon van het vroege Hindelooper motief. Is deze kast een overgangstype van Zaanse naar Hindeloopers? (afb. 4).

Er zijn meer aanwijzingen, die het vermoeden wettigen, dat de Hindelooper meubelkunst oorspronkelijk stelde op de Zaanse. Lunsingh Scheurleer vermeldt b.v. de beddebankjes en de latere beddetrapjes en gaat dan voort: „Deze bankjes heetten in de oude verkoopacten wel „Sardammer bankjes”. Wil dit zeggen, dat zij oorspronkelijk uit Zaandam kwamen?”¹⁴ Het antwoord op deze laatste vraag moet m.i. bevestigend zijn, daar de mogelijkheid voor een andere uitleg, voor zover wij weten, niet aanwezig is. Iets verder¹⁵ schrijft Lunsingh Scheurleer, dat

de keefkasten van Noord-Holland oorspronkelijk (in Friesland) werden geïmporteerd en „later te Hindeloopen en elders in Friesland nagemaakt, waarbij zij een eigen karakter hebben gekregen”. Hij voegt hieraan nog de mededeling toe: „Het rankenornament is van grooten invloed geweest op de geschilderde motieven in de Hindelooper kunst”. Inderdaad: wij kunnen het Hindelooper krulmotief niet anders zien dan als een geschilderde weergave van de vroeger in reliëf voorkomende Oudhollandse krul. Voor dit belangrijkste stijlmotief behoeven wij althans niet naar Scandinavië of Voor-Indië te zien! (afb. 5). De bloemmotieven als zonnebloem, tulp, anjelier en roos zijn tenslotte ook gebaseerd op inheemse bloemen; het is niet per se nodig om de herkomst daarvan op Voor-Indische sissen te zoeken. En op iedere goede keefkast kwamen toch ook afbeeldingen voor van vogels (keeft is waarschijnlijk kievit). De kievit komt ook later in de meubelschilderkunst van Noord-Holland nog voor. Als deze vogel later wat gestyleerd wordt, is het dan de „garuda”?

Lunsingh Scheurleer wijst er bovendien op, dat het merkwaardige, hoge, beschilde vuurscherm van Hindeloopen geheel dezelfde vorm heeft als het Zaanse¹⁶, en dat de Zaanse wieg en die van Hindeloopen eveneens dezelfde vorm hebben¹⁷. Deze verschijnselen, alsmede de wetenschap dat Hindeloopen inderdaad nauwe contacten met Noord-Holland onderhield, maken het toch wel zeer waarschijnlijk dat de Hindelooper meubelindustrie haar ontstaan heeft te danken aan de import van Zaanse, beschilde meubelen. Een opmerking, gemaakt in „Het Huis Oud en Nieuw” van 1905¹⁸ over de mogelijke invloed van over de grenzen, doet in haar eenvoud weldadig aan en gaat niet verder dan men kan verantwoorden: „Deze Indisch-bonte sjitsen en het polychroom porselein, dat de zeelui „uit de Oost” meebrachten, zullen vermoedelijk den zin voor bontheid bij de Hindeloopers hebben opgewekt”. Inderdaad, deze uitheemse dingen zullen de zin voor bontheid vermoedelijk hebben opgewekt; elke bewering die verder gaat zal men dienen te bewijzen. Een grote zin voor bontheid kwam en komt trouwens nog voor op Marken en Urk, te Volendam en Spakenburg! Het is mogelijk dat deze eigenschap is opgewekt door vreemde invloeden; het kan echter ook zijn

¹⁶ *O.c.*, blz. 88.

¹⁷ *O.c.*, blz. 92.

¹⁸ *Het Huis Oud en Nieuw* 3 (1905), blz. 288.

¹⁴ *O.c.*, blz. 84.

¹⁵ *O.c.*, blz. 86.

dat hier b.v. in de drachten sprake is van „Resterscheiningen” van een algemene, kleurrijke dracht, die wellicht teruggaat tot op de Middeleeuwen. Hiermede wil uiteraard niet gezegd zijn, dat deze kleurrijke drachten „en détail” niet uitsluitend elementen uit latere perioden bevatten. De essentie is: het streven naar bonte kleuren, en dit streven zal ouder zijn dan de drachten.

Ook M. P. van Buytenen wijst op Noordhollandse invloed. Hij spreekt nl. van „..... een beeldsnijder uit Zaandam (gewoonlijk in de stukken als Sardam geschreven), waar Hindeloopen eveneens zeer nauwe relaties mede had,.....”¹⁹.

Hij geeft een beschrijving van de door ons vermelde Hindelooper kast uit het Friese Museum, doch valt niet over de verschillende stijlen, die in de beschrijving van dit meubelstuk hun uitdrukking vinden. Hij merkt wel op, dat dit stuk „picturaal ontegenzeggelijk beter verantwoord (is) dan het overige Hindelooper werk”²⁰, doch dit is uitsluitend een kwestie van smaak. Het zou inhouden dat het later bergafwaarts is gegaan met de artisticeit, en het zal niet licht vallen, daarover objectief te oordelen. Van Buytenen is echter een overtuigd aanhanger van de „verre reizen theorie”, schrijft zelfs van „het Hindelooper volkskunstproduct, waarvan a priori echter wel vastgesteld kan worden, dat het niet anders gezien kan worden dan als een vrucht van verre reizen”²¹. Tegen een a priori verklaring kan men moeilijk stelling nemen. Tenslotte de duidelijk geformuleerde stelling: „Met Noorwegen en Voor-Indië is voor drie vierde de afkomst van de Hindelooper volkskunst gegeven, waarbij dan Amsterdam als trait d'union functionneert”²². Inderdaad een heldere formulering, echter onbewezen.

Ook mr. P. C. J. A. Boeles heeft zich uitvoerig met de „Hindelooper kunst” beziggehouden. Na een waarderende beschrijving te hebben gegeven van de 17de eeuwse (onbeschilderde) eiken betimmeringen²³ schrijft hij: „Waar omtrent Nederlandsche volksmeubels in het algemeen nog maar bitter weinig bekend is en de tijd om daarachter te komen gaandeweg verstrijkt, is het wel belangrijk, in het eenig overgebleven of liever bekende Hindelooper beddebankje (Fries Museum)

een trait d'union te zien tusschen ver van elkaar verwijderde centra van volkskunst. Geheel gelijke beddebankjes waren toch in zwang op het eiland Ameland en in de Zaanstreken. Al die bankjes zijn beschilderd en hebben dezelfde hoofdtrekken”²⁴. Zoals bekend hebben deze beddebankjes zich te Hindeloopen niet gehandhaafd; het is mogelijk deze eerste bankjes (te laag voor de Hindelooper bedsteden) als Zaanse import te zien. Voor Ameland bestaat hetzelfde vermoeden, hoewel men daar misschien later zelf de „Amelander beddebankjes” is gaan vervaardigen.

Boeles geeft echter nog meer evidentie op het punt van de Noordhollandse (Zaanse) afkomst der Hindelooper volkskunst, b.v.: „De voorstellingen waarmede het Hindelooper bankje beschilderd is, zijn ontleend aan de geschiedenis van den verloren zoon, en herinneren bij uitzondering aan Zaanlandsche volkskunst, al is ook de gesneden krul met vogel typisch voor Hindeloopen”²⁵. Hierbij ware te bedenken, dat in de 17de eeuw de „krul met vogel” toch herhaaldelijk in het fries van de gesneden Hollandse kasten voorkomt, en het typische voor Hindeloopen hierin ligt, dat dit motief daar is vastgehouden en gestyleerd.

Van veel belang zijn ook de volgende uitspraken van Boeles, die het hierboven medegedeelde in vele opzichten onderstrepen:

„Aan punten van overeenkomst tussen de Zaan en Hindeloopen ontbreekt het (evenwel) niet.

Zoo vindt men op beider meubels een nabootsing van marmer, vooral op plinten en omlijstingen, en de handelsrelatiën tusschen beide oorden, die o.a. vaststaan door na te melden scheepsboek, hebben ook sporen nagelaten in de Hindelooper boedellijsten, die o.a. omstreeks 1725 „een sardammer bank” en „sardammer schorteldoeken” vermelden. Sardam is natuurlijk een afkorting van Saenredam of Zaandam”²⁶.

„In de groote Hindelooper kamer van het Leeuwarder museum staat een (dergelijk) uit Holland geïmporteerde blank eikenhouten keeft, uit de eerste helft der 17e eeuw, een type dat spoedig door de Hindelooper schrijnwerkers nagevolgd en op eigen wijze versierd werd. Op de paneelen verschijnen de Hindelooper vogels, met krullen omlijst, of wel voorstellingen van geloof, hoop, liefde en gerechtigheid, uitgevoerd in precies denzelfden naieven stijl, die de gebeeldhouwde deu-

¹⁹ M. P. van Buytenen, *Hindeloopen, Friesland's Elfde Stede*, Amsterdam 1946, blz. 45.

²⁰ *O.c.*, blz. 52.

²¹ *O.c.*, blz. 33.

²² *O.c.*, blz. 57.

²³ P. C. J. A. Boeles, „Hindelooper kunst” in *Het Huis Oud en Nieuw* 4 (1906), blz. 358.

²⁴ Op blz. 361.

²⁵ *O.c.*, blz. 363.

²⁶ *O.c.*, blz. 363.

ren van onze 17e eeuwse pronkbedstee ver-
toonen" 27 (afb. 6).

„Onwaarschijnlijk is het niet dat het in Hindeloopen zoowel in snij- als schilderwerk oneindig herhaalde motief van opgerolde ranken en het motief van vogels die aan druiven pikken, uitloopers zijn van de in het begin der 17e eeuw op Nederlandsch schrijnwerk, vooral op friezen van beschotten en kasten, veel voorkomende ornamenten" 28.

Resumerende kunnen wij als vrij zeker aannemen dat de Hindelooper meubelkunst in eerste instantie een voortzetting is van oud vaderlandse bedrijvigheid op dit gebied.

Men zal opgemerkt hebben, dat door verschillende deskundigen is aangevoerd, dat de motieven van de Hindelooper schilderkunst hun oorsprong vinden in:

- a. voorwerpen van Noorse of Zweedse volkskunst.
- b. geïmporteerde sitsen stoffen.
- c. geïmporteerde porcelein.

Wij menen te hebben aangetoond, dat er weinig reden is, aan te nemen, dat de onder b en c genoemde mogelijkheden historische werkelijkheden zijn geweest. Het kan evenwel van belang zijn, de onder a geschetste mogelijkheid nader op haar mérites te toetsen. Lunsingh Scheurleer schreef reeds (zie hiervoor) dat Waller Zeper er in 1923 op heeft gewezen, dat hij in het museum te Stockholm meubels zag, met dezelfde kleuren en motieven, die wij in Hindeloopen aantreffen. Waller Zeper verklaart echter in het bewuste artikel 29 in de allereerste plaats, dat door hem „een diepgaand onderzoek in dat uitgestrekte Noorden niet is ingesteld" 30. Hij zegt, dat hij „enkele voorwerpen heeft gezien met het blauw beschilderd, dat ons uit Hindeloopen bekend is" 31. Dit betrof Zweedse voorwerpen, en deze typische kleur blauw vindt hij ook in Noorse „rockblader". Verder wijst Waller Zeper op de gelijkheid van kleur bij kleine Noorse voorwerpen en voegt daaraan toe: „Ook de wijze van versiering droeg steeds overeenkomst: men zou Hindelooper nappen er tussen kunnen zetten zonder dat dan verschil in 't

oog viel" 32. Er is dus slechts sprake van overeenkomst, en dit geldt niet voor meubels, maar voor „kleine voorwerpen". Voor de meubels wordt alleen de kleur (soms) overeenkomstig genoemd.

Wanneer Waller Zeper hieraan nog toevoegt: „Alleen zijn de Noorse „kalkar" meer van anderen vorm", dan verzwakt dit nog zijn betoog. Want de conclusie moet luiden dat het bedoelde verschil wel in het oog zou vallen, zelfs dus bij deze kleinere zaken. Daarenboven is het woord „kalkar" in Noorwegen volkomen onbekend; waarschijnlijk zal „tankar" bedoeld zijn.

Uit een en ander mag wel blijken, dat het weinig zin heeft zich op de mening van Waller Zeper te beroepen, waar hij bovendien nog toegeeft slechts een oppervlakkige indruk te hebben medegenomen. Noorse experts, die een bezoek brachten aan Hindeloopen, zijn wel geneigd, aan wederzijdse beïnvloeding te geloven. Verder durft men niet te gaan. Ik noem in dit verband de namen van Marta Hoffmann, conservator van het Norsk Folkemuseum te Oslo en van Svein Molaug, directeur van het Norsk Sjöfartsmuseum aldaar.

Uitvoering bestudering en vergelijking van alle beschikbare motieven is hier een onontkoombare eis, wil men uiteindelijk tot klaarheid komen.

Zaanstreek.

Van vrij algemene bekendheid is het feit, dat de Zaanstreek reeds in de 17de eeuw beschilderde houten meubelen produceerde. Over het algemeen was de versiering eenvoudig en werd de meeste zorg besteed aan omlijnde voorstellingen van taferelen, aan het dagelijkse leven ontleend (afb. 7), of ook wel van Bijbelse of allegorische taferelen. De hoofdkleur der decoraties is groen en/of gebroken wit, doch ook andere kleuren komen voor.

Dr. G. D. J. Schotel vestigde er reeds de aandacht op, dat de „flap-, klap- of slagtafels" . . . „soms door uitstekende meesters (waren) beschilderd" 33 (afb. 8).

Schotel onderscheidt naast „bondjes" (kleine kasten met beschilderde of glazen deurtjes) en „huishoudstertjes" (mahoniehouten hangkastjes) . . . „nog andere kasten, die minder rijk besneden en met minder kostbaar hout ingelegd dan

27 *O.c.*, blz. 365.

28 *O.c.*, blz. 365.

29 S. A. Waller Zeper, „De oorsprong van de kleuren der Hindelooper sierkunst", *De Vrije Fries*, 27 (1923), blz. 302 e.v.

30 *O.c.*, blz. 304.

31 *O.c.*, blz. 305.

32 *O.c.*, blz. 305.

33 G. D. J. Schotel, *Zeden en gebruiken aan de Zaanstreek*, Haarlem 1874, blz. 4.

die in 't beste deel echter niet minder geriefelijk en tot dagelijksch gebruik geschikt waren, waartoe ook de zoogenoemde Assendelftsche kast (met allerlei tafereeltjes beschilderde kastjes en een opening van boven) en de antieke houten Jisperkast met zes met bijbelsche figuren beschilderde deurtjes dienden" ³⁴.

Deze soms zeer fraaie Assendelfter kasten worden in musea en een enkele maal bij particulieren nog wel aangetroffen; het Rijksmuseum „Zuiderzeemuseum" te Enkhuizen bezit er twee van (afb. 10 en 11). De Jisper kasten lijken zeldzamer te zijn.

G. J. Blees geeft van beide soorten kasten een meer uitvoerige beschrijving. Hij zegt: „... De Jisper en Assendelfter kasten bezaten immer beschildering met Bijbelsche tafereelen (de geschiedenis van Job, de geschiedenis van Jozef, enz.). De Assendelfter kast was een breede, meestal van vuren- of grenenhout vervaardigde kast, op ronde klossen staande, waarvan de zij-paneelen met lofwerk en bladornament beschilderd zijn, terwijl de voorkant Bijbelsche tafereelen weergeeft. Bovenaan bevinden zich twee kastjes met beschilderde deurtjes, dan volgt een breede opening, waarin meestal een Delftsch blauw porseleinen servies geplaatst werd, en onderaan zijn weer twee kastjes aanwezig, hooger dan de beide bovenste en eveneens afgesloten door deurtjes met beschilderde panelen" ³⁵.

Blees rept dus niet van de horizontale delen, die met bloemen kunnen zijn beschilderd, of ook wel vaak met de op Oudhollandse kasten in reliëf uitgevoerde herten- of hazenjachten. Over de Jisper kast schrijft hij: „De Jisper kast was een aan de voorzijde geheel gesloten kast en miste dus de gelegenheid om een servies, voor het oog zichtbaar, weg te bergen. In plaats van twee, vond men veelal vier tot zes, door deurtjes met beschilderde panelen afgesloten, kastjes en beneden, evenals bij de Assendelfter kasten, twee hogere kastjes of een kastje met dubbele deur, in vier paneeltjes verdeeld" ³⁶. De Jisperkast zal voornamelijk als linnenkast in gebruik zijn geweest; de Assendelfter waarschijnlijk als porceleinkast.

Blees schrijft ook over de belangrijkheid van beide soorten kasten als exportartikel, hetgeen ons bijzonder belangrijk voorkomt, daar bij wijze

van spreken iedere kast, buiten de Zaanstreek geplaatst, een centrum kan worden voor de meubelschilderkunst, waarin dan plaatselijke invloeden zich op den duur zouden kunnen doen gelden. Hij schrijft: „Assendelfter en Jisper kasten worden nòch in Assendelft, nòch in Jisp of Wormer meer aangetroffen — wat er nog aanwezig was, is opgekocht en heeft zijn weg gevonden naar handelaars in antiquiteiten. Doch de meesten dezer kasten waren reeds in de 17e eeuw, toen ze vervaardigd werden, een belangrijk uitvoerartikel naar de Oostzee-provinciën, naar Denemarken, Zweden enz. Het bekende museum te Hamburg bezit een aantal beschilderde voorwerpen van Zaansehen oorsprong, die reeds enige eeuwen lang het eigendom waren van bewoners der Marschdorpen en boeren uit Sleeswijk-Holstein" ³⁷.

Men mag aannemen, dat wanneer de afzet in het buitenland reeds zo belangrijk was, de verspreiding in het eigen land toch ook van veel betekenis zal zijn geweest.

Nog een enkel woord over de beschilderde beddebankjes en tafels. Vooral de beddebankjes schijnen veel te zijn „uitgevoerd":

„De bedbankjes, karakteristieke producten van Zaanse Volkskunst, bezitten gewoonlijk getande bogen en gedraaide pooten. Dergelijke bankjes, in oude verkoop-notitiën Sardammer bankjes genaamd, treft men ook nog aan op het eiland Ameland en in Hindelooper kamers. Doch, terwijl als Bijbelsche voorstelling op Zaanse bedbankjes de geschiedenis van „den verloren zoon" dikwijls „in verwen gemaald" werd, gaf men op het eiland Ameland meer den voorkeur aan de geschiedenis van de zeven wijze en de zeven dwaze maagden." Hierbij zij opgemerkt dat de Amelander voorkeur zich op twee manieren zou hebben kunnen uiten, nl. door opdracht tot het beschilderen op de door Amelanders aangegeven wijze door schilders in de Zaanstreek of door inheemse schilders op het eiland zelf. Overigens handelt de bedoelde episode uit de Bijbelse geschiedenis niet over zeven wijze en zeven dwaze maagden doch over vijf van iedere categorie. Klaptafels werden, behalve in de Zaanstreek, ook gevonden te Hindeloopen en op de Nederlandse en Duitse Waddeneilanden. Waarschijnlijk is dit Zaanse product eveneens een uitvoerartikel geweest. Blees schrijft erover: „Elke kamer bezat een of eenige kleinere tafels,

³⁴ *O.c.*, blz. 12.

³⁵ G. J. Blees, „Oud-Zaanse Volkskunst", *Het Huis Oud en Nieuw*, 12 (1914), blz. 69.

³⁶ *O.c.*, blz. 70.

³⁷ *O.c.*, blz. 70.

³⁸ *O.c.*, blz. 68.

waarvan de tafelbladen door scharnieren of door wegschuiving van een der drie pooten omgeslagen en zoo tegen den wand gezet konden worden (z.g. flap aan de wand) of een slagtafel met beschilderde slagen. Ook werden de tafelbladen der flaptafels beschilderd, meestal met landschapjes, zeegezichten of taferelen uit het gezelschaps- en familieleven. En in 't klein werden ze op gelijke wijze als kinderspeelgoed nageemaakt" ³⁹.

Mr. D. Vis ⁴⁰ ontleent vrijwel alles wat hij mededeelt over de interieurverzorging aan het artikel van Blees. Hier zijn dus geen nieuwe gezichtspunten te vinden. De mening van Blees, dat te Jisp, Wormer en Assendelft geen beschilderde kasten meer worden aangetroffen, is ter plaatse als juist bevonden. De Zaanlandse Oudheidkamer te Zandijk bezit wel enige fraaie specimen van beschilderde sleden, tafels e.d., doch geen kasten. Men hoopt eerlang in deze leemte te voorzien, hoewel dit niet gemakkelijk zal vallen.

Tenslotte zij nog vermeld, dat er een type Zaanse kast voorkomt, welke wat beschildering betreft heel veel aan de Assendelfter kast doet denken, doch de specifieke „toog” mist en dus aan de voorzijde geheel gesloten is. Men zou nu verwachten, met een z.g. Jisper kast te doen te hebben, doch de omstandigheid, dat de kasten slechts vier beschilderde panelen vertonen, maakt dit minder waarschijnlijk. Schotel spreekt van zes beschilderde deurtjes, met uiteraard ten minste zes panelen, en ook volgens de beschrijving van Blees zou men meer dan vier panelen mogen verwachten. Niettemin blijft het mogelijk, dat wij hier met een vereenvoudigd type (of juist het prototype) van een Jisper kast te maken hebben (afb. 9).

Marken.

Dergelijke „vereenvoudigde” Zaanlandse kasten vindt men ook op het eiland Marken, waarbij direct moet worden aangetekend, dat juist hier blijkbaar kasten met zeer fraaie beschilderingen voorkwamen (afb. 12 en 13).

Blees zegt: „Marken kan zich niet beroemen op een Marker schilderkunst. Wat we aan beschilderde voorwerpen aantreffen, is meest alles van uit den vreemde ingevoerd” ⁴¹. Ongetwij-

feld is de aanduiding „uit den vreemde” in dit geval niet helemaal juist; de beschilderde schoolkistjes („schoolborden”) kwamen b.v. uit Friesland. Ook is later wel enig schilderwerk op Marken zelf vervaardigd (lepelrekjes, klompen). Wat de kasten betreft verklaart Blees: „Kasten met Bijbelsche voorstellingen doen in vorm aan Assendelfter kasten herinneren, doch worden bij boedelscheidingen dikwijls gehalveerd, zoodat de eene erfgenaam de bovenhelft, de andere erfgenaam de onderhelft van de kast bekomt” ⁴².

Dit gebruik is inderdaad in zwang geweest. Misschien verklaart dit wel het feit, dat er ook kastjes zijn met beschilderde deurtjes in de onderhelft en een opening met spijltjes in de bovenhelft. Dit kan een manier geweest zijn om een „onthoofde” kast weer volledig te maken. De spijltjes zijn gedraaid en doen denken aan die van de Hindelooper bedschotten.

Blees vermoedt dus dat de Marker kasten van Assendelft kwamen, of in het algemeen uit de Zaanstreek.

Dr. P. J. Kostelijk en B. de Kock beschrijven in hun boekje over Marken een 18de eeuwse kast, beschilderd met allegorische en bijbelse voorstellingen, en voegen daaraan toe: „In dagen van welvaart werden kostbare meubelen, door bekwame Hollandse schrijnwerkers vervaardigd, vanaf het vasteland ingevoerd. Helaas zijn vele fraaie exemplaren verdwenen en worden goede stukken steeds zeldzamer” ⁴³. Wij mogen dus wel aannemen dat de fraai beschilderde kasten inderdaad zijn geïmporteerd en stellen daarnaast vast, dat de eenvoudige gebruiksvoorwerpen niet of zeer sober waren versierd: Van de beddebankjes zegt Blees b.v. nog: „De bedbankjes zijn, in tegenstelling met de Oud-Zaansche, Oud-Amelanden en Hindelooper bedbankjes, geheel onversierd, tenzij men de er op geschilderde namen van het echtpaar, dat het huis bewoont, als versiering zou willen aanduiden” ⁴⁴.

Ameland.

Het eiland Ameland schijnt inderdaad een eigen meubelschilderindustrie te hebben gehad, hoewel op veel bescheidener schaal dan b.v. Hindeloopen.

J. H. C. Deelken vermeldt in zijn „Oude meu-

³⁹ O.c., blz. 69.

⁴⁰ D. Vis, *De Zaanstreek*, Leiden 1948.

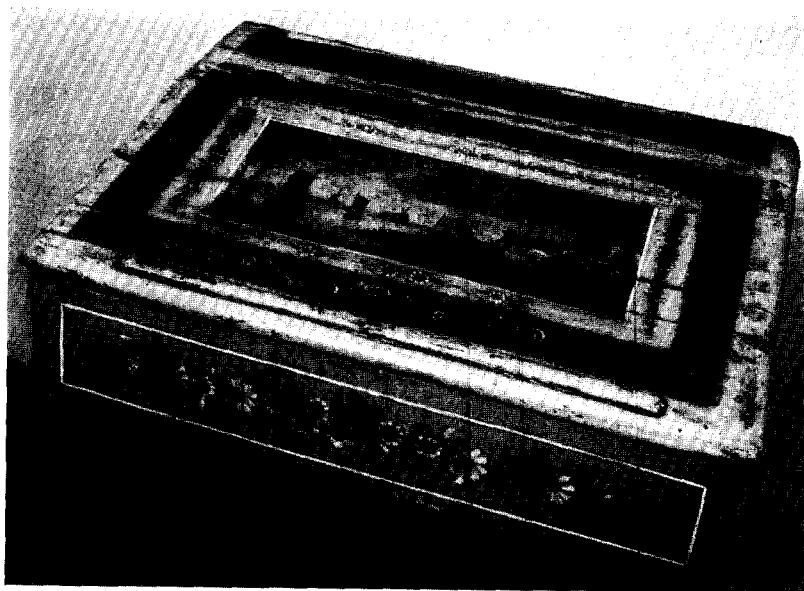
⁴¹ G. J. Blees, „Marken en Marker Volkskunst”, *Het Huis Oud en Nieuw*, 13 (1915), blz. 173.

⁴² G. J. Blees, o.c., blz. 173.

⁴³ P. J. Kostelijk en B. de Kock, *Marken*, Amsterdam 1955, blz. 27.

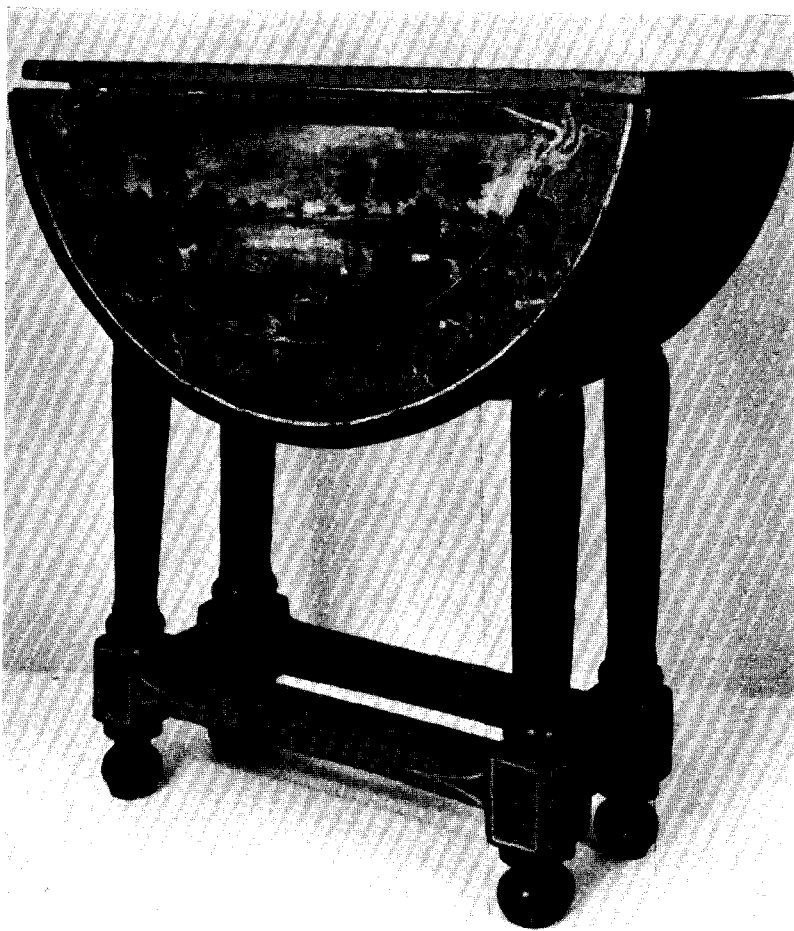
⁴⁴ O.c., blz. 171.

BESCHILDERDE BOERENMEUBELEN

Afb. 7. Beschilderde Zaanse lessenaar.

Arnhem, Openluchtmuseum.

Afb. 8. Beschilderde Zaanse klaptafel.

Arnhem, Openluchtmuseum.

(Foto's Openluchtmuseum)

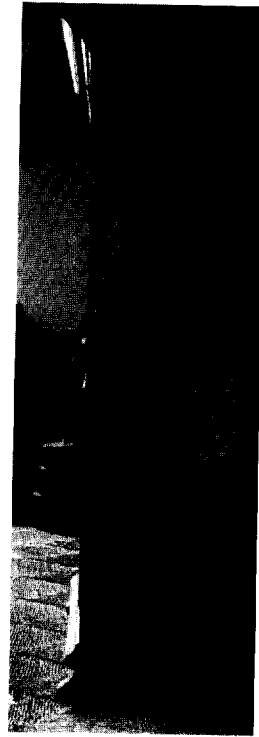
Afb. 9. Zaanse vierdeurskast.

Finkhuizen, Zuiderzeemuseum.
(Foto Zuiderzeemuseum)

BESCHILDERDE BOERENMEUBELN

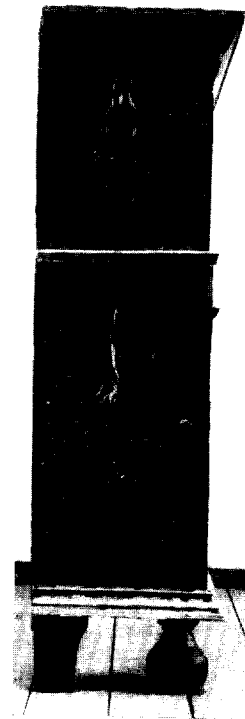
Afb. 10 en 11. Assendelfterkast.

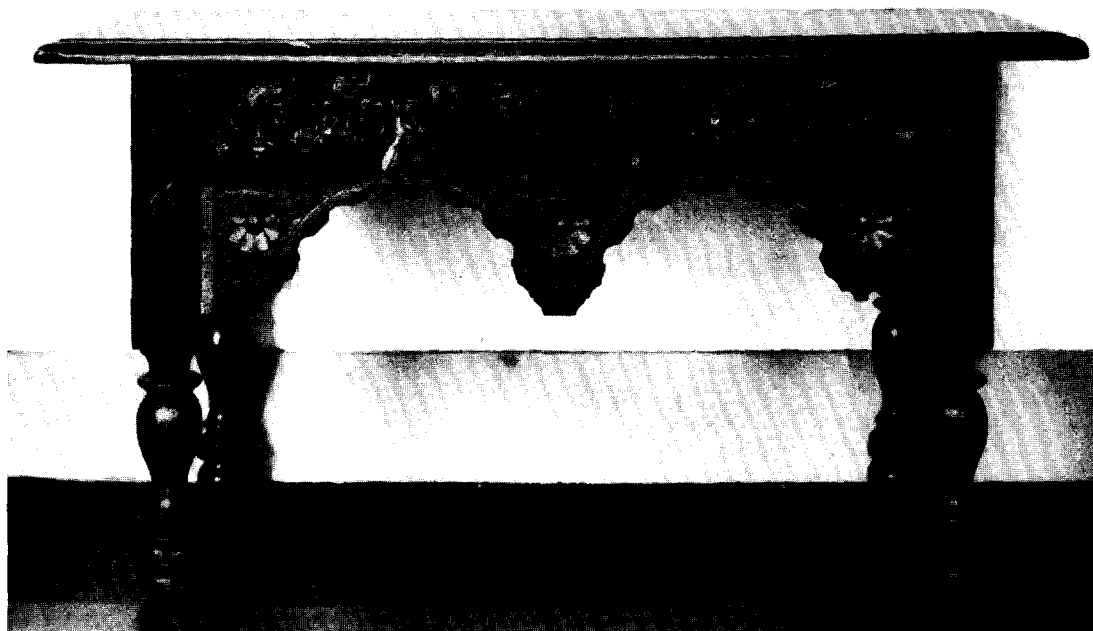
Einkhuizen, Zuiderzeemuseum.

Afb. 12 en 13. Markerkast.

Einkhuizen, Zuiderzeemuseum.
(Foto's Zuiderzeemuseum.)

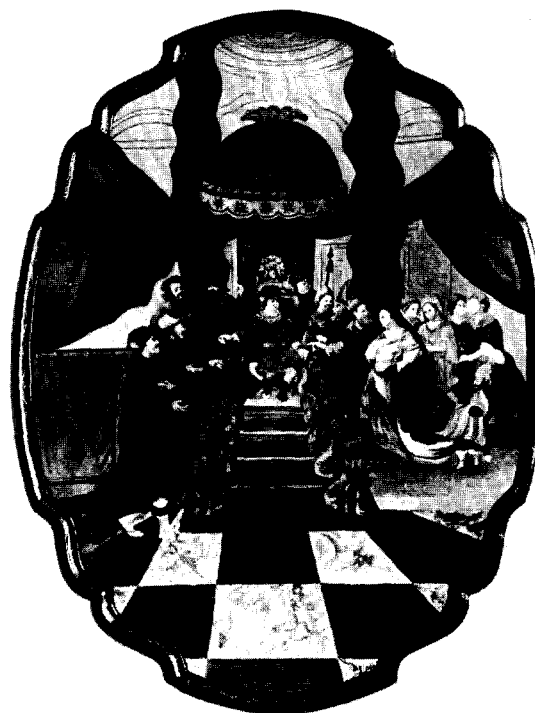

Afb. 14. Amelander beddebankje.

Lecuwarden, Fries Museum.

Afb. 15. Amelander hoekkastje.
Enkhuizen, Zuiderzeemuseum.

Afb. 16. Amelander tafelblad.
Lecuwarden, Fries Museum.
(Foto's Zuiderzeemuseum)

beleerkunst op Ameland" ⁴⁵ b.v. een beschilderde kist op schamels, een zondagslade, beddebankjes (met de wijze en de dwaze maagden), een wieg (met de „verloren zoon” en „Jozef verkocht”), een kast (zeldzaam), buffetkast, hoekkastjes, porceleinkasten, tafels en kleerkisten.

Bijzonder interessant is wat Deelken zegt over de beschilderde kasten, vooral met het oog op het reeds eerder medegedeelde ten aanzien van de Zaanse kasten: „Een zeldzaamheid op Ameland is de beschilderde kast. De deuren met vier panelen geven tooneelen uit de Schrift” „Het kapfries vertoont een herten- en hazentafereel, terwijl de zijkantten door bloemranken met vogels ingenomen worden”. „Soortgelijke kasten noemt men Assendelver of Zaanse producten; m.i. is dit echter een zuiver Amelandsche kast” ⁴⁶

Wij kunnen hierbij aantekenen: a. dat de door Deelken gegeven beschrijving volkomen overeenstemt met onze Zaanse kast zonder toog; b. dat de volksmond inderdaad sprak van Assendelver of Zaanse kasten, hetgeen onlogisch zou zijn indien de oorspronkelijke herkomst een andere zou zijn geweest en c. Deelken voert geen enkel argument aan om zijn zienswijze, dat het hier om een „zuiver Amelandse kast” gaat, te steunen. Wij nemen deze zienswijze derhalve niet over.

Een beschilderde kast, welke in 1955 door het Rijksmuseum „Zuiderzeemuseum” te Enkhuizen in Friesland werd aangekocht, en afkomstig was van Ameland, bleek bij nadere bestudering vrijwel tot in alle details identiek te zijn met de Zaanse kasten, terwijl het onmogelijk was, er iets specifiek Amelands in te ontdekken. Met andere meubelen kan dit echter wel het geval zijn. Het is bekend, dat de Amelander beddebankjes, overigens gelijk in vorm aan de Zaanse en andere beddebankjes, bij voorkeur de voorstelling dragen van de wijze en de dwaze maagden (afb. 14). De wijze van beschildering wekt evenwel geen bijzondere associaties met Ameland, zodat wij geneigd zijn tot de stelling, dat deze bankjes wel eens door Amelanders in de Zaanstreek besteld zouden kunnen zijn, met de voorkeur voor de bijzondere voorstelling. Ook kan de Zaanse „export” naar Ameland traditio-

neel zijn geweest in die zin, dat voor Ameland bestemde bankjes „uiteraard” de voorstelling van de tien maagden droegen. Toch zijn er ook meubelen, die een typisch Amelands cachet dragen, en wel in het bijzonder de Amelander hoekkastjes en tafels (afb. 15 en 16). De wijze waarop deze meubels zijn beschilderd is altijd groot van opzet, fors en raak gedaan, en toch in lichte tinten gehouden. De techniek is bij dit soort meubels zo overeenkomstig dat men zelfs geneigd is te geloven dat, het allemaal door één man is gedaan!

Toch is Lunsingh Scheurleer van mening, dat het hoekkastje met geverfde voorzijde en beschilderd met Bijbelse taferelen „wel in de Zaanstreek zal zijn ontstaan” ⁴⁷. Natuurlijk is dit heel goed mogelijk, doch dan is het daarnaast toch vrij zeker, dat in dit geval zich een eigen Amelander kunst heeft ontwikkeld „op Zaanse basis”.

Omtrent de herkomst van de kleerkisten, welke een decoratieve beschildering hadden aan de binnenzijde van het deksel, is nog weinig bekend.

Terschelling.

Ook het eiland Terschelling heeft, in geringere mate, beschilderde meubelen gekend. De heer H. J. de Feyfer te West-Terschelling deelt mij daarover het volgende mede: „Waarschijnlijk zijn de enige beschilderde meubelen die op Terschelling voorkwamen (en nog wel voorkomen) beddebankjes. Alhoewel deze hier „Amelander beddebankjes” worden genoemd, zijn de meeste exemplaren in het einde van de vorige eeuw uit de Zaanstreek geïmporteerd. Een veel voorkomende voorstelling is die van de vijf wijze en de vijf dwaze maagden. Meestal zijn deze dames echter met een dikke laag zwarte verf overdekt, terwijl het bovenblad van het bankje groen werd geschilderd. Het snijwerk met lotusbloemen bleef in rood en goud”. Het schijnt dat ook hier weer de import uit de Zaanstreek van betekenis is geweest. De tijdperiode („einde vorige eeuw”) lijkt vrij laat; misschien is dit nog nader te verifiëren.

Conclusie.

Resumerende kunnen wij vaststellen dat de vraagstukken met betrekking tot de beschilderde (boeren-)meubelen in Nederland nog onvoldoende zijn bestudeerd. Aangetoond is, dat de des-

⁴⁵ J. H. C. Deelken, „Oude meubeleerkunst op Ameland”, *Oude Kunst*, nov. 1916, nr. 2 en maart 1917, nr. 6.

⁴⁶ *O.c.*, nr. 6, blz. 3.

⁴⁷ D. F. Lunsingh Scheurleer, „Volkskunst in woonhuis en huishouding” in *Nederlandsche Volkskunst*, (red. A. Teenstra), Amsterdam 1941, blz. 94.

kundigen het onderling vaak niet eens zijn en hun mening niet altijd op concrete feiten baseren. Intuïtie is in deze zaken vaak een slechte raadgeefster, met name als het gaat om het vraagstuk van de beïnvloeding door het buitenland. Niettemin menen wij te mogen stellen, dat de Zaanstreek in deze tak van volksnijverheid van meer betekenis is geweest dan tot dusverre werd aangenomen, en dat de waarschijnlijkheid groot is, dat het beschilderde Zaanse meubel op ver-

spreide plaatsen bevruchtend zal hebben gewerkt. Voorlopige onderzoeken op het gebied van de stijlcritische vergelijkende studie van bloemmotieven, linten, festoenen, krullen en andere decoratieve elementen hebben mij in deze mening gesterkt. Dit onderzoek zal moeten worden voortgezet en zich ook moeten uitstrekken over de Bijbelse, allegorische en profane voorstellingen. Tenslotte zal plaatselijk archiefonderzoek wellicht verhelderend kunnen werken.

SUMMARY

PAINTED PEASANT FURNITURE IN THE ZUIDERZEE AREA

BY K. BOONENBURG

This article gives a critical survey of the publications on painted peasant furniture that have appeared up to now. They seem to warrant the conclusion that so far the problems relating to this subject have been studied insufficiently in the Netherlands. The opinions of experts are frequently at variance and they are not always founded on solid facts. Preliminary comparative studies of flowers, ribbons, festoons, scrolls and other decorative motifs enabled the author to

conclude that the Zaan area probably contributed more to this branch of folk-industry than has been assumed so far. Moreover, it is extremely likely that the influence of painted Zaan furniture spread to various regions beyond the Zaan area. It is essential that the researches in this field are continued and include the representations of biblical, allegorical and profane subjects. Finally investigations of the local archives may throw more light on the matter.

JAN BRANDES

PREDIKANT, LANDEIGENAAR EN TEKENAAR

DOOR

DR R. VAN LUTTERVELT

De naam van Jan Brandes hoort thuis naast die van Johannes Rach, Johann Wolfgang Heydt, Robert Jacob Gordon, Carl Friedrich Reimer en Johannes Schuhmacher als tekenaars van beperkte capaciteiten, wier werk voor de historische topografie en het aspect van het leven in de voormalige Nederlandse koloniën betekenis heeft. Tot voor kort was niets over hem bekend, doch onlangs dook een aantal waterverftekeningen van zijn hand op, waarvan het Rijksmuseum er verschillende voor de Historische Afdeling verwierf. Dankzij de hulp van Thulins Antikvariat te Stockholm kwamen er tevens bijzonderheden over 's mans leven aan het licht; bovendien publiceerde een Zweedse afstammeling een korte biografie van hem. Hierdoor is het mogelijk thans over deze merkwaardige man voor het eerst iets in het Nederlands te vertellen.

Jan Brandes werd geboren in 1743 te Bodegraven¹ als zoon van de rector gymnasii. Het beroep van de vader kennen wij uit het onderschrift op een getekend portret, dat zich nog in het bezit van de nazaten in Zweden moet bevinden: „Johannes Conradus Brandes Magister Artium liberalium et Linguarum Rector Gymnasii Bodegraviensis in Hollandia. Natus A° 1701 22 Decemb. Obiit A° 1781 27 Martii. Johannes Brandes filius delineavit”. Boven deze inscriptie het borstbeeld van een enigszins gezet heer achter een tafel, waarop een passer en een lineaal; links is een wapenschild aangebracht, rechts een harp, een fluit, een viool met strijkstok en een globe. Een inscriptie op de achterzijde van de foto naar dit conterfeitsel, die mij onder ogen kwam, vermeldt nog dat de oude heer Brandes ook na-

tuurwetenschappelijke onderzoeken verrichtte². Alles dus aanduidingen, dat Jan Brandes in een intellectueel en muzisch milieu moet zijn opgegroeid.

In 1764 ging de zoon naar Leiden; hij werd er op 20 maart ingeschreven in het Album Studiosorum der Universiteit, met de toevoeging „Bodegravensis”. De atmosfeer die hij er vond kan misschien het best worden aangeduid door te memoreren dat, tussen vele andere namen (waaronder heel wat buitenlandse) in dezelfde kolom van het Album die van „Johannes le Francq van Berkhey Lugduno Batavus. 36, M Dr” voorkomt, terwijl kort vóór Brandes, op 13 januari 1764, werd ingeschreven „Isaac Lodewijk de la Fargue van Nieuwland Haga-Batavus, Pictor & Chalcographus. 30”.

Ter voltooiing van zijn studie reisde de aanstaande predikant later naar Greifswald, waarschijnlijk voornamelijk omdat hij niet de Nederlands-Hervormde, doch de Lutherse leer was toegedaan. In 1770 werd hij voor het eerst beroepen, en wel te Doetichem. Acht jaar bleef hij deze nog jonge, pas in 1763 opgerichte gemeente dienen en hij heeft er goed zijn best gedaan, o.a. voor het bijeenkrijgen van gelden welke nodig waren voor reparaties aan het kerkgebouw³. Door bemiddeling van het Consistorie te Amsterdam ontving hij in 1778 een benoeming te Batavia. In deze jaren was de, eveneens nog jonge, want eerst sedert 1743 bestaande, Lutherse Gemeente aldaar niet onbelangrijk, voornamelijk door het grote aantal Duitsers en Scandinaviërs, dat toen als soldaat of anderszins de Compagnie diende.

Brandes arriveerde in 1779 in zijn nieuwe standplaats. Veel plezier heeft hij daar niet van

¹ De biografische gegevens zijn ontleend aan: E. Kellberg, „Jan Brandes på Skälsebo. En Holländsk prost som Småländsk jordbrukare”, in: *Kalmar Läns fornminnesförening. Årsboken „Kalmar Län”* 1947, blz. 77-89. Zie ook: *Katalog nr. 18, Originalteckningar och akvareller samt böcker illustrerade av Svenska konstnärer*. Thulins Antikvariat, Stockholm, blz. 13, waarvan echter een gedeelte door de studie van Kellberg is achterhaald.

² „Joannes Conradus Brandes fött 1701 död 1781. Farfader till Lagman Gabriel Kiehländers första hustru Johanna Maria Brandes. Hennes fader naturforskaren Johannes (Jan) Brandes”.

³ C. H. Lindijer, *Van een kleine Achterhoekse Gemeente. De geschiedenis van de Evangelisch Lutherse Gemeente te Doetinchem*. Doetinchem 1949, blz. 22 e.v.

zijn werk beleefd. Er heersten in Batavia allerlei moeilijkheden en onze dominee voelde er zich niet op zijn plaats. Toen hij eigener beweging in 1785 ontslag verzocht, kreeg hij dat dan ook terstond⁴. De terugreis naar patria nam niet minder dan twee jaar, o.a. door een lang oponthoud op Ceilon. Eindelijk in juni 1787 in Amsterdam aankomend, schijnt hij voorgoed genoeg van het herdersambt gehad te hebben. Bovendien waren ongunstige tijden voor de Verenigde Provinciën aangebroken. Het was het jaar waarin de wrijvingen tussen prinsgezinden en patriotten tot een uitbarsting kwamen, met het gevolg dat de Republiek, kort nadat de vierde Engelse Zeeoorlog en het conflict met Oostenrijk achter de rug waren, een Pruisisch leger haar grondgebied zag binnenukken. Een en ander deed de gerepatrieerde predikant nog in hetzelfde jaar besluiten weg te trekken, naar Zweden, in overleg met de koopman in dienst van de Zweedse Oost-Indische Compagnie Wimmercrantz, die hij op Java had leren kennen. In November 1787 zette Brandes met zijn achtjarig zoontje Jan, diens te Batavia geboren broertje Gossen en heel zijn hebben en houden, een Oost-Indische papagaai inluis, in Gothenburg voet aan wal. Van daar trok hij verder over land naar Misterhult, waar zijn vriend woonde. In Zweden is het de gewezen dominee goed gegaan en hij is er dan ook gebleven. Het kapitaal dat hij uit Holland had meegebracht werd gestoken in grondbezit te Skälsebo in Småland. Ervaring op het gebied van de landbouw had hij reeds in Indië opgedaan, waar hij niet minder dan twaalf slaven voor zich liet werken. Uit correspondentie, die nog bij zijn nazaten berust, blijkt voorts, dat een van zijn broers eigenaar was van een plantage in de West; het bebouwen van het land schijnt de familie niet vreemd geweest te zijn.

Reeds in 1788 hertrouwde Brandes, die weduwnaar was, met Maria Charlotta Wimmermark, dochter van een raadsheer (rådman) te Vimmersby bij Skälsebo. Zij schonk hem twee dochters, Johanna Maria, die van 1792 tot 1813 leefde en de vrouw werd van Gabriel Kjellander, burgemeester van Linköping, en Charlotta Constantia (1796-1870), echtgenote van de kapitein Per Reinhold Martin. De moeder stierf in 1802 en werd begraven op het kerkhof te Tuna. Zes jaar later, de 31ste Augustus 1808, overleed Brandes zelf.

⁴ Th. Jutting, „Geschiedenis der Evang.-Luthersche gemeente te Batavia. Utrecht” *Bijdr. tot de Gesch. der Ev. Luth. kerk in de Nederlanden* 6 (1845), blz. 19 e.v.

Tal van gegevens over zijn leven heeft deze veelzijdig geïnteresseerde man zelf neergeschreven. Bovendien had hij er plezier in tekeningen te maken van plaatsen, die hij op zijn reizen bezocht en van situaties, die hij meemaakte. Dit op zichzelf bescheiden werk bevat cultuurhistorisch menig waardevol document, menige aardige illustratie van het verhaal der geschiedenis. De tekeningen die hij in Nederland en in de Oost vervaardigd had nam Brandes bij zijn emigreren mee naar Zweden, met het gevolg dat zijn naam in zijn vaderland in het vergeetboek raakte. De portefeuille waarin ik te Stockholm enige van zijn schetsen vond, bevatte tevens, naast Zweedse en Franse topografische prenten uit de 18de eeuw en litho's uit de 19de, een aantal, meest slechte, drukken van oude Nederlandse prenten, o.a. door Frans Hogenberg, die mogelijk behoord hebben tot de uit Holland meegebrachte boedel.

De geschiedenis van Brandes rept niet van een leermeester in de tekenkunst. Of misschien zijn oudere mede-student te Leiden Isaac Lodewijk de la Fargue hem lessen heeft gegeven is niet bekend. Mogelijk is er in het geheel geen leermeester geweest; uit het werk zelf leest men eer de hand van een weinig of niet geschoold dilettant. Misschien heeft een kennismaking met Rach (1720-1783), die sedert 1764 als officier in Indië diende, hem beïnvloed. Gordon kan hij op doorreis aan de Kaap ontmoet hebben, doch zeker is dit geenszins. Het meest voor de hand te liggen schijnt contact met C. F. Reimer, die in 1768 naar de Oost kwam. Aan diens bekende tafereel: de jaarlijkse audiëntie door de koning van Candia verleend aan de Nederlandse gouverneur te Colombo, mr Iman Willem Falck, (1772, Rijksprentenkabinet, Amsterdam) herinnert de opzet van een tekening door Brandes van een bruidspartij in Batavia (afb. 1). In beide gevallen een gezicht in een holle, rechthoekige, onder een schuine hoek en met een tamelijk hoog gelegen oogpunt geziene zaal, die gevuld is met talrijke figuren; de hoge achterwand wordt gesierd met grote, naar voren overhellende spiegels en ingelijste tekeningen, schilderijen of prenten. Van het balken plafond hangen kaarsenkronen en lantaarns af. In uitvoering was Reimer met zijn vastere hand zeker de meerdere van Brandes, doch het „snapshot” van deze wordt gekenmerkt door een naïviteit die fris en vertrouwenwekkend aandoet. Een opschrift in potlood op de achterzijde van het blad verklaart de voorstelling: „De bruyd zit maar

alleen, met aan ieder kant een commater op stoelen. De bruidsstoel is verciert een vercierten spiegel hangt agter haar om haar van agteren te kunnen zien, de Bruydegom is onder de gasten. daar zitten geen heeren onder de juffrouwen. Luckonskning efter wigseln i Batavia efter hemkomsten utur kyrkan utur eftermiddags . . .” („Gelukwensen na de huwelijksinzegening te Batavia na thuiskomst uit de kerk des namiddags . . .”; de rest is onleesbaar geworden). Ieder détail is anecdotisch weergegeven: de zedig kijkende bruid die voor haar stoel staat om de felicitaties van een echtpaar in ontvangst te nemen, het Javaanse meisje dat de modieuze rok van de gelukwensende dame ophoudt, de bedrijvige kleine bediende die achter deze een blad met drie glazen draagt, het personeel met verversingen en een vuurtest op de voorgrond, het theeschenkend vrouwtje in de linker hoek, de zo juist vertrekkende gasten rechts, van wie de vrouw op zijn Indisch gekleed gaat; verder het inlandse orkestje, dat tussen de twee deuren is opgesteld, en tenslotte de converserende heren in het nevenvertrek. In het midden van de zaal tekende Brandes met potlood een grote bruidskroon, die echter niet werd ingekleurd; hetzelfde gebeurde met twee lantaarns, die geheel links en geheel rechts van de zoldering afhangen. De „troon” van de bruid vertoont ettelijke reptirs, die de tekenaar met zijn dunne waterverftechniek niet heeft kunnen wegwassen. Drie kinderen, op de treden van de verhoging, en een „commater” werden later in zwarte omtreklijnen toegevoegd en lijken onvoltooid. Door gebrek aan beheersing van de aquarel is het coloriet somber, vaak ietwat grauwig. In dit opzicht vielen twee voorstellingen van het leven op het platteland in de Oost (afb. 2) beter uit. De lichte en welgekozen kleuren: veel groen, helder blauw, wat geel en enkele vlekjes rood, doen fris aan. De wederom zich uitende belangstelling voor détails was hier een middel om een indruk te geven van de rijke verscheidenheid der tropische natuur. Ook spreken de beide bladen van een zeker gevoel voor wijdsheid van de ruimte. De menselijke figuren (van een merkwaardig blanke huidkleur!) zijn weer houderig; met rund, schaaap en eenden had de tekenaar minder moeite.

Een rijke artistieke oogst leverde het verblijf in 1785 op Ceilon op. Brandes zal er weinig bezigheden hebben gehad en zodoende ruimschoots de tijd, zich aan zijn liefhebberij te wijden. Allerlei merkwaardigheden die hij op het

eiland aanschouwde legde hij vast; het zestal tekeningen dat het Rijksmuseum op dit gebied bezit vormt een zeldzame illustratie van een hoofdstuk onzer koloniale geschiedenis. Inmiddels blijkt de kunstenaar flinke vorderingen gemaakt te hebben. Van drabbigheid in de kleur is geen sprake meer. De nuances zijn pikanter, de lijnvoering wordt gevoeliger en tegelijkertijd zekerder, de figuren bewegen zich natuurlijker. Het begrip voor de ruimte is aanmerkelijk toegenomen: in zijn landschappen heerst nu dikwijls een treffende weidsheid. Aardig en historisch interessant is in de eerste plaats de voorstelling van een bezoek, gebracht door een Compagniegezantschap aan de koning van Candy (afb. 3). In een hoge zaal, waarin getorste zuilen het dak stutten, troont de vorst in volle statie, voor zijn voeten een lang, bont tapijt. Een der rijksgroten heeft zich plat voor hem ter aarde geworpen. Om deze voor Europeanen curieuze houding vooral goed te tonen is de middelste van de zeven blauwgerokte Compagniesoldaten, die voor Zijne Majesteit knielen in plaats van hun meester de ambassadeur, weggelaten⁵ en de tekenaar noteerde dit feit er nadrukkelijk bij in het thans moeilijk meer leesbare onderschrift in potlood. De Nederlandse vertegenwoordiger, waarschijnlijk gouverneur Willem Jacob van de Graaf⁶, staat rechts, in een elegant rood costuum, een steek op het hoofd, toe te zien hoe zijn manschappen namens hem aan de vernederende verplichting van het knielen voldoen. Hem omringt een gezelschap pittoresk uitgedoste en zwart gebaarde Singalese hovelingen. Een van zijn beide secretarissen neemt intussen de zaal eens wat nauwkeuriger in zich op. Beheerst-nieuwsgierig kijkt een afdeling links neergehurkte piekeniers toe. Met dit al is de scène een kostelijk historisch document geworden!

De andere Ceilonese tekeningen behandelen alle topographische onderwerpen. Van een schip af tekende Brandes de stad Colombo, gezien uit het noorden (afb. 7): een smalle, natuurlijk weer zorgvuldig gedétailleerde streep grijsig

⁵ De gouverneur van Ceilon mr Iman Willem Falck, had bij het vredesverdrag van 14 februari 1766 met de lastige radja Singha nadrukkelijk weten te bedingen, dat de gezanten der Compagnie niet voor de vorst zouden knielen. Zie: E. C. Godee Molsbergen, *Geschiedenis van Nederlandsch Indië*, IV, Amsterdam 1939, blz. 283.

⁶ W. Wijnaendts van Resant, *De gezaghebbers der Oost-Indische Compagnie op hare Buiten-Comtoiren in Azië*, Amsterdam 1944, blz. 83.

wit, rood, en groen van het geboomte, die de afscheiding vormt tussen een brede strook van kabbelende blauwe golven en een hoge blauwe, licht bewolkte hemel. Als repoussoir dient, rechts op het tweede plan, een Nederlands schip. Nadrukkelijk staat op het blad vermeld dat het „ad vivum” genomen werd. Een ander, nog fijner en gevoeliger met de pen getekend en slechts ten dele sobertjes opgekleurd, draagt het opschrift: „gezicht van Colombo over het meertje, van 't zogenaamde Slaven Eyland af te zien 1784 op Ceylon door my gecopieerd 1785 5 Dec” (afb. 8). Waarschijnlijk beduidt „gecopieerd” hier: naar eigen aanschouwing (na) getekend. Immers, waarom zou Brandes ditmaal naar een voorbeeld van iemand anders gewerkt hebben, terwijl hij juist in 1785 zelf Ceilon bezocht? De prille, reepvormige tekening is niet zonder charme.

Dan boeien hem Boeddhistische heiligdommen: de door kleine gebouwen en tafels met offergaven omringde stoepa Kallane (Brandes noemt het in zijn onderschrift een pagode) in de buurt van Colombo (afb. 4), die hij blijkbaar op een excursie bezocht, en twee rotsgraven, volgens de potlood-inscriptie, van „Mesched = Haroen al Raschid † 808 (en) Nadir Schachs † 1747”. Op de andere (afb. 5) komen de letters A, B en C voor, die kennelijk verwijzen naar een *legenda* welke niet meer aanwezig is.

Bij deze reeks van tekeningen sluiten er twee aan, die op de Coromandelkust ontstonden. Een stelt de Nederlandse sterkte Kranganoor ten noorden van Cochin voor (afb. 6). Het is een breed gezien prospect over het stille, door geen mensfiguur of dier verstoorte water, dat het fort omringt. In de verte rijzen blauwe bergen op, waartegen de decoratieve kruinen van donker-groene palmbomen zich scherp aftekenen. Even komt hier de herinnering aan de Braziliaanse schilderijen van Frans Post bij de beschouwer op. De andere, bij Negapatnam gemaakte tekening viel minder gelukkig uit. Het grote godenbeeld links is stijf en ongenueanceerd, tempeltje en pagode daarnaast zijn blokkedoos-achtig vervelend geworden, het loof is propperig. Het frisse blauw van het costuum van een afgezeten inlandse ruiter en van het dekkleed over diens paard vormen de enige levendige noot in dit tafereel.

Ook het Nederlandse stadsgezicht heeft Brandes' tekenlust opgewekt. Een kijkje op „Overdiem”, met zijn kerktoren en twee molentjes, terwijl rechts de zeilen der schepen op de Zuider-

zee boven de dijk uitsteken, draagt de datering 1785. Is dit juist dan zou de schets op Ceilon moeten zijn ontstaan. Doch het is zeer de vraag of wij hier met een ver van huis vervaardigde copie te doen hebben; de datum is kennelijk later toegevoegd en derhalve mogelijk een vergissing voor 1787, het jaar waarin de dilettant-kunstenaar naar Amsterdam terugkeerde. Een afbeelding van Schoonhoven zou uit dezelfde periode kunnen stammen. De compositie is gelijksoortig aan het gezicht op Colombo (afb. 7): ook hier een hoge hemel en, als voorgrond, een brede stroom water met een log, donker schip om dieptewerking te verkrijgen. Niet onverdienselijk is een poging om het anders-zijn der atmosfeer tot uitdrukking te brengen: Hollandse frisheid tegenover daarginds een zweem van het drukkende der vochtige tropische hitte. Dergelijke topographische onderwerpen pasten geheel in het kader van de eeuw, waarin ze ontstonden.

In Zweden beland legt Brandes potlood en penseel niet neer. Zijn onderwerpen blijven landschap en figuur, doch de laatste domineert thans meer en meer. Hij beeldt zijn landgoed Skälsebo bij Tuna af, met de bijbehorende schuren en akkers en het door geboomte omringde meer in de verte. Een andere maal zien wij hem zelf, met zijn vrouw en hun beide dochters aan het hek van Skälsebo gasten begroeten, die met een sjees zijn komen aanrijden⁷. Met typisch 18de eeuws optimisme toont hij ons „hoe genoeglijk het leven eens gerusten landmans” heenvloeit⁸. Hij waagt zich ook weer aan het portret, dat hij reeds in zijn jonge jaren beoefend had; in het bezit van de heer E. Kellberg is een getekend, 6 november 1803 gedateerd, zelfportret⁹, waarop een gezette, krachtige zestigjarige, gekleed in de zware overjas, welke vooral in Zweden in die jaren veel gedragen werd, de beschouwer zelfverzekerd doch niet onvriendelijk aankijkt. 't Is een geslaagd specimen van Brandes' oeuvre. Van zijn vrouw maakt hij, al weer met de gebruiken van zijn tijd meegaande, een borstbeeld in silhouet.

Tenslotte vervaardigde hij ook zinnebeelden van algemene, zowel als van politieke strekking. Het Rijksmuseum verwierf op dit gebied een vierdelig tafereel met voorstellingen van de

⁷ Afgebeeld bij E. Kellberg, *o.c.*, blz. 85 en 87.

⁸ Afgebeeld in: *Katalog Thulins Antikvariat, o.c.*, blz. 15.

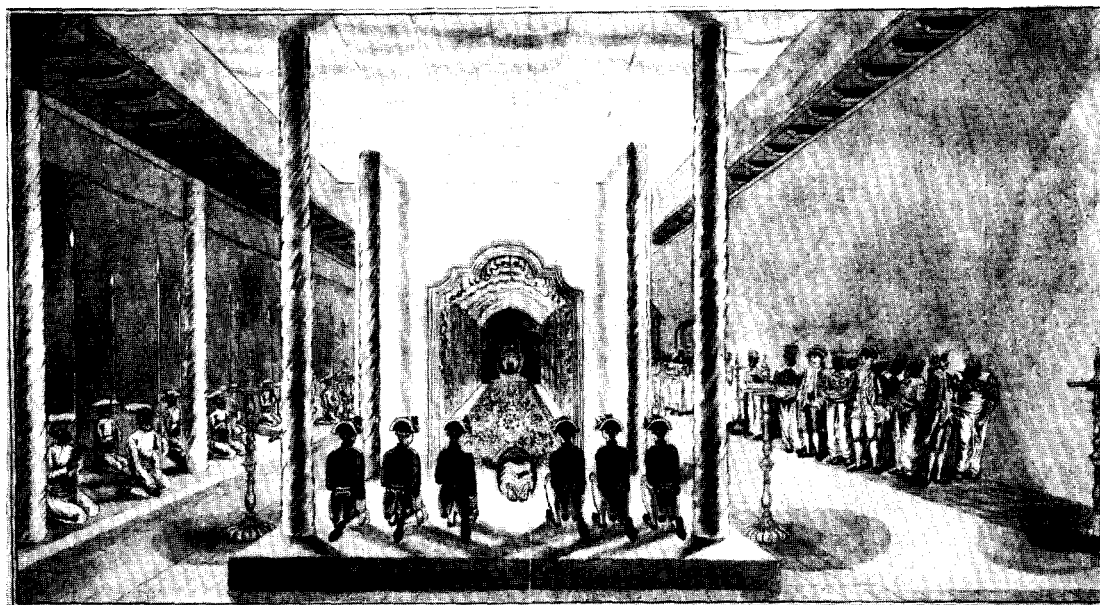
⁹ Afgebeeld bij E. Kellberg, *o.c.*, blz. 79, het volgende silhouet ibidem, blz. 78.

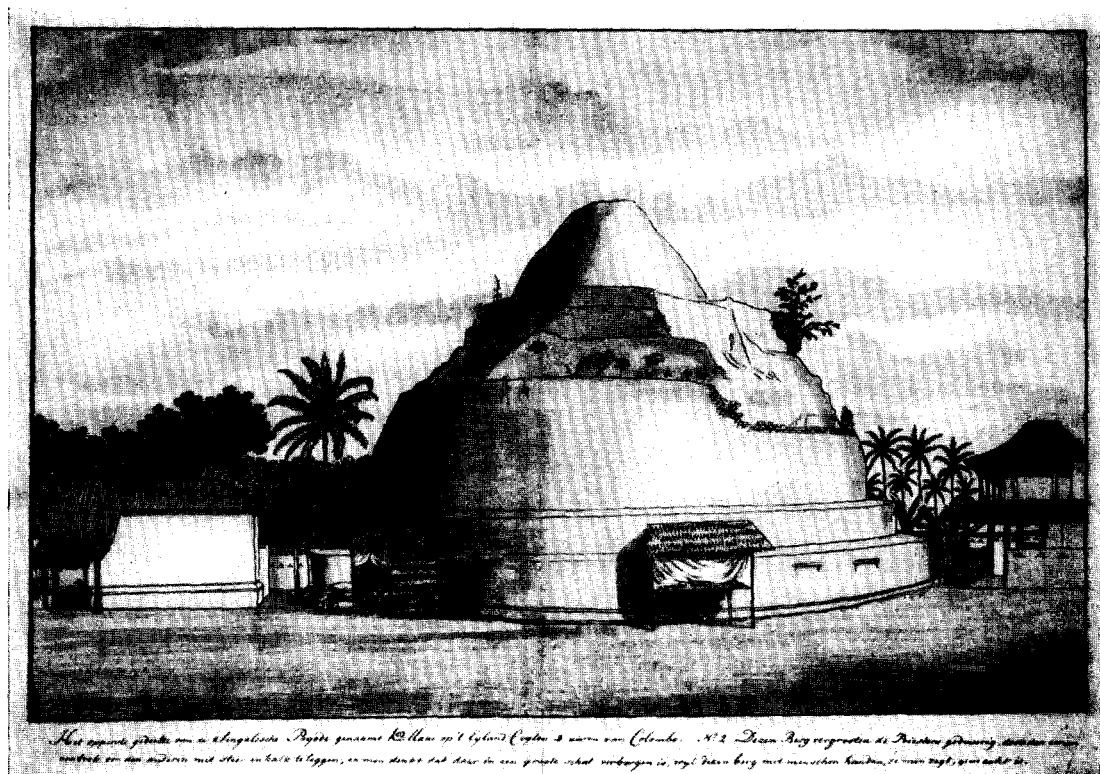
Afb. 1. Gelukwensen na huwelijksinzegening te Batavia; tussen 1779 en 1785.
(Amsterdam, Rijksmuseum)

Afb. 2. Landelijk tafereel op Java; tussen 1779 en 1785.
(Amsterdam, Rijksmuseum)

Afb. 3. Bezoek van een Compagniesgezantschap, vermoedelijk dat van gouverneur Willem Jacob van de Graaf, aan de koning van Candy; 1785.
(Amsterdam, Rijksmuseum)

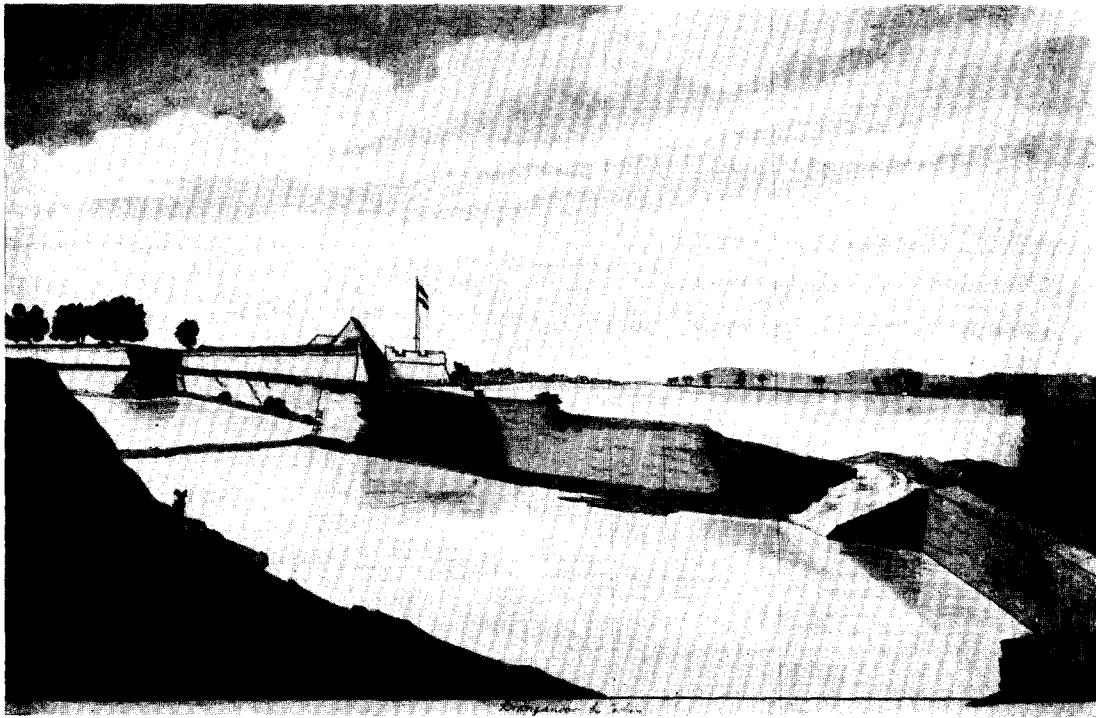
Afb. 4. De stoepa Kallane bij Colombo; 1785.

(Amsterdam, Rijksmuseum)

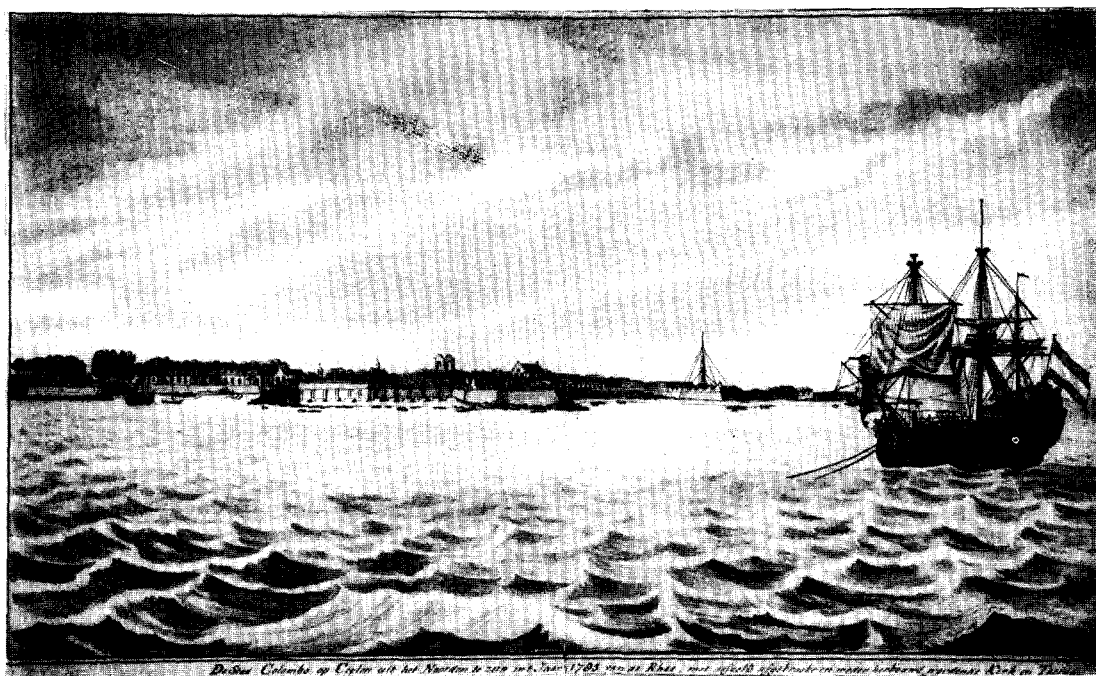
Afb. 5. Rotsheiligdom bij Colombo; 1785.

(Amsterdam, Rijksmuseum)

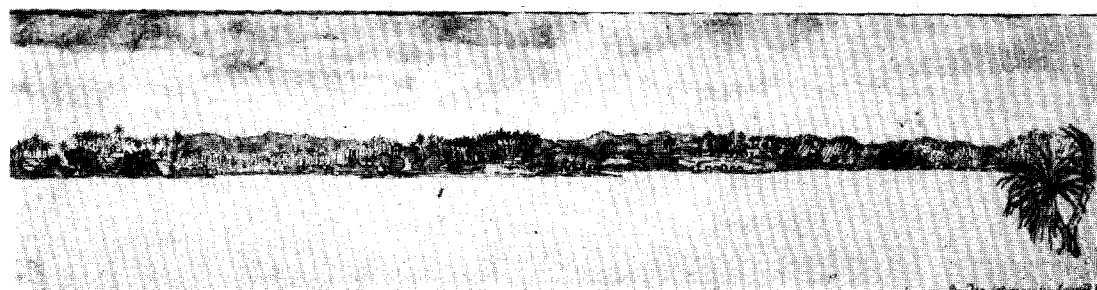
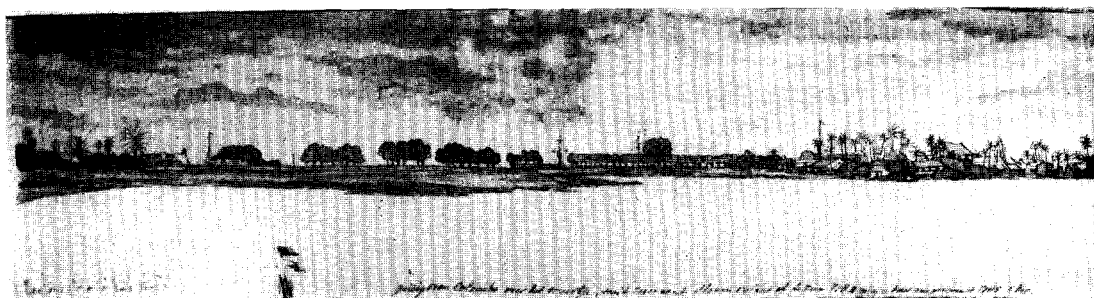
Afb. 6. De Nederlandse sterkte Kranganoor bij Cochin; 1785.

(Amsterdam, Rijksmuseum)

Afb. 7. Gezicht op Colombo; 1785.

(Amsterdam, Rijksmuseum)

Afb. 8. Colombo van het z.g. Slavenciland gezien; 1784-'85.

(Amsterdam, Rijksmuseum)

landbouwer, de predikant, de koopman-reder en de soldaat. Deze tekening is in Zweden ontstaan; daarop wijzen de classicistische stijl van het kerkgebouw, waarin geprekeet wordt, alsmede de uniformen der militairen. Het krijgstaferel, geheel rechts, is waarschijnlijk geïnspireerd door de rampen van de Zweeds-Russische oorlog, tijdens welke een Deens leger Gothenburg belegerde. Dit doet ons het blad op 1788-1790 dateren. Een satire op „den Svenske Simson”, waarmee vermoedelijk Karel XIV Johan Bernadotte bedoeld is, wordt beschreven in de reeds vaker genoemde catalogus van Thulins Antikvariat te Stockholm (onder nummer 41).

In al deze facetten was Brandes' werk karakteristiek voor de geest van de tijd, waarin het ontstond. Zijn verhalende taferelen van het dagelijks leven, waarin de mens en de natuur, of liever: het menselijk bedrijf en de verschijnselen der natuur, gelijkelijk belangstelling trokken, zijn interesse voor details, zijn soms lichtelijk geamuseerde en „verlichte” kijk op de wereld en zijn algemene belangstelling, welke als een nieuwe renaissance — die van het classicisme — een

flauwe weerschijn van het oude ideaal van universaliteit schijnt te reflecteren, maar welke tevens een zekere mate van overschatting en zelfoverschatting bevat, het is alles van eenzelfde inhoud en opvatting als o.a. die van de, uiteraard veel begaafdere beroeps-kunstenaar Daniël Chodowiecki (Schetsboek Von Berlin nach Danzig, 1773)¹⁰. Het is een wijze van beschouwen en vastleggen van allerhande gebeurlijkheden, die in de tweede helft van de 18de eeuw herhaaldelijk beoefend is. Onze dominee kan in dit opzicht b.v. vergeleken worden met de in dezelfde periode in Zuid-Afrika werkzame Johannes Schuhmacher¹¹. Met dat al mag Jan Brandes zeker niet als een kunstenaar van betekenis beschouwd worden, ook niet wanneer men in aanmerking neemt dat hij dilettant was. Doch cultuurhistorisch en illustratief hebben zijn tekeningen wel enige waarde voor ons.

¹⁰ Eigendom van de Staatliche Academie der Künste, Berlin; uitgegeven door W. von Oettingen, Leipzig 1937.

¹¹ Voor hem zie: A. Hallema, *Die Kaap in 1776-1777*, 's-Gravenhage-Constantia-Johannesburg 1951.

SUMMARY

JAN BRANDES, MINISTER, LAND-OWNER AND ARTIST

BY DR. R. VAN LUTTERVELT

The name of Jan Brandes does not occur in manuals of art-history. He was born at Bodegraven in 1743, where his father was headmaster of the grammar-school. Later on he became a student of theology at Leiden University in 1764; and he continued his studies at Greifswald. From 1770 to 1778 Brandes was Lutheran minister of Doetinchem, after which he held the same office in Batavia. He did not like it overmuch, but after returning to his native country in 1787, he does not seem to have enjoyed the change either. With the aid of the merchant Wimmercrantz, a Swedish friend whose acquaintance he had made in the East Indies, he left for Sweden. There he bought an estate and lived on it for the rest of his life as a land-owner until his death in 1808. This accounts for the fact that the drawings,

which Brandes made for pleasure, found their way to Sweden. The Historical Department of the Rijksmuseum has recently acquired a number of these drawings. They are characteristic of the time in which they were executed bearing evidence of Brandes's interest in topography. In the scenes, which he depicted, he inserted figures and anecdotal details that enhance the local colour of his landscapes and town-views.

We do not know who was Brandes's teacher. Possibly he was a self-taught man. Although his work clearly showed signs of progress as the years went by, it never rose above the level of that of an amateur. His drawings have some value, however, as documents of historical and cultural interest.

BOEKBESPREKING

A. J. G. Verster. *Brons in den tijd; oude bronzen en koperen gebruiksvoorwerpen*. Amsterdam 1956, 98 blz., 103 afb. Uitgeverij J. H. de Bussy. — Prijs f 22.50.

Het in 1956 bij de Bussy te Amsterdam verschenen boek „Brons in den tijd” met de ondertitel *Oude bronzen en koperen gebruiksvoorwerpen*, door A. J. G. Verster, kan in karakter en uitvoering vergeleken worden met „Tin door de eeuwen heen” van dezelfde auteur.

In ons land is tot nu toe slechts één boek verschenen, waarin o.a. verschillende soorten bronzen gebruiksvoorwerpen zijn beschreven, nl. „Oude Ambachtskunst”, door J. G. N. Renaud (1943). Om deze reden mogen wij Verster's boek als een zeer welkome aanwinst begroeten. De prachtige afbeeldingen, die voor leek en kunsthistoricus een lust voor het oog zijn, zullen er niet weinig toe bijdragen om de belangstelling en de liefde voor het gebruiksvoorwerp op te wekken.

De schrijver heeft met dit boek in de eerste plaats de belangstellende leek en de verzamelaar een indruk willen geven van het bronzen gebruiksvoorwerp, voornamelijk vanaf de Gotiek tot en met de Renaissance. Na een inleidende beschouwing geeft de schrijver vervolgens in het hoofdstuk „Werk en Werken” een overzicht van „brons” sinds de oudheid en hij noemt een aantal kunstenaars, die dit materiaal verwerkt hebben. Bovendien bespreekt hij de wijze waarop de bronzen voorwerpen zijn vervaardigd (zie ook blz. 35).

Hierna worden in vier hoofdstukken de verschillende soorten voorwerpen, die voor reli-

gieuze of huiselijke doeleinden zijn gebruikt, behandeld. Op onderhoudende en voor een ieder begrijpelijke wijze schetst de schrijver de ontwikkeling van de voorwerpen.

Steeds wordt verwezen naar de afbeeldingen, die zich in het tweede gedeelte van het boek bevinden. Jammer genoeg wordt het steeds moeilijker voorwerpen als afgebeeld te verwerven. In het leerzame hoofdstuk „Koper en Kooper” roert de schrijver dit probleem aan.

Het boek besluit met een hoofdstuk getiteld „Valsch en Echt”. Het is terecht, dat de schrijver hieraan aandacht schenkt. Nu het steeds moeilijker is authentieke voorwerpen te krijgen, is het welhaast vanzelfsprekend dat de vervalsers zijn slag probeert te slaan. Het leert ons hoe voorzichtig men moet zijn bij het kopen van voorwerpen van brons. De vervalsingen zijn dikwijls zo goed uitgevoerd, dat het voor kenners zelfs moeilijk kan zijn met absolute zekerheid te zeggen, wat authentiek of vals is.

Een opgave van literatuur op dit gebied, gevolgd door een korte beschrijving in het Engels en het Nederlands van de afgebeelde voorwerpen besluit het tekstgedeelte van dit boek.

Degene die in dit boek archivalische gegevens over bronsgieters of uitvoerige kunsthistorische beschouwingen hoopt te vinden, komt bedrogen uit. Zoals in het begin is opgemerkt, is dit niet de opzet van de schrijver geweest. Het was vóór alles zijn bedoeling de lezer op de schoonheid van het door onze voorouders gebruikte bronzen voorwerp te wijzen; hierin is Verster naar mijn oordeel alleszins geslaagd.

D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

INHOUD DER EERSTVOLGENDE NUMMERS:

C. Peeters. Afscheid van Oud-Nijmegen.

GEDRUKT BIJ E. J. BRILL, LEIDEN

BULLETTIN

van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond

INHOUD

	KOL.
Afscheid van Oud-Nijmegen	41
<i>C. Peeters</i>	
Het Huis Rosmarijnsteeg te Elburg en enige opmerkingen over de aanleg van de stad in 1392	71
<i>Ir. R. Meischke</i>	

ZESDE SERIE

UITGEGEVEN DOOR DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
BULL. K.N.O.B. 6de SERIE JRG. 11, AFL. 2 (+ NIEUWS-BULL. AFL. 4) DEN HAAG, 15 APRIL 1958

KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 Januari 1899

BESCHERMVROUWE: H.M. Koningin Juliana

BESTUUR: Th. H. Lunsingh Scheurleer, *Voorzitter*; mr. P. J. van der Mark, *Secretaris*; mr. G. J. Wit, *Penningmeester*; dr. H. Gerson, dr. P. Glazema, R. C. Hekker, Mej. dr. M. E. Houtzager, ir. R. Meischke, prof. dr. M. D. Ozinga, mr. A. P. van Schilfgaarde, ir. C. L. Temminck Groll, prof. dr. J. J. M. Timmers.

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken de Oudheidkundige Bond betreffende te zenden aan de Bonds-Secretaris, Mr. P. J. van der Mark, p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag. Het adres van de Penningmeester is: Blaak 10, Rotterdam. Het nummer der Postgirorekening van de Bond is 140380 te Rotterdam.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden f 10.—; voor Verenigingen f 15.—; voor Studenten-leden f 5.—. Per 1 jan. 1958, respectievelijk f 15.—; f 25.—; f 5.—.

BULLETIN VAN DE K.N.O.B.

waarin opgenomen *Nieuwsbulletin*, orgaan van de Vereniging „De Museumdag”.

REDACTIE: *Hoofredacteur:* J. J. F. W. van Agt; *Voor de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond:* prof. dr. A. W. Byvanck, *Voorzitter*; N. E. H. J. J. Zon, *Secretaris*; prof. dr. H. Brunsting, dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, dr. R. van Luttervelt, ir. R. Meischke, prof. dr. M. D. Ozinga, prof. dr. H. van de Waal; *Voor de voorl. Monumentenraad:* *Afd. I, Oudheidk. Bodemonderzoek:* dr. P. Glazema; *Afd. II, Monumentenzorg:* mr. R. Hotke; *Afd. III, Musea:* D. F. Lunsingh Scheurleer; *Voor „De Museumdag”:* dr. H. C. Blöte.

Het Bulletin van de K.N.O.B. verschijnt 5 maal per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beiden worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van „De Museumdag”. *Bijdragen worden gehonoreerd met f 10.— per pagina tekst.*

ADRESSEN:

Hoofredacteur: Rijksd. v. d. Mon.zorg, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag. Tel. 01700-614291.
Redactie-Secretaris: Rijswijkseweg 141, Den Haag. Tel. 01700-986739 (in bureautijden Tel. 01700-180957).

Voorlopige monumentenraad:

Afd. I. Oudheidkundig Bodemonderzoek, Kleine Haag 2, Amersfoort. Tel. 03490-4480.

Afd. II. Monumentenzorg, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag. Tel. 01700-614291.

Afd. III. Musea: Buitenhof 33, Den Haag. Tel. 01700-110722.

Museumdag: Raamsteeg 2a, Leiden. Tel. 01710-30641.

AFSCHIED VAN OUD-NIJMEGEN

DOOR

C. PEETERS

Nu in Nijmegen de laatste resten van de oude stad ten dode opgeschreven zijn en aan de Waal een geheel nieuwe woonwijk zal verrijzen, is het gepast, al het verdwijnende een treurig uitgeleide te doen en nog eenmaal de oorzaken en gevolgen van het einde van oud-Nijmegen te overwegen. Het kan niet de bedoeling zijn, hier te pleiten voor een algeheel behoud van het stadsdeel, dat al tientallen jaren de Nijmeegse gemeente hoofdbrekens bezorgt door zijn versletenheid en troosteloosheid. Het is nu toch wel werkelijk te laat voor een actie die met enige kans van slagen de strijd zou kunnen aanbinden met de gretige slopershamer. Wat men nog kan doen, is, in alle gelatenheid, de balans opmaken en de waarde van de oude boedel opwegen tegen de nieuwe. De balans komt niet spoedig tot stilstand en dit wegen is een uiterst delicate bezigheid, vooral voor iemand die moet proberen daarbij afstand te nemen van zijn eigen hechte gevoelsbindingen ten aanzien van die oude benedenstad, dat heerlijk domein voor slenteraars, die houden van stille pleinen, bochtige en klimmende straten, waar hier en daar een welgeproportioneerde gevel de blik vangt en het straatbeeld beheerst en waar hier en daar een eenvoudige taveerne met een eeuwenoude naam, zoals bijvoorbeeld „De Toelast”, een welkom rustpunt is en de plaats van een vrolijk gelag. Misschien was het rustpunt juist zo aangenaam, omdat men er ontkwam aan een zekere beklemming, die het doodse van die stegen en straten op de duur te weegbracht. Want een halve eeuw lang is er bijna niets gedaan om het voortschrijdend verval van die buurten tegen te gaan en hun doodsoorzaak is slechts een voortdurende, bijna stelselmatig schijnende verwaarlozing, die in scherpe tegenstelling staat tot het gewelddadig einde van het stadscentrum.

Na Rotterdam is in ons land tengevolge van het oorlogsgeweld de stad Nijmegen wel het sterkst van gedaante veranderd. Weldra zal men, wanneer men de stad nadert over de steeds fascinerende Waalbrug, die in schaal zo voortreffelijk met het heuvellandschap harmonieërt, alleen nog door het Valkhof en de Stevenskerk aan het

oude Nijmegen herinnerd worden. Zelfs het reliëf van de bodem tussen die twee punten is kunstmatig ingrijpend gewijzigd en is door zijn nivellering een duidelijk teken van onze tijd geworden. Niet lang zal het duren of wat er rest aan complexen van grote 18de- en 19de-eeuwse woonhuizen, met name in de vervallen, maar nog boeiende Grotestraat, zal verdwenen zijn, terwijl elders slechts enkele monumenten temidden van een na-oorlogse bebouwing de historie zullen vertegenwoordigen.

Het is derhalve wellicht dienstig, nogmaals een kort overzicht te geven van de ontwikkeling der stad in zuiver morphologisch opzicht.

De stadsplattegrond.

Om de structuur van de oude stad na te gaan, is het niet noodzakelijk, aandacht te besteden aan het Galloromeinse Noviomagus, omdat dit op de gestalte en plaats van de middeleeuwse stad geen invloed uitgeoefend heeft. Als beginpunt moet gezien worden de Karolingische keizerlijke palts, in welks schaduw zich een nederzetting ontwikkelde, die met de St. Gertrudiskerk het middelpunt van een groot kerspel werd¹. Hier vestigden zich — wanneer voor het eerst, blijft in het duister — lagere edelen en degenen die met het beheer der grondheerlijkheid rondom de palts belast waren. Later, vermoedelijk tussen het midden van de 10de en het midden van de 11de eeuw, ontstaat vervolgens, meer westwaarts, een bescheiden handelsnederzetting. Die tweevoudige oorsprong van het huidige Nijmegen, namelijk

¹ Over de geschiedenis van Nijmegen zie: H. D. J. van Schevichaven, *Oud-Nijmegens straten, markten, pleinen, open ruimten en wandelplaatsen*, Nijmegen 1896; *Oud-Nijmegens kerken, kloosters, gasthuizen, stichtingen en openbare gebouwen*, Nijmegen 1909; G. A. Meijer O.P., *Katholiek Nijmegen*, Nijmegen 1904/05; J. Louisa A. Terpstra, *Nijmegen in de Middeleeuwen*, Diss. Amsterdam 1917; J. A. B. M. de Jong, *De Nijmeegse St. Steven*, Utrecht 1952, blz. 20-24; F. H. M. C. Adriaens, *De magistraat van Nijmegen en de armenzorg (1750-1800)*, Nijmegen 1956, blz. 9, 19-38; F. Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen*, Arnhem 1956.

Binnenstad van Nijmegen.
Deel van de kaart van Hendrik Veltman in het Stedebok van Blaeu (1649).

- 18. Anthonispoort.
- 19. Meipoort.
- 20. Jacobspoort.
- 21. Kraanpoort.
- 22. Besienderspoortje.
- 23. Veerpoort.
- 27. Burchtpoort.
- 28. Anthoniskerkhof.
- 29. Kruispunt Ottengas-Snijderstraat en Ridderstraat-Muchterstraat.
- 30. Burchtstraat.
- 31. Raadhuis.
- 32. Markt.
- 33. Waag.
- 34. Latijnse school.
- 35. Stevenskerk.
- 36. Smidstraat.
- 37. Grotestraat.
- 38. Broerstraat.
- 40. Lage Markt.
- 57. Kannenmarkt.

Aan de linkerzijde monden in de Grotestraat uit van onder naar boven: Steenstraat, Vleeshouwerstraat, Muchterstraat, Platenmakerstraat; aan de rechterzijde: Vosstraat, Nonnenstraat, Pergas (die op de Kopenmarkt uitkomt).

uit een burgus en een portus, is nog enigszins in het karakter van de straten der oude stad herkenbaar. De hoogte ten westen van het Valkhof, met het stratenkruis Ridderstraat-Muchterstraat en Ottengas-Snijderstraat, werd in haar bebouwing en bewoning afgestemd op de burcht: het terrein werd in grote percelen verdeeld waarin de herenhuizen lagen, pas later werden de randen van die percelen langs de straten verder verkaveld en bebouwd, zodat de oude adels- en patriciërsverblijven tussen eenvoudigere en lagere huizenblokken kwamen te liggen. De helling van de Grotestraat daarentegen werd van het begin af aan per huis verkaveld en werd door koop- en handwerkslieden en herbergiers bewoond. Op de heuvel ten westen van dit handelscentrum werd tegen het einde van de 12de eeuw een hospitaal gesticht, dat weldra geheel door Johanniters verzorgd werd.

In de 13de eeuw komt de handelsnederzetting tot grote bloei en breidt zij zich aanmerkelijk uit. Behoudt de Nijmeegse gemeenschap enerzijds een agrarisch karakter, anderzijds groeit zij door de tussenhandel die zij, dank zij vele tolprivileges, kan drijven middels de vrachtaart op de Maas en de Rijn; Nijmegen wordt een stapelplaats tussen Dordrecht, Keulen en Luik. Tegen 1500 is zijn handel vrij snel achteruitgegaan, maar de vrachtaart op de Waal en de Rijn kon zich nog in de 18de eeuw in een redelijke bloei verheugen. Een belangrijke eigen nijverheid is niet ontstaan; tot in de 19de eeuw weten de gilden hun monopoliepositie te handhaven en de industrie te weren. Aan het hechte groepsverband dat zij eens de ambachtslieden wisten op te leggen, herinneren nog de namen der straten, waar zij zich aanvankelijk bij voorkeur vestigden: Smidstraat, Snijderstraat, Brouwerstraat, Houtstraat, Platenmakerstraat, Vleeshouwerstraat.

Nadat Nijmegen in 1230 stadsrechten gekregen had en zich, bij een uiterst gunstige conjunctuur, aanmerkelijk uitbreidde — de Burchstraat en Broerstraat werden bebouwd, op de Hundsburg ontstond een marktplaats en verrees weldra de St. Steven, kwam in de tweede helft van de 13de eeuw de eerste omwalling tot stand. Een bebouwing van de Molenstraat en Hertsteeg was toen waarschijnlijk al op gang, zodat in 1456 en volgende jaren een zuid- en oostwaartse stadsuitleg omwijd kon worden.

Tevens is Nijmegen dan een kerkelijk centrum van betekenis geworden. De Commanderij van St. Jan, het oudste geestelijk huis van Nijmegen, werd reeds vermeld. De St. Gertrudiskerk kwam

bij de ommuring buiten de stad te liggen en te harer vervanging werd op de Hundsburg de Stevenskerk gesticht, waarbij al spoedig een Latijnse school werd gevestigd. In de eerste helft van de 13e eeuw werd het eerste vrouwenklooster in de stad gevestigd, dat achtereenvolgens de regels van verschillende orden, tenslotte die van de Praemonstratensers, gehoorzaamde. Het kloostergebouw lag tussen Priemstraat, Lage Markt en de naar zijn oorspronkelijke bewoonsters genoemde Nonnenstraat. In 1293 kwamen de Dominicanen in de stad en namen er een reeds langer bestaande kapel in gebruik, die zij een eeuw later vervingen door een tweebeukige kerk op dezelfde plaats aan de straat, die naar hen de Broerstraat geheten werd.

De Bagijnengas werd naar het oudste Nijmeegse begijnhof, uit de 14de eeuw, genoemd. Een ander begijnenhuis lag sedert omstreeks 1400 voor de Wiermelpoort; weldra, vermoedelijk in 1419, werd het een klooster en ging het de naam Mariënburch dragen, zoals de nog bestaande kloosterkapel met omringend plein nog heet. Een derde begijnhof, aan de Hessenberg, werd in 1469 in een besloten convent veranderd en werd sindsdien als Bethlehem betiteld, waaraan de steeg Klein Bethlehem vandaag nog herinnert. De Anthoniusplaats herinnert eraan, dat hier een kerk stond, die oorspronkelijk tot kapel diende van het H. Geest-hospitaal. Drie andere begijnhuizen hebben geen sporen in straat of straatnaam achtergelaten. In de Pikkegas lag een Cellebroedersklooster, welks kapel tot in de vorige eeuw bestaan heeft. Een fraterhuis stond aan de Lage Markt, een Observantenklooster aan de Papengas; het laatste was na de Reductie als Oude Mannenhuis en vervolgens als kazerne in gebruik, totdat het in 1922 gesloopt werd.

De Stevenskerk en de Broerkerk werden na de Reductie voor de hervormde eredienst gebezigd. De remonstrantse gemeente richtte een kerk in op de daarnaar genoemde Arminiaanse plaats; de Waalse gemeente nam de Regulierenkerk aan de Molenstraat in gebruik en later een deel van de Commanderij van St. Jan, die de kwartierlijke academie gehuisvest had. De kapel van de Commanderij was al in 1650 gesloopt en op haar plaats ligt de huidige Korenmarkt. De Lutherse gemeente kocht de kapel van het St. Nicolaasgasthuis aan de Grotestraat.

In grote trekken zijn de plattegrond en opbouw van de stad vanaf de tweede helft der 15de eeuw, toen zij voor het laatst ommuurd werd, tot in 1877, toen haar ontmanteling begonnen

werd, geheel stabiel gebleven. Als vesting was zij in die vier eeuwen wel voor toenemende intensiteit van bebouwing, maar niet meer voor uitbreiding in oppervlak vatbaar. Totdat in 1949 het stadsherstel een aanvang nam, was in het stratenet het beloop van de omwalling, zoals die omstreeks 1300 was, duidelijk te onderkennen en men kan haar zowel op stadsplattegronden gelijk die van Braun en Hogenberg, Pontanus en Blaeu (fig. 1) als in een stadsplan van tien jaar geleden nauwkeurig volgen²: het was de ring gevormd door Oude Stadsgracht, Varkensmarkt, Doddendaal, Haven, Waalkade, Strikstraat, die tezamen het stratenkruis Grotestraat-Broerstraat en Burchtstraat-Hezelstraten met de Blauwe Steen als kruispunt omvatten. Binnen die ring tekenen zich duidelijk de Houtstraat, Ganzenheuvel, Nonnenstraat en Vleeshouwerstraat af, die met de Strikstraat en de Oude Stadsgracht een polygoon vormen, dat, zo wordt wel verondersteld aan een oudere omwalling uit het midden van de 13de eeuw beantwoordt. Het aannemen van het verloop van een wal langs de Houtstraat wordt bemoeilijkt, doordat deze holle weg geacht wordt oorspronkelijk een deel van een Romeinse straatweg te zijn en omdat er in 1950 beneden het straatoppervlak ter hoogte van het kruispunt van de Houtstraat met de Bloemer- en Augustijnenstraat resten van een grintplaveisel ontdekt werden, dat Romeins zou kunnen zijn³. Er is echter geen continuïteit aanwijsbaar in het gebruik van die weg; de Karolingische verkaveling ter plaatse negeert haar bestaan immers volkomen⁴. En de bebouwing aan weerszijden van de Houtstraat was in de middeleeuwen ongelijkwaardig: aan de noordzijde bevonden zich de erven, stallen en achterhuizen — later bewoonde stegen, Scheide-makersgas, Rozenkransgas en Enigheid — van de

grote herbergen die aan de Markt lagen; aan de zuidzijde lagen woonhuizen, weshalve aangenomen zou kunnen worden, dat de Houtstraat tijdens het ontstaan dier bebouwing geen verkeersweg was, maar een scheidslijn vormde, namelijk die van een wallinie met een droge gracht⁵. Ten zuiden van de Nonnenstraat zou het bestaan van een ten dele nog behouden keermuur het spoor van een wal kunnen zijn⁶.

Nadat al eerder de stadswal rondom de oorspronkelijk geheel geïsoleerde burcht was voortgezet, vond in de tweede helft van de 15de eeuw de wel herhaaldelijk gewijzigde, maar toch definitieve omwalling van de laatste stadsuitleg vóór 1880 plaats, die de Hertsteeg, Molenstraat, Ziekerstraat en Bloemerstraat omvatte. Deze stadsdelen bleven lange tijd veel minder intensief bebouwd, kenden slechts lintbebouwing langs de hoofdstraten en droegen nog lang een landelijk karakter. Die nieuwe stadsuitleg vormde als het ware de rugzijde van de stad, het front ligt naar de rivier gewend, vanaf de rivier ziet men het gezicht van de stad. Aan die zijde wordt het strategisch en economisch voordeel van haar ligging duidelijk. Daar bevinden zich de uitlopers en laatste toppen van een hoge landrug vlak langs de Waal en daar moet land- in waterverkeer overgaan. Het beheersen van zulk een punt was van vitaal belang en daar verrees dan ook een burcht, weldra gevolgd door een nederzetting tegen de helling en op de toppen van die heuvelrug, uitgroeiend tot een stad die geheel op de rivier gericht was⁷.

Dank zij die in Nederland uitzonderlijke formatie van het terrein en dank zij de wijze, waarop de gegevens van dit landschap zijn benut, ontstond een buitengewoon indrukwekkend en boeiend stadssilhouet, dat ons door vele oude afbeeldingen en ten dele nog in werkelijkheid is overgeleverd (afb. 3 en 4). Uit het bodemreliëf is het grootst mogelijke profijt getrokken met accentuering van de niveaunderschillen door verticale volumes op de toppen en horizontale geleidingen in de lage partijen te plaatsen. De dominanten in het silhouet waren als twee polen een politiek en een religieus monument: de burcht en de kerk, het Valkhof en de Sint Steven. Zij flankerden de huizenreeksen, die van de Waalkade terrasvormig opliepen naar het plateau, dat zich tussen en achter beide heuveltoppen uitstrekt. Op

² *Platte Gronden van Oud-Nijmegen*, Nijmegen 1908-09, waarin o.m. die uit G. Braun en F. Hogenberg, *Urbium praecipuarum mundi theatrum*, Keulen 1572; J. Pontanus, *Historiae Gelricae XIV libri*, 1639, kaart getekend door J. van Geelkerken; J. Blaeu, *Novum ac magnum theatrum civitatum totius Belgii*, Amsterdam 1649, kaart van Hendrik Veltman. H. Brugmans en C. Peters, *Oud-Nederlandsche steden en haar ontstaan, groei en ontwikkeling*, Leiden 1909-11, dl. I, blz. 25 e.v. S. Fockema Andreae in: *Duizend jaar bouwen in Nederland*, dl. I, Amsterdam 1948, blz. 68-70. A. Siebers, „Nijmegen in verleden en heden”, *Tijdschrift voor Volkskuisvesting en Stedebouw* 13 (1932), blz. 222-233.

³ M. Daniëls, *Noviomagus, Romeins Nijmegen*, Nijmegen 1955, blz. 45 en 257.

⁴ F. Gorissen, *Stede-atlas*, blz. 75.

⁵ Daniëls, *o.c.*, blz. 257; Gorissen, *o.c.*, blz. 75.

⁶ Gorissen, *o.c.*, blz. 75.

⁷ *Duizend jaar bouwen*, blz. 69.

de meest vooruitstekende en hoogste top, door de kloof van de Lindenberg enigszins van de stad gescheiden en geïsoleerd, maar door een visueel als sokkel fungerende pakhuizenrij langs de Waal toch ermee verbonden, lag het Valkhof met de centrale donjon als rijzigst element. Zijn functie wordt nu min of meer vervuld door de ruïne van de Barbarossakapel, de Valkhofkapel en de Belvédère, maar vooral door het geboomte. Aan de andere kant vormde de Stevenskerk op een meer terugwijkende en minder geprononceerde top een verticale afsluiting. Ten westen van de kerk volgde een veel minder geaccidenteerd laag gedeelte met de Boddelpoort, Kronenburger-toren, en Nieuwe Haven als beëindiging. Als subtiële verticale accenten staken boven het amfitheatersgewijs aan de Waalkade gebouwde stadsdeel de torenspitsen van een aantal kloosterkapellen; op een aparte hoogte ten noordoosten van de Stevenskerk verhief zich de Commanderie van Sint Jan met haar kapel.

Aldus beschrijvende kan men de indruk wekken, dat het hier een welbewust geordende compositie en verdeling van volumes in verticale en horizontale geledingen geldt. In feite is natuurlijk de fraaiheid van dit stadssilhouet veeleer het toevallig resultaat van een nuchter functioneel proces en toevallig uitgelokt door de bestaande terreingesteldheid. De functionaliteit der gestalte stond voorop, het esthetisch gehalte was een onwillekeurig bereikt surplus. Als wij het onderscheid van Gaston Bardet tussen „*beauté fonctionnelle*” en „*beauté créatrice*” aanhouden, dan is de laatste in Nijmegen eerder een geschenk van de bodem dan van de architecten.

„On a donc pu distinguer”, zegt namelijk Bardet, „une *beauté fonctionnelle* ou intellectuelle, qui est la traduction satisfaisante, franche, honnête, économe, d'un besoin, d'un intérêt et une *beauté créatrice* ou spirituelle qui est l'expression émouvante, exaltante, poétique, vivante, d'une aspiration désintéressée. La *beauté fonctionnelle* a ses limites, ses optima plastiques en des moments donnés, elle est objet de mesures, de règles, de proportions; la *beauté créatrice* n'a pas de sommets, pas de plafond, puisque elle s'épanouit à mesure que s'envole notre spiritualité et qu'elle engendre elle-même de nouvelles aspirations⁸.”

Noch de burcht, noch de kerk bereikten het hoogste artistieke gehalte, zij ontleenden hun esthetisch belang voor een aanmerkelijk deel aan hun gunstige ligging, hun ombouwing, hun omgeving. De burcht werd om strategische rede-

nen op de voorste en hoogste top geplaatst, waar door een indrukwekkend „*vue plafonnante*” ontstond, de kerk werd om, zo zou men kunnen zeggen, strategische redenen van metafysische aard, omwille van haar geestelijk prestige, eveneens op een hoogte gesitueerd en wel aan de rand van een steil naar het westen aflopende helling, om des te rijziger en verticaler te schijnen en de toeschouwer aan de voet van de heuvel des te abrupter te verrassen. De oostzijde van de door kerk en kerkhof in het westen ingenomen hoogte biedt plaats aan de Grote Markt, die door een later tot woningen verbouwde hal van het kerkhof gescheiden is. Dit plateau, dat aan zijn oostzijde rechtstreeks met de Nijmeegse hoogte verbonden is, nodigde uit er het centrale forum van de gemeente te vestigen en daar werd dan ook de Waag gebouwd, waarheen de Kannenmarkt opstijgt. Vanaf de Waalkade vormde een rondweg, Nonnenstraat, Ganzenheuvel, Houtstraat, een geleidelijk stijgende oprit naar de bovenstad. In de hoofdstraat tussen beide centra, burcht en Grote Markt met waag en kerk, ligt het raadhuis. De benedenstad bezat zijn handelscentrum in de Lage Markt, welke door de Priemstraat verbonden was met de voet van het hoge Stevenskerkhof en daar aan twee zijden opsteeg naar de bovenstad, namelijk in de vorm van de Smidstraat en de Ganzenheuvel.

Aldus ontstond een organisch, uiterst plastisch en bewegelijk samenstel, dat, in details voortdurend gewijzigd, tot de ontmanteling van de stad standhield en ook daarna, door de nieuwe stadsuitleg omsloten, in grote trekken tot 1944 bleef bestaan.

Afbraak, ontmanteling en uitbreiding.

De eerste ingrijpende wijziging in het sedert vier eeuwen stabiele stadsbeeld was de sloping van de burcht in 1796 en 1797. Met het verdwijnen van de oostelijke dominant uit het stadsprofiel werd een proces van voortdurende gedaante-verandering ingeleid, die binnenkort volledig genoemd zal kunnen worden en al die tijd vergezeld is gegaan van meer tevredenheidsbetuigingen dan klachten. Ook Van Schevichaven was uiteindelijk meer verblijd door een genoegelijke wandelplaats met groen, bloemen en een heerlijk uitzicht dan door een massale keizersburcht en oordeelde met Candide, dat „*tout est pour le mieux dans le meilleur des mondes*”⁹, waarmee men zich ook

⁸ G. Bardet, *Problèmes d'urbanisme*, Parijs 1941, blz. 212.

⁹ H. van Schevichaven, *Oud-Nijmegens straten etc.*, blz. 273.

maar troosten moet nu intussen van het oude Nijmegen zoveel meer verdwenen is en gaat verdwijnen.

„Ontegengesteld”, zo schrijft Rogier, „is het oorlogsgeweld, vooral dat van de zwarte dag, 22 Februari 1944, er de hoofdoorzaak van, dat de stad Nijmegen onherstelbaar geschonden is en geen bewoner of bezoeker het beeld, dat zijn hart van de karakteristiekste plekken bewaart, meer terugvindt. Maar men schuive niet alles op de brede rug van de oorlog. Er is ook autochthoon vandalisme in het spel geweest. De koelbloedig voltrokken destructie van de keizerspalts op het Valkhof vond plaats in de overspannen jeugdijaren van een Bataafse Republiek, die alles nieuw kwam maken. Zij was het voorspel van de slopersterreur, die zich heel de 19de eeuw door zou uitleven. Wie de oudste Nijmeegse straten, voorkomend op de kaarten van de 16de en 17de eeuw, zoals de Boddelstraat en de Hezelstraat, kritisch doorkruist, wacht bij het monsteren der gevels slechts ontuchtering. Hij constateert de naakte waarheid: in de negentiende eeuw zijn verreweg de meeste oude gevels argeloos en smakeloos vervangen door nette burgerhuizen.

Te laat bejammert ook de Nijmeegse burgerij de noeste afbraakvlijt van vroegere geslachten. Was er tachtig jaar geleden, toen de kritiekste tijd aanbrak, meer historisch besef geweest, dan zou veel schoons behouden zijn, zonder dat de ontwikkeling der stad er ook maar in het minst door geremd werd¹⁰.

Van die afbraak van individuele huizen is weinig bekend, althans van de voorgangers der 19de-eeuwse huizen. Wel weet men, dat in 1828 de Burchtpoort, in 1860 de Wiemelpoort tussen Molen- en Broerstraat gesloopt werd. Reeds in 1820 viel er een overbevolking van de onderverhuurde herenhuizen in de benedenstad te constateren. En zolang er geen expansie naar buiten mogelijk was, moest het vestingstadje, dat genoegelijk genoemd werd of saai, morsig of schilderachtig, al naargelang temperament en smaak van de beoordelaren, zich tevredenstellen met knoeien, breken en bouwen in zijn oude inboedel¹¹.

¹⁰ L. Rogier, „Numaga Rediviva”, *Numaga* 1 (1954), blz. 4.

¹¹ Van Schevichaven ziet in 1896 in de benedenstad al veel verval: *Oud-Nijmegens straten etc.*, blz. 95-103, 219, 223, passim. De sociale samenstelling van de bewoners omvat alle klassen en standen, gegoeden en armelui, heren en dienaren woonden in dezelfde straten, een aparte luxe-woonwijk — behoudens de buitenplaatsen in het schependom van de stad, met name in Hees — bestond niet. Dit was de huizen ook aan te zien. De Ridderstraat, Muchterstraat, Nonnenstraat en Steenstraat bijvoorbeeld, in de 15de en 16de eeuw alleen door de aristocratie, de patriciërs en de magistrat

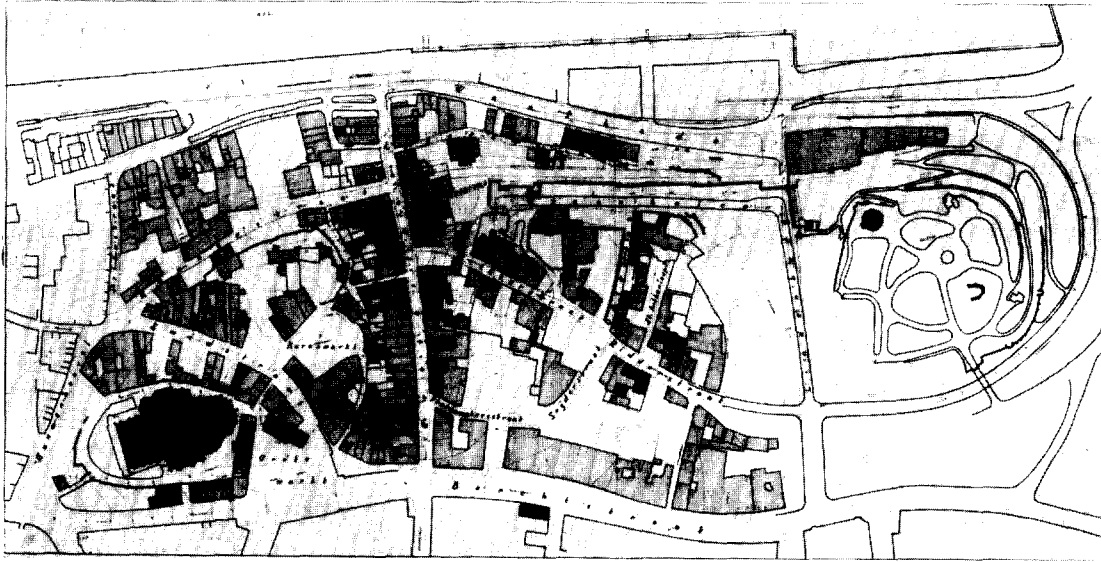
Sedert het verdwijnen van de Valkhofburcht kwam het hoofdaccent in het stadssilhouet geheel bij de Stevenskerk te liggen. Enigszins een compensatie in de oostpartij van het stadsfront was het kasteel Hallo, hoe lelijk men dit romantisch neo-Gotisch bouwsel uit 1958 ook kon vinden.

Een tweede gebeurtenis die indirect en veel onvermijdelijker naast enorme opbouw het begin van een slopingsproces betekende, was de ontmanteling van de stad in 1878-1904 en haar ontsluiting. De wallen, vestingmuren en fortificaties van de stad werden gesloopt; ook de monumentale gedeelten, de poorten en torens, hoewel verschillende daarvan niets of niemand in de weg stonden en de moeite van het aanzien waard waren (de klassicistisch verbouwde Boddelpoort, de Molenpoort), moesten verdwijnen (afb. 5). Waar men toch aandacht besteedde aan monumentale stadsverfraaiing, hadden de poorten daarin goed een rol kunnen spelen. Maar ook Nijmegen is in die eeuw „slopend herboren”. „De ondernemende vernieuwingsdrift van hen, die aan de stadsuitleg leiding gaven”, zo lezen wij bij Rogier, „had weinig oog voor de betekenis van het conserveren der historische schoonheid. De verdienstelijke Graadt van Roggen vermeldt in zijn aantekeningen over „ontmanteling en uitleg” op de datum af de sloping van alle stadspoorten zonder een woord van beklag. Deze blindheid voor historisch-aesthetische waarden kenmerkt zijn generatie”¹². Gespaard bleven slechts de Kronenburgertoren, de belendende muur en het bolwerk ten zuiden ervan en voorts de Belvédère, die niets anders is dan een later verfraaide waltoren, en tussen de Belvédère en de Sint Jorisstraat een muur, en voorts, in de noordwesthoek van de voormalige burcht onder de grond bedolven, het overblijfsel van een tufstenen 12de-eeuwse waltoren, die een onderdeel was van de ommuring van het burchtplein. Ook de reeds lang vrijwel onherkenbaar geworden

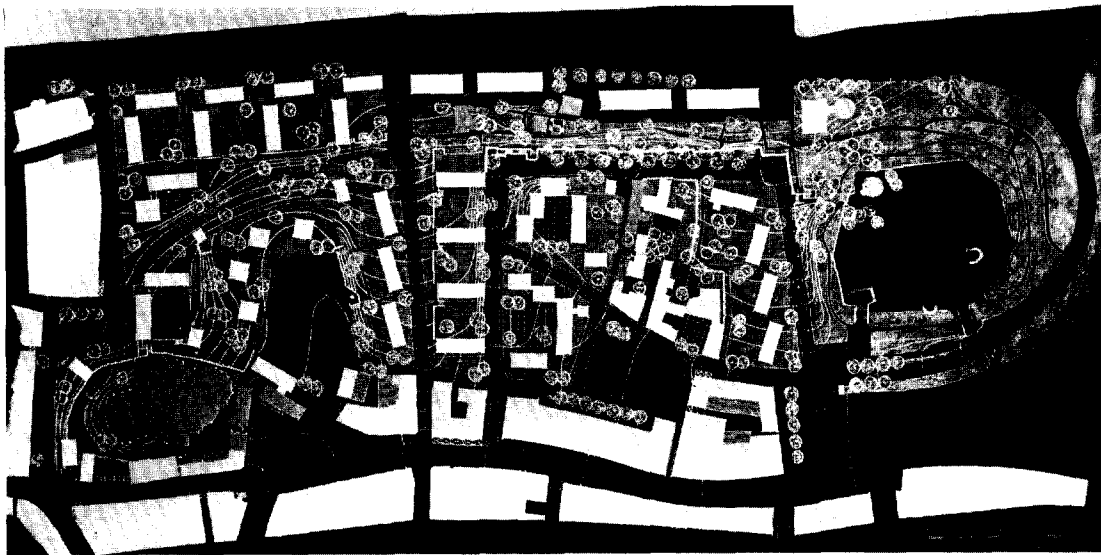
bewoond, hadden slechts ongelijkmatig, in een aantal huizen afzonderlijk, hun stand weten op te houden. Evenals in het Parijs van vóór Haussmann was het contact tussen de verschillende klassen nauwer dan sedert de bevolkingsgroepen elk in een eigen wijk werden ondergebracht, waardoor onderlinge vervreemding intrad. Het Nijmeegs leven kort voor de ontmanteling van de stad wordt amusant geschilderd in: *Het vestingstadje Nijmegen in de zeventiger jaren van de vorige eeuw*, Nijmegen 1955. De naam van de auteur, P. Biesels, is een publiek geheim.

¹² Rogier, *o.c.*, blz. 3.

AFSCHEID VAN OUD-NIJMEGEN

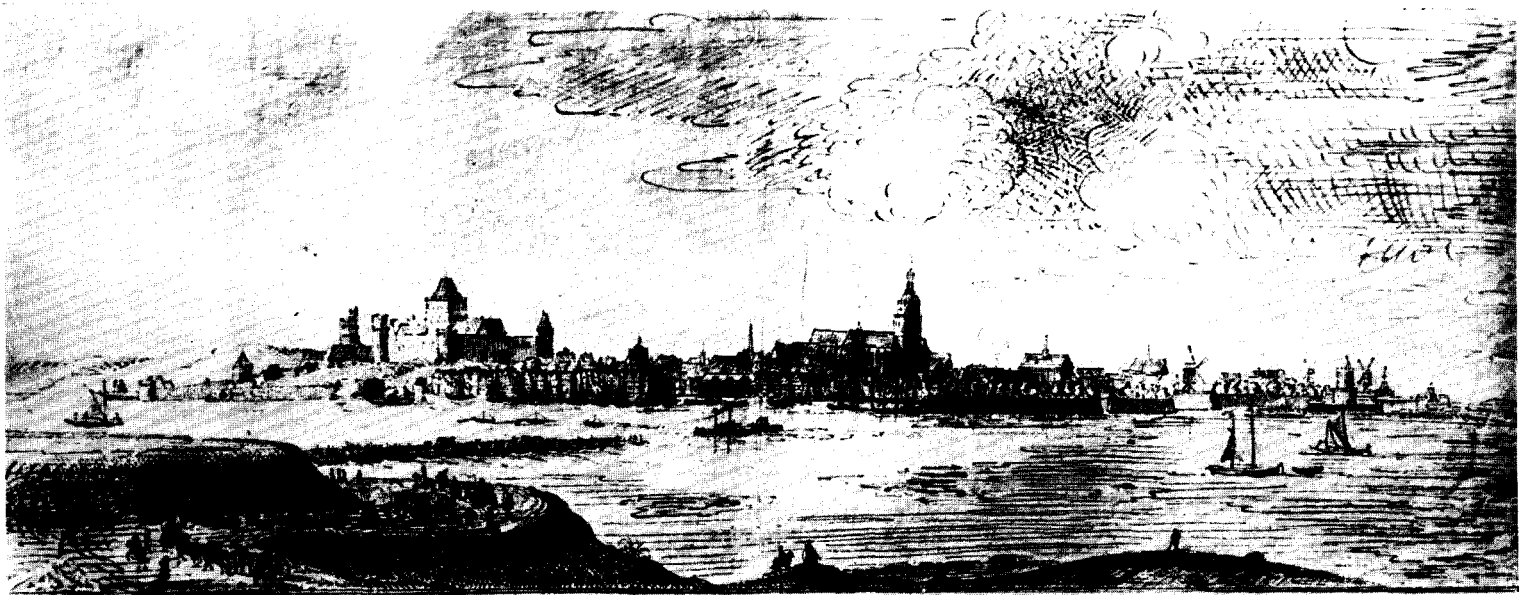

Afb. 1. Bestaande toestand in het reconstructiegebied van de oude stad. De historisch waardevolle gebouwen zijn met zwart aangegeven.

Afb. 2. Het plan „De Vijf Heuvelen”. Op de vijfde heuvel, die ten Oosten van het Valkhof ligt en waarop zich de Belvédère bevindt, blijft de bestaande toestand gehandhaafd; hij is daarom niet in de plantekening opgenomen. Voor het laaggelegen oude stadsdeel ten Westen van het Stevenskerkhof is nog geen reconstructieplan ontworpen.

(Gemcentewerken, Nijmegen)

Afb. 3. Nijmegen vanaf de noordelijke Waaloever; 17de eeuwse tekening in het bezit van Th. Wildeman, Bonn.

Afb. 4. Nijmegen omstreeks 1880, voordat de neo-Gotische kerken het silhouet ingrijpend veranderden. Links de Grotestraat en de kraan, in het midden de Commanderie, rechts de Stevenskerk.

(Foto Gemeente-archief)

Maarten Schenckpoort aan de Waalkade bleef bestaan. Uit het oogpunt der klassieke archaeologie betekende de afbraak van de vestingwerken en wallen een winstpunt, want bij de ontgravingen werden, vooral op de Hunerberg en in de omgeving van de Kronenburgertoren, veel Romeinse oudheden gevonden. En verder heeft de stad een paar fraaie parken, ontworpen door de Leuvense tuinarchitect Rosseels, gewonnen.

In 1880 wordt op grootscheepse wijze de uitbreiding van de stad ter hand genomen, ten dele naar projecten van Brender à Brandis en Copijn en onder toezicht van de Belgische architect Brouwer, die enkele jaren eerder een stadsuitleg voor Groningen ontworpen had. Het middelpunt van de breed opgevatte uitbreiding werd het Keizer-Kareplein, een weids sterplein, waarop de singels, die in de plaats treden van de vroegere droge grachten, de Molenstraat en de wegen uit het zuiden uitmonden. Tussen die radiaalwegen, aantrekkelijke boulevards met een ruim profiel, die nog heden op bevredigende wijze het snelverkeer verwerken, verrijzen nieuwe, royaal aangelegde woonwijken. Daarheen verhuisden in grote getale de burgers uit de oude stad en daar vestigden zich velen van elders, ook renteniers en Indische families, aangetrokken door het feit, dat de Nijmeegse belastingen zo laag waren. Er treedt een ontvolking van de oude stad in: de bovenstad gaat een neiging tot city-vorming vertonen en haar woonruimte slinkt ten bate van het zakenleven.

In enkele etappes wordt Nijmegen met het interlocale verkeersnet verbonden: in 1879 wordt de spoorbrug over de Waal in gebruik gesteld, waardoor de stad met Arnhem en daarmee aan het grote spoorwegnet aangesloten wordt. Passagiersboten en diligences worden daardoor overbodig en geleidelijk aan gaat nu het druk vertier rondom hotels en winkels uit de benedenstad verdwijnen. Ook de scheepvaart gaat achteruit. Sedert de spoorwegaansluiting begint dan ook pas recht het verval van de benedenstad. De goede burgers trekken weg en hun oude woningen worden tot kleine onderverhuurd. Sedertdien stond er het leven niet stil, doch het ontwikkelde zich in negatieve zin: het eertijds zo belangrijke handels- en wooncentrum met zijn rijke patriciërshuizen was overgeleverd aan afbraak en verval. In 1889 werd de bebouwing aan de Voerweg, het Geertruidsbergje en Rozemarijngas geheel gesloopt, waarbij wel de nodige ethische motieven voorgezetten zullen hebben, want dit buurtje was een centrum van vermaak met kroegen en tingel-

tangels, terwijl de Rozemarijngas als „steeghjen van der minnen” gezocht was. Voorts werd in 1882 de torenkraan (afb. 4) aan de uitmonding van de Grotestraat wegens verzakking gesloopt.

De bovenstad daarentegen werd de city van het nieuwe Nijmegen. In 1886 werd de Augustijnenstraat verbreed, waarbij een deel van een „Dordtse gevel” aan afbraak ontkwam en naar de Gedeputeerdenplaats bij het stadhuis werd overgebracht, waar het zich nog bevindt. Voor de verbreding van de Pikkegas moesten het Celbroedersklooster en zijn kapel verdwijnen. Zo onderging de stad, met handhaving van het middeleeuwse stratennet, in onderdelen telkens veranderingen, doordat vele panden allengs verbouwd of vernieuwd werden. De stad maakte voortaan front naar het zuiden en oosten, niet meer naar de rivier, ofschoon het gezicht op Nijmegen vanaf de overzijde van de Waal zelfs na de oorlog nog lang zeer boeiend is gebleven. Dit aspect werd mede bepaald door de neo-Gotische gebouwen, die in de stad verzeen waren: het reeds genoemde „Hallo”, dat aanvankelijk niet alleen een romantisch woonoord was, maar bovendien de sociëteit „Concordia” huisvestte, de Augustinuskerk (1884-1886) van Pierre Cuypers, de Ignatiuskerk, die sedert 1894 de Regulierenkerk verving, de Onze-Lieve-Vrouwekerk (1893) en voorts de toren van de Broerkerk (1866).

Sinds de ontmanteling tot 1944 verdwenen slechts incidenteel gebouwen, zoals ook een aantal gebouwen afzonderlijk gerestaureerd werd. Straten werden zelden als geheel gesaneerd, noch hersteld. Omstreeks de eeuwwisseling werden zo het Raadhuis en de Valkhofkapel gerestaureerd, later de kapel op het Mariënborg, de Waag, de Kerkboog, de huizen daarnaast, in 1917 het Protestants Kinderweeshuis en in 1942 het Besiendershuis.

In tegenstelling tot de 19de eeuw is nu precies na te gaan wat er verdwijnt. Duidelijk blijkt, dat de slopersterreur, waarvan Rogier de 19de eeuw beschuldigt, onverminderd voortgaat en dat onze eeuw de vorige dus met weinig recht verwijten kan maken. Maar de nuances tussen gerechtvaardigde vernieuwingslust en onbillijke sloopwoede zijn talrijker geworden en de genoemde restauraties mogen als een zoenoffer beschouwd worden voor wat men heeft vernietigd. Nadat men in 1905 nog advies aan Cuypers gevraagd had om een aantrekkelijke wijze van conserveren van de ruïne der Boddelpoort te verkrijgen, moest zij enkele jaren later plaats maken voor de ge-

bouwen van de elektrische centrale¹³. De Zwamengas werd geheel gesloopt en vervangen door een straat met arbeiderswoningen, die in 1914 de naam Piersonstraat kreeg. In 1922 verdween de Waalkazerne, die een overblijfsel was van het laat 15de-eeuwse Observantenklooster, dat al herhaaldelijk verbouwd en veranderd was. De binnenplaats was nog herkenbaar en een deel van de kloostergang. Ook de noordmuur van de in de 16de eeuw afgebroken kloosterkerk was nog ter volle hoogte zichtbaar, maar sterk vervallen¹⁴. In 1929 werd de Sint Tunnesmolen, die de ontmanteling van de stad overleefd had, gesloopt. In hetzelfde jaar verloren ook de tweelinggevels van Houtmarkt no. 4 de laatste uitwendige sporen van hun 16de-eeuwse bouw en 17de-eeuwse verbouwing en verdween spoorloos het met snijwerk versierde en 1645 gedateerde kalf van het huis „Het Roode Hert” aan de Waalkade, schuin tegenover de aanlegplaats van de gierpont.

In de dertiger jaren verdween de Schapengas met zijn reeks van drie poortbogen, die de straatwanden moesten stutten. In 1932 werd het oude stratencomplex Scheidemakersgas, Halve Tromp en Beynumsgas afgebroken ten westen van de Broerstraat. In 1935 werd de Lange Koningstraat verbreed. En in de twintiger en dertiger jaren werd door of namens de gemeente in de benedenstad een massale, vrij willekeurige afbraak van oude huizen ondernomen.

Wat tot heden gebleven is.

Welke straten en gebouwen nu hebben in de Waalbuurt deze ravage overleefd en zijn vandaag nog te zien? Met name de Grotestraat biedt een aanblik, die nog een goed deel van haar oude allure bewaart door een aantal monumentale panden, die, zonder veel uitgesproken stijlkenmerken te bezitten en zonder een weelderige decoratie te vertonen, toch zo karakteristiek zijn, dat zij door hun aaneenrijging aan de hele straatwand

een eigen typisch gezicht gegeven hebben. Dominerend is vooral de reeks rechte gootlijsten, waarvan er verschillende door welgesneden Lodewijk XV-panels (percelen 9, 37, 43, 50) gedragen worden en die afgewisseld worden met de meer speelse vormen van enkele 17de- en 18de-eeuwse topgevels (perceel 26 met gezwenkte toplijnen (afb. 8), 77 met trapgevel), terwijl de rijen van schilddaken, die met hun lengte-as loodrecht op de richting van de gevel geplaatst zijn, een plastisch accent verlenen. Er is een levendige afwisseling van wel en niet gepleisterde gevels. Een enkel huis bezit bovendien een charmant balkonnetje boven de ingangspartij (perceel 53). Maar ook veel details verdienen de aandacht, zoals de smaakvol geprofileerde vensteromlijstingen van verschillende gevels (26, 73), het feit dat de verhoudingen der vensters goed aan het wandvlak zijn aangepast (de pilastergevel van perceel 50, verder 9, 11, 26, 31, 73, 75, 77, 80) (afb. 12) en voorts de welverzorgde omlijstingen van de deuren, die van een bovenlicht voorzien zijn (16, 31, 33, 47, 53, 80). Een prachtig staal is de geblokte onderbouw van pand 31 met zijn harmonisch in het vlak gezette ingang en vensters en fijnzinnig bewerkte deurlatei (afb. 10). Van de oorspronkelijke ingang van nummer 33 rest nog het snijwerk van het bovenlicht, evenals de middenstijl van het bovenlicht van de ingang van pand 47.

Niet weinig van deze huizen, die een 18de- en vroeg 19de-eeuwse smaak verraden, verbergen daarachter nog een oudere, laat-Gotische kern, in dit opzicht zijn vooral de percelen 70/74 en 76/82 belangwekkend, de panden die op de hoeken van de Vleeshouwerstraat en de Grotestraat liggen en die men ook vanaf het Groen Balkon nog kan gadeslaan en waarvan de royale afmetingen hun patricische herkomst te kennen geven. Een vierkante traptoren met door Tudorbogen getoogde vensters bevindt zich achter het pand 70/74, een Gotisch boogfries vertoont de zijgevel van pand 76/78 (afb. 13). Van de achtergevels zijn met name die van nummer 36, waarvan de baksteen met natuurstenen lagen doorregen is (afb. 9), en die van de nummers 73 tot 81 fraai en interessant. Het „huis met de ster” op de hoek van de Grotestraat en de Platenmakerstraat is een groot geelgepleisterd woonhuis, dat op monumentale wijze het perspectief van de Broerstraat afsluit en als zodanig een zeer gevoelig punt is, waarvoor men moeilijk een betere oplossing zal kunnen vinden.

In de Vijfringengas, die onmisbare achter-

¹³ J. Graadt van Roggen, *Ontmanteling en uitleg der stad Nijmegen (April 1874—Juli 1901)*, Nijmegen 1907, blz. 99.

¹⁴ *Voorlopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst*, IV, Gelderland, Utrecht 1917, blz. 159 e.v.; J. Weve, „Monumenten van geschiedenis en kunst in Nijmegen”, *Bull. K.N.O.B.* 2de S. 12 (1919), blz. 93-138; *Verslagen van de commissie ter verzekering ener goede bewaring van gedenkstukken van geschiedenis en kunst te Nijmegen*, 1922, 1923, 1929, 1930; „Jaarverslagen van de monumentencommissie der provincie Gelderland” in: *Gelre, Bijdragen en Mededelingen*.

grond van de Grote Markt, valt vooral nummer 4 met zijn trapgevel op (afb. 15).

In de Muchterstraat, die al aanzienlijk uitgedund is en die er op het ogenblik uitziet als een slecht gebit, is nummer 22, huize Assumptio, een indrukwekkend en statig gebouw, uit het tweede kwart van de 18de eeuw (afb. 11). Het heeft een fraaie deur, een stijlvolle vensteromlijsting boven de ingang en een rijke kroonlijst, terwijl het plafond en de wanden van de gang nog het oorspronkelijk stucwerk vertonen. Het geheel is van een voornaamheid zoals aan geen enkel ander huis in Nijmegen meer eigen is. Aan de overzijde van de Muchterstraat verdient nummer 19, een bescheiden tijdgenoot van dat grote huis, alleszins de aandacht. Nummer 15 is meer aan de achterzijde, door een ver uitspringend achterhuis met trapgevel, van belang.

In de Ridderstraat heeft nummer 4 een prachtige laat 18de-eeuwse hardstenen deuromlijsting met pilasters en hoofdstel, en dit bouwfragment verdient beslist, wanneer het huis gesloopt mocht worden, bewaard te blijven om elders nog eens gebruikt te kunnen worden. Ook nummer 13 heeft een fraaie ingangspartij met een rijke Lodewijk XV-omlijsting om het bovengelige venster.

Voorts verdienen in de Nonnenstraat vermelding nummer 80, een vandaag mistroostig uitzienend onbewoond pand, dat nog een volledige originele houten pui uit de 17de eeuw bezit (afb. 14), en de in 1756 gewijde synagoge met belendend huis.

Tenslotte mogen de nummers 9, 15, en 16 van de Anthoniusplaats met hun 17de-eeuwse bakstenen trapgevels genoemd worden en de stille Korenmarkt met de Commanderie, voor welker resten, predikantswoning en commandeurshuis, op particulier initiatief, dat weliswaar lofwaaardig, maar niet bijster deskundig is, pogingen tot herstel zijn ondernomen. Toch wekt het gebouw nog genoeg indruk om zijn behoud te rechtvaardigen. Op de hoek van Korenmarkt en Pepergas staat een groot huis, waarvan de pui aan de Pepergas een houten pilasterindeling heeft.

Andere belangwekkende gebouwen in de benedenstad blijven hier buiten beschouwing, omdat zij meer westwaarts staan en niet onder het „Vijf heuvelen plan” vallen (Glashuis, Weeshuis, voorname huizen aan de Lage Markt), terwijl de huizen van de Ottengas (afb. 16) niet genoemd worden, omdat deze straat in het nieuwe bouwplan is opgenomen. Van de Steenstraat blijven de Zeilmakerij, het Brouwershuis

en het Besienderhuis bestaan (afb. 17-19). Voorbijgegaan wordt ook nog aan allerlei inwendige architectonische onderdelen der huizen, maar het staat bij voorbaat vast, dat een nader onderzoek van kelders, trappenhuizen, balklagen, stucplafonds en wandbekledingen tot verrassende vondsten zou kunnen leiden. Aan het feit, dat het agrarisch element zich in Nijmegen nog lang heeft weten te handhaven (omstreeks 1880 woonden nog een honderdtal boeren binnen de veste), herinnert thans nog een boerderij in de Bottelstraat¹⁵.

De Waalkade bezit, behoudens de Zeilmakerij, tussen Grotestraat en Lindenberg weliswaar geen huizen van betekenis, maar zij vervullen toch een onmisbare dienst in het beeld van de stad en de rivier, op dezelfde wijze als dat in steden gelijk Maastricht, Dordrecht en Kampen het geval is. De enige levendigheid die daar nog bleef bestaan, werd teweeggebracht door het verkeer via de veerpont tussen Nijmegen en de Betuwe, welke haar aanlegplaats had bij de uitmonding van de Grotestraat, daar waar tot 1830 de Kraanpoort stond. Daardoor bleef de Grotestraat nog lang een zeker aanzien en belang bewaren. Hieraan kwam echter voorgoed een einde, toen in 1936 de Waalbrug gereed kwam, waardoor een laatste faze in de verbreking van Nijmegens isolement besloten werd. De woningtoestanden in de Waalbuurt waren inmiddels allerellendigst geworden¹⁶. Weldra werd het duidelijk, dat voor het herstel of de sloping van dit stadsdeel slechts een alles omvattend plan een bevredigend resultaat kon opleveren.

Het Groene Balkon.

In 1938 werd een stichting in het leven geroepen, een commissie uit de burgerij, die S.O.S. werd geheten, Sanering Oude Stad. Zij verstrekke in samenwerking met de Permanente Prijsvraagcommissie en de B.N.A. een opdracht tot een saneringsplan aan een drietal stedenbouwkundigen: Ir A. Kraayenhagen, ir A. Siebers, en het architectenbureau Grampre Molière, Verhagen en Kok. Uit de in 1940 binnengekomen plannen werd dat van Verhagen en zijn medewerker ir J. A. Kuiper aan het gemeentebestuur voor uitvoering aanbevolen. Dit plan beoogde van het kwartier tussen

¹⁵ J. Kuiper, „De laatste boerderij binnen de singels van Nijmegen”, *Numaga* 4 (1957), blz. 103-107.

¹⁶ H. Rauch, „Woningvoorziening en krotopruijing te Nijmegen”, *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedenbouw* 13 (1932), blz. 233-237.

Grotestraat en Lindenberg een rustige open woonwijk te maken, die een „groen balkon” zou vormen naar de Waal¹⁷. Een muur van 7 tot 9 meter hoogte als begrenzing van een terras was geprojecteerd in de Vleeshouwerstraat, die gesplitst werd in een hoge straat onder langs Bethlehem en de Klokkenberg, een lage straat recht tegenover de Nonnenstraat. Aansluiting tussen het Valkhof en dit terras, het groene balkon, zou worden verkregen door opvulling van de Lindenberg. Een doorbraak voor doorgaand verkeer langs de helling werd terecht niet noodzakelijk geacht; wel was een doorgaande verkeersweg ontworpen van de Ganzenheuvel langs de Nonnenstraat naar de Waalkade bij de bestaande uitmonding van de Lindenberg en langs de Lange Baan. Dank zij deze doordachte en met de bodemgesteldheid rekening houdende structuurverandering zou een aanmerkelijk deel van de oude stad gespaard kunnen blijven. De Ridderstraat en de Muchterstraat met hun nog in behoorlijke staat verkerende bebouwing en de Steenstraat konden intact blijven. Er was niet gestreefd naar regelmatige rooilijnen, maar naar handhaving van het gesloten en onregelmatig verloop der straten, terwijl ook de schaal der huizen was aangehouden. Ook de bebouwing aan de voet van de ontworpen keermuur, de huizen van de Steenstraat en de Waalkade, zou behouden blijven. Nog minder zou ingegrepen worden in het kwartier ten westen van de Grotestraat, aan de voet van de Stevenskerk, zodat die haar noodzakelijke entourage zou behouden. In het algemeen zouden uitdunning en beplanting toegepast worden. Het belangrijkste verlies zou betekenen het verdwijnen van de scherp hellende Vleeshouwerstraat die een boeiend perspectief naar de hoogliggende Valkhofkapel gaf (afb. 6). Voorts zou de uitmonding van de Muchterstraat in de Grotestraat, een steile trechter, naar groter hoogte zuidwaarts verplaatst worden, daar waar de Grotestraat met het Groen Balkon zou worden verbonden.

Wederopbouw na 1944.

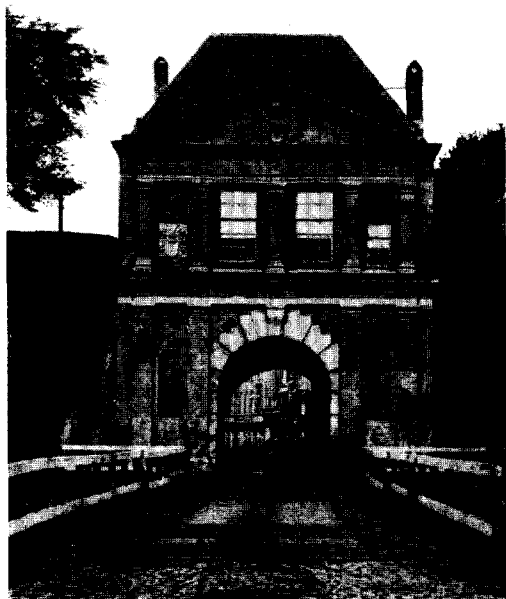
Tengevolge van het uitbreken van de oorlog zijn deze plannen toen niet tot uitvoering gekomen. In de benedenstad heeft het verval nog een vijftien jaar kunnen voortwoekeren. De bovenstad werd door het bombardement en de branden van 1944 voor het grootste deel vernietigd;

in de benedenstad werd op verschillende plaatsen, met name achter de Korte en Lange Burchtstraat schade aangericht. De hele stadskern echter, vanaf Stevenskerk en Burchtstraat met raadhuis tot aan de Ziekerstraat en Zeigelbaan werd totaal verwoest met daarin enkele van de nog bewaarde monumenten: het raadhuis was een ruïne, evenals de Broerkerk, de Stevenskerk zwaar beschadigd. Merkwaardigerwijze werd dus juist de benedenstad grotendeels gespaard, waardoor de reconstructie van dit stadsdeel in feite een problematischer karakter ging dragen dan die van de bovenstad.

De wederopbouwplannen hebben zich sedert 1944 in verschillende fazen ontwikkeld, waarbij steeds minder blijken van behoudzucht gegeven zijn en met allengs groter geestdrift radicale vernieuwing is nagestreefd. Een heterogeen karakter is de Nijmeegse nieuwbouw derhalve niet vreemd en vooral ten aanzien van historische resten zijn inconsequenties begaan. Sommige bouwvallen van aesthetisch belang werden gespaard en hersteld, andere, die er niet slechter aan toe waren, verwijderd. Een authentieke rest van de Valkhofburcht, de Lindenberg, moest verdwijnen, maar van de burcht zelf wil men daarentegen de plattegrond door middel van voetmuren en beplanting reconstrueren, waarvoor de huidige romantische parkaanleg plaats zal moeten maken. Vooral de monumentaal opgevatte delen van de nieuwbouw zijn nogal eens minder gelukkig uitgevallen: er hapert het een en ander aan de schaal van het Plein 1944; de nieuwe gedenktekenen en standbeelden zijn geen van alle een succes, noch individueel, noch ruimtelijk. Vooral het Trajanusbeeld op het sterplein van die naam is geen gunstige entree na de Waalbrug, die men als een magnifieke propylaeënweg naar de stad zou kunnen opvatten. Het verzetsmonument op Plein 1944 is ten enenmale van monumentaliteit verstoken en in niets op de omvang van het plein berekend. Eigenlijk past hier geen critiek op deze oplossingen, maar juist waar zoveel aantrekkelijks en boeiends aan stadsarchitectuur is verdwenen, dringt zij zich op. Meer past begrip voor de moeilijkheid van de problemen waarvoor men zich geplaatst zag, of, om met Rogier te spreken: „Alwie zo de herbouw van Nijmegen beziet, begrijpt in zijn weemoed iets van zijn neteligheid, van het steeds terugkerende dilemma van herherstellen of vervangen, conformeren of afwijken, eeuwig *da capo* van het mors et vita duello conflixere mirando, het mystiek en mys-

¹⁷ R. Ver Loren van Themaat, „Sanering Oude Stad Nijmegen”, *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw* 21 (1940), blz. 77-83.

AFSCHEID VAN OUD-NIJMEGEN

Afb. 5. Veldzijde van de Molenpoort uit de 17de eeuw, afgebroken in 1880.
(Foto-archief Monumentenzorg)

Afb. 6. Gezicht op het Valkhof vanuit Vleeshouwerstraat en Steenstraat, 1940.
(Foto Gemeente-archief)

Afb. 7. Nonnenstraat, gezien naar Grotestraat en Commanderie, 1945.

(Foto Gemeente-archief)

AFSCHEID VAN OUD-NIJMEGEN

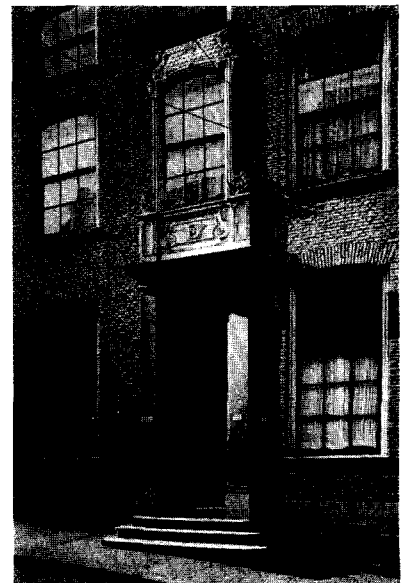
Afb. 8. Grotestraat 26, huis „De Rode Leeuw”.
(Foto Monumentenzorg)

Afb. 9. Grotestraat 36, achtergevel uit 1566.
(Foto Gemeente-archief)

Afb. 10. Grotestraat 31.
Bebouwing Grotestraat en Muchterstraat wordt in het reconstructieplan geheel vervangen.
(Foto's Monumentenzorg)

Afb. 11. Muchterstraat 21.
Bebouwing Grotestraat en Muchterstraat wordt in het reconstructieplan geheel vervangen.
(Foto's Monumentenzorg)

terieur conflict van dood en leven, in wezen een barensnood"¹⁸.

Ten aanzien van de benedenstad getuigt het wederopbouwplan in 1946 nog van respect voor de bestaande en historisch gegroeide situatie¹⁹. Het Groen Balcon, het project van Verhagen en Kuiper, werd in het plan opgenomen. De Grotestraat zou in haar oude vorm deel uitmaken van het stratenkruis rond de Blauwe Steen; in de bestaande bebouwing aan de noordzijde van de Stevenskerk zou niet ingegrepen worden; groter zouden de veranderingen zijn achter de Burchtstraat, waar ook aanzienlijk meer schade was aangericht door de bombardementen.

In het hoogste deel van de oude bovenstad beoogde het wederopbouwplan handhaving van de historisch gegroeide toestand en aanpassing daaraan van de nieuwe bebouwing. Voor het Grote Marktplaatsplein werd een geleiding in twee niveaus ontworpen, die door een trappenaanleg van elkaar werden gescheiden; het lagere deel daalt naar de Stikke Hezelstraat af. Om de schaal en de proporties van de twee nog bestaande wanden van het plein, de Kerkboog met de Lakenhal en de Waag en jongere winkelpanden, niet te verstoren, zou de zuidwand in smalle panden verkaveld worden. Later heeft men dit denkbeeld laten varen en werd het mogelijk, dat daar een groot modern warenhuis verrees, een niet ongelukkige gedachte, want daardoor bleef de Markt, die zijn eigenlijke functie, die van markt, had moeten afstaan aan het Plein 1944, een zekere levendigheid behouden. De Hezelstraat werd gericht naar de voet van de Stevenskerk, tot welks westfront een trappenvlucht toegang zou geven, terwijl halverwege de Stikke Hezelstraat een doorbraak met trappen zicht en toegang zou geven naar het rijke zuidportaal van de kerk. De Broerstraat werd nauwelijks verbreed en zou door een grote differentiatie in de bebouwing en de verscheidenheid der individueel opgevatte winkelpanden een even levendig aspect verkrijgen als haar oude voorganger. Met weinig moeite zou in dit project een gerestaureerde Broerkerk, ontdaan van haar neo-Gotische toren en toegevoegde zuidelijke zijbeuk, kunnen zijn opgenomen, maar men heeft deze middeleeuwse hallenkerk, ofschoon zij niet onherstelbaar verminkt was, tenslotte toch maar liever aan de slopershamer prijsgegeven.

¹⁸ L. Rogier, „Nijmegens Opstanding“, *Numaga* 3 (1956), blz. 118.

¹⁹ „Wederopbouw van Nijmegen“, *Bouw* 1 (1946), blz. 516-519. *Publieke Werken* 7 juli 1946.

De Houtstraat en de Augustijnenstraat werden in het nieuwe winkelcentrum opgenomen, waarbij een tijdlang gedacht is aan een overkluizing van de laaggelegen Houtstraat door een viaduct tussen Bloemerstraat en Augustijnenstraat, maar dit plan heeft men, weinig levensvatbaar als het scheen, laten varen.

Een drie jaar later hebben de wederopbouwplannen wijzigingen ondergaan in dier voege, dat het deel van de Houtstraat tussen Broerstraat en Augustijnenstraat geheel vergraven wordt en plaats maakt voor een groot plein, dat het oude ingewikkeld stratenknooppunt daar vervangt. Een tweede groot plein is geprojecteerd rondom de oude Mariëburgkapel. Aldus wordt het middeleeuws stratenet, zoals dat in de zuidwestelijke en zuidoostelijke sector van het oude polygoon met Stadsgracht en Houtstraat als begrenzing, nog aanwezig was, definitief prijsgegeven²⁰.

In de benedenstad daarentegen blijft vooralsnog het beloop van de voornaamste straten, Ganzenheuvel, Smidstraat, Muchterstraat, Ridderstraat, Korenmarkt, Priemstraat en met name de Grotestraat herkenbaar, al werd voorgenomen de bebouwing uit te dunnen en ten dele geheel te vernieuwen. In 1952 werd een begin gemaakt met de uitvoering, in gewijzigde vorm, van de grote keermuur tussen de Steenstraat en de Vleeshouwerstraat. In 1954 werd kasteel Hallo gesloopt en werd de opvulling van de Lindenberg actueel. Die holle weg was de natuurlijke afscheiding tussen de burcht en de stad en heeft dienst gedaan als droge gracht ter beveiliging van de burcht en daarom zou het raadzaam geweest zijn haar situatie, als een der laatste overblijfselen van het burchtcomplex, te handhaven en de keermuur vóór de Lindenberg te beëindigen. Desondanks werd de keermuur door een bordes en trappen met het Valkhof verbonden.

Het Vijf Heuvelen Plan.

Tenslotte werden sedert 1956 alle plannen om de benedenstad goeddeels te conserveren losgelaten en is het dan zover gekomen, dat elke poging om nog iets van het stratencomplex te herstellen en te bewaren, werd opgegeven en dat een geheel nieuwe woonwijk ontworpen werd op een wijze, die ongetwijfeld grote bewondering

²⁰ A. van der Borg en G. Schampers, „De sociaal-economische structuur van de stad en het wederopbouwplan“, *Bouw* 4 (1949), blz. 503-506; A. Siebers, „Wanneer wordt Nijmegen opgebouwd?“, *ibidem*, blz. 506-510; W. Gerretsen, „Het ontwikkelings- en wederopbouwplan van Nijmegen“, *ibidem*, blz. 511-513.

verdient²¹. Men heeft ernaar gestreefd om de vijf hoogten die langs de Waal onderscheiden kunnen worden, als afzonderlijke waarden te handhaven en te accentueren en toch organisch gebonden te houden (afb. 2). Daarbij worden enkele der gebouwen die individueel van architectonische en historische waarde zijn, behouden en in het nieuwe plan opgenomen. Wat er bewaard blijft, zijn voornamelijk de Ottengas, waarvan de 17de-eeuwse keermuur al gerestaureerd is, de Anthoniusplaats, het Besiendershuis, het Brouwershuis en de Zeilmakerij. Wat verdwijnt aan straten met nog enkele interessante huizen en met karakteristieke perspectieven, zijn onder meer de Vijfringengas, de Korenmarkt met de Commanderij, de Ganzenheuvel, de Smidstraat, Priemstraat, Muchterstraat, Ridderstraat en, wat wellicht het belangrijkste verlies is, de Grotestraat, benevens een aantal sloppen en gassen tussen de hoofdstraten in. In feite blijven vier van de vijf heuvelen door een historisch monument gemarkeerd, namelijk de Belvédère, de beide Valkhofkapellen, Anthoniusplaats-Ottengas en de Stevenskerk. Alleen de hoogte waarop zich de Commanderij bevindt (afb. 7), wordt geheel modern bebouwd en de restanten van een der oudste religieuze stichtingen van Nijmegen zullen daarvoor het veld moeten ruimen, tenzij de plannen nog enigszins gewijzigd zullen worden.

Het nieuwe project behelst een bebouwing van grote openheid met veel groen. Woonblokken flankeren op ruime onderlinge afstand een verijde Priemstraat, Grotestraat en Lindenberg, terwijl kleine lage blokken verspreid liggen op een groenvlakte ten noorden van de Stevenskerk. Achter het Groene Balcon blijven Ottengas en Anthoniusplaats bewaard, terwijl het tracee van Ridderstraat en Muchterstraat herkenbaar blijft; aan de voet van de keermuur blijven Besiendershuis, Brouwershuis en Zeilmakerij bestaan. Voor het Valkhof is een nieuwe parkaanleg ontworpen, waarin echter opnieuw rijzig geboomte gedacht is. De onder de grond verdwenen en door een fabriek omsloten waltoren op de noordwesthoek van de voormalige burcht wordt weer blootgelegd. Nijmegens Waalfront zal dus een gron-

dige metamorfose ondergaan en de oude benedenstad zal weinig sporen achterlaten.

Wanneer men alle genoemde factoren in aanmerking neemt, moet men concluderen, dat de benedenstad noodzakelijkerwijze haar functie moest verliezen en een bouwval moest worden. Die factoren immers zijn van organische aard en het verval van de Nijmeegse benedenstad is een gevolg van een geleidelijke natuurlijke evolutie. Een sloping betekent hier, in tegenstelling tot elders, niet een plotselinge actie van een gemeente, die omwille van haar prestige, bij de gratie van de hoogconjunctuur, onder het voorwendsel van krotopruijing, uit blinde voorliefde voor het nieuwe en vrees behoudzuchtig te schijnen, een stadsdeel volledig wilde herscheppen als symbool van vitaliteit.

En toch, er waren ook redenen die pleitten voor een behoud van deze historische woonkern, behoud dat vergemakkelijkt werd doordat hier het modern verkeer absoluut geen eisen stelt en zowel voor als na een sanering deze wijk langs de Waal kan blijven mijden, een behoud dat des te meer gewenst was, omdat de oude bovenstad vrijwel geheel weggevaagd was en daar allerm minst reden bestond om nog langer de historisch gegroeide plattegrond overal te eerbiedigen. Maar behoud en herstel waren alleen mogelijk geweest, wanneer de benedenstad een geheel nieuwe functie was gaan vervullen, doch welke dat had moeten zijn is de vraag. Als verlengstuk van het winkelcentrum had zij, met haar hellende straten, geen waarde, als woonwijk evenmin. Het spreekt welhaast vanzelf, dat na de ontmanteling aller ogen naar de nieuwe bouwterreinen buiten de oude stad gericht waren en een stedelijk dirigisme, dat een doordachte sanering en reorganisatie in overeenstemming met de nieuwe eisen van hygiëne en comfort op touw zette, was in die tijd ondenkbaar, althans in Nederland. En toen in de loop van de eerste helft dezer eeuw behalve nieuwe opvattingen van gezond wonen de „zonnecultus” tot bloei kwam en iedereen naar lichte interieurs, geboomte, tuinen en naar het bewonen en bewandelen van de „sunny side of the street” begon te verlangen, werd deze noorderhelling aan de Waal vaak als triest en troosteloos ervaren en kwam zij alleen desnoóds voor bewoning aan bod. Voor een goede bewoning van de wijdere straten zou een uiterst intensief saneren, herstellen, verbouwen en uitdunnen vereist zijn, hetgeen alleen gefinancierd zou kunnen worden, wanneer het proces zich hoogst geleidelijk kon voltrekken, waarbij een herstel

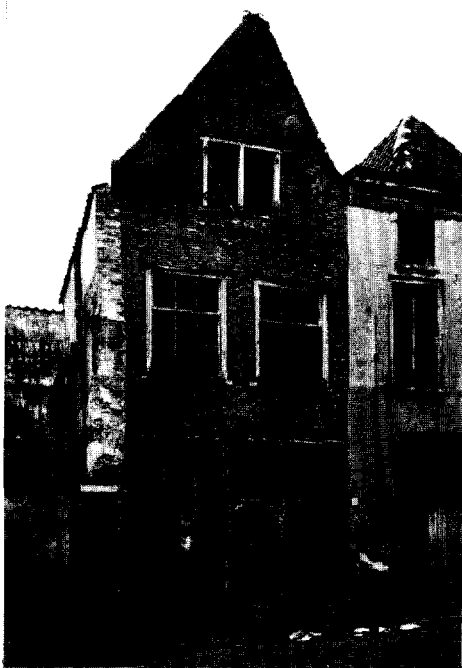
²¹ B. Fokkinga, „Het Nijmeegse „Groen Balcon”, *Publieke Werken* 23 (1955), blz. 37-41; W. Gerretsen, „Tien jaren wederopbouw”, *Bouw* 11 (1956), blz. 979-985; B. Fokkinga, „Reconstructieplan „De Vijf Heuvelen”, *ibidem*, blz. 986-993; A. van der Borg, „Enkele sociaal-economische notities betreffende het plan „De Vijf Heuvelen”, *ibidem*, blz. 994.

Afb. 12. Grotestraat 75 en 77/79 tegenover uitmonding Vleeshouwerstraat.

Afb. 13. Zijgevel Grotestraat 76/78 in de Vleeshouwerstraat.

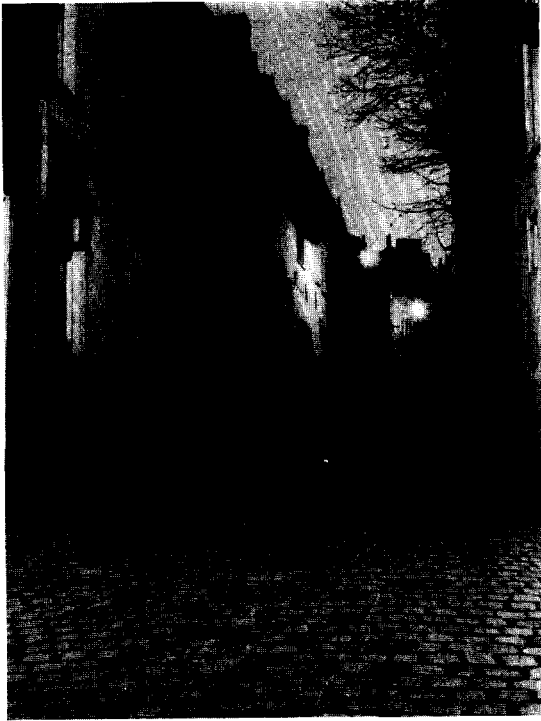
Afb. 14. Nonnenstraat 80, met oorspronkelijke houten pui.

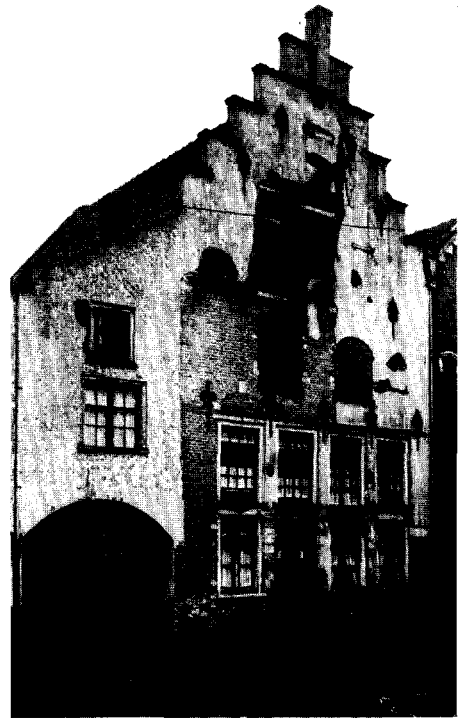
Afb. 15. Vijfringengas.

De bebouwing van deze straten is voor afbraak bestemd.

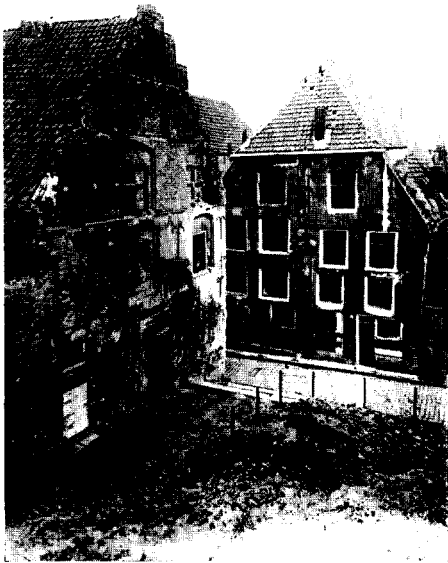
(Foto's Monumentenzorg.)

Afb. 16. Ottengas, in het reconstructieplan opgenomen.
(Foto W. Schurman, Den Haag)

Afb. 17. Brouwershuis, Steenstraat 22, in het reconstructieplan opgenomen.
(Foto Monumentenzorg.)

Afb. 18. Besiendershuis Steenstraat 40, voor de restauratie in 1942. Opgenomen in het reconstructieplan; het huis rechts is afgebroken.
(Foto Gemeente-archief)

Afb. 19. Achtergevel van de z.g. Zeilmakerij, tussen Waalkade en Steenstraat. Opgenomen in het reconstructieplan.
(Foto Monumentenzorg.)

van daken en bekappingsen en andere provisorische maatregelen de eerste van vele fazen zou moeten zijn. Daarna zou men zich dan als bewoners vooral intellectuelen kunnen denken en voorts zou een vestiging van gespecialiseerde winkels, zoals het antiquariaat en de boekhandel, verder eet- en koffiehuisen, welkom zijn ²².

Geen enkele gas of steeg zou ooit voor restauratie in aanmerking komen en, afgezien van het plan de ruimere straten, Grotestraat, Ridderstraat en Michterstraat geheel te slopen, zonder iets te sparen, kan men daarom maar weinig bezwaren staande houden tegen de voorgenomen en ten dele reeds uitgevoerde volledige liquidatie, doch ten hoogste het nieuwe project, dat nog slechts in grote trekken vaststaat, critiseren en zich afvragen of de historische monumenten welke in ieder geval behouden zullen blijven, daarin harmonisch zijn opgenomen. Met name ten aanzien van de noordzijde der Stevenskerk en van het Besiendershuis, Brouwershuis en de Zeilmakerij kan men hieromtrent twijfels koesteren.

De nieuwe stadswijk bedoelt Nijmegen het contact met de rivier terug te geven en zoveel mogelijk vergezichten te openen op de Waal en de Betuwe. Vanaf de Grote Markt, de Blauwe Steen, van bij het raadhuis en vanaf het Kelfkensbos zal men een ruim uitzicht hebben; in de rand van de bovenstad worden daartoe een aantal wijde openingen gemaakt. Nu lijdt het echter geen twijfel, of het uitzicht op de rivier en het landschap is veel boeiender vanaf de Batavierenweg en het reeds bestaande open gebied van het Hunerpark en het Valkhof. Juist waar de Waal vlak langs de voet van de heuvelrug stroomt, is het landschap minder aantrekkelijk en veel minder genuanceerd. Vanaf de Grote Markt en de Blauwe Steen zal bepaald een minder groots perspectief geboden kunnen worden. En daarom is het de vraag of die geprojecteerde ruime vensters, die grotendeels op de leegte zullen uitzien, in staat zijn de rand van de bovenstad organisch gebonden te houden. Een vergelijking met Rotterdam en de daar ontworpen vensters op de rivier is in alle opzichten misplaatst, want de Waal is voor de Nijmegenaar geen levensbron, terwijl in Rotterdam overal op de achtergrond de Maas voelbaar is, „de rivier met haar havens, waar heel deze stad aan hangt, waarvan en waarvoor zij leeft”.

Zal enerzijds de Grote Markt beslotener wor-

den, wanneer naast het gebouw van V & D de Hema gebouwd zal zijn, die de zuidelijke pleinwand zal aanvullen, anderzijds dreigt een nieuw vacuum te ontstaan door een wel vijfvoudige verwijding van de Korenmarkt. Er is daar een vlakte geprojecteerd, die niet door wanden is afgesloten, maar tussen kleine woonblokken door verbonden is met een veel grotere ruimte, die zich tenslotte in de Waal en de Betuwe eindeloos verliest. De Kerkboog, de huizen van de Lakenhal en vooral de Waag zullen nog meer dan nu al het geval is, de indruk maken van een toneelmatig decor voor een openluchtspel, wanneer de organisch ermee verbonden bebouwing, de Kannenmarkt, de Smidstraat, Achter de Hoofdwacht en de Vijfringengas verdwenen zullen zijn. Dit doorbreken van de geslotenheid zou bepaald onjuist zijn en de open ruimte schijnt veel te groot van schaal tegenover het groepje gehandhaafde historische bouwwerken. Van de oostzijde gezien blijft het oude beeld van de Stevenskerk ongedeed, maar vanuit het noorden zal de kerk een geheel andere aanblik gaan vertonen dan tot heden. Uitwendig is de Stevenskerk aesthetisch gezien een zwak gebouw. Het is een vrij heterogeen complex met minder architectonische dan pittoreske kwaliteiten, die voornamelijk schuilen in de uiterst voordelige ligging op de ommuurde hoogte, in de verscheidenheid van het bouw materiaal, de beweeglijkheid van het silhouet, maar voor een niet gering deel ook in haar ombouwing. Juist daardoor wordt die zwakte opgeheven. Het karkas kan als het ware niet op eigen benen staan, maar wordt door zijn omgeving gesteund. Het gebouw maakt indruk bij de gratie van zijn omgeving, weet te boeien dank zij een aantal onmisbare coulissen, die de kerk zo voordelig mogelijk laten uitkomen en de beste perspectieven op haar openen die denkbaar zijn. Welnu, het westfront van de kerk ligt reeds volkomen vrij en ook aan de noordzijde zal haar naaste omgeving geheel geliquideerd worden en vervangen door een grote groenvlakte met daarin verspreid een aantal huizenblokken. De kerk en haar plateau zullen als het ware afgepeld worden en heel anders dan tot nu toe in de ruimte komen te staan. Aan de geprojecteerde open bebouwing aan de noordzijde wordt echter de functie toegedacht het gezicht op de kerk in bepaalde banen te leiden en haar te beschermen tegen een al te grote kaalheid. Het is dus niet de bedoeling, dat Nijmegen het afschrikwekkende voorbeeld gaat volgen, dat Woudrichem kan worden, wanneer daar, over-

²² Vgl. R. C. Hekker, „Saneringsplannen en stads-herstel”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de S. 9 (1956), kol. 124.

eenkomstig het saneringsplan, de middeleeuwse kerk in een grote groenvlakte komt te liggen en alle beslotenheid verloren gaat. Of de oplossing, die men zich voor de Stevenskerk gedacht heeft, geheel gelukkig is, blijft een moeilijk te beantwoorden vraag. Het valt voorshands te betwijfelen of de functie van die coulissen overgenomen kan worden door een beplanting en bomengroepen: een discrepantie tussen stadsarchitectuur en natuur is niet op te heffen en een onharmonisch contrast tussen een stadskerk en een landelijke omgeving onvermijdelijk. Waar men al zoveel kosten en moeite heeft besteed aan het herstel van de zwaar geschonden kerk zou het te betreuren zijn als men ertoe zou overgaan aan het bereikte resultaat weer afbreuk te doen door de kerk haar noodzakelijke gezelschap en entourage te onthouden en haar abstract in de leegte te plaatsen.

Hetzelfde geldt, in minder belangrijke mate, voor het Brouwershuis, het Besienderhuis en de Zeilmakerij, die — zo heeft men zich het althans gedacht — „vrij en speels in het groen verspreid” zullen komen te liggen aan de voet van de keermuur²³. Ook deze 16de-eeuwse gebouwtjes zullen dus geabstraheerd worden van hun noodzakelijke stedelijke ombouwning en afgezonderd worden in een als het ware aseptische omgeving, waarin zij zich krachtens eigen individualiteit, zonder monumentale samenhang met een stadsdeel, zullen moeten handhaven. Als museumstukken, als formeel geheel zelfstandige kunstwerken, zullen zij in het groen tentoongesteld worden. Nochtans zijn deze huizen daartoe allerminst geschikt, zij zijn slechts delen van een collectiviteit van woonhuizen en zullen, aesthetisch gezien, alleenstaande veel aan waarde inboeten.

²³ Fokkinga, *l.c.*, blz. 993.

Nogmaals zij erop gewezen, dat het een verouderde opvatting is, dat een historisch monument door isolering indrukwekkender zou worden; een verwijding van de ruimte erbij of eromheen kan hoogst schadelijk zijn voor de schaal van het gebouw, het is door experimenten voldoende bewezen. De huisjes hier zullen zeker aandoen als bibelots op fluweel, wat misschien aardig is, maar in elk geval een degradatie. Een parkaanleg heft de feilen niet op, maar weet ze slechts als met een gordijn te sluieren. Het spel met de ruimte is gevaarlijk en dat de middeleeuwse horror vacui in een pleinenmanie schijnt omgeslagen, is alles behalve een winst in een land waar men de eeuwen door al moeite heeft gehad met het concipiëren van een monumentale open ruimte. Het is misschien beter om dat drietal bescheiden monumentjes dan ook maar op te ruimen! Wanneer oudheidminnaars zoveel van wat hun lief is, plotseling weggevaagd zien, zijn zij, in hun balogigheid, geneigd om de schamele overblijfselen zonder meer prijs te geven, zoals wanneer men, na het verbreken van een verloving, aan de eenmaal geliefde haar cadeautjes terugstuurt. Die vergelijking gaat, allicht, tamelijk mank, want de geliefde is in dit geval wel wat al te aftands om zich nog in een blijvende genegenheid te kunnen verheugen en een romantische belangstelling voor de oude benedenstad zweemt naar het morbide, wanneer zij niet gepaard gaat met het verlangen naar een grondig herstel. Wanneer dat herstel uitgesloten is, behoeft men niet het hoofd in de schoot te leggen, maar mag men, uitzien naar de nieuwe benedenstad, behalve vrees ook hoop koesteren en verwachten, dat van dit uitzonderlijk gegeven in Nederland, de bebouwing van een hellend en heuvelachtig terrein, een zowel praktisch als aesthetisch doordacht gebruik gemaakt zal worden.

SUMMARY

LOSS OF OLD NYMEGEN

by C. Peeters.

After having given a survey of the development of the plan of Nymegen, the author proceeds to establish the fact that the buildings, which occupy the considerable slope of the bank of the river Waal have had no economic function of any importance to the town for eighty years. Thus they have become a dead element, which is of interest solely from the art-historian's point of view. A number of fine 18th century houses

has remained, while the plan of the sloping streets is unique for the Netherlands.

In the course of years Nymegen has turned away from the river. The lower part of the town lost its former functions one by one:

1. It is no longer suitable as a residential quarter because, after the town had been dismantled, its notable occupants moved to the new outlying districts. The abandoned houses were let in apart-

ments. In consequence they fell into disrepair and became less and less attractive as residences, since they no longer fulfilled the modern requirements of comfort, hygiene and light.

2. It is no longer a centre of trade: the old Waal quay is of little significance to shipping. The Meuse-Waal canal has become far more important to Nymegen.

3. It is no longer a traffic centre as the connection between the two river-banks is brought about by the railway-bridge to the extreme west of the town and the traffic-bridge to the east.

Since the lower part of the town has failed to attract new interests, especially those of the mid-

dle classes, it serves no purpose to-day. Besides, systematic clearings and town-planning have been put off again and again and thus caused the neighbourhood to fall into decay so badly that a total demolition has been decided upon, except for a few buildings of art-historic importance. It will be replaced by a modern residential quarter. The question, whether the new project will guarantee a favourable situation for the houses that will be preserved and for St. Stephen's church which, on a higher level, dominates the lower part of the town, cannot be answered in the positive.

HET HUIS ROSMARIJNSTEEG TE ELBURG

EN ENIGE OPMERKINGEN OVER DE AANLEG VAN DE STAD IN 1392.

DOOR

IR. R. MEISCHKE

Tijdens de restauratie van het huis in de Rosmarijnsteeg, die in het afgelopen jaar onder leiding van de architect C. W. Royaards werd voltooid, zijn veel aanwijzingen over de geschiedenis van dit gebouw verkregen. Vóór het herstel werd het huis gebruikt als een stadsboerderij, zoals we er in achterstraten van kleine steden meer aantreffen (afb. 1-3, 8-12). De dubbele deur aan de voorzijde gaf toegang tot een stalruimte, waarboven in de kap een hooizolder was. Twee luiken in de zijgevel boden gelegenheid het hooi op te tassen. Van deze spaarzaam verlichte ruimte — niet meer dan een boerenschuur — was aan de achterzijde een woonkamer afgescheiden. Deze kamer kon men aan de buitenkant herkennen door een eenvoudige deur en een raam. De schouw bevond zich tegen de buitengevel; een tweede naar de nok toelappend rookkanaal in het midden van het huis gaf gelegenheid tot koken in de stal. Onder de bedstede van de kamer was een kleine kelder voor huishoudelijk gebruik, een tweede bedstede sprong in de stalruimte uit.

Hoe gaaf en eenvoudig deze toestand ook mocht zijn, het was duidelijk dat het gebouw niet voor dit gebruik was opgetrokken. De overlevering, dat het gebouw voor 1400 Elburgs oudste raadhuis geweest zou zijn, die wij voor het eerst tegenkomen bij van der Aa (1845)¹, bewijst dat men reeds vroegtijdig het belang van dit huis, dat in 1925 eigendom van de Vereniging „Hendrick de Keyser” werd, had ingezien.

De vondsten tijdens de restauratiewerkzaamheden

Bij het onderzoek, dat ten behoeve van de restauratie werd ingesteld, kwam vast te staan, dat naast talloze kleinere wijzigingen waarschijnlijk twee grote verbouwingen hadden plaats gevonden. De eerste zou hebben bestaan uit het omhoog brengen van de vloeren en balklagen van de verschillende verdiepingen, de tweede uit het maken van een stalruimte met toegangsdeuren

en het inbouwen van de woonkamer. Het omhoog brengen van de vloeren en balken moet reeds in een vroeg stadium zijn geschied, terwijl het gebruik als boerenhuis niet verder behoeft terug te gaan dan tot het eind van de 18de eeuw.

De inwendige houtconstrutie, die vroeger één geheel vormde, werd door het omhoog brengen van de balken aangetast. De kap was nog grotendeels origineel en was samengesteld uit drie spanten, die wij evenals de onderliggende jukken van west naar oost I, II en III zullen nummeren (fig. 1). Aan het uiteinde tegen de topgevels was geen spant geplaatst; daar vinden de onderdelen van de kap hun oplegging op gemetselde uittandingen (afb. 13-16). Dergelijke uitmetelingen gaven eveneens de plaats te zien, waar de kantbalken van de zolderbalklaag vroeger tegen de gevels aansloten. In tegenstelling tot deze strijkbalken, waren de drie middenbalken ondersteund door houten muurstijlen met schuine schoren, zogenaamde korbels. De meeste muurstijlen waren in de loop van de tijd verdwenen, slechts onder de derde balk was er een op zijn oorspronkelijke plaats achtergebleven en onder de eerste en tweede balk waren aan de noordgevel twee stijlen met hun korbels tegelijk met de balken omhoog gebracht (afb. 14). Van de overige muurstijlen was alleen de plaats in het metselwerk terug te vinden. Tussen de stijlen bevonden zich spaarvelden, waarboven een doorgaande groef in het metselwerk nogmaals de hoogte van de oorspronkelijke vloer onder de kap aanwees.

Het omhoog brengen van de balklaag onder de kap was reeds geconstateerd door Jan Kalf², die daarbij aannam dat het gebouw oorspronkelijk uit één ruimte bestond. Onder de 1.90 m. lange muurstijlen van de zolderbalklaag heeft zich echter in de oorspronkelijke toestand van het gebouw nog een tweede balklaag bevonden,

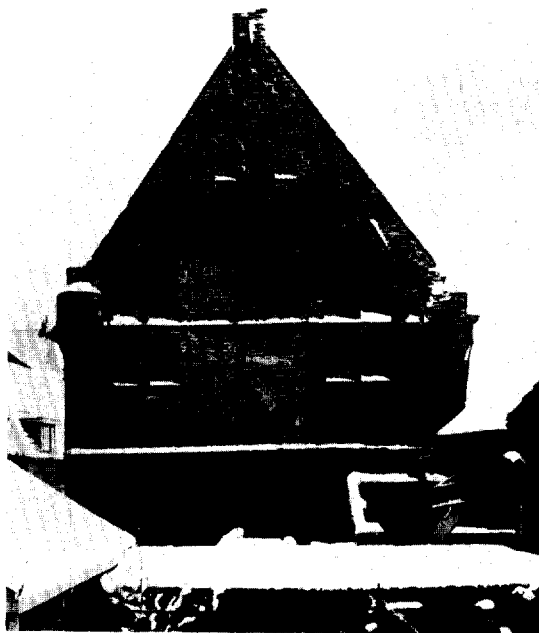
¹ A. J. van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden*, Groningen 1839-'51, dl. 4, blz. 127.

² Jan Kalf, „Het oud-stadhuis te Elburg”, *Gedenkboek van de Vereeniging „Hendrick de Keyser”*, Amsterdam 1928, blz. 37.

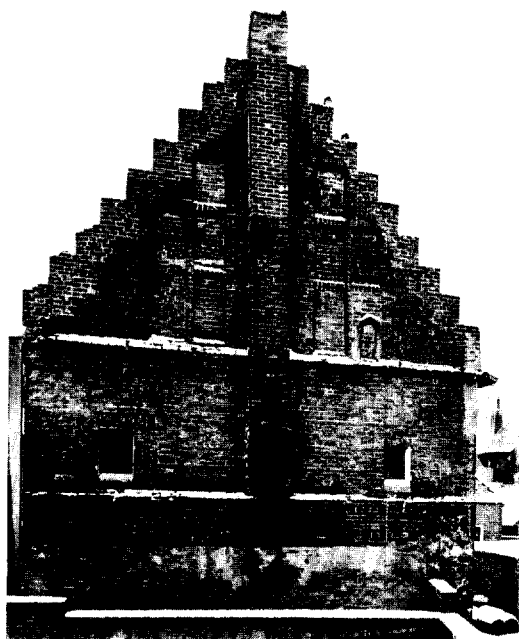
HET HUIS ROSMARIJNSTEEG TE ELBURG

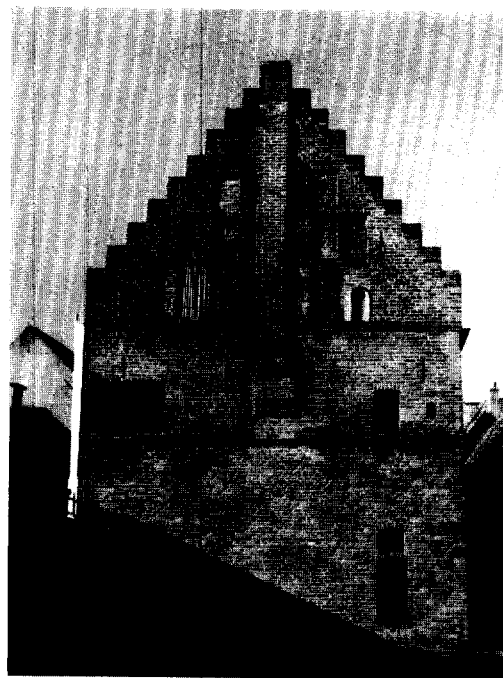
Afb. 1. Noordgevel voor de restauratie.

Afb. 2. Westgevel voor de restauratie.

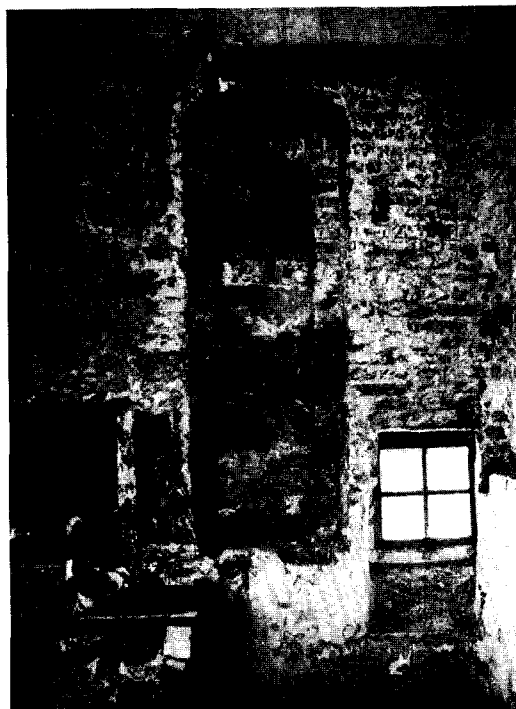
Afb. 3. Oostgevel voor de restauratie

Afb. 4. Oostgevel na de restauratie.
(Foto's C. P. Schaap)

Afb. 5. Oostgevel inwendig met sporen van de oorspronkelijke schouw.

Afb. 6. Oostgevel inwendig met dichtgemetseld venster rechts van de schouw.

Afb. 7. Oudste vloer.

Afb. 8. Aspot, gevonden bij de oudste vloer.
(Foto's C. P. Schaap)

waarvan de balken ook weer door muurstijlen met korbeels gedragen werden. De gaten van deze benedenste balklaag en de sleuven van de muurstijlen er onder waren in het metselwerk te zien (afb. 13 en 15). De onderkant van deze muurstijlen was niet scherp afgetekend, zodat de lengte niet exact kon worden vastgesteld; ze liepen echter niet door tot de vloer, doch hadden een lengte van ongeveer anderhalve meter. De stijlen onder de eerste balk waren waarschijnlijk iets langer en liepen door tot de vloer van de opkamer. De vloer, die over de onderste balklaag gelegen moet hebben, lag gelijk met de benedenkant van de spaarnissen van de verdieping.

Slechts de drie middenbalken boven de gelijkstraatse ruimte, die wij voortaan met hal zullen aanduiden, bleken door muurstijlen ondersteund te zijn. De kantbalk aan de oostzijde lag dicht bij de gevel en heeft met het verplaatsen het oorspronkelijke houten sleutelstuk, dat er aan vastgespijkerd zat, behouden. Het sleutelstuk onder deze balk is het enige decoratieve detail van de houtconstructie dat is overgebleven en derhalve van belang voor de datering (fig. 2c). Kalf zag er een verbasterd Gotisch profiel uit de 16de eeuw in. Dit is niet waarschijnlijk, aangezien het Gotische peerkraalprofiel in de 16de eeuw nog lang in nauwkeurige vorm werd gebruikt en zonder overgangsvorm door de Renaissance-profielen werd vervangen. Wij mogen dan ook in het sleutelstuk eerder een vroege dan een late vorm van het Gotische peerkraalprofiel zien. Enigszins verwante details treffen we bij middeleeuwse houtconstructies in Duitsland aan³.

De bewaard gebleven balken, zowel die van de bovenste als van de benedenste balklaag, bezaten geen aanduidingen van de vloerconstructie. Er waren geen inkepingen of spijkergaten, die de plaats van de kinderbinten aanwezen. Waarschijnlijk lagen deze bij dit vroege huis op grote afstand van elkaar, ± 40 cm hart op hart, en liepen zij over enkele balken door. Het is dan ook de vraag of zij op iedere balk gespijkerd waren. Daar er van de vloerconstructie niets bewaard is gebleven, kunnen wij geen zekerheid krijgen over de plaats van de trap naar de verdieping. Uit het

metselwerk blijkt duidelijk dat er geen traptoren buiten het gebouw heeft bestaan zodat wij een houten trap in het inwendige moeten zoeken.

Niet alleen de houten constructiedelen, doch ook het muurwerk had veranderingen ondergaan. Hier lagen de meeste wijzigingen in de intensief gebruikte hal. De topgevels, die het gebouw sieren, zijn goed bewaard gebleven. De oostgevel bleef vrijwel geheel intact, slechts in de hal waren twee vensters dichtgezet. De westgevel heeft geleden door het in later tijd inbreken van een poort. In de lange noordgevel is een deel van het oorspronkelijke muurwerk verwijderd door het aanbrengen van een venster en een deur. De zuidgevel, die nu op de erfscheiding staat en geheel gesloten is, bevatte vroeger een deur en enige vensters uit verschillende perioden, die dichtgezet en fragmentarisch nog aanwezig waren.

De belangrijkste gegevens in de muren kwamen voor den dag onder de vloer van de hal. De oorspronkelijke vloer lag ± 70 cm onder het voor de restauratie aangetroffen grondvlak van de stal. Het peil van deze vloer kon worden vastgesteld aan een klein deel van een oude bestrating bij de haard en de bovenste trede van een keldertrap. De bestrating bij de haard lag iets lager dan deze trede, hetgeen het gevolg kan zijn van inklinking door opgebrachte grond. Aan de westzijde werd een kelder aangetroffen, die oorspronkelijk gedekt was door een bakstenen tongewelf, dat boven de halvloer uitstak. Deze kelder was toegankelijk door een trap tegen de noordmuur, waarvan de afdrukken der treden tegen de buitenwand zijn teruggevonden, evenals de fundering van het muurtje, waar aan de binnenzijde de traptreden op rustten. Het keldergewelf is uitgebroken vóór of tijdens de aanleg van de poort in de westgevel. Ook de schouw die in de westmuur boven het keldergewelf stond, ging daarbij verloren; slechts de linker zijkant van deze schouw en het rookkanaal erboven bleven in het muurwerk bewaard. De schouw in de oostgevel is in later tijd veel gewijzigd, doch zij bleef steeds als stookplaats in gebruik. Onder de verhoogde vloer kwamen nog aanzetten voor den dag, o.a. van de oorspronkelijk Gotische schouw, waarvan het onderste deel van een gemetselde zijwang werd teruggevonden (fig. 2a). De hoofdvorm van de schouw en die van de vensters aan weerszijden werd in de muur blootgelegd. Bij de schouw was een willekeurig begrensd deel van een oude vloer bewaard, dat door inklinking iets lager was komen te liggen dan de onderkant van de schouw. Dit gedeelte bestond uit gebakken

³ Carl Lachner, *Geschichte der Holzbaukunst in Deutschland*, Leipzig 1887, Taf. I; Brunswick, Alte Knochenhauerstrasse 11, fig. 41; Halberstadt.

Carl Wolff, *Kunstdenkmäler der Provinz Hannover. II Regierungsbezirk Hildesheim. 1-2 Stadt Goslar*, Hannover 1901, blz. 373, fig. 346; Goslar Glockengieserstr. 20, (fig. 2b). Hetzelfde profiel komt voor aan het oudste vakwerkhuis te Goslar: An der Gosse 31.

tegels in de vorm van leipannen, die met de smalle zijde naar boven in de grond waren gedrukt en die de indruk maakten van een sierbestrating (afb. 7). Volgens een mededeling van de opzichter, de heer C. Schaap, is aan de noordwestzijde van het bewaard gebleven vloergedeelte een gebroken pot van ongeglazuurd aardewerk gevonden met een middellijn van ± 35 cm, die afgedekt was met een tegel. Volgens de heer J. G. N. Renaud, die zich voor de moeilijke taak geplaatst zag de ouderdom van dit vaatwerk vast te stellen aan de hand van een foto (afb. 8), zou het uit de 15de of 16de eeuw kunnen dateren en gediend kunnen hebben om de resten van het vuur, dat met de avondklok gedoofd moest worden, in te vegen.

De aanzienlijke ophoging van het vloerniveau in later tijd maakte dat wij met zekerheid de oude ingang van het huis kunnen vaststellen. De deur aan de noordzijde kan zich niet op de plaats van een oudere bevinden, omdat de deuropening niet tot het oudste vloerniveau doorloopt. De enige plaats waar dit wel het geval is en waar wij dus de oudste ingang kunnen aanwijzen is aan de zuidzijde. Het derde vak van de westzijde, waar zich deze deur bevond, toont echter talrijke latere aanwijzingen, zodat hier veel onduidelijk blijft. De oudste deur zal waarschijnlijk een bovenlicht bezeten hebben; na het omhoogbrengen van de vloer is boven de deur een hoger venster aangebracht.

Bij de ontgraving ten behoeve van de restauratie werden in de zuid-westhoek van de hal, ± 20 tot 30 cm onder het oorspronkelijke vloerniveau, de restanten van een zwaard aangetroffen. Dit voorwerp lag horizontaal, evenwijdig met de keldermuur, ± 40 cm van deze verwijderd. Het goed bewaard gebleven handvat toont een grote overeenkomst met een te Londen uit de Theems opgebaggerd zwaard, dat uit het einde der 14de eeuw zou kunnen dagtekenen ^{3a}. De zeer nauwe verwantschap met het Elburgse exemplaar maakt het waarschijnlijk dat dit laatste uit dezelfde tijd dateert en vermoedelijk ook uit Engeland afkomstig is.

Uit de ligging bleek dat het Elburgse zwaard zich niet voor het bouwen van het huis in het terrein bevonden kan hebben. Het is mogelijk dat het een beschadigd exemplaar was, dat met de grondaanvulling van de vloer reeds tijdens het

bouwen in het huis gekomen is. In dat geval is het huis waarschijnlijk aanzienlijk jonger dan het zwaard. De mogelijkheid bestaat echter ook dat het om een of andere reden later onder de vloer begraven is, bijvoorbeeld om het kostbare stuk tegen diefstal te beschermen. In dit geval ontbreekt ieder verband tussen de leeftijd van het huis en dat goed dateerbare fragment.

De oorspronkelijke indeling (fig. 1).

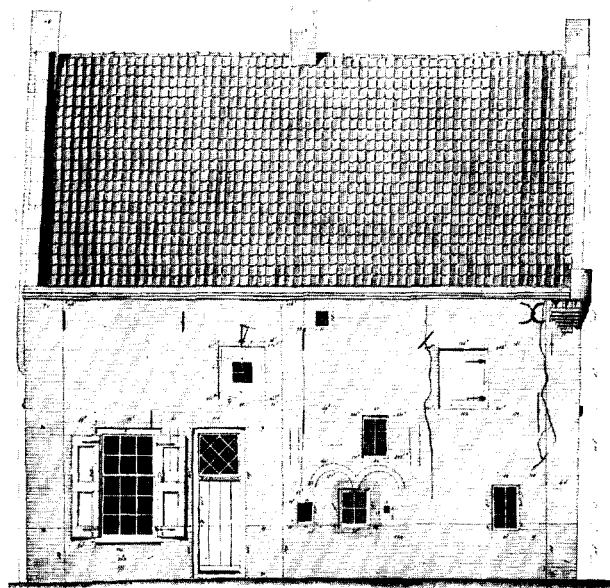
Na de verschillende elementen van de oorspronkelijke aanleg die bij het onderzoek en de restauratie voor den dag kwamen, beschreven te hebben, zullen wij het huis in zijn vermoedelijk oudste vorm nog eens rondgaan. Wanneer wij door de smalle deur aan de zuidzijde zijn binnengetreden, komen we in de grootste ruimte van het huis, die in grondvlak 6×7.50 m meet en ± 3.50 m hoog is. Links en rechts van de deur was een klein hooggeplaatst venster. De aandacht werd getrokken naar de brede schouw aan de oostkant met aan weerszijden een smal venster. De noordwand kan gesloten zijn geweest; het is echter mogelijk dat op de plaats van de deur en het raam, die later ingebroken werden, ook kleinere vensters hebben gezeten. Aan de westzijde was deze benedenruimte vermoedelijk gedeeld door een binnenmuur of houten wand, die de opkamer van de grote ruimte afscheidde. De trap naar boven, vermoedelijk een spiltrap, zal zich in de grote hal bevonden hebben, waarschijnlijk aan de zijde van de opkamer; die er tevens mee bereikbaar geweest kan zijn.

De opkamer was een smalle langgerekte ruimte met een schouw aan de westwand, die niet in het midden geplaatst was. De oorzaak hiervan kan zijn dat aan de zuidzijde van deze kamer een bedstede stond. Van het muurwerk was hier een deel weggehakt ten behoeve van een bedstee. Hoewel dit in een latere tijd geschied zal zijn, wijst de aanleg van de kamer op de mogelijkheid dat hier van oorsprong af een slaapplek was. Deze kamer was haast nog spaarzamer verlicht dan de grote zaal, slechts een raam in de noordgevel kunnen we als oorspronkelijk beschouwen.

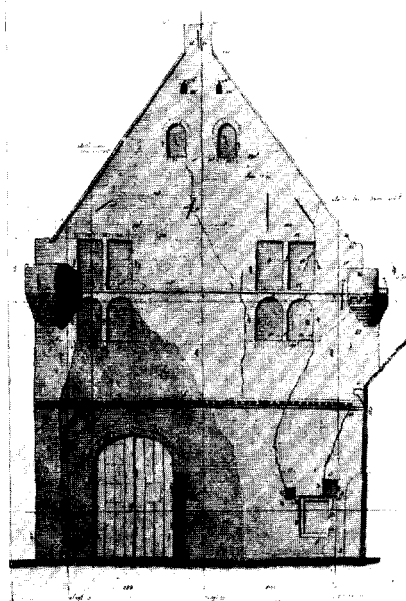
Wanneer wij de trap naar boven volgen komen we in een lage bovenruimte, die nauwelijks twee meter hoog is. De detaillering van muurstijlen en korbels is sober. Er is geen enkel profiel; sleutelstukken ontbreken; afmeting en constructie van het hout getuigen niet van grote zorg. In de velden tussen de stijlen vertonen de muren eenvoudige rechthoekige spaarnissen van

^{3a} De heer H. Halbertsma maakte mij attent op de afbeelding van dit zwaard in de Mediaeval catalogue, London Museum 1940, blz. 35, no 3.

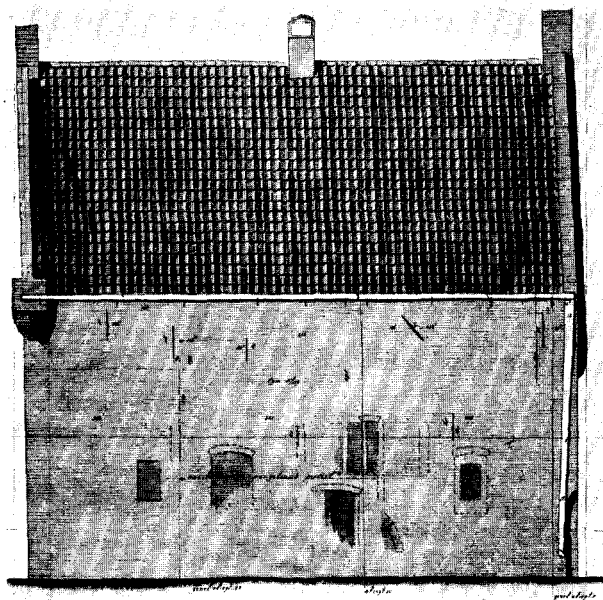
HET HUIS ROSMARIJNSTEEG TE ELBURG

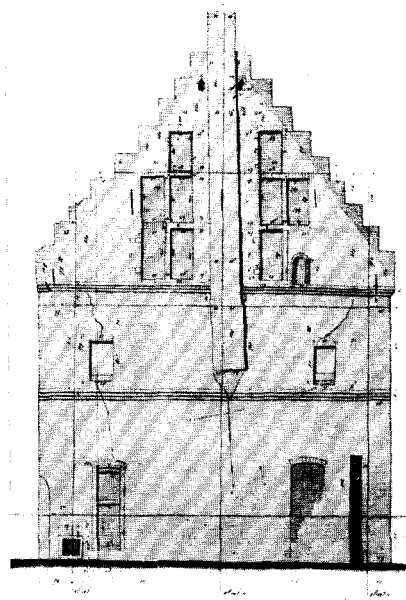
Afb. 9. Noordgevel.

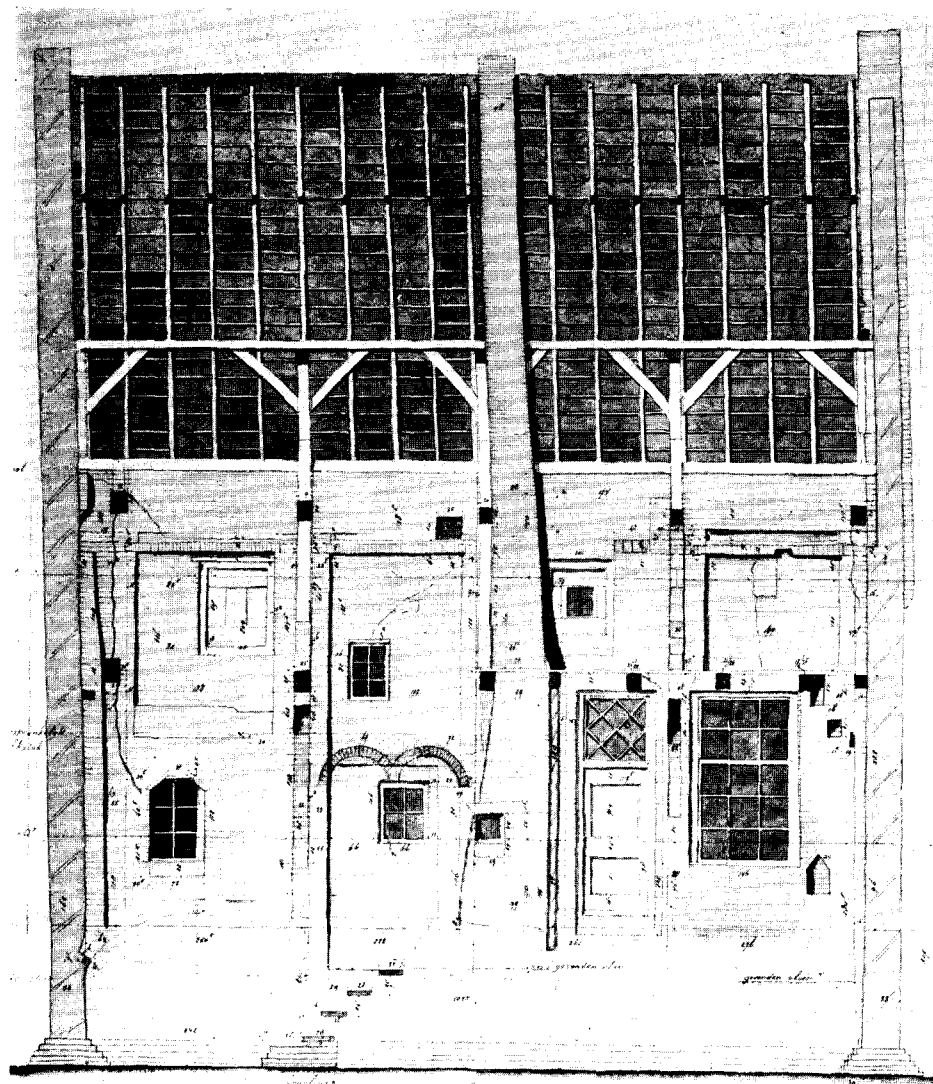
Afb. 10. Westgevel.

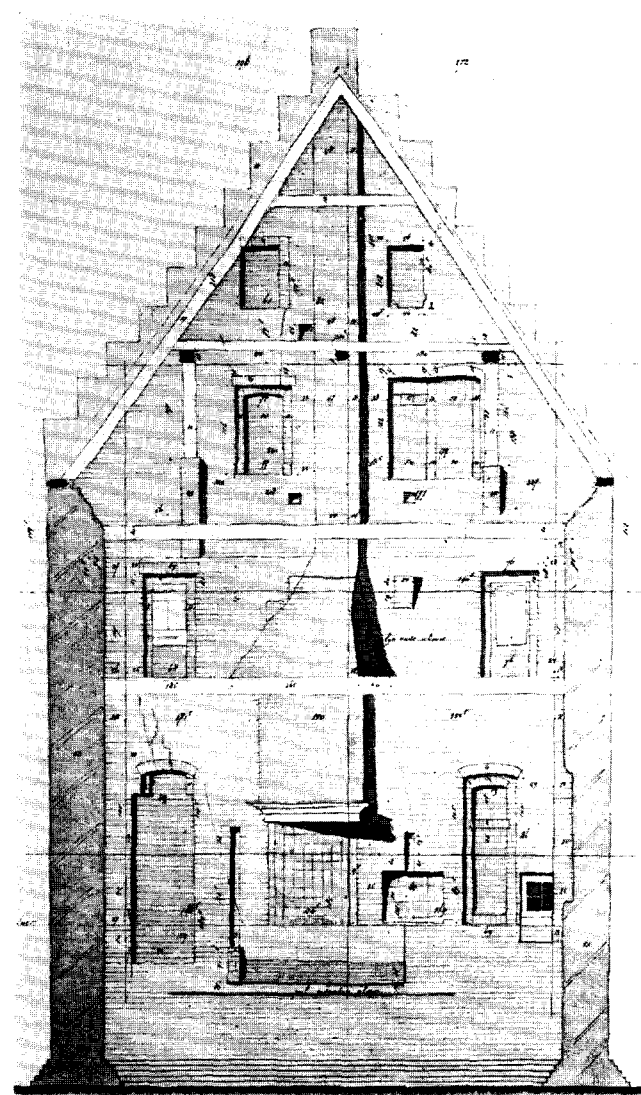
Afb. 11. Zuidgevel.

Afb. 12. Oostgevel.
(Opmetingen C. W. Royaards)

Afb. 13. Elburg, huis Rosmarijnsteeg, Noordgevel van binnen.

Afb. 14. Oostgevel van binnen.
(Opmetingen C. W. Royaards)

vloer tot plafond. Er zijn weinig vensters, slechts de oostgevel bezit twee openingen. De verdieping vertoont geen sporen van een stookplaats en heeft vermoedelijk alleen voor berging gediend. Deze bergruimte was slechts binnendoor te bereiken; er is geen hijsluik in de gevels. Daar de benedenruimte toegankelijk was door een smalle deur, konden boven slechts kleine goederen geborgen worden. Boven de lage bergverdieping was de kap, die geen vliering bezat en verlicht werd door enige luiken in de topgevels aan weerszijden.

De teruggevonden inwendige verdeling is niet duidelijk uit de gevels af te lezen. Deze vertonen onderling grote verschillen. De beide lange gevels zijn zonder enige decoratie; zij worden slechts onderbroken door de deur en enkele kleine vensters. Vermoedelijk waren de ruimten aan weerszijden van het gebouw van weinig belang. De gevels aan de korte zijde hebben een uitgesproken architectonische allure en zijn met enkele decoratieve elementen getooid; onderling echter zijn zij zeer verschillend. De westgevel is aan de onderkant gesloten. De eenvoudige puntgevel wordt begrensd door ronde uitgekraagde torentjes; enige nissen, die de vorm van een kruiskozijn hebben, verlevendigen het oppervlak. Slechts de bovenhelft dezer nissen is van openingen voorzien geweest; het onderstuk bevindt zich voor de vloer en is dus geheel decoratief. Of de huidige vorm van de boogjes boven deze blinde vensters de originele is, blijft moeilijk uit te maken. Het schoorsteenkanaal, dat zich in het muurwerk bevindt, is niet naar buiten tot uitdrukking gebracht, hetgeen mogelijk is doordat deze gevel van onder tot boven twee steen dik is.

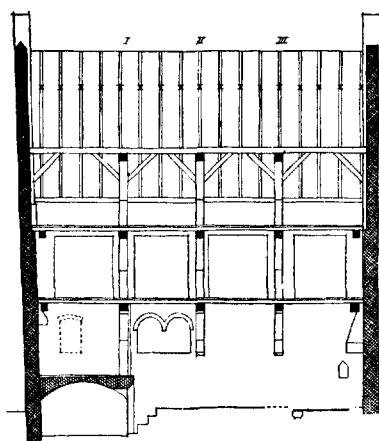
De oostgevel is van een geheel andere opbouw. Hier zien wij een trapgevel, die door het naar buiten uitgebouwde schoorsteenkanaal doorsneden wordt. De schoorsteen komt naar buiten op de plaats waar de geveltop anderhalve steen dik wordt. Het kanaal is niet in verband met de topgevel gemetseld en sluit koud aan tegen de penanten aan weerszijden; wij zien hier evenwel geen reden in, om aan te nemen dat het later in de gevel zou zijn ingebroken. Links en rechts van dit kanaal bevindt zich een siernis, die samengesteld is uit een aantal blinde velden en openingen, welke met luiken konden worden afgesloten. Een van deze openingen werd reeds in de Gotische tijd dichtgezet en van een beeldnisje voorzien.

Bestemming en ouderdom.

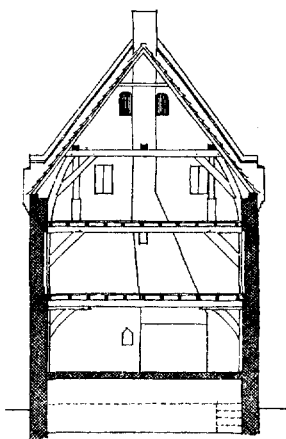
De nu ontdekte indeling van het huis brengt ons iets dichterbij de vraag wat de oorspronkelijke bestemming geweest kan zijn. Er is in het gehele gebouw geen enkel element aan te wijzen dat de overlevering steunt, dat dit Elburgs oudste raadhuis zou zijn. Het uitwendige spreekt zich daarover in zijn sobere vormen niet uit. De kleine ronde hoektorens, zoals de westelijke gevel de te zien geeft, komen voor bij woonhuizen evenals bij raadhuisen. De onversierde zijgevels met weinig vensters doen vermoeden dat er opzij, zoals bij zoveel huizen, slechts smalle doorgangen zijn geweest.

Het inwendige van het gebouw doet echter alle raadhuisillusies te niet. Het bevat een element dat nimmer bij een raadhuis wordt aangetroffen, namelijk de lage verdieping. Door dit onderdeel dat bij de middeleeuwse woonhuizen gebruikelijk is, leidt het geen twijfel, dat dit huis niet als raadhuis gebouwd is. De geschetste indeling wijst op het gebruik als woonhuis. De hal met ingang en schouw is het voornaamste vertrek, waarin zich het grootste deel van het dagelijks leven afspeelde. Men zal hier bij het haardvuur hebben gezeten, gekookt en gegeten doch ook hebben geslapen. Het is waarschijnlijk dat zich op het erf nog een bakoven en een spoelkeuken bevonden. De kleine kelder diende voor huishoudelijk gebruik. De opkamer erboven gaf een afgesloten vertrekje met stookplaats en vermoedelijk ook slaapgelegenheid te zien. Deze twee verwarmbare vertrekken op de begane grond zijn opmerkelijk. Meestal was er één verwarmbare kamer (tevens keuken) en een onverwarmbaar werk- en bedrijfs gedeelte (voorhuis). Dit huis schijnt echter uitsluitend voor woondoeleinden gebouwd te zijn.

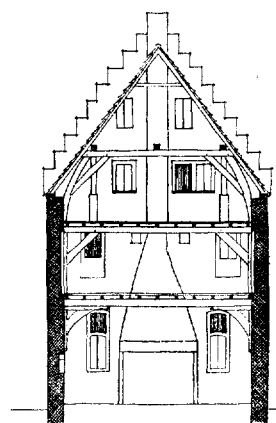
Over het gebruik van de lage verdieping tasten wij in het duister. Deze bergverdiepingen komen veel bij middeleeuwse huizen voor. Het is mogelijk dat men hier koopmansgoederen heeft bewaard, doch het lijkt waarschijnlijker dat men deze ruimte heeft gebruikt voor het opslaan van wintervoorraden, peulvruchten, hout, turf, e.d. Ook voor het drogen en verwerken van de was en het bewaren van kleren en linnengoed werden dergelijke zolders in de 17de eeuw en vermoedelijk ook reeds veel eerder gebruikt. Dit huishoudelijk gebruik zou het ontbreken van hijsluiken aan de buitenzijde kunnen verklaren. Mogelijk zijn er op deze verdieping ook enkele slaappleatsen geweest. De belangrijkste bestemming zal dit niet geweest zijn, dan was de verdieping

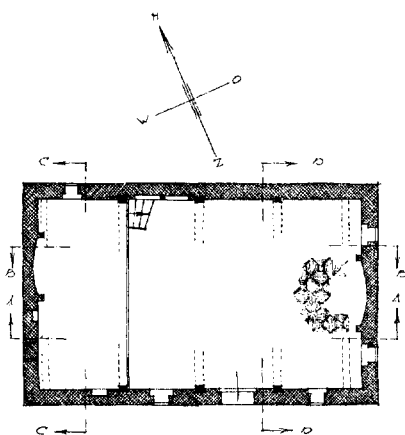
DOORSNEDEN A-A

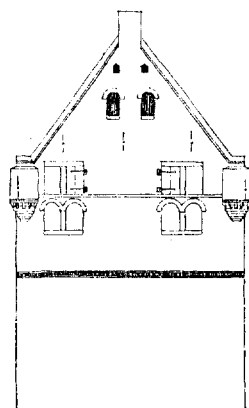
DOORSNEDEN C-C

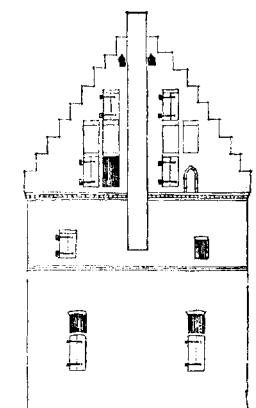
DOORSNEDEN D-D

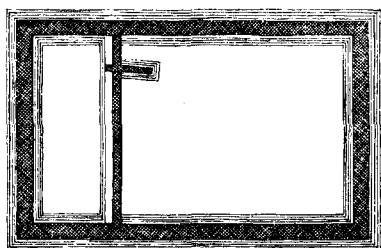
BEGANE GROND

WEST GEVEL

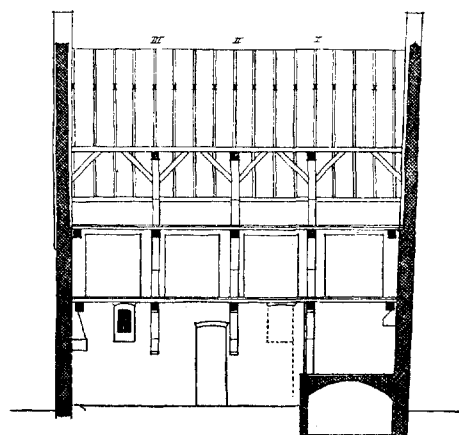
OOSTGEVEL

FUNDERING

//2

DOORSNEDEN B-B

Fig. 1. Reconstructie van de oorspronkelijke toestand.

hoger geweest en zouden er meer vensters zijn.

Uit de detaillering van houtconstructies en baksteenwerk is geen exact tijdstip van ontstaan af te leiden. Het enige detail van de houtconstructie dat bewaard bleef, schijnt vrij vroeg, doch geeft door gebrek aan vergelijkingsmateriaal weinig aanwijzing. Het steenformaat (25 x 12 x 5,5 cm) is kleiner dan dat van het in 1393 opgetrokken huis van Arent toe Boecoop te Elburg (27 x 13 x 6,5 cm) en de vestingmuren, vrijwel gelijk aan de omstreeks 1430 gestichte kapel van het Agnietenklooster en het jongere koor der kerk (24 x 11 x 5,5 cm). Een datering kort na de stichting der stad, omstreeks 1400, lijkt daardoor de vroegste die wij mogen aanvaarden.

De verbouwing van omstreeks 1550.

Nog in de middeleeuwen moet het huis een belangrijke wijziging hebben ondergaan, die vermoedelijk een uitwendige oorzaak had. Een verhoging van het omringende terrein had tot gevolg dat de vloer van de hal omhoog moest worden gebracht. Bij verschillende huizen in de buurt en ook bij de Vispoort is geconstateerd dat het straatpeil vroeger 30 cm lager lag. Ook is er op enkele punten in dit stadsdeel onder de huidige straat een oudere bestrating te voorschijn gekomen, die $\pm$ 30 cm lager lag⁴. Het blijkt echter, dat er bij het huis aan de Rosmarijnsteeg nog een oudere ophoging is geweest, die $\pm$ 50 cm bedroeg en aanleiding is geworden tot het verhogen van de vloer binnenshuis. Deze oudste ophoging wordt niet overal in de stad aangetroffen. Noch bij het Agnietenklooster, noch bij het huis van Arent toe Boecoop werd zij geconstateerd.

Deze eerste verhoging van het grondvlak met 50 cm heeft voor het huis ingrijpende gevolgen gehad. De vloer van de hal werd evenveel naar boven gebracht als de omgeving, waardoor de hal te bedompt werd. Om dit te verhelpen heeft men de zoldering van deze ruimte $\pm$ 50 cm en de balklaag boven de verdieping op gelijke wijze verhoogd.

Deze werkzaamheden werden vrij slordig uitgevoerd. De korbeels onder de balken bleven vermoedelijk niet alle gehandhaafd. De kantbalk aan de oostzijde, waarbij het merkwaardige sleutelstuk bewaard is, werd niet loodrecht naar boven gebracht, doch waarschijnlijk in verband met een nieuwe, meer naar voren springende schouw, iets verder van de muur gelegd. Ook de derde

⁴ Mededeling van de heer C. Schaap.

balk werd, van muurstijlen en korbeels ontdaan, iets meer naar het westen geplaatst. Deze balk zou tenslotte bewaard blijven en een belangrijke aanwijzing vormen voor de reconstructie van het houtskelet. De beide andere jukken werden loodrecht omhoog gebracht; bij latere verbouwingen zijn de balken, korbeels en muurstijlen van deze jukken echter geheel verdwenen.

Ook op de verdieping kunnen we constateren dat het eerste en tweede juk loodrecht omhoog zijn gebracht, waarbij de muurstijlen en korbeels zijn meegenomen, terwijl bij het derde juk alleen de balk werd verplaatst en de muurstijlen op hun oorspronkelijke plaats achterbleven, waarmee zij tevens een aanwijzing vormden van de oorspronkelijke toestand. Waarschijnlijk was na de verandering de verdieping nog steeds slechts gebruikt voor berging, zodat men geen hoge eisen stelde aan de afwerking. Het is niet duidelijk of de hal na de verbouwing zijn oude indeling heeft behouden of dat er een andere indeling voor in de plaats is gekomen. Het is niet onmogelijk dat de trap bij deze verbouwing verplaatst is naar het derde vak aan de zuidzijde. Het verschuiven van de derde balk, het op zijn plaats blijven van de muurstijl en het nieuwe venster boven de deur, dat ook door de verhoogde balklaag heen loopt, zouden hier op kunnen wijzen.

De vondsten, welke naar mededeling van de heer C. Schaap verspreid op het oude vloerniveau van de hal onder de ingebrachte grond werden aangetroffen, maakten het waarschijnlijk dat deze ophoging omstreeks 1550 heeft plaatsgevonden. Er kwamen enige fragmenten van kookpotten voor de dag van inheems rood geglazuurd aardewerk. Van een drietal van deze potten, die een diameter van $\pm$ 25 tot 27 cm bezaten, bleef het bovendee van de buik met de hals en twee oren bewaard. Van de overige waren er slechts enkele scherven over.

Een grotere schakering toonde het import steenwerk uit het midden-Rijn-gebied. Vier voeten van kruiken of kannen varieerden in diameter van 8 tot 20 cm. Bovendien waren er nog verschillende fragmenten van halzen en oren.

Dit aardewerk, dat vermoedelijk tot één huishouding heeft behoord, dateert de heer H. Halbertsma aan de hand van het bewaard gebleven schervenmateriaal ongeveer in het begin van de 16de eeuw. Slechts een trechterbeker, vermoedelijk uit Siegburg afkomstig, zou nog uit de 15de eeuw kunnen zijn⁵.

⁵ Mededeling van de heer J. G. N. Renaud.

De situatie (fig. 3).

Niet alleen het gebouw zelf, ook de situatie kan ons inlichten over de geschiedenis en het gebruik ervan. Wij vragen ons af op welke straat het gebouw vroeger betrokken is geweest. De Krommesteeg vervalt al direct, aangezien de oudste ingang van het huis zich aan de andere zijde bevond. De scheidingen van de aangrenzende percelen gaan op geen enkel punt van deze steeg uit, waaruit we kunnen concluderen dat zij niet tot de aanleg van de stad kan behoren. Het is een willekeurig ingebroken pad over de achtererven dat op de kaart van Jacob van Deventer (± 1560) dan ook niet voorkomt.

Nu zou het huis met zijn voorgevel naar de Rosmarijnsteeg gekeerd kunnen zijn en de ingang ter zijde hebben gehad, iets wat bij oude huizen veel voorkomt. Deze veronderstelling is echter niet waarschijnlijk, aangezien te Elburg de oudste huizen alleen aan de hoofdstraten staan en de stegen slechts een verbinding tussen de straten onderling vormen. Wanneer we de kadasterkaart nauwkeurig bekijken, dan zien we enige erfscheidingen van percelen van de noordelijker gelegen Ellestraat doorlopen over de Rosmarijnsteeg. Het huis van onze beschouwing staat precies in de richting van het er tegen over liggende perceel aan de Ellestraat. Een steegje loopt van die straat op het huis toe en zou bij voortzetting aan de zuidkant toegang tot het huis hebben gegeven. Deze steeg heeft een hoge ouderdom, want op de kaart van Jacob van Deventer komt zij reeds voor. Deze doorlopende lijnen doen ons veronderstellen dat de verkaveling, die van de Ellestraat uitgaat, ouder is dan de Rosmarijnsteeg.

De flauw gebogen Ellestraat kan ouder zijn dan de stad en heeft zeer waarschijnlijk deel uitgemaakt van de zeedijk. De overlevering zocht op deze plaats een bij de verlegging gespaard gebleven deel van het oudste Elburg, waarvan het hier gelegen Heilige Geest-Gasthuis het veronderstelde oudste raadhuis en de Kromme Steeg overblijfselen zouden zijn. Het is echter niet gezegd dat we hier een gedeelte van de vroegere stad Elburg mogen zoeken⁶. In het geval dat deze

⁶ De geschiedenis van het gasthuis, dat aan de westzijde van de Ellestraat tegenover ons huis was gelegen, is voor de oudste geschiedenis van de stad van belang. Het Elburgse gasthuis werd in 1335 gesticht en in 1365 nogmaals vermeld. Uit 1394 is een brief bekend, waaruit blijkt dat degenen, die het gasthuis in schenking gaven, een aflaat verkregen, evenals dit bij de te verplaatsen kerk het geval was. (P. van Meurs,

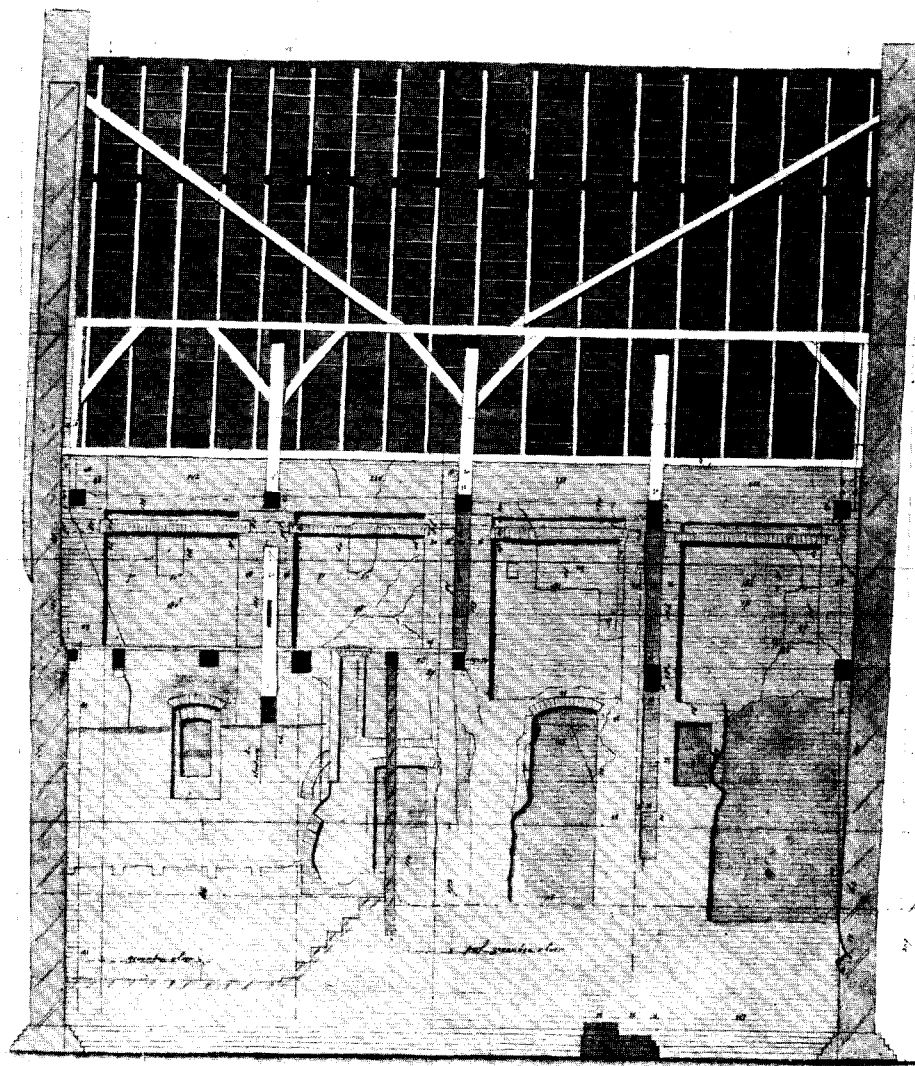
zeedijk door het oudere Elburg heen gelopen had en bebouwd was geweest, zou het waarschijnlijk een van de hoofdstraten van deze stad geweest zijn. Het zou dan meer dan nu het geval is geweest het uitgangspunt voor de nieuwe stad zijn geworden. De van de dijk landinwaarts lopende straten en stegen zouden bewaard zijn gebleven en de uitgangspunten hebben gevormd voor de nieuwe stad. Bovendien zouden de omwonenden zich er tegen verzet hebben dat de poorten zover van hun woonplaats afkwamen en dat hun huizen aldus in een dode hoek van de nieuwe stad kwamen te liggen. Het meest waarschijnlijk is, dat dit veronderstelde stuk van de zeedijk, — zo met het plan van de huidige stad verweven, dat we het nog maar met moeite herkennen — weinig bebouwd was, toen het nieuwe Elburg hier in 1392 werd aangelegd en de grond aan de binnenzijde van deze dijk in die tijd voor het eerst verkaveld werd. Op een van de diepste percelen, uitgaande van deze straat, zou dan ons huis gebouwd zijn.

Het plaatsen van huizen op het achterstuk van het erf komt in de middeleeuwse steden meer voor. Wij zien het vaak bij adellijke en geestelijke huizen, die enigszins buiten het centrum van de stad zijn gelegen. Utrecht vertoonde het vroeger in de huizen van de Kanunniken van de St. Jan en de St. Pieter. Arnhem bezit nog een voorbeeld in het huidige huis Kerkstraat 19. Doesburg heeft nog de op een binnenterrein gelegen resten van het huis van de Duitse orde. Ook Zutphen heeft bij de Walburgskerk nog fragmenten van een dergelijke aanleg over. Te Elburg zien we nog in het huis Jufferenstraat 22, hoek Bloemsteeg, de resten van een Gotisch huis, dat eerst door de voorbouw van 1687 aan de rooilijn is komen te staan.

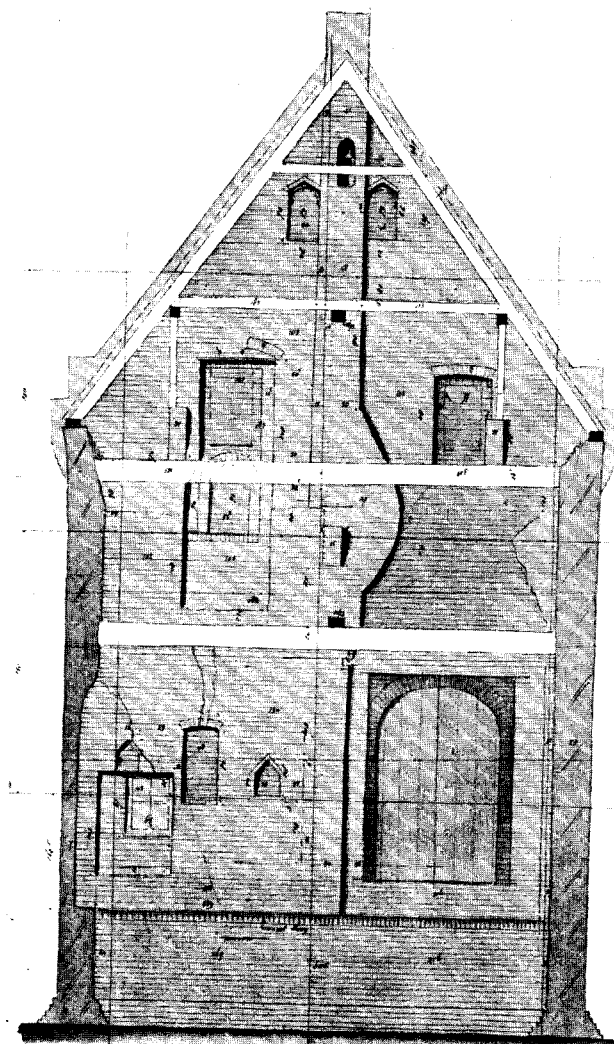
Wanneer we de plattegrond van Elburg bekijken, dan zien we de koopmanshuizen met een nog nauwe verkaveling gesitueerd in het centrum bij de toegangspoorten en de beek en mogelijk in de grote dwarsstraat: Vischpoortstraat en Jufferenstraat; het overige deel van de stad heeft een betrekkelijk open bebouwing. In de uithoeken van de stad verreezen de kerk en het grote huis van Arent toe Boecoop en konden de St. Agnietenzusters in 1418 enige huizen en

Geschiedenis en rechtsontwikkeling van Elburg 1885, blz. 176). Dit zou een aanwijzing kunnen zijn dat ook het gasthuis in deze jaren verplaatst werd.

Het gasthuis aan de Ellestraat zou dan het tweede gasthuis kunnen zijn en er meer op wijzen dat deze plaats een uithoek in de nieuwe stad was, dan een deel van een ouder Elburg.

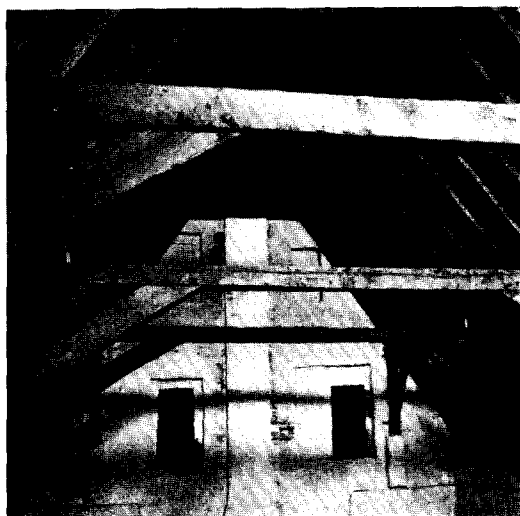

Afb. 15. Elburg, huis Rosmarijnsteeg, Zuidgevel van binnen.

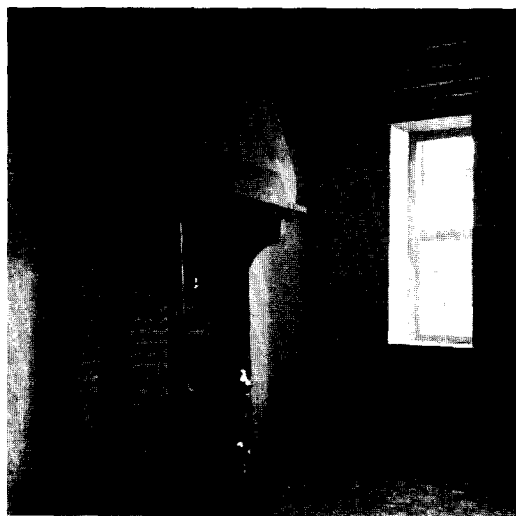

Afb. 16. Westgevel van binnen.
(Cpmetingen C. W. Royzards)

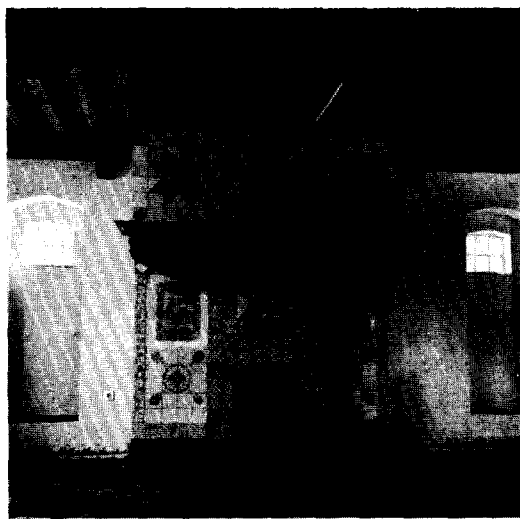
HET HUIS ROSMARIJNSTEEG TE ELBURG

Afb. 17. Kap na de restauratie gezien naar het Oosten.

Afb. 18. Schouw in de opkamer na de restauratie.

Afb. 19. Schouw tegen de oostgevel na de restauratie.

Afb. 20. Hoofdruimte na de restauratie, gezien naar het Zuidoosten.

(Foto's C. P. Schaap)

erven verwerven. Ook het Heilige Geest-Gasthuis bevond zich in een uithoek van de stad. De ligging van ons huis wijst eerder op een bijzondere bestemming dan op die van koopmanshuis. Het diepe voorterrein zal gediend hebben voor bijgebouwen, waaronder stallen, keuken e.d. Het was opmerkelijk dat het huis zelf, voor zover wij konden nagaan, voornamelijk voor bewoning heeft gediend.

De situatie moet geheel veranderd zijn toen de Rosmarijnsteeg werd aangelegd. Het is mogelijk dat deze steeg later is aangelegd dan de overige straten van Elburg omdat zij veel smaller is dan de andere en omdat de torens van de vestingwerken niet aan ieder eind van deze steeg staan. Door de betrekkelijk open bebouwing die Elburg nog lange tijd bezeten moet hebben moet het mogelijk zijn geweest deze steeg te rooien. Het doel ervan zal geweest zijn de verbinding tussen de vestingstorens aan zuid- en noordzijde te verbeteren.

Bij de aanleg van de Rosmarijnsteeg moet het binnenterrein van het bouwblok zijn opgehoogd. Het is waarschijnlijk dat men bij de stichting van de stad slechts de hoofdstraten heeft opgehoogd en op het peil van de dijk, de tegenwoordige Ellestraat, heeft gebracht. Het middendeel van het bouwblok, waarin het huis werd gebouwd, zal dan ook de hoogte van het oude maaiveld hebben behouden. Bij de veronderstelde aanleg van deze dwarssteeg kan de naaste omgeving van het huis op een hoger peil zijn gebracht. De slordige wijze waarop de verbouwing werd uitgevoerd, wijst er op dat het huis toen al van minder waarde was. De nieuwe steeg sneed het erf van het huis in tweeën. Het voorste deel werd volgebouwd, slechts het pad van de Ellestraat naar het huis bleef als steeg voortbestaan. Het achtererf van het huis is later ook geheel gewijzigd en gedeeltelijk verloren gegaan aan de aangrenzende erven. Over het andere deel van dat erf is later de Krommesteeg aangelegd. Wij vermoeden dat de aanleg of ophoging van de Rosmarijnsteeg of de daarop volgende aanleg van de Kromme Steeg aanleiding is geworden tot de ingrijpende verbouwing van het huis dat bovendien op dit moment een geheel andere functie en situatie gekregen moet hebben. De tijd van deze verbouwing kan volgens de bodemvondsten op omstreeks 1550 worden gesteld, zodat we tevens ingelicht zijn over de veronderstelde wijziging in de omgeving. Op de kaart van Jacob van Deventer is de situatie behoudens de aanleg

van de Krommesteeg, reeds in nu nog bestaande vorm weergegeven.

Van de geschiedenis van het huis is feitelijk niets met zekerheid bekend. Volgens de overlevering is het gebouw, nadat het in 1400 als stadhuis in onbruik raakte, een tijdlang woonplaats geweest van de zusters van St. Catharina. De stadhuis-theorie moet zowel door de indeling van het huis als door de vermoedelijke ouderdom en de oorspronkelijke situatie als weerlegd worden beschouwd. De huisvesting van nonnen in dit woonhuis blijft echter mogelijk. Men zou zelfs kunnen veronderstellen, dat dit afgelegen huis, dat uitsluitend voor bewoning gediend moet hebben en dat enige overeenkomst vertoont met adellijke of geestelijke huizen in andere steden, voor dit doel zou zijn gebouwd. Er zijn van een dergelijk gebruik evenwel geen sporen gevonden, slechts het later ingebrachte Gotische beeldnisje in de achtergevel zou aan de geestelijke bestemming kunnen herinneren. Een bewijs is het echter geenszins, want een soortgelijk element kan men in ieder huis verwachten. De raadselachtige vondst van het zwaard wijst trouwens weer in een andere richting.

De latere geschiedenis van het huis.

Ook van de latere geschiedenis staat niets vast. Het is moeilijk uit te maken op welk moment het als boerenhuis is ingericht; hoewel de sporen van dit soort gebruik niet verder teruggaan dan tot het eind van de 18de eeuw kan deze bestemming ouder zijn. Van der Aa⁷ vermeldt in 1845, dat het huis door een veehouder werd gebruikt. Van de wijzigingen, die het gebouw onderging, toen het als boerderij geschikt werd gemaakt, is het voornaamste het aanbrengen van de grote deur in de westgevel, waarvoor het keldergewelf en de erboven gelegen schouw moesten worden uitgebroken, gesteld althans dat zij op dat moment nog aanwezig waren. Bij het inbreken van deze deur is een groot deel in het muurwerk er boven vernieuwd. Bovendien werden alle vloeren uit het gebouw verwijderd, zodat men er van onder tot boven doorheen keek, waarna een woonkamer in de ruimte werd ingebouwd, waarbij aan de noordgevel een raam en deur werden aangebracht.

Deze toestand bleef gehandhaafd tot aan de jongste restauratie. De herstellingen waren noodzakelijk geworden doordat de reeds gewijzigde houtconstructie haar samenhang ging verliezen. Bovendien verkeerde het metselwerk van de muren vooral aan de onderzijde in slechte toestand.

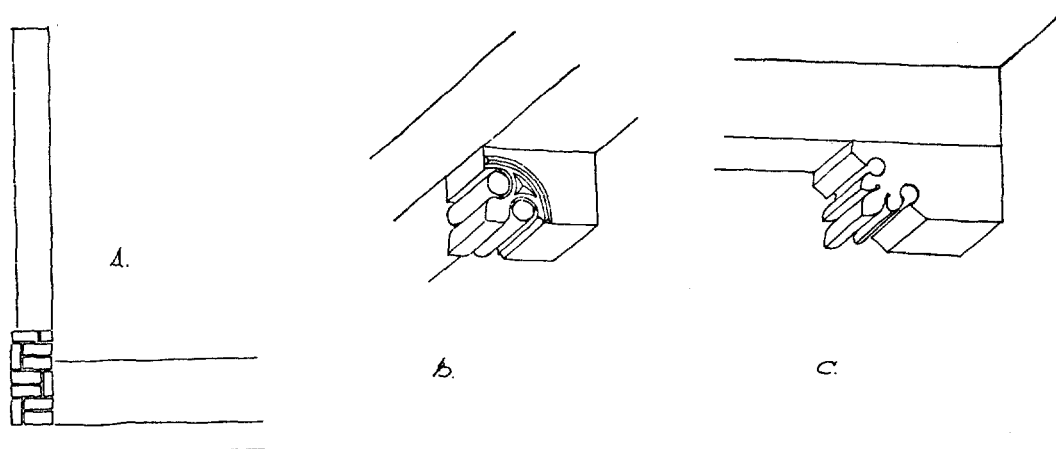

Fig. 2. Details.

- a. Fragment van de gemetselde wang van de schouw aan de linkerzijde. De hoogte van deze wang was als uitsparing in het metselwerk terug te vinden.
 b. Console van het huis Glockengiesserstrasse 20 te Goslar (noot 3).
 c. Console onder de oostelijke strijk balk.

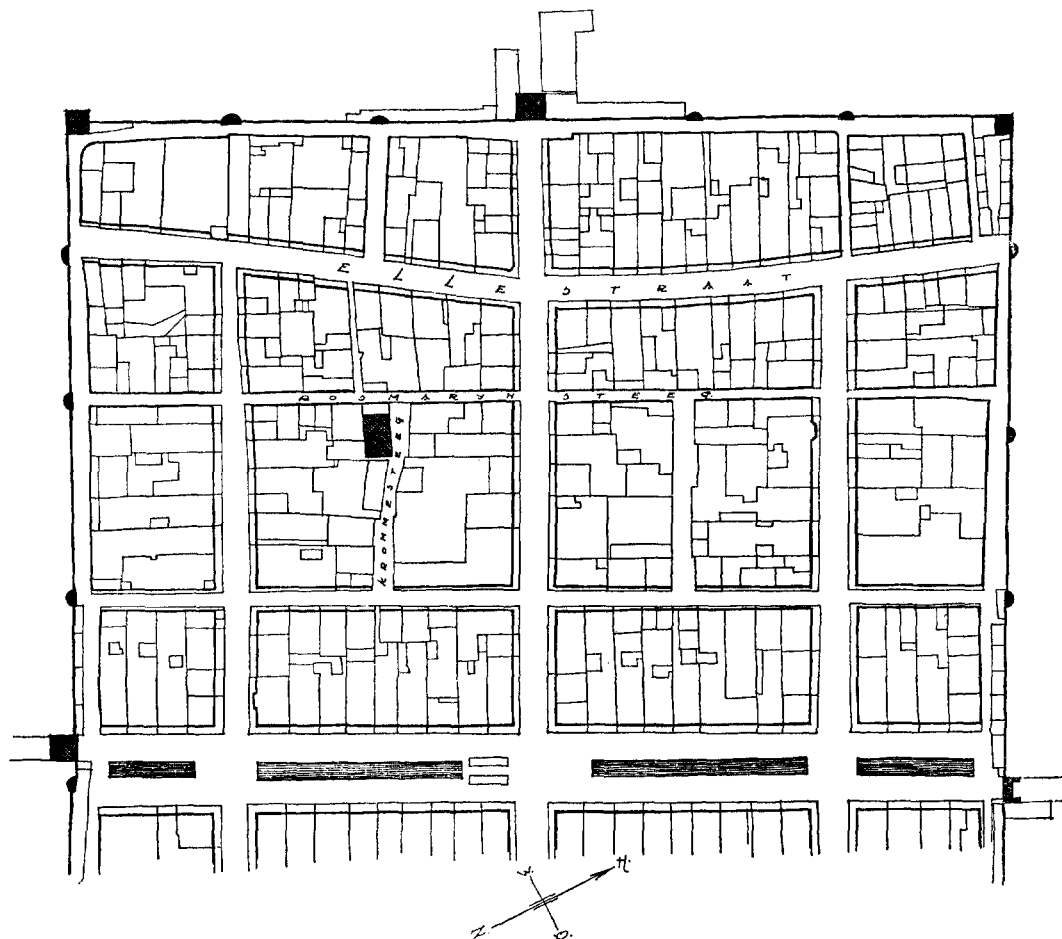

Fig. 3. Kadasterkaart van het westelijk deel van Elburg $\pm$ 1830. Schaal 1 : 2000.

Bij de restauratie werd de oude indeling zoveel mogelijk hersteld. De kap en de bovenste balklaag werden naar de gevonden onderdelen geheel vernieuwd (afb. 17). Slechts twee krommers van het kapspant en enige balken konden opnieuw gebruikt worden. Ook de onderste balklaag werd naar de gevonden aanwijzingen op de oude plaats hersteld. Onder de balken werden korbels en sleutelstukken aangebracht naar aanwijzingen in de enige bewaard gebleven balk. Voor de profilering van het sleutelstuk, die onbekend was, is tot voorbeeld gekozen een sleutelstuk uit de bovenachterkamer van het huis van Arent toe Boecoop. Bij de kantbalken, waar het oorspronkelijke sleutelstuk wel gevonden werd, zijn de nieuwe sleutelstukken naar dit voorbeeld vervaardigd. Het originele exemplaar werd op zijn oude plaats gehandhaafd. Ook het keldergewelf onder de opkamer werd opnieuw aangebracht. Door een 17de eeuws schot werd het vertrek van de hoofdruimte gescheiden. De trap naar de verdieping werd in de opkamer aange-

bracht op de plaats waar vroeger vermoedelijk een bedstede heeft gezeten, zodat de Gotische schouw, die weer op de oude plaats kwam, minder excentrisch lijkt. De vloer van de grote hal kon niet zijn oorspronkelijk peil her krijgen omdat het gebouw aan de buitenzijde te veel was opgehoogd. De vloer ligt daardoor nog ± 75 cm boven zijn oorspronkelijke plaats, waardoor de hal een meer gedrukte afmeting kreeg (afb. 20). Daar het oude vloerniveau niet teruggebracht kon worden, heeft men de schouw niet naar de oorspronkelijke aanwijzingen hersteld, doch een 18de eeuwse tegelschouw in locale trant aangebracht (afb. 19). De oorspronkelijke ingang aan de zuidzijde moest gesloten blijven aangezien de muur hier op de erfscheiding staat. De latere toegangsdeur en het venster aan de noordzijde werden dan ook gehandhaafd. Met deze restauratie is de oude indeling in hoofdzaak weer hersteld, zodat wij de ruimten van een van de oudste kleinere woonhuizen, die ons land nog rijk is, weer kunnen beleven.

SUMMARY

THE HOUSE IN ROSMARIJNSTEEG, ELBURG, AND SOME NOTES ON THE LAY-OUT OF THE TOWN IN 1392

BY IR. R. MEISCHKE

The tradition, according to which this building had been the oldest town-hall of Elburg, proved to be incorrect during the restoration that was completed in 1957. The ground-plan of the house as well as its age and situation supplied evidence that it must be regarded as a domestic building. Considering the size of the bricks and a detail of a corbel-block which has been preserved, it appears that the house must have been built about 1400, presumably shortly after the foundation of the town in 1392.

The building, which seems to have been used entirely as a private residence, originally consisted of a large hall on the ground-floor with a fire-place, and a small neighbouring room that was built over a cellar. This room was also provided with a fireplace. Over it was a low-ceilinged storey which, like the attics, probably served as a storage-room.

More sizeable medieval houses have survived both at Elburg and in other Netherlandish

towns, but the fact that it had two fire-places and that it was situated away from the street, having its yard in front, gave the house a peculiar character, so that it is even more regrettable that we have no certainty as to the purpose for which it had been built originally. It is probable that for some time it accommodated the nuns of St. Catherine's convent and it is possible that it was built for that purpose.

The level of the surrounding grounds was heightened about 1500, necessitating the raising of the floor of the lower room. At the same time all joists were shifted too. Since the end of the 18th century and possibly even earlier it was continuously used as a farmhouse until the restoration was embarked upon. The alteration included an attempt to restore the original ground-plan but, owing to the raised level of the surrounding soil, the heightened level of the ground-floor had to be maintained.

Er is tegenwoordig een toenemende belangstelling voor oudheden. Zodra er ergens iets wordt opgegraven, vermelden de dagbladen dat graag, en al maakt soms de onwetendheid van een correspondent of journalist het bericht tot een caricatuur, het feit dat de kranten het opnemen bewijst, dat een vrij groot aantal van hun lezers er belang in stelt.

Van deze belangstelling behoorden de musea die oudheden bezitten profijt te trekken. Maar doen ze dat ook? Het is waar, dat ze hun bezit over het algemeen met grote zorg uitstallen. Terwijl vroeger een museum een rommelkamer leek, wordt thans aan de vitrines veel aandacht besteed: we leven, wat dat aangaat, tegenwoordig in het aesthetische tijdperk. Er mogen maar weinig voorwerpen te zien zijn (als gevolg waarvan heel veel in de magazijnen verdwijnt), het uitgestalde wordt goed verlicht — inderdaad een grote vooruitgang — en dan mag de bezoeker zich overgeven aan het genieten van de „aesthetisch verantwoorde” opstelling.

Maar leert hij daardoor ook iets aangaande een onderwerp dat hem begint te interesseren? Een bekend Engels archaeoloog, Crawford, schreef eens dat het de museumbezoeker onmogelijk gemaakt moest worden om naar huis te gaan zonder zijn kennis vergroot te hebben. Ik ken hier musea waarin het iemand onmogelijk is iets te leren. Alle voorwerpen staren hem stom aan, en hij kan hun betekenis niet begrijpen. Maar, zal de aestheticus zeggen, hij kan ze toch bewonderen. We moeten ons evenwel niet wijsmaken dat alle oudheden voorwerpen van grote schoonheid zijn. Al getuigen ze zelden van wansmaak, er zijn in de meeste landen weinig voorwerpen gevonden die iemand vol ontroering stil doen staan. Het fraaiste en kostbaarste was meestal vervaardigd van edel metaal, en had daardoor de minste kans om bewaard te blijven. Daarbij komt, dat brons en zilver door een eeuwenlang verblijf in de vochtige grond zelden prijken in hun oorspronkelijke staat.

Maar al waren alle oudheden bijzonder fraai, dan zal hun schoonheid toch het merendeel van het publiek ontgaan, want het schoonheidsgevoel is maar bij weinigen ontwikkeld in deze tijd van schreeuwende lelijkheid overal.

Maar dezelfde man, die het verschil tussen mooi en lelijk niet heeft leren zien, voelt dik-

wijls wel voor handwerk en techniek, omdat hij daar bij zijn werk of in zijn vrije tijd mee in aanraking komt. Hij zal het dikwijls ook aardig vinden om te weten hoe men vroeger leefde, en hoe men allerlei problemen oploste waarmee hijzelf ook zou zitten als alle mechanische hulpmiddelen en alle vreemde import eens wegvielen. Bij de in 1948 te Utrecht gehouden tentoonstelling van Romeinse vondsten viel bij het publiek het meest in de smaak de vitrine, die ijzeren werktuigen uit de legerplaats Vechten bevatte: dat ongelijke, roestige ijzer ontlokte de bezoekers soms uitroepen van blijde verbazing. Ze hadden opeens in de Romeinen hun medemens ontdekt, die veel moderner bleken dan ze zich hadden voorgesteld.

Hier waren de voorwerpen herkenbaar, en spraken dus voor zichzelf. Maar de meeste dingen doen dat niet, en dan is het de taak van de museumstaf om ze te laten spreken. De verklaring die hen voor de beschouwer interessant maakt zal soms het doel betreffen waarvoor ze dienden, dan weer het materiaal, of de techniek die ze het aanschijn gaf; soms misschien ook hun samenhang met de internationale mode en stijl van hun tijd. Elke toelichting moet in een paar korte, duidelijke zinnen gegeven worden: geen lange verhalen! Ze moet niet staan op een getypt papiertje, maar in plastic zijn aangebracht met een duidelijke letter. Men moet de bezoeker niet vertellen wat hij al weet: onlangs zag ik in één onzer grote musea een Romeins drinkglas toegelicht met de woorden: beker op voet. Dat kan ik zelf ook nog wel zien, zal de bezoeker denken, en zijn achting voor de directie van het museum zal er stellig niet door rijzen. Daarentegen zouden in een vitrine met oud glaswerk enkele opmerkingen over de ouderdom en de geschiedenis van de glasfabricage stellig heel veel mensen belang inboezemen.

Als iemand vreest dat een korte toelichting in duidelijke letters zijn fraaie opstelling afbreuk zou doen, dan zou ik willen zeggen: hindert dat nu zo erg? Beter dat het publiek in Uw museum iets leert, dat het er nieuwe indrukken opdoet, dan dat Uw gevoel gespaard wordt.

Sommigen zullen mogelijk zeggen: veel musea hebben toch hun gidsjes waarin ze het publiek inlichten. Ja, maar hoevelen komen ertoe die te

kopen? Het valt de bezoeker, ook de meer ontwikkelde, vaak niet makkelijk rond te kijken en tegelijk de verklarende tekst in zich op te nemen. Wie een leesbril nodig heeft stuit al dadelijk op technische moeilijkheden. Een gids dient meer voor degenen die al enigszins is ingewijd, en thuis rustig naleest waar hij bij zijn volgende bezoek op moet letten.

Dan zijn er natuurlijk nog de rondleidingen. Maar het gesproken woord verklinkt spoedig, en de grote massa der bezoekers is niet gewoon er scherpe aandacht aan te besteden. Hoe makkelijk

wordt b.v. niet vergeten of misverstaan wat de dokter zegt, ook al hangt er veel van af.

Het enige middel om te verhinderen dat datgene, wat tijdens de opgraving zo romantisch en interessant leek, verandert in „al die oude rommel” zodra het in een museum een woonplaats heeft gekregen, is om er iets over mee te delen, om de bezoekers daardoor te denken te geven, en hun gezichtsveld — meestal zeer begrensd — op die manier te verruimen. Het is een vorm van „kultuurspreiding” die nu eens niets kost — en de tijd schijnt er gunstig voor.

RESTAURATIE WANDSCHILDERINGEN

DOOR D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

Elburg, Vispoortstraat 3a.

In 1949 werden enkele 15de eeuwse wand-schilderingen in het perceel Vispoortstraat 3a te Elburg blootgelegd. Deze schilderingen van de H. Catharina en H. Christophorus, die ten gevolge van een in 1954 uitgebroken brand zwart geblakerd zijn, werden door de heer Smoorenburg van de wand genomen en op een nieuwe, houten ondergrond, overgebracht. De schilderingen hebben eniger mate van de brand geleden; een zwartachtige waas is hiervan een overblijfsel. Het overbrengen op hout was geen eenvoudige taak, daar de kalklaag waarop de schilderingen indertijd zijn geschilderd vol met kiezelstenen zat. Om de laag waarop de schildering was aangebracht zo dun mogelijk te krijgen, is de achterkant van de eerste afgeslepen. Hierna is de schildering op jute geplakt en dit geheel op meubelplaat. Om het kromtrekken hiervan tegen te gaan zijn op afstanden van ongeveer 5 cm gaten geboord. Slechts om de voorstellingen duidelijker te maken zijn enkele omtreklijnen in stippellijn aangebracht. Voor zover het zich laat aanzien zijn de restauraties met goed gevolg verricht. Het is de bedoeling van het Gemeente bestuur beide schilderingen in het middeleeuwse Raadhuis aan te brengen.

Overzande, N.H. Kerk.

Tegen een pijler aan de oostelijke binnenzijde van de toren van de N.H. Kerk bevond zich een ± twee meter hoge schildering van een mannelijke figuur, de H. Adrianus¹ in wapenrusting,

wiens ene voet op een leeuw rust. Deze schildering, die in 1887 is ontdekt, zal in de tweede helft van de 15de eeuw zijn ontstaan. De toestand van deze schildering was dermate slecht, dat alleen het afnemen van de wand en het overbrengen op een nieuwe ondergrond haar van totale ondergang kon redden. Een en ander is op dezelfde wijze geschied als te Elburg.

Sprang (N.B.), N. H. Kerk.

Tijdens de restauratie van deze kerk zijn op vijf pijlers in het schip schilderingen aangetroffen, apostelfiguren voorstellend. Twee hiervan zijn door de heer Gerhard Jansen gerestaureerd. Die op de andere pijlers zijn na het overlijden van deze door de heer Smoorenburg hersteld.

Op de eerste pijler aan de noordzijde van de kerk is afgebeeld de figuur van Petrus, duidelijk herkenbaar aan de grote sleutel die hij in zijn handen houdt. Op de westzijde is Christus zittend op de koude steen met in de rechterhand een appelvormig voorwerp uitgebeeld.

Een iconografisch hoogst zeldzame voorstelling van Christus zittend onder het kruis omringd met de martelwerktuigen bevindt zich op de oostwand van de zuidelijke transeptarm. Bij het restaureren is door beide restaurateurs ervan uitgegaan zo min mogelijk het ontbrekende bij te schilderen. Slechts het hoog nodige, zoals het aanvullen van omtreklijnen, is in een andere kleur of in stippellijn aangebracht. Hierdoor

H. Paulus is abusievelijk Kerk te Goes vermeld, deze is indertijd met de onderhavige. *Voorlopige Lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst*. D. VI. *De Provincie Zeeland*, Utrecht 1922, blz. 207.

¹ G. J. Hoogewerff, *De Noord-Nederlandsche Schilderkunst*, 's-Gravenhage 1936-1947, II, blz. 137. Onder de op blz. 134 onder afbeelding 63 afgebeelde

wordt het mogelijk de oorspronkelijke schildering te onderscheiden van de later toegevoegde restauraties.

De schildering Christus zittend onder het kruis is aangebracht op een zeer zachte pleisterlaag met een hardere schildergrond. Deze pleisterlaag, die zoveel mogelijk is vastgezet, zit op

veel plaatsen los van de ondergrond. Op den duur zal het waarschijnlijk nodig zijn, deze van de wand te verwijderen en op een nieuwe ondergrond over te brengen.

De pleisterlagen van de schilderijen op de pijlers zijn gelukkig in goede conditie.

BOEKBESPREKING

Studiecommissie Stichting Menno v. Coehoorn, Atlas van Historische Vestingwerken in Nederland, Leiden 1956, Uitgave Stichting Menno van Coehoorn. — Niet in de handel.

Met vreugde zullen vooral de deelgenoten aan de Stichting „Menno van Coehoorn” de verschijning van het hier aangekondigde begin van een „voorlopige lijst” van onze oude vestingen hebben begroet. Maar ook vele anderen, die het met de conservering van onze „Monumenten van Geschiedenis en Kunst” wèl menen, zullen voor dit werk erkentelijk zijn omdat deze atlas eindelijk eens beoogt een definitieven staat te verschaffen van onze oude vestingwerken. Voor dankbaarheid is alle reden, want het is toch zó gesteld, dat de inventarissen, welke uitgegaan zijn van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg slechts bij hoge uitzondering andere vestingwerken hebben behandeld dan die, welke weleer de weerbare enceinte hebben gevormd om deze of gene historische stad. En verscheidene belangrijke op zichzelf staande oude forten en zelfs gehele linies van defensie in het open veld, al waren er daaronder ook, aan wie een bijzondere historische- en bouwkundige betekenis niet ontzegd kon worden, zijn daarin bij herhaling onvermeld gebleven of hoogstens met een enkel simpel regeltje aangeduid.

De atlas, die thans verschenen is, bestaat uit drie gedeelten: 1. een summier gehouden algemene inleiding, gevolgd door een reeks afbeeldingen ter illustrering van de meeste der in de tekst opgegeven categorieën van vestingen; 2. een in drie onderdelen gesplitste enumeratie van alle vestingen in de ruimste zin, welke in de respectievelijke provinciën Groningen, Friesland en Drenthe konden worden opgespoord; elke versterking onder haar naam, stichtings-, wijzigings- en (e.v.) slopingsdatum

alsmede zo mogelijk een korte omschrijving; per territoir voorzien van een kaart; 3. een algemene bronnenlijst met betrekking tot de behandelde provinciën.

Jammer is, dat de schrijvers het begrip „historische vestingwerken”, zoals dit ook in de titel van hun boek is opgenomen, nalieten te definieren. Nu valt er slechts naar te raden of de grens, die door de „Voorl. Lijsten” aangehouden is, ook hier gehandhaafd zal worden, waartegen echter weer pleiten kan een citaat op blz. 5 handelende over forten van na de Frans-Duitse oorlog.

Wat daartegenover bijzonder gewaardeerd moet worden is, dat aan het slot van elk der bovengenoemde onderdelen, dus na de tekst, illustraties toegevoegd zijn van een aantal belangrijke defensiewerken. In de „omschrijvingen” is wel eens al te kwistig (en enkele malen weinig consequent) met afkortingen omgesprongen. Een wet dient bij haar juiste naam en datum te worden opgegeven onder vermelding van het nummer van haar Staatsblad, terwijl het ongewenst is een K.B. enkel met het jaar van verschijning aan te duiden. Voor de meeste lezers zal de befaamde Merian stellig geen onbekende zijn, maar er zullen er weinigen zijn, die kunnen vertellen wie Priorato, Haubois, Alberdingh of de Gross waren. Het zal o.a. daarom zaak zijn aan het slot van de te behandelen reeks van provinciën een uitvoerig namenregister (en als het kan óók een zaken-register) te laten volgen.

Sober is de uitvoering. Letter noch papier zijn echter fraai. En het laatste is zelfs minder geschikt voor de overigens zo goed gekozen illustraties. Daarom zij hier tot slot verklaard: dankbaar maar niet voldaan.

J. BELONJE

INHOUD DER EERSTVOLGENDE NUMMERS: Excursienummer.

GEDRUKT BIJ E. J. BRILL, LEIDEN

BULLETTIN

van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond

EXCURSIE-NUMMER

INHOUD

	KOL.
Dorpen in rivierkleigebied	97
<i>Ir. R. G. den Uyl</i>	
Kastelen in het rivierengebied	115
<i>J. G. N. Renaud</i>	
Zaltbommel	129
<i>Ir. C. L. Temminck Groll</i>	

ZESDE SERIE

UITGEGEVEN DOOR DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
BULL. K.N.O.B. 6de SERIE JRG. 11, AFL. 3 (+ NIEUWS-BULL. AFL. 6) DEN HAAG, 15 JUNI 1958

KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 Januari 1899

BESCHERMVROUWE: H.M. Koningin Juliana

BESTUUR: Th. H. Lunsingh Scheurleer, *Voorzitter*; mr. P. J. van der Mark, *Secretaris*; mr. G. J. Wit, *Penningmeester*; dr. H. Gerson, dr. P. Glazema, R. C. Hekker, Mej. dr. M. E. Houtzager, ir. R. Meischke, prof. dr. M. D. Ozinga, mr. A. P. van Schilfgaarde, ir. C. L. Temminck Groll, prof. dr. J. J. M. Timmers.

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken de Oudheidkundige Bond betreffende te zenden aan de Bonds-Secretaris, Mr. P. J. van der Mark, p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag. Het adres van de Penningmeester is: Blaak 10, Rotterdam. Het nummer der Postgirorekening van de Bond is 140380 te Rotterdam.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden f 15.—; voor Verenigingen f 25.—; voor Studentenleden f 5.—.

BULLETIN VAN DE K.N.O.B.

waarin opgenomen *Nieuwsbulletin*, orgaan van de Vereniging „De Museumdag”.

REDACTIE: Hoofdredacteur: J. J. F. W. van Agt; *Voor de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond:* prof. dr. A. W. Byvanck, *Voorzitter*; N. E. H. J. J. Zon, *Secretaris*; prof. dr. H. Brunsting, dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, dr. R. van Luttervelt, ir. R. Meischke, prof. dr. M. D. Ozinga, prof. dr. H. van de Waal; *Voor de voorl. Monumentenraad:* Afd. I, *Oudheidk. Bodemonderzoek:* dr. P. Glazema; Afd. II, *Monumentenzorg:* mr. R. Hotke; Afd. III, *Musea:* D. F. Lunsingh Scheurleer; *Voor „De Museumdag”:* dr. H. C. Blöte.

Het Bulletin van de K.N.O.B. verschijnt 5 maal per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beiden worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van „De Museumdag”. *Bijdragen worden gebonoreerd met f 10.— per pagina tekst.*

ADRESSEN:

Hoofdredacteur: Rijksd. v. d. Mon.zorg, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag. Tel. 01700-614291.
Redactie-Secretaris: Rijswijkseweg 141, Den Haag. Tel. 01700-986739 (in bureautijden Tel. 01700-180957).

Voorlopige monumentenraad:

Afd. I. Oudheidkundig Bodemonderzoek, Kleine Haag 2, Amersfoort. Tel. 03490-4480.

Afd. II. Monumentenzorg, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag. Tel. 01700-614291.

Afd. III. Musea: Kazernestraat 3, Den Haag. Tel. 01700-111436.

Museumdag: Raamsteeg 2a, Leiden. Tel. 01710-30641.

DORPEN IN HET RIVIERKLEIGEBIED

DOOR

IR. R. G. DEN UYL

Inleiding.

De verscheidenheid, die ons land in zovele opzichten vertoont, komt evenzeer tot uiting in de talrijke verschijningsvormen van de landelijke nederzettingen. Op korte afstand van elkaar treft men vaak geheel verschillende dorpstypen aan. Vanzelfsprekend is er een nauwe samenhang van de nederzettingen met de bodem, waarop ze ontstaan zijn. Bij het karakteriseren van de dorpsvormen doet men er daarom goed aan uit te gaan van een indeling in bodemkundige en landschappelijke gebieden¹.

Een dergelijke geografische eenheid vormt het rivierkleigebied, dat in hoofdzaak de streek tussen de grote rivieren omvat en opgesloten ligt tussen de zandgronden van de Veluwe en van Brabant (fig. 1). In het oosten vrij smal, waaiert het gebied naar het westen deltavormig uit tot het overgaat in het veen en de zeeklei. Op het eerste gezicht nogal uiteenlopende streken als de Over-Betuwe en zuidwestelijk Utrecht behoren ertoe, evenals de Neder-Betuwe, de Tielerwaard, de Bommelerwaard en de zuidelijke Brabantse oeverstrook van de Maas — de zogenaamde Maaskant — en delen van het Land van Maas en Waal, het Land van Altena en de Vijfheerenlanden. Smalle uitlopers van de rivierklei treft men onder andere aan langs de oevers van de Gelderse IJssel en van voormalige rivieren als de Vecht en de Oude Rijn.

De meest karakteristieke elementen van het rivierkleilandschap vormen de machtige rivierlopen van de Rijn, de Waal en de Maas. In het landschap zelf kan men onderscheiden: hogere gronden, waarop doorgaans de bewoning, de bouwlanden en de boomgaarden worden aangetroffen en lagere gronden, de zogenaamde komgronden, die meestal onbewoond en als weiland in gebruik zijn. Zoals bekend, worden uit bodemkundig oogpunt de hogere gronden verdeeld in stroomrugggronden en overslaggronden. De eerste zijn ontstaan door afzetting van fijnzandige klei langs rivieroevers en op voormalige rivierbed-

dingen, terwijl de meer grofzandige overslaggronden zijn gevormd ten gevolge van dijkdoorbraken. De komgronden bestaan uit zware klei. Door hun ligging zijn ze het meest aan overstromingen blootgesteld geweest.

Het ligt voor de hand, dat er geen sprake kan zijn van één enkel type, dat geldt voor alle dorpen van het rivierkleigebied. Mede afhankelijk van de tijd van ontstaan en van historische ontwikkelingen hebben de nederzettingen immers hun huidige vorm gekregen. Wel is het mogelijk om enige min of meer duidelijke groepen te onderscheiden.

Het meest fundamentele onderscheid dat men kan maken is wel in geconcentreerde en verspreide wijze van bebouwing. Vervolgens kan men aandacht schenken aan de wijze van aanleg. De structuur kan een gestrekte dan wel een gedrongen vorm hebben, het wegenbeloop regelmatig of verward zijn enz.

De geconcentreerde bouwwijze is kenmerkend te noemen voor de rivierkleidorpen. Onder de vele varianten zijn daarbij twee hoofdtypen te onderscheiden.

In de eerste plaats treft men ruimgebouwde dorpen aan met een onregelmatige, doch in hoofdzaak ronde structuur (het ronde esdorp). Dit type overweegt in de Over-Betuwe en komt ook voor in het Land van Maas en Waal, de oostelijke Maaskant, de Bommelerwaard en het Land van Altena. En in de tweede plaats vindt men, evenals de voorgenoemde op de hogere gronden maar vooral in het westelijk rivierkleigebied, een dichter opeen gebouwd dorpsstype met gestrekte hoofdvorm en meestal gelegen op een kunstmatige ophoging (het gestrekte esdorp).

Daarnaast komt in de lagere gebieden van zuidwest Utrecht en in de Vijfheerenlanden het streekdorp voor.

Tenslotte bevinden zich vooral langs de Rijn en de Waal vele dorpen met een verspreide bebouwing en een over het algemeen onduidelijke structuur, die niet in de voorgenoemde groepen zijn onder te brengen.

¹ H. J. Keuning, *Het Nederlandse volk in zijn woongebied*, 's-Gravenhage, 1957.

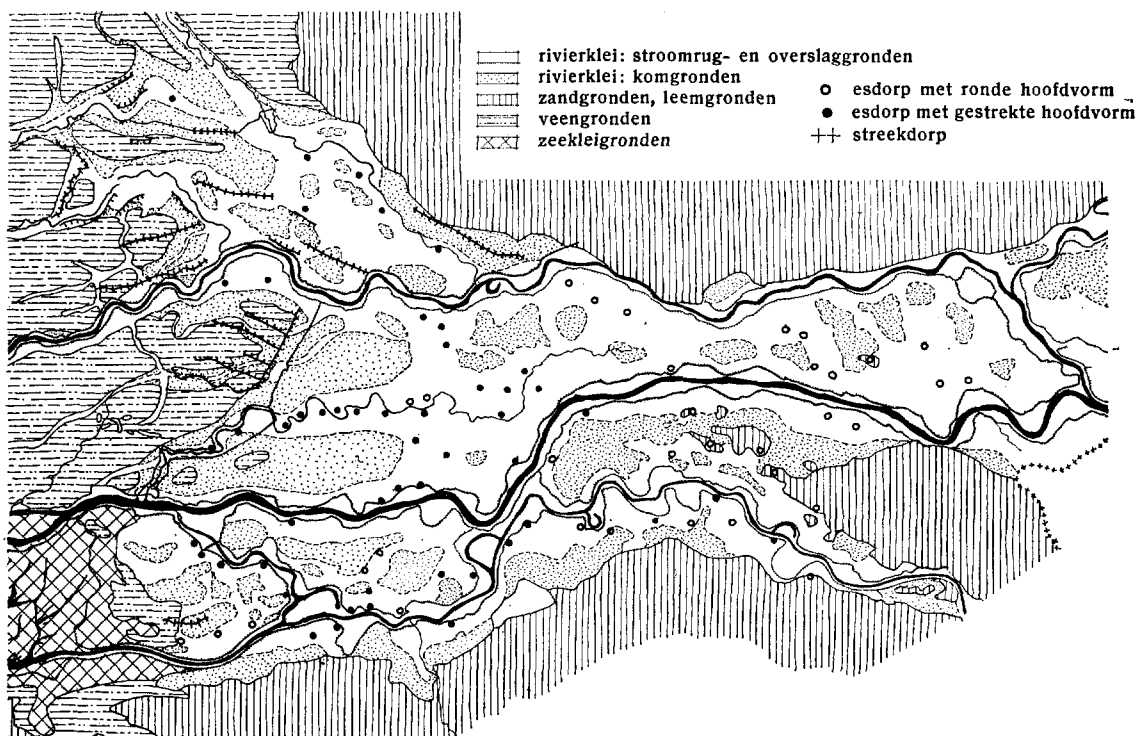

Fig. 1. Verspreiding van de nederzettingvormen in het rivierkleigebied.

Bewoningsgeschiedenis.

Alvorens nader op deze verschillende dorpsvormen in te gaan, is het gewenst een overzicht te geven van wat bekend is omtrent de bewoningsgeschiedenis van de streek. Met name de oudheidkundige onderzoeken, die bij de bodemkartering van deze streek hebben plaatsgevonden, hebben in dit opzicht belangrijke gegevens opgeleverd ².

Bij dit onderzoek zijn vóór-Romeinse woon-

sporen aangetoond onder andere in het oosten van het Land van Maas en Waal. De vondsten wijzen er op, dat de bewoning van het rivierkleigebied in de Romeinse tijd zeer algemeen was. Van talrijke nederzettingen uit de eerste en tweede eeuw, zowel inheemse als Romeinse, zijn sporen aangetroffen. Dicht bewoond waren vooral de Over-Betuwe en de centrale delen van het Land van Maas en Waal en van de Bommelerwaard. Hoewel in deze tijd dijken nog ontbraken, was bewoning mogelijk. Het is gebleken dat de waterstaatkundige toestand zo gunstig was, dat de woonplaatsen tegen overstromingsgevaar niet behoefden te worden opgehoogd. Zelfs in de komgebieden heeft destijds geen kleiafzetting plaatsgevonden. Aangezien er slechts weinig bouwland is aangetroffen zullen jacht, visserij en veeteelt de voornaamste bestaansbronnen zijn geweest.

(1951) blz. 25; — „Het oudheidkundig onderzoek van de oude woongronden in het Land van Altena en Heusden”, *Brabantia* 2 (1953), blz. 3.

D. van Diepen, „De geografische ontwikkeling van het Maaskant gebied in verband met zijn bodemgesteldheid”, *Brabants Jaarboek* 2 (1950), blz. 108.

² P. J. R. Modderman. „De bewoonbaarheid van het rivierkleigebied in de loop der eeuwen”, *Tijdschrift Kon. Ned. Aardr. Genootschap* 72 (1955), blz. 30; — „Het oudheidkundig onderzoek van de oude woongronden in de Bommelerwaard”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de S. 2 (1949), blz. 191; — „Het oudheidkundig onderzoek van de oude woongronden in Over- en Neder-Betuwe”, *Oudheidkundige Mededelingen Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, N.R. 30 (1949), blz. 66; — „Het oudheidkundig onderzoek van de oude woongronden langs de Maaskant in Noord-Brabant”, *Brabants Jaarboek* 2 (1950) blz. 92; — „Het oudheidkundig onderzoek van de oude woongronden in het Land van Maas en Waal”, *Oudheidkundige Mededelingen Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, N.R. 32

Op de meeste plaatsen breekt de bewoning tegen het midden van de derde eeuw af. Het terugtrekken van de Romeinse troepen van de Rijn grens en de daarmee verband houdende verwarring kunnen hiervoor een verklaring geven, doch ook het slechter worden van de waterstaatkundige toestand. Tussen de Romeinse en de Frankische tijd blijken de rivieren namelijk in sterke mate nieuwe afzettingen te hebben gevormd.

Slechts hier en daar kan continuïteit worden geconstateerd tussen de Romeinse en Frankische bewoning. Met name is dit het geval in de Over-Betuwe op de centrale rug van de Bommelerwaard en in het zuiden van het Land van Altena. Hoewel er dus slechts een dunne draad van bewoning was overgebleven is het in de periode van de 4de-7de eeuw, de Merovingische tijd, dat de eerste grondslagen van de tegenwoordige landbouwnederzettingen zijn gelegd. Op grond van archeologische en toponymische onderzoeken kan worden aangetoond, dat de oudste bekende bouwlandontginningen in de Betuwe en de Bommelerwaard van Merovingische oorsprong zijn. Een sterke toeneming van de bewoning valt waar te nemen sedert de 9de eeuw. Na de onrust van de volksverhuizingen, die de continuïteit in de bewoning verstoord had, bracht de regering van Karel de Grote een zekere orde, die bevorderlijk was voor de landbouw en nieuwe ontginningen mogelijk maakte. De Karolingische vestigingen hebben veelal plaatsgevonden op de jongere rivierkleiafzettingen. Tot deze periode (9de-11de eeuw) gaat de aanleg van de meeste der huidige dorpen terug.

Prof. Edelman³ heeft o.a. de ontwikkeling van de bewoning in de gemeente Driel nagegaan. Hier lag op een oude oeverwal de buurtschap Hoorsik, die van de 1ste tot de 10de eeuw continu bewoond bleek te zijn geweest. Bij deze buurtschap liggen dan ook de oudste bouwlanden. In de Karolingische tijd werden de aangrenzende jonge oeverwallen van de Maas ontgonnen en aan de rand van deze bouwakkers ontstonden de nieuwe dorpen Kerkdriel en Velddriel. Kerkdriel is van de 9de eeuw af bewoond en groeide uit tot kerkdorp. De oude kern Hoorsik echter werd grotendeels verlaten.

Naar wordt aangenomen heeft de bedijking van het rivierkleigebied aan het einde van de 13de eeuw of het begin van de 14de eeuw plaats-

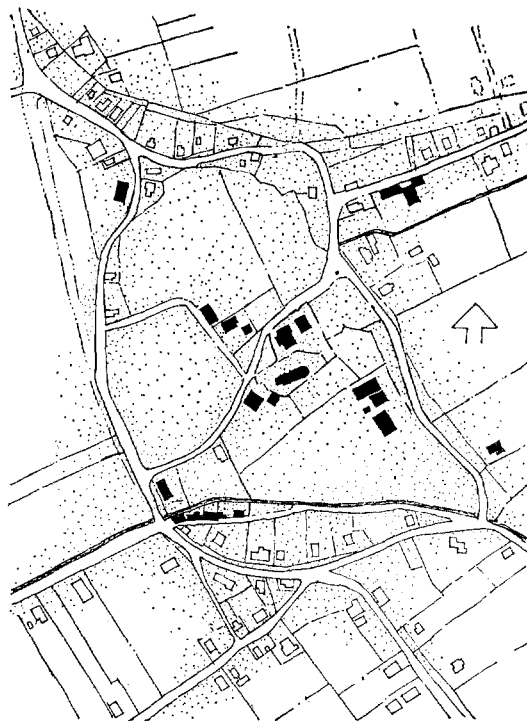

Fig. 2. Andelst (Over-Betuwe). Een goed voorbeeld van het ronde esdorp. Deze en de volgende figuren berusten op de kadastrale kaart van ± 1950 . Door de tekenwijze is echter de toestand van ± 1850 geaccentueerd.

gevonden. Alvorens men daartoe overging zal men ongetwijfeld eerst met veel wateroverlast te kampen gehad hebben. Er was namelijk wederom een periode aangebroken van transgressie. Concentratie van verspreide bebouwing op de hoogst gelegen plaatsen zal hiervan het gevolg zijn geweest, evenals verdere ophoging van bestaande nederzettingen.

De volgende stap was de aanleg van dijken tussen de langs de rivier gelegen dorpsterpen, waardoor een aaneensluitende waterkering werd verkregen.

Ook na de bedijking bleven deze terpen van nut en verdere ophoging was zelfs noodzakelijk, omdat juist bij dijkdoorbraken hogere waterstanden ontstonden dan ooit.

Een bijzondere rol in de waterhuishouding van het centrale rivierkleigebied heeft de omstreeks 1300 aangelegde Diefdijk gespeeld. Deze dijk verbindt ter hoogte van de Hollands-Gelderse grens de Lekdijk met de Noorder-Lingedijk. De

³ C. H. Edelman, „Oudheidkundige resultaten van de bodemkartering“, *Boor en Spade* 4 (1951), blz. 322.

laatstgenoemde dijk ⁴ vormt een verbinding van de Diefdijk met de Waaldijk, zodat het Hollandse gebied geheel is afgegrensd tegen het overstromingswater van de Betuwe. Dit was vooral noodzakelijk omdat in de Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden het stelsel van verspreide bewoning in de komgronden en de veenstreken werd toegepast. Dat de beveiliging van de Diefdijk overigens niet altijd afdoende is geweest, daarvan getuigen enige grote doorbraakkolken.

Een ware ramp echter vormde de dijk voor het ten oosten daarvan gelegen gebied. Bij doorbraak in de opwaarts gelegen delen van de Betuwe bleef al het overstromingswater in de Neder-Betuwe en de Tielerwaard staan. Het is bekend, dat dientengevolge enige dorpen in het Culemborgse veld ontruimd zijn. Ongetwijfeld is ook de sterk geconcentreerde bouwwijze van de dorpen langs de beneden-Linge aan de ongunstige waterstaatkundige ligging te danken.

Het ronde esdorp.

Als voorbeelden van dit type kunnen gelden Elst, Valburg, Zetten, Andelst, Ochten, Ingen en Lienden, alle in de Over-Betuwe; verder de dorpen Kerkwijk, Bruchem en Hedel in de Bommelerwaard, Eethen en Genderen (afb. 1) in het zuiden van het Land van Altena en Teeffelen, Haren en Deursen aan de Maaskant. Ook enige plaatsen in het Land van Maas en Waal, zoals Beumingen en Ewijk menen wij ertoe te kunnen rekenen, evenals Buurmalsen en Tricht bij Gelmalsen.

Het kenmerkende van de aanleg van deze dorpen is de willekeurig gebogen loop van de wegen en de systeemloze verkaveling van de percelen. Hierdoor onderscheiden zij zich van de omgeving, waar de meeste lijnen recht, dan wel vloeiend verlopen. De boerderijen hebben een vrije plaatsing.

Vaak is het dorpsgebied omgeven door een ringweg met ronde of ovale hoofdvorm. Dit, evenals het dichte net van kronkelige wegen dat het doorsnijdt, doet een sterke gelijkenis ontstaan met de esdorpen in het oosten van het land. Op de es zullen zich oorspronkelijk alle boerderijen bevonden hebben, terwijl buiten de randweg het niet ontgonnen veld lag. Het voorbeeld van Andelst (fig. 2) laat zien, dat daar thans de meeste boerderijen naar buiten zijn ver-

plaatst. In Bruchem liggen ze evenwel in het dorp bijeen.

Als vestigingsplaats voor deze nederzettingen hebben de van nature hoge gronden gediend, hetzij oude stroomruggen, hetzij zandopduikingen (in de Over-Betuwe: Valburg; aan de Maaskant: Haren, Deursen).

Door de langdurige bewoning zijn de woongronden geleidelijk opgehoogd. Kunstmatig opgehoogde dorpsterpen treft men bij dit type niet aan; wel zijn o.a. in Kerkwijk (afb. 3) en Bruchem de afzonderlijke gebouwen op terpen geplaatst.

Wanneer wij nu nagaan welke gegevens het oudheidkundig bodemonderzoek heeft opgeleverd, dan doet zich het opmerkelijke feit voor, dat juist in de meeste streken waar dit esdorptype voorkomt, te weten in de Over-Betuwe, de centrale Bommelerwaard, het zuiden van het Land van Altena en de oostelijke Maaskant, een continue bewoning sedert de Romeinse of althans de Merovingische tijd mogelijk geacht moet worden. De belangrijkste uitzondering vormt de Waaloever van het Land van Maas en Waal, waar laat-Romeinse en Merovingische woonsporen tot dusver niet konden worden aangetoond.

Daarnaast blijkt een zeker verband te constateren tussen het voorkomen van deze esdorpen en van de zogenaamde meerstrepige strokenverkaveling ⁵. Dit is het verkavelingssysteem waarbij de bouwlanden verdeeld zijn in een groot aantal percelen, die in mozaïekvormig patroon bijeen liggen ⁶. Door prof. Hofstee en mej. dr. Vlam is gewezen op de samenhang tussen deze verkaveling en de perceelnamen met de aanduiding „eng” of „ing”. Deze engen komen veel voor in de Over-Betuwe, de Bommelerwaard en het Land van Altena. Men neemt aan dat ze over het algemeen vóór de Karolingische tijd reeds als bouwland in gebruik waren. De omstreeks 800 en later in cultuur gebrachte bouwlanden dragen namelijk in deze streken de naam van

⁵ C. H. Edelman en A. W. Vlam, „Over de perceelsnamen van het Nederlandse rivierkleigebied, I Betuwe en Bommelerwaard”, *Boor en Spade* 3 (1949), blz. 231.

E. W. Hofstee en A. W. Vlam, „Opmerkingen over de ontwikkeling van de perceelsvormen in Nederland”, *Boor en Spade* 5 (1952), blz. 195.

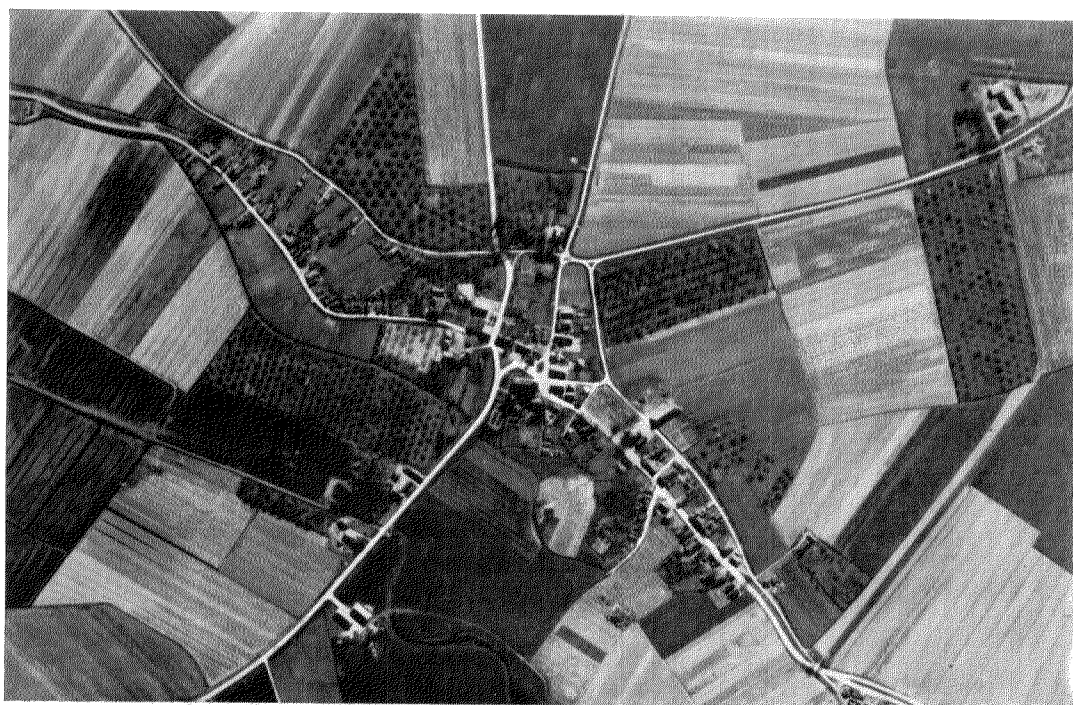
⁶ Bruchem is hiervan een duidelijk voorbeeld. Zie de luchtfoto bij het aangehaalde artikel van P. J. R. Modderman in *Bull. K.N.O.B.*, 6de S. 2 (1949), tegenover blz. 214.

⁴ In 1811 is de taak van de Noorder Lingedijk overgenomen door de (Nieuwe) Zuider Lingedijk. Deze heeft door middel van een sluis bij Asperen aansluiting op de Diefdijk verkregen.

DORPEN IN HET RIVIERKLEIGEBIED

Afb. 1. Genderen (Land van Altena). Het grillige wegenbeloop van dit oude esdorp staat in tegenstelling tot de regelmatige verkaveling van het omringende land.

Afb. 2. Zoelmond, een langgerekt esdorp.

(Foto's Geallieerde Luchtmacht, Luchtfotoarchief Stichting voor Bodemkartering Wageningen, opgen. resp. 21-2 en 8-4 '45.)

Afb. 3. Kerkwijk (Bommelerwaard). Anders dan in de meeste oude dorpen, die geheel zijn opgehoogd, liggen hier de afzonderlijke gebouwen op terpjes. (Foto Monumentenzorg)

Afb. 4. Beesd. De karakteristieke, met lindebomen beplante dorpsstraat. (Foto ir. R. G. den Uyl)

„akker” en hebben een éénstrepige (gelijkgerichte) percelering.

Nu dus de bodemvondsten een continue bewoning aannemelijk maken en klaarblijkelijk de landbouwgronden, waarop of waarbij deze esdorpen zich bevinden, in het Merovingische tijdperk reeds in cultuur waren, lijkt het niet te gewaagd het ontstaan van dit dorptype te plaatsen in de periode tussen de Romeinse en de Karolingische tijd⁷. Wij hebben hier dus te maken met de oudste nederzettingen van het rivierkleigebied.

Het gestrekte esdorp.

Terwijl het ronde esdorp met zijn grillige wegenstructuur en ruime bouwwijze niet zo veel afwijkt van de esdorpen op de zandgronden, is het gestrekte dorptype veeleer karakteristiek voor het rivierkleigebied. Talrijke voorbeelden ervan vindt men langs de Linge, wij noemen slechts Akkooi, Renooi, Beesd, Meteren en Geldermalsen. Ook langs de Maas is dit dorptype verbreid. (Herpt, het voormalige Empel enz.).

De gestrekte hoofdvorm, die deze dorpen hebben, komt in zekere zin voort uit de landschappelijke gesteldheid. Immers als vestigingsplaats dienen uitsluitend de hoge, langgerekte stroomruggen. Een min of meer systematische opzet lijkt echter wel waarschijnlijk. De structuur wordt bepaald door twee evenwijdige wegen die aan één of beide zijden vorksgewijs op elkaar aansluiten.

De boerderijen staan naast elkaar bijeen in de dorpen. Vooral in die gebieden, die veel van het water te lijden hebben gehad, zoals de oevers van de beneden-Linge en de Maas liggen de dorpen op kunstmatige ophogingen, waarop de bebouwing zeer dicht is samengedrongen.

Dat men bij dit dorptype eveneens met oorspronkelijke esdorpen te doen heeft, blijkt uit de dorpsessen, die op de aangrenzende oevergronden zijn terug te vinden, en uit de gemeenschappelijke weide gronden, die men in het verleden hier gekend heeft⁸. De bouwlanden op de essen bestaan doorgaans uit lichtgebogen, regelmatig gevormde lange percelen en vertonen dus de

⁷ Anderzijds is het niet zo, dat overal waar engen voorkomen, dit ronde dorptype wordt aangetroffen (Kedichem, Hagestein, Everdingen en provincie Utrecht); zie ook D. P. Blok, „De enken in Nederland”, *Mededelingen Centr. Comm. van het Nederl. Volkseigen* 8 (dec. 1956), blz. 10.

⁸ Anders dan in Drenthe evenwel hebben de vrije

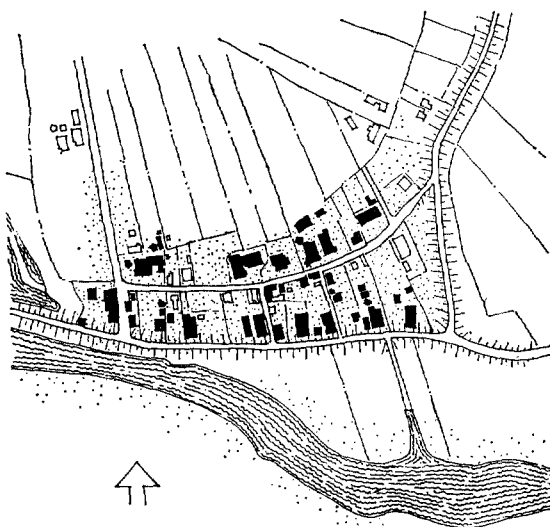

Fig. 3. Kedichem (Vijfheerenlanden) kan gelden als een representant van het gestrekte esdorp. De erven van de boerderijen langs de dijk lopen door tot de achterweg. Aan de landzijde van deze weg ligt een tweede reeks boerderijen.

reeds genoemde eenstrepige strokenverkaveling. Het landbouwkundig bodemonderzoek heeft aangetoond dat de ontginning van dergelijke essen ter hand genomen is in de 9de eeuw, bij de hernieuwde occupatie van deze streken. Men kan bijgevolg de met dit landbouwsysteem in verband staande dorpen als Karolingische stichtingen beschouwen. Een jongere tijd van ontstaan blijft echter in bepaalde gevallen mogelijk. In het bijzonder zal men rekening moeten houden met de mogelijkheid, dat verspreid gebouwde dorpen in de latere middeleeuwen als gevolg van wateroverlast verlaten zijn en de bebouwing zich op een hoger punt heeft geconcentreerd.

Bij nadere beschouwing komen enige varianten onder dit dorptype naar voren. De dorpen, die onmiddellijk langs de rivier liggen, bestaan doorgaans uit een hoofdstraat, die bij grote dorpsheuvels tweezijdig bebouwd is, en een achterweg. De terreinen aan de binnenzijde van de dijk lopen door tot aan de achterweg en deze weg is aan de landzijde weer bebouwd.

boerengemeenschappen zich hier niet kunnen handhaven. In de na-Karolingische tijd hebben zij in het algemeen plaats moeten maken voor het grootgrondbezit met zijn „hoven en grondheerlijke marken”. H. J. Keuning, *Mozaïek der Functies*, 's-Gravenhage 1955, blz. 87.

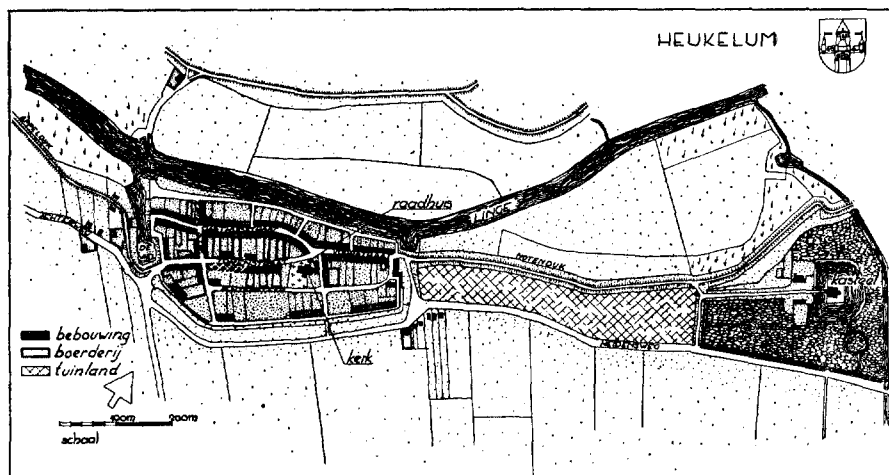

Fig. 4. Heukelum. De kern van dit voormalige stadje wordt gevormd door een vork van wegen. De Gasthuisstraat en de Voorstraat zijn delen van de Lingedijk, de Torenstraat is een voortzetting van de Achterweg. Bij de stadsstichting zijn landwaarts enige rechte wegen toegevoegd. (Tekening Instituut Stad en Landschap van Zuid-Holland).

Het dorp Kedichem aan de Linge beneden Leerdam (fig. 3) vormt een voorbeeld van dit type, evenals het voormalige stadje Heukelum (fig. 4). In het laatst genoemde geval blijkt aan de oorspronkelijke vorkstructuur een stelsel van rechte wegen te zijn toegevoegd.

Waar één van de dorpsstraten niet als waterkering dienst doet, zijn ze over het algemeen gelijkwaardig (Waardenburg, Meteren).

Een bijzonder langgerekt type vormen de dorpen tussen Tiel en Culemborg, met name Zoelen, Asch, Zoelmond (afb. 2) en Beusichem (fig. 5).

Meer dan bij het verspreide esdorp kan bij de geconcentreerde esdorpen een bewuste stedenbouwkundige vormgeving worden opgemerkt. Geheel overeenkomstig de algemene structuur van de dorpen krijgt de openbare dorpsruimte, waar deze aanwezig is, een langgerekte hoofdvorm. In Beesd (afb. 4) is deze ruimte niet anders dan de lange, niet eens zo brede hoofdstraat, maar met de beplanting bestaande uit geschoren lindes vormt zij een kostbaar stedenbouwkundig monument. Bijzonder ruim is het dorpsplein in Beusichem. Het is opmerkelijk dat de lange marktstraten van Vianen en Culemborg een zelfde uitgangspunt vertonen. De oudste kern van laatst genoemde stad kan trouwens, ook wat de wegenstructuur betreft, tot het hier behandelde nederzettingstype worden gerekend.

Een enigszins afwijkend karakter hebben de

esdorpen op de rivierklei in de provincie Utrecht. Hier zijn namelijk de boerderijen van oudsher niet in de kernen geconcentreerd, doch over het land verspreid. Aangezien de dorpen dus in hoofdzaak uit woonhuizen bestaan, hebben zij slechts een beperkte omvang. Met uitzondering van het langgerekte Cothen is de vorm meer gedrongen (Houten, Vleuten, Bunnik). In Houten (fig. 6) ziet men, dat de dubbele wegenstructuur wel aanwezig is, doch de bebouwing zich groepeerd bij een der vorken en een centrale ruimte — de brink — omsluit. Een dergelijke centraliserende opbouw vertonen ten zuiden van de Lek o.a. de dorpen Enspijk en Est, die beide eveneens een soort brink hebben. Wellicht berust deze gelijkenis alleen op plaatselijke omstandigheden van het terrein.

Het streekdorp.

Hoewel in de Gelderse en Brabantse rivierkleistreken de laaggelegen komgronden geleidelijk ontgonnen werden, bleef de bewoning nagenoeg uitsluitend beperkt tot de hogere gronden. In Utrecht en de Vijfheerenlanden evenwel paste men het in de aangrenzende veenstreken gebruikelijke ontginningssysteem toe, waarbij midden in de komgronden streekdorpen werden gesticht. Wij noemen hier Langbroek, Schalkwijk, Jutfaas (alle in de provincie Utrecht) en Zijderveld, Heikop en Boekop op de grens van het veen in de Vijfheerenlanden. Al deze dorpen vertonen

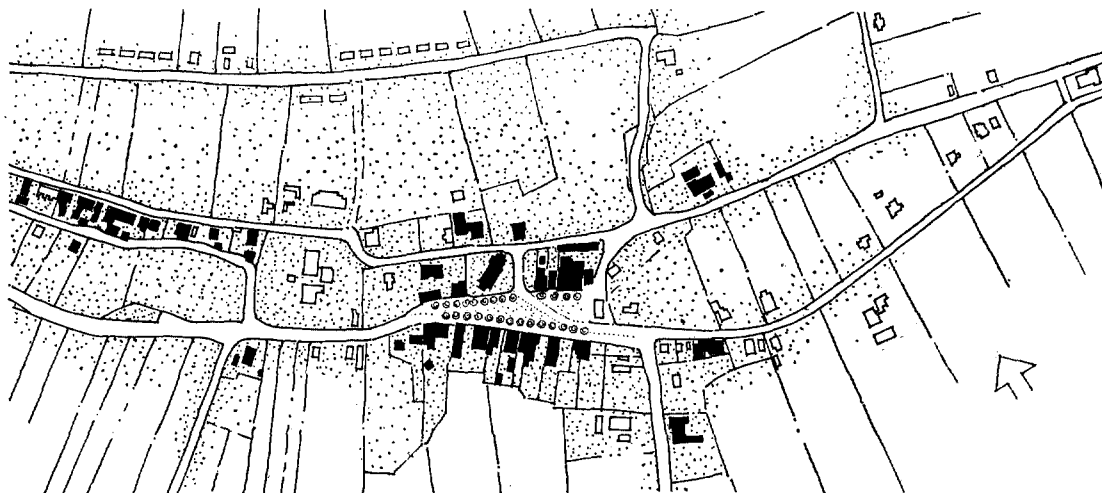

Fig. 5. Beusichem, een langgerekte nederzetting met een ruim dorpsplein.

het type van de „koop”-ontginningen⁹. Het zijn in hoofdzaak rechtlijnig begrensde gebieden, die in het tijdvak van de 12de en 13de eeuw ter ontginning en dorpsstichting zijn uitgegeven¹⁰.

Bijzondere aandacht verdient het dorp Schoonrewoerd (fig. 7) dat zich midden tussen de

rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse Laagvlakte, (diss. Utrecht 1955), Assen 1956.

¹⁰ Ook in de polders Voorkoop en Langsmeer ten zuiden van Culemborg zijn duidelijk „koop-ontginningen te herkennen. De bijbehorende lintbebouwing van boerderijen ontbreekt echter. Dit moet worden toegeschreven aan de ligging boven de Diefdijk, als gevolg waarvan de landbouwbedrijven in het zuidelijk stadsdeel van Culemborg werden geconcentreerd.

⁹ H. van der Linden, *De Cope, bijdrage tot de*

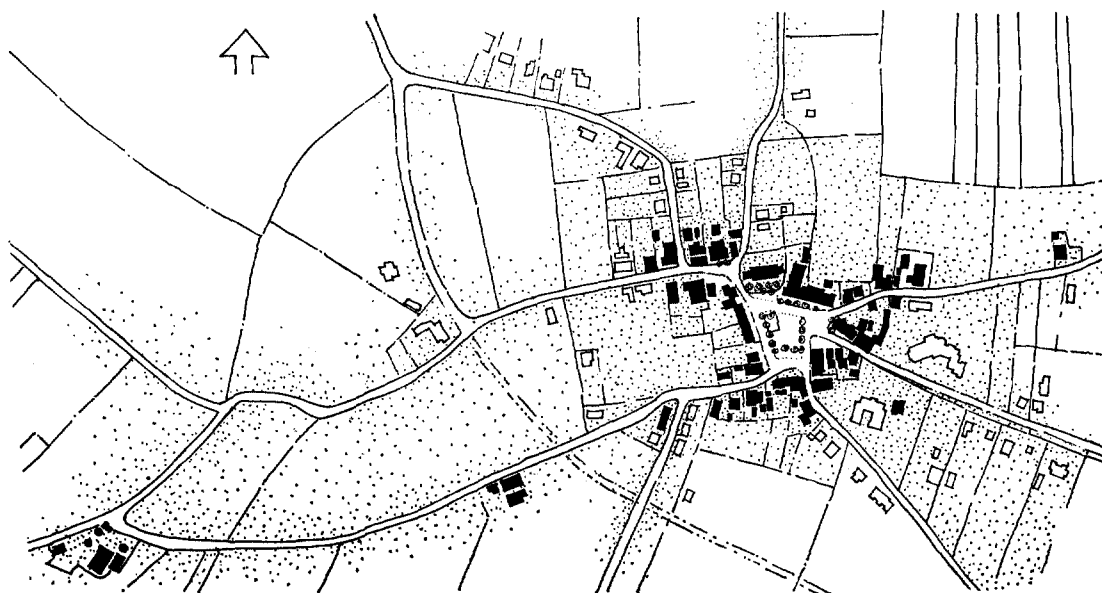

Fig. 6. Houten vertoont in zijn wegenstelsel de dubbele vorkstructuur. De bebouwing is evenwel gegroepeerd om een brink bij de oostelijke vork.

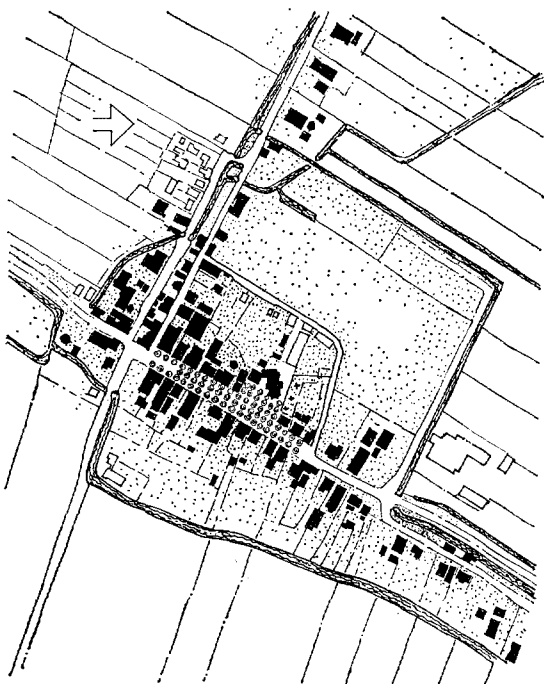

Fig. 7. Schoonrewoerd. Een systematisch gebouwde geconcentreerde nederzetting temidden van de streekdorpen in de Vijfheerenlanden.

streekdorpen bevindt als geconcentreerd kerntje. Het is als het ware een synthese van twee nederzettingvormen. Mogelijk was bij de ontginning op dit hooggelegen terrein reeds bewoning aanwezig (als stichtingsjaar wordt het jaar 1025 vermeld), maar de aanleg van het huidige dorp is volkomen systematisch geschied en ingepast in het verkavelingssysteem. De ruimtewerking van het door boomkruinen overdekte lange dorpsplein is bijzonder treffend.

De overige dorpen.

Langs de zuidzijde van de Rijn en vooral langs de beide Waaloevers liggen vele nederzettingen, waarin geen duidelijke structuur valt te herkennen. De bebouwing is willekeurig verspreid, hetzij langs de landwegen, hetzij langs de dijken, terwijl een combinatie van beide eveneens voorkomt. Deze situering kan in geen van beide gevallen ver in het verleden teruggaan. Hierop wijst het beloop van de wegen, die in het patroon van de rechte strokenverkaveling zijn ingepast. Evenmin kan de dijkbebouwing oud zijn, omdat de rivierdijken eerst in de laatste eeuwen

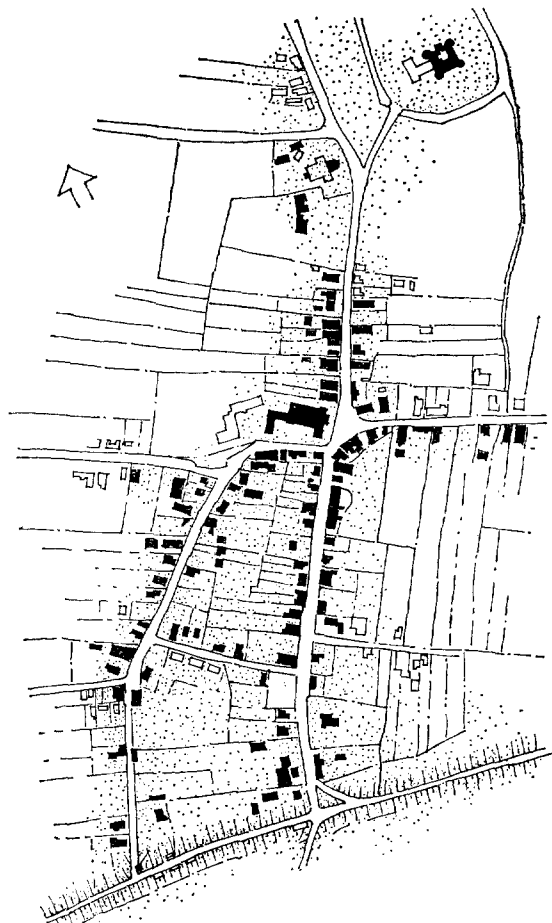

Fig. 8. Ammersoyen (Bommelerwaard). Van het oorspronkelijke gestrekte esdorp is de zuidelijke vork afgesneden door de Waaldijk.

hun tegenwoordige profiel hebben gekregen. Men moet dan ook de verschijningsvorm van deze dorpen zien in verband met de wederwaardigheden van de rivier. In talrijke gevallen is tengevolge van dijkdoorbraken of zelfs verplaatsing van de rivierbedding de oorspronkelijke dorpsaanleg misvormd dan wel geheel verdwenen. Zo is bijvoorbeeld van het oude dorp Leeuwen niets meer te vinden. Tegenwoordig ligt de bebouwing op weinig karakteristieke wijze langs allerlei wegen verspreid. In Varik getuigt nog slechts de aan de dijk staande 15de eeuwse kerktoren van de vroegere plaats van het dorp. Vooral in het oosten van de Over-Betuwe, een gebied dat sterk aan dijkdoorbraken is blootgesteld geweest, is een verward beeld ontstaan met veel verspreide bebouwing.

Bij dorpen als Waardenburg, Tuil en Ammer-soyen (fig. 8) kan men duidelijk waarnemen hoe door het inleggen van de dijk een deel van de dorpskern (van het gestrekte estype) is afgesneden. Dalem en Vuren zijn tot langgerekte dijkdorpen gereduceerd.

Deze vervorming van de oude dorpen zet zich steeds voort. Het zijn thans niet meer de rivieren die hierbij de voornaamste rol spelen, doch de aanleg van nieuwe wegen en de uitbreiding van de dorpen zelf. Een grote ommekeer vooral zal de ruilverkaveling brengen, die voor grote delen van het rivierkleigebied in uitvoering is, of wordt voorbereid. Het voornaamste oogmerk daarvan, de verbetering van de agrarische bedrijfsvoering, leidt namelijk tot het verplaatsen van een deel van de boerderijen naar de komgronden, waardoor het karakter van de oude

landschaps- en dorpsstructuur in de wortel wordt aangetast.

Hoewel het verloren gaan van een uit historisch oogpunt interessante toestand is te betreuren, is het zinloos een gezonde agrarische ontwikkeling te willen tegenhouden.

Wat bewaard kan blijven — behalve de vele belangwekkende kerken en kastelen die de streek bezit — zijn de dorpsruimten, waarvan wij er reeds enige hebben genoemd. De lange dorpsstraat in Beesd, de brinken en pleinen van Beusichem, Houten, Schoonrewoerd en verschillende andere dorpen kunnen stuk voor stuk als stedenbouwkundige monumenten worden beschouwd.

Om het aantrekkelijke karakter daarvan te behouden is echter een goede verzorging, zowel wat betreft de beplanting en de straatverharding, en het weren van storende schaalverandering van de wanden een dringende eis.

SUMMARY

VILLAGES IN THE AREA ALONG AND BETWEEN THE RIVERS, LEK, WAAL AND MEUSE

BY IR. R. G. DEN UYL

What this area comprises is in substance the stretch of land in the centre of the Netherlands, situated along and between the great rivers: the Lek (Rhine), Waal and Meuse. In this area we distinguish higher and lower lands whose soil consists of river-clay. The villages as well as the land that is used for agricultural purposes are, as a rule, situated in the higher parts, the lower grounds are uninhabited and used as pastures.

In Roman times these regions must have had a fairly dense population up to the third century. After that, however, habitation ceased all but completely and only a tenuous thread of permanent occupation connected the Roman and the Carolingian period. In the 9th century, however, a renewed occupation of these regions seems to have taken place. About 1300 the encroaching water forced the population to heighten the level of their habitations and to build dykes.

The villages situated in the area of the river-clay must have been "esdorpen" by origin (i.e.

villages surrounded by cultivated land). Two types may be distinguished. Some villages are more or less circular in shape and have their houses somewhat scattered, whereas the other type is characterized by having its buildings arranged close together. The latter type is fork-like in structure and of an elongated shape. It seems probable that the former kind contains elements that date from before 800. The Carolingian settlements might belong to the second type. Besides these two kinds of villages another type occurs in the westernmost parts of this area. They are so-called "streekdorpen" whose buildings stretch, ribbon-like, along either side of the highways. Their foundation dates back to the 12th and 13th century.

Although a central space is lacking in most villages in the area of the river-clay, there are a few that have a remarkably spacious and elongated village green.

KASTELEN IN HET RIVIERENGEBIED

DOOR

J. G. N. RENAUD

Het is een riskante onderneming iets te schrijven over de kastelen in het gebied, dat zo ongeveer door de zomer-excursie van de Bond bestreken wordt. In de eerste plaats vormde deze landstreek in de middeleeuwen niet bepaald een politieke eenheid; kleine territoria als Buren en Culemborg trachtten een eigen, onafhankelijk bestaan te voeren. Overigens waren de belangen van Brabant, Gelre, Holland en het Sticht op soms wonderlijke wijze verweven.

In geografisch opzicht valt er meer overeenkomst te ontdekken en zo is dan bij nader inzien de titel van deze verhandeling nog niet zo misleidend als zij zelfs den auteur aanvankelijk wel toescheen. Een volgende geruststellende overweging: wat tenslotte alle kastelen samenbindt — of het kleine versterkte huizen, dan welhaast vorstelijke residenties betreft — is de stand van de krijgswetenschap. De wetten van aanval en verdediging bezaten voor west Europa in grote lijnen algemene geldigheid en bij onze beschouwingen zouden we zeker van dit verbindende principe uit mogen gaan, wanneer het ons tenminste door het nijpend gebrek aan gedetailleerde bouwkundige onderzoekingen niet zo moeilijk gemaakt werd deze weg te bewandelen. Ook waar het archivalische naspeuringen betreft, werd er nog weinig voorstudie verricht, waarop de castelloog verder kan bouwen. Daarom is het met een zeer groot voorbehoud, dat schrijver zich aan een uiteenzetting over verschillende kastelen waagt.

Veel valt er in feite niet meer te bekijken. Nederhemert is een ruïne; het Huis Malsen te Wel onderging ingrijpende verbouwingen; Waardenburg en Ammersoyen hebben tenminste hun middeleeuwse allure kunnen bewaren. Van Batesteyn te Vianen rest ons de Hofpoort, van Buren de wallen. Wanneer men dit alles de revue laat passeren, moet men tot zijn verrassing tenslotte toch toegeven, dat verschillende typen en onderscheidene perioden op gelukkige wijze vertegenwoordigd zijn. Dat Waardenburg een geheel andere kasteelvorm vertoont dan Ammersoyen, moet bij de eerste oogopslag voor ieder duidelijk zijn. Ammersoyen bezit een rechthoekig grondplan met ronde torens op de hoeken en een vierkant, uitspringend poortgebouw. Waardenburg daarentegen groeide al in de 14de eeuw uit tot

een veelhoekige aanleg. Daarnaast treffen we in Nederhemert het ietwat onregelmatige kasteel met rechthoekige dispositie aan, dat zich ontwikkelde uit een vrij zware woontoren. Misschien pas tegen het einde van de 14de eeuw werd deze woontoren vergroot met een aanbouw.

Van Batesteyn weten wij niet zo heel veel; de vogelvlucht-perspectief bij Blaeu¹ geeft ons een ietwat bevreemdend geheel te zien, waarin de hoofdtoren opvalt (fig. 1). Batesteyn behoort dus tot de kastelen met een donjon; een toren, die zich door hoogte en zwaarte van het muurwerk van de andere onderscheidde. In Vianen kreeg deze kolos de naam: de toren Simpol (afb. 3). Het verhaal gaat, dat Heer Gijsbrecht van Vianen zich het geld voor de bouw zo maar in de schoot geworpen zag door het krijgsgeluk van zijn zoon, die in de slag bij Baesweiler (22 Aug. 1371) de graaf van Saint Pol gevangen wist te nemen. De onfortuinlijke graaf moest zich tegen een hoog losgeld uit de gevangenschap vrijkopen.

Ook het slot te Culemborg, met welks bouw omstreeks 1350 werd aangevangen, werd versterkt met een — ronde! — donjon. Heer Geaert, aldus de kronieken, bouwde deze „Witte Toren”.

Ten aanzien van Buren beschikken wij over te weinig gegevens om de bouwgeschiedenis van het kasteel ook maar bij benadering vast te stellen; het gebouw werd in het begin van de 19de eeuw gesloopt. Men moet zich al gelukkig achten, dat de aarden wallen tenminste nog niet geheel verdwenen zijn. Wij danken dit aan het feit, dat de stad in 1809 het verzoek deed, de overblijfselen van het kasteel te mogen behouden als wijkplaats bij watersnood. Een verzoek, dat overdracht van de wallen aan het stadsbestuur ten gevolge had². Wij vangen hier in Buren nog net een glimp op van de laatste fase van de kasteelbouw. Door de ontwikkeling van het geslacht verliest het middeleeuwse kasteel — woning en versterking beide — sedert het einde

¹ J. Blaeu, *Tooneel der steden van de Vereenighde Nederlanden*, Amsterdam 1648.

² A. P. van Schilfgaarde, „De ondergang van het kasteel van Buren”, *Bijdr. Gelre* 31 (1928) blz. 183 vlg.

KASTELEN IN HET RIVIERENGEBIED

Afb. 1. Ammersoyen van het noordwesten, tekening A. de Haen 1732. (Arnhem, Gemeentemuseum)

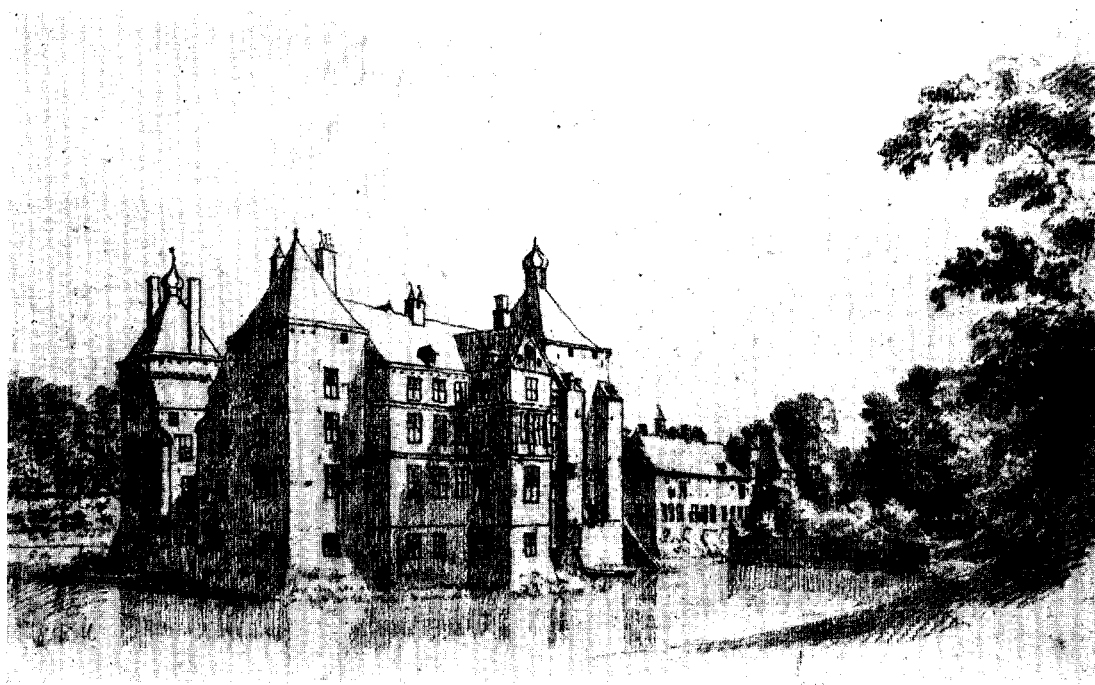
Afb. 2. Ammersoyen van het noordoosten. (Foto Monumentenzorg)

KASTELEN IN HET RIVIERENGEBIED

Afb. 3. Batesteyn te Vianen, tekening R. Roghman.

(Haarlem, Muscum Teyler)

Afb. 4. Buren, 18de eeuwse tekening.

(Archief de Poll)

van de 15de eeuw snel aan militaire betekenis. Het beleg van Waardenburg in 1574 toonde overtuigend, hoe weerloos de feodale burcht was tegenover een goed uitgeruste belegeraar. Een donjon met muren van om en nabij twee meter kon de zaak ook niet meer redden. Reeds omstreeks 1500 begonnen vooruitstrevende kasteelheren hun burcht met aarden wallen te omringen. Het is echter duidelijk, dat niet iedere willekeurige edelman zich dit kon veroorloven. Een figuur echter als Jan van Glymes bezat zeker een positie, die hem toestond zijn kasteel Wouw in de jaren 1492-1504 onder leiding van meester Anthonis Keldermans te laten versterken door een enceinte, bestaande uit aarden wallen en ronde, stenen hoektorens³. Graaf Hendrik III van Nassau liet in 1531-1536 stad en slot Breda met aardwerken en bastions moderniseren. In Buren schijnt Pasqualini de leiding van de bouw der nieuwe versterkingen te hebben gehad; zij kwamen in 1543 gereed⁴.

Ook het slot Batesteyn te Vianen werd door de Brederodes te rechter tijd van nieuwe verdedigingswerken voorzien. Wanneer dit nu precies gebeurde, zal nader onderzocht dienen te worden. De kaart van Jacob van Deventer⁵ laat vermoeden, dat de werkzaamheden omtrent het midden van de 16de eeuw hun beslag reeds hadden gevonden, zodat het bericht over de versterking van Vianen door Hendrik van Brederode in 1567 geen betrekking kan hebben op de wal, die het kasteel aan de rivierzijde — noordzijde — en ten dele ook aan de westzijde beschermde. Een 18de-eeuwse, vrij gedetailleerde plattegrond uit het Algemeen Rijksarchief⁶ laat de conclusie toe, dat de voorstelling bij Van Deventer vrij misleidend is, daar de aarden wallen het slot niet geheel omgaven en juist aan de stadszijde ontbraken.

Wat aarden versterkingen in deze tijd voor een kasteel betekenden, wordt nog eens ten overvloede gedemonstreerd door het geval Hedel. In de hand van de graven van den Berg had het sterke kasteel met zijn vierkante donjon en ronde torens op twee andere hoeken zeker nog militaire waarde. In 1568 deed Alva dan ook een geslaagde poging er zich van meester te maken. Sedert dien werd het genomen en hernomen. De

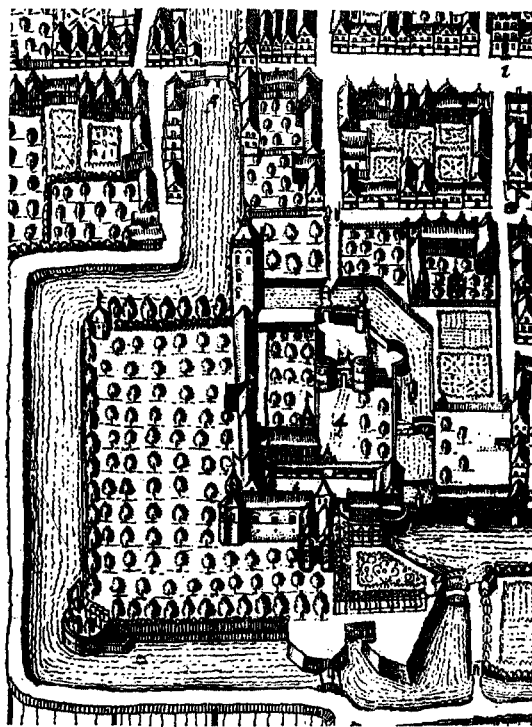

Fig. 1. Batesteyn te Vianen, naar Blaeu (1648).

Staten Generaal, het stuivertje wisselen moede, besloten op 5 oct. 1590 de wal te doen slechten en het huis te laten springen. Reeds de 22ste wendde Maurits zich met een brief tot de Staten, waarin hij voorstelde alleen maar over te gaan tot het afgraven van de wallen en het opvullen van de grachten. Wanneer dit eenmaal gedaan was, kon het Huis Hedel volgens hem geen bedreiging meer vormen. In februari 1591 was de ontmanteling al ten dele uitgevoerd; de middeleeuwse burcht verdween eerst in de 19de eeuw⁷.

Met of zonder nieuwe fortificaties, het middeleeuwse kasteel heeft zijn militaire rol omstreeks 1600 wel uitgespeeld. Speckle mocht dan nog eens een plan voor de modernisering van Buren maken, het is nooit uitgevoerd. En al maakt Culemborg — de residentie van de graven van Pallant — in de uitbeelding bij Blaeu (fig. 2) een machtige indruk, betekenis als forteresse heeft het niet meer. Nederhemert werd opgenomen in een schans met bastions; Heusden heeft alle binnen de wallen getrokken. Het zijn alle evenzovele mislukte pogingen om een gestaag voortschrijdende ontwikkeling te stuiten. Op den duur verliest het grote kasteel zelfs zijn functie

³ C. J. F. Sloomans, *Jan metten Lippen*, Rotterdam 1945, blz. 107-108.

⁴ G. C. Labouchere, „Aanteekeningen over Alexander Pasquillini en zijn werk”, *Oudheidk. Jaarb. — Bull. K.N.O.B.* 4de S. 7 (1938), blz. 1.

⁵ Jacob van Deventer, *Nederlandsche steden in de 16e eeuw. Plattegronden*, Facsimile uitg. met inleiding van R. Fruin, 's-Gravenhage 1916-23, pl. 98.

⁶ Gepubliceerd in *Oud-Holland* 32 (1914), blz. 206.

⁷ F. A. J. Vermeulen, *De Monumenten van Geschiedenis en Kunst in de Bommeler- en de Tielerwaard*, I, 's-Gravenhage 1932, blz. 79 vlg.

van residentie. Batesteyn, Buren en Culemborg zijn in de 19de eeuw verdwenen, terwijl een betrekkelijk kleine edelmanswoning als Hemert bewoond en onderhouden bleef.

Zo langzamerhand moet de vraag aan de orde komen, wat we eigenlijk kunnen zeggen over de tijd, waarin de kastelen in het rivierengebied zijn ontstaan. Zoals reeds vaker het geval was, mogen we ook hier weer vaststellen, dat de 13de eeuw — en dan vooral de tweede helft — de grote periode van de kasteelbouw is. Het schijnt mij niet gewenst, om binnen het kader van dit artikel op dit verschijnsel in te gaan; het is echter belangwekkend genoeg om eens uitvoerig besproken te worden.

Toevallig beschikken we betreffende de landstreek die ons bezig houdt over vrij wat interessante en tamelijk nauwkeurige gegevens. Merkwaardig genoeg vinden we enige naar verhouding late stichtingen onder de behandelde burchten. Een castrum Vianen bestond al in 1271. Maar Gijsbrecht van Vianen (1352-1391) heeft het oude huis afgebroken en een nieuw slot gebouwd aan de noordwestelijke hoek van het stadje. De plaats van het eerste slot staat nog bekend als de „Bol”. Heer Gijsbrecht deed dit — naar men zegt — op aanstichten van zijn vrouw Beatris van IJsselsteyn om zich van de leenband met de heren van Culemborg te kunnen verlossen. Voor zijn nieuwe burcht werd hij leenman van de Hollandse graaf Albrecht van Beieren.

De heren van Culemborg, gelijk bekend eigenlijk van Bosinchems, bezaten in 1271 een kasteel Culemborg⁸. Welke redenen er Johan III omstreeks 1350 toe gebracht hebben om het oude stamhuis af te breken en een nieuw slot aan de andere zijde van de stad te bouwen, is niet bekend. Misschien bedreigde de Lek het gebouw te zeer. De ligging kon tot op de huidige dag niet vastgesteld worden.

Buren stelt ons voor vele raadselen. Het geslacht van die naam komt sedert 1195 in Gelderse oorkonden voor⁹. Dat er in het latere gebouw wel heel oude delen voorkomen, zou men willen afleiden uit het feit, dat bij de sloping in 1809 wel 400 ton tuf- en trassteen uitgebroken werd¹⁰.

Het geval van Waardeburg is zo langzamerhand een schoolvoorbeeld geworden. Bij oorkonde van 4 aug. 1265 krijgt Rudolf Cock verlof een houten sterkte te bouwen „super montem de

Hyere” tot een bedrag van 300 leuvense ponden. Ongelukkigerwijze kunnen we ons er geen voorstelling van maken, wat Rudolf voor dat bedrag op de berg van Hiern nu wel gezet zal hebben. En daar we in het algemeen geen voorstelling hebben van houten sterkten uit de 13de eeuw, zullen we moeten wachten op de archeoloog, die wellicht eens de gelegenheid krijgt een onderzoek in te stellen. Volgens niet te controleren gegevens zouden in 1283 reeds de „sael ende de ronde toern” gebouwd zijn. Hoewel men goed doet dergelijke gepreciseerde berichten met het nodige voorbehoud te gebruiken, mag men wel aannemen dat het stenen kasteel omstreeks 1300 al een goed eind gevorderd was.

De burcht van Hemert, mét voorburcht, wordt in 1310 voor het eerst genoemd; Jan van Hemert maakt dan zijn bezit tot Gelders leen. Daarmee valt niet te bewijzen, dat de burcht omstreeks die tijd gebouwd zou zijn. Een onderzoek van de overblijfselen echter voert snel tot de conclusie, dat het oudste deel gevormd wordt door een woontoren van 11,80 × 10 m buitenwerks, met muren van 1,80 m dikte. Dergelijke kleine versterkte huizen mag men in het algemeen aan de tweede helft van de 13de eeuw toeschrijven, waarmee overigens niet gezegd wordt, dat ze ook niet veel later nog gebouwd werden. Echter, daarmee behoeven we in het geval van Hemert geen rekening te houden; we beschikken hier immers over een vermelding in 1310.

Ook Heukelom kan moeilijk ouder zijn dan midden van de 13de eeuw. Otto van Arkel, eerste heer van Heukelom en Asperen, wordt vermeld van 1269 tot 1272¹¹. Van het middeleeuwse huis bleef slechts de poorttoren gespaard; deze zou men eerder in de 14de, dan in de 13de eeuw plaatsen. Men zal voorlopig met een dergelijke vage toeschrijving tevreden moeten zijn. Toen Roghman tekende, bestond het middeleeuwse complex nog. In 1734 echter moest het plaats maken voor een gerieflijker landhuis en slechts een enkel bouwdeel bleef als herinnering aan het feodale verleden.

Bij het kasteel van Ammersoyen daarentegen heeft het middeleeuws karakter zich over het geheel goed kunnen handhaven. Hoe oud het huis eigenlijk is, valt slechts bij benadering vast te stellen. De eerste vermelding stamt van 1354. In dit jaar krijgt Arent van Herlaer het huis in erfleen van Ridder Jan van Herlaer, heer van Ameyde. De Van Herlaers hebben evenwel al veel vroeger bemoeiingen met de streek. De oorkonden noemen reeds in 1280 Johan van Her-

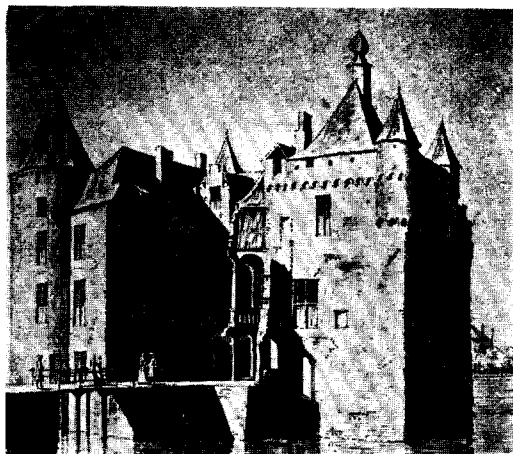
⁸ P. Vermast, „De Heeren van Bosinchem”, *Bijdr. Gelre* 53 (1953), blz. 35.

⁹ A. P. van Schilfgaarde, „Buren”, *Oudheidk. Jaarb.* — *Bull. N.O.B.*, 7 (1938), blz. 4.

¹⁰ A. P. van Schilfgaarde, „De ondergang van het kasteel van Buren”, *Bijdr. Gelre* 31 (1928), blz. 184.

¹¹ J. W. Groesbeek, „De heren van Arkel”, *De Nederlandse Leeuw* 71 (1954).

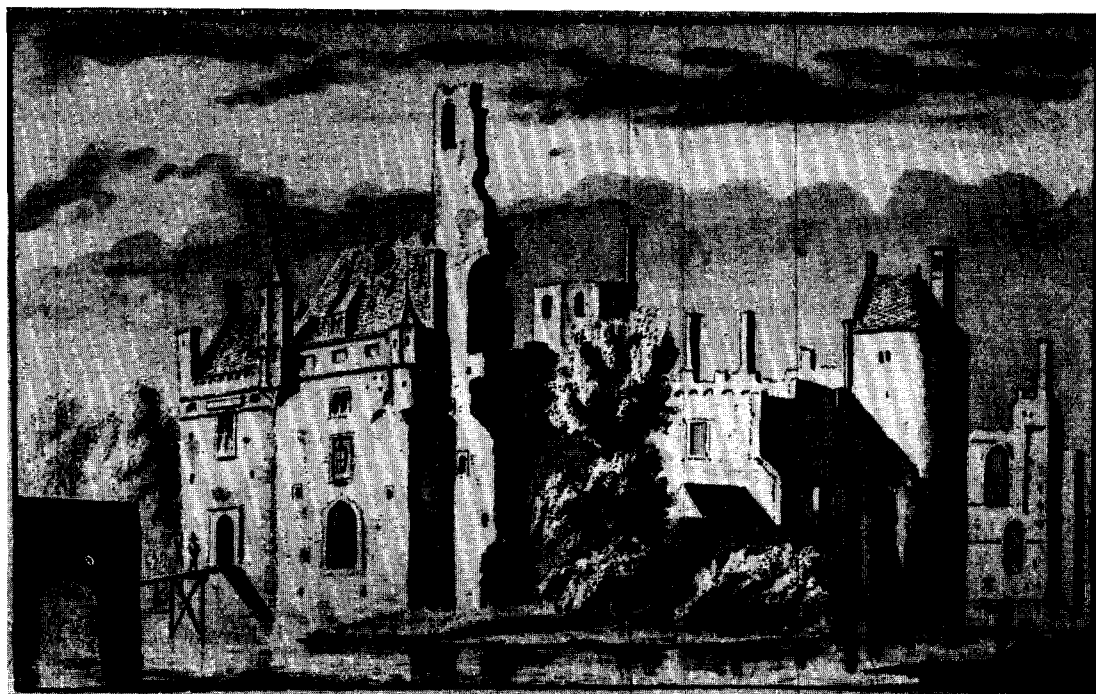
KASTELEN IN HET RIVIERENGEBIED

Afb. 5. Hedel, tekening C. Pronk.

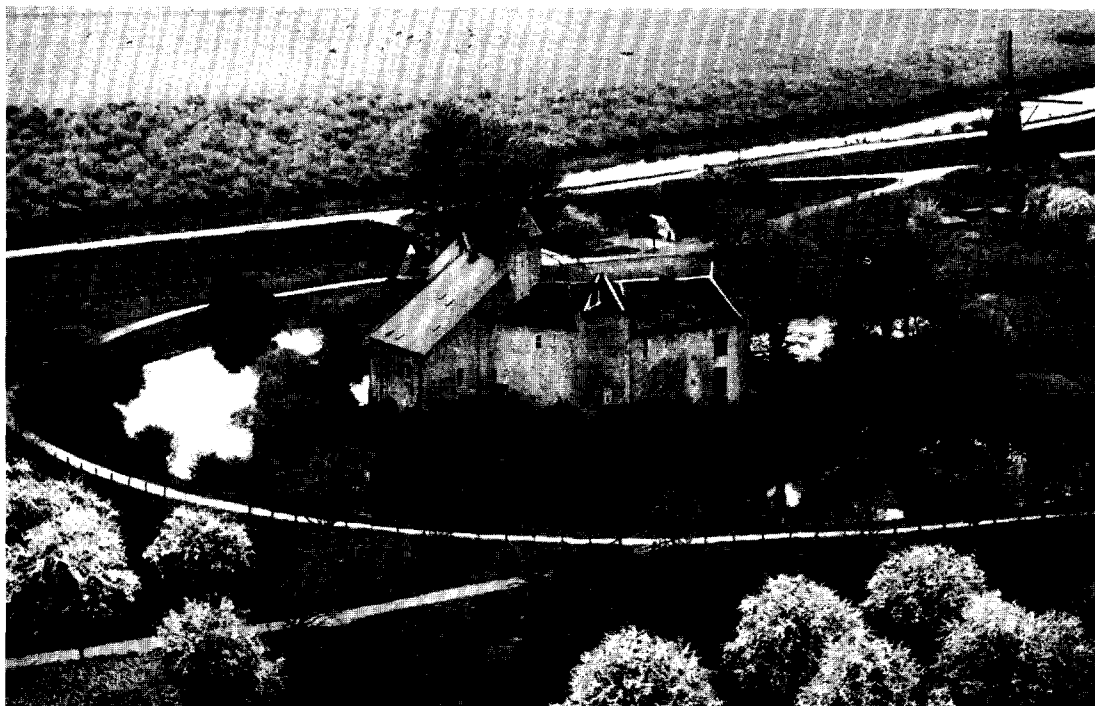
Afb. 6. Nederhemert.

Afb. 7. Waardenburg, tekening A. de Haen.

(Arnhem, Gemeentemuseum)

KASTELEN IN HET RIVIERENGEBIED

Afb. 8. Waardenburg van het noordoosten.

(Acrofoto Nederland)

Afb. 9. Waardenburg van het zuidwesten.

(Foto Monumentenzorg)

laer als heer van Ammersoyen¹². Een „miles de Ambersoye” voert ons zelfs terug tot 1250. We weten overigens niets van deze krijgsman als bewoner van een kasteel te Ammersoyen. Ten aanzien van de bouwtijd van het kasteel brengt ons dit alles daarom niets verder. Het type — rechthoek, ronde hoektorens, vooruitspringend poortgebouw — belet ons in genen dele aan te nemen, dat de Van Herlaers het omstreeks 1300 hebben laten optrekken. Met Medemblik was deze kasteelvorm door Floris V al omstreeks 1280 geïntroduceerd. Voor de eerste maal in ons land? Dat zou ik nog niet met stelligheid durven bevestigen. Wel, dat het moment van verschijning in de laatste decennia van de 13de eeuw gezocht moet worden. De burcht van gravin Aleyda van Avesnes te Schiedam, ontstaan omstreeks 1260, werd op een geheel ander grondplan geconstrueerd. Monfort in Limburg, stichting van bisschop Hendrik van Gelre, vertoont in zijn aanleg van omstreeks 1265 een vrij onregelmatig geheel, dat slechts in de verte aan de rechthoek herinnert.

Waarschijnlijk sluit het Huis van Malsen te Wel de rij der kasteelstichtingen. Tot nu toe heeft geen lokaal-historicus meer licht in de geschiedenis van dit huis gebracht¹³. De belening van Claes van Malsen in 1326 met „sijn goet ter Welle to Zutfenschen rechte” houdt nog niet in, dat genoemde Claes in Wel over een huis beschikte. Omstreeks 1885 werd het huis sterk verbouwd, terwijl tussen 1930-1940 ingrijpende restauraties plaats vonden. Eigenlijk is slechts het oostelijk deel nog oud; de vorm van de hangtorentjes brengt tot een datering rond 1500.

Het bovenstaande geeft maar een zeer onvolledige indruk van het aantal kastelen, waarmee het rivierengebied overdekt was; zelfs, wanneer men slechts het door de excursie te bestrijken deel van het rivierengebied in zijn beschouwingen betreft. Gelijk in de aanvang opgemerkt ontbreken de voorstudies om tot een grondige behandeling over te gaan. Wat moet men in dit stadium zeggen van huizen als Neerijnen, Opheemert of Zoelen? Slechts in een enkel geval als Bulkestein te Deil kan men op moderne onderzoekingen terugrijpen. Een dergelijke verhandeling zou trouwens de mogelijkheden van het excursienummer ver te boven gaan. Denken we alleen maar aan de noodzakelijke afbeeldingen van al die verdwenen kastelen langs de Linge.

Wij willen echter geen afscheid nemen van ons onderwerp, zonder enkele opmerkingen gemaakt te hebben over de verschijnselen, die aan

de bovengenoemde gebouwen — al dan niet ruïne — gelegen binnen de door de excursie gestelde grenzen zijn waar te nemen.

Het silhouet van Ammersoyen (door een betreurenswaardige hypercorrectie luidt de officiële naam Ammerzoden!) suggereert een gaaf middeleeuws kasteel (fig. 3; afb. 1 en 2). Dat is het ook grotendeels met zijn zware muren — in de kelders ongeveer 2 m dik, en zijn smalle, in de muur uitgespaarde trappen. De geschiedenis weet weinig te verhalen over belegeringen; veel echter heeft het gebouw geleden door de grote brand van 13 februari 1590. Vanzelfsprekend kan die de enorme steenklomp niet geheel vernietigd hebben. Toch moet er ook aan de buitenzijde van het gebouw zo het een en ander gebeurd zijn. In het muurvlak van het hoofdgebouw en zijn hoektorens zoekt men tevergeefs naar sporen van middeleeuwse vensters met segmentbogen. Overigens vallen aan Ammersoyen verschijnselen op te merken, die men elders mist. In de muren van het noordfront (voorgevel), de noordwestelijke hoektoren, de poorttoren, de noordoostelijke hoektoren en het daaraan grenzende deel van de oostgevel (tot aan het hoofdgebouw) merkt men smalle, verticale sleuven in het muurwerk op, die naar boven steeds dieper in het muurwerk insnijden, om zich tenslotte als muurkokers in het metselwerk voort te zetten. Vooral in de wangen van het poortgebouw zijn deze merkwaardigheden goed waar te nemen. Ongetwijfeld hebben we hier te maken met een stelsel van werpgaten, dat eenmaal rondom het gehele kasteel was aangebracht. Deze vorm van machicoullis werd voor zo ver mij bekend, alleen bij Ammersoyen toegepast en verdient alle aandacht. Vermeulen rangschikt de burcht onder de groep zonder donjon. Helemaal juist schijnt mij dit niet. De noordwestelijke hoektoren (voorgevel, rechts) is met zijn middellijn van ruim 11 m en muurdikte van 2,20 m de zwaarste van de vier en moet wel het allure van een donjon gehad hebben. Ronde donjons komen meer voor: Loenersloot, Rechteren, Sterkenburg! Bij Rechteren is de plaatsing zelfs vergelijkbaar met die bij Ammersoyen.

Na de brand van 1590 ging Otto van Arkel op den duur tot herbouw over. Nog lang worden er veranderingen aangebracht. Boven de ingang van het hoofdgebouw lezen we 1664; de poort wordt bekroond door de wapens van Arkel en de Kethulle, benevens het jaartal 1667. In 1672 bleef het kasteel een verwoesting bespaard door het betalen van een schatting. De beschadigingen van de tweede wereldoorlog zijn grotendeels hersteld. Het gebouw is aan de Stichting „Vrienden der Geldersche Kasteelen” overgegaan

¹² F. A. J. Vermeulen, *o.c.*, blz. 18 vlg.

¹³ F. A. J. Vermeulen, *o.c.*, blz. 28.

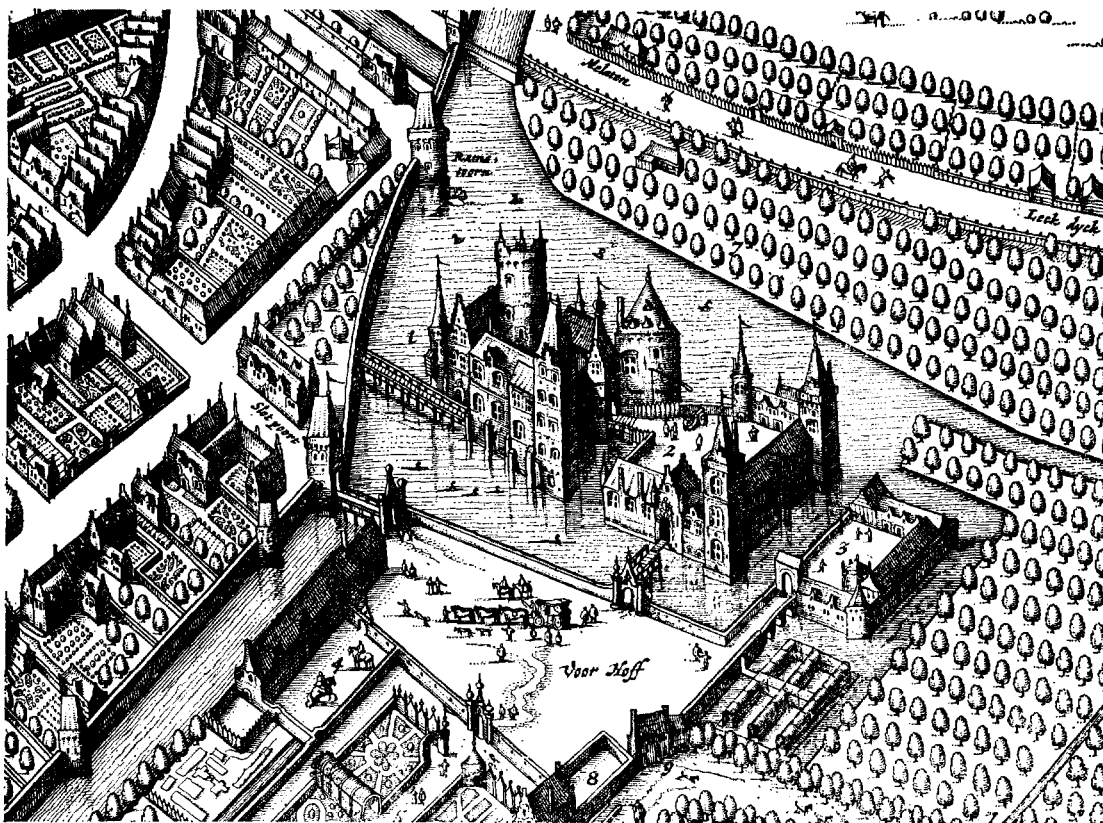

Fig. 2. Culemborg, naar Blaeu (1648).

en zal na restauratie tot Gemeentehuis worden ingericht.

Wanneer men over de wallen van Buren wandelt, gelieve men te bedenken, dat zich hierbinnen nog een grote watervlakte uitstreckte, waaruit het middeleeuwse kasteel met zijn voorburcht oprees. Wanneer men oude tekeningen bekijkt, krijgt men de indruk, dat de linker hoektoren van de achtergevel ouder was dan die op de rechterhoek (afb. 4). Deze indruk berust geheel op de boogfriezen en behoeft vanzelfsprekend niet juist te zijn. Het gebouw zal heel wat veranderingen hebben ondergaan, waarover ons wel enige gegevens ter beschikking staan. Ik wijs in dit verband slechts op de werkzaamheid van Alexander Pasqualini, van wiens verbouwingen de in het „monument” bijeengebrachte fragmenten stammen ¹⁴.

Heukelom werd, zoals boven beschreven, in 1734 ingrijpend gewijzigd. Alleen de middeleeuwse poort bleef gespaard en behield zijn functie van toegang tot het complex. Aan de voorzijde ontdekt men nog enig muurwerk, van het

oude kasteel afkomstig. Het eiland, waarop het huis staat geeft in grote trekken de buitenomtrek van het middeleeuwse gebouw aan.

Nederhemert verradt in zijn desolate toestand veel van het avontuurlijk verleden. Aanvankelijk woonden de heren van Hemert in een vrijstaande donjon, compleet met muurtrappen en waterput. Opmerkelijk is het z.g. boheems gewelf over de kelderverdieping. De toegang bevond zich aan de huidige achterzijde. Op een onbekend tijdstip werd tegen de donjon een vleugel opgetrokken, die dezelfde breedte kreeg, doch binnenwerks ongeveer 11 m lang werd. De toegang werd naar het nieuwe gedeelte verlegd, waar een uitspringend portaal de gewenste afscheiding van woonruimte en ingang bewerkstelligde. Eerst daarna ontstond het min of meer vierkante complex met het binnenpleintje. Toen ook moet de ingang verlegd zijn, zodat de ronde toren als linkerhoektoren deel van de voorgevel werd. Er is enige reden voor om aan te nemen, dat deze wijzigingen na de verlegging van de Maas omstreeks 1480 hun beslag kregen. Bovendien hadden de Bosschenaren in 1479 het kasteel veroverd en verbrand, zodat er overigens toch wel aanleiding

¹⁴ G. C. Labouchere, *o.c.*

was voor een grootscheepse bouw-activiteit. Niet lang na de voltooiing van het kasteel in zijn nieuwe vorm zal ook de grote hoektoren links achter (gerekend vanuit de huidige situatie) opgetrokken zijn. Aldus ziet in grote lijnen de ontwikkeling van het kasteel te Nederhemert er uit (afb. 6).

Van het Huis te Malsen stond in de 18de eeuw weinig meer dan het oostelijk deel (de rechterhoektoren). Men vermoedt, dat de Fransen hier in 1672 aardig huisgehouden hebben, zodat er van het oorspronkelijke huis niet veel meer in tact was. L. J. D. baron van Slingelandt kocht het huis in 1884 en liet het herstellen. Tijdens de werkzaamheden werden de funderingen van een aansluitend gedeelte met ronde hoektoren ontdekt; het Huis te Malsen is daarop in de oude omvang hersteld. Het oostelijke hoekdeel werd ommetseld, zodat er weinig oorspronkelijks aan het gebouw te bespeuren valt.

Waardenburg (afb. 7-9) geniet grote bekendheid door de heldhaftige verdediging van het kasteel tijdens de belegering van 1574. Het werd toen bewoond door Catharina van Gelder, weduwe van Walraven van Arkel. Slechts het persoonlijk ingrijpen van Prins Willem redde haar leven. Onder de bevolking gaat het verhaal, dat doctor Faust zijn duistere praktijken op het kasteel uitgeoefend heeft. Bij het kasteel behoorde een voorburch, die nu ten dele onder de Waaldijk zal liggen. In 1618 kocht Johan Vijgh de ruïne en begon met een gedeeltelijk herstel. Het jaartal 1627 in de gevel aan het binnenplein heeft ongetwijfeld met een fase in deze restauratie te maken. Het kasteel bleef in 1672 gespaard, doch verviel in de 18de eeuw. Pas op het eind van de 19de eeuw werd het weer bewoonbaar gemaakt. De oostvleugel werd daarbij op het dubbele van zijn oorspronkelijke breedte gebracht. Men kan dit duidelijk zien aan de bouwnaad, die over de zuidelijke sluitmuur van deze gevel loopt, terwijl het nog overtuigender blijkt uit de verschillen in muurdikten binnen de vleugel. De donjon ziet er met zijn lessenaarsdak wel wat wonderlijk uit; het boven de tors uitstekende traptorentje geeft enig idee van de oorspronkelijke hoogte. In de buitenmuur ter weerszijden van de halfronde uitspringende toren meent men zich een oude kanteling te zien aftekenen. Hier is echter, om met Vermeulen te spreken, zonder breken en graven geen klaarheid te brengen en men kan alleen hopen, dat de gelegenheid zich nog eens zal voordoen om dit belangrijke kasteel te onderzoeken.

Boven werd de opmerking gemaakt, dat er in dit stadium van het kasteelonderzoek nog weinig

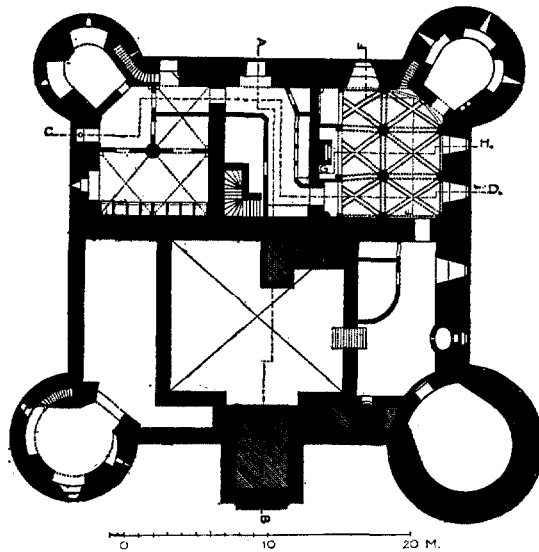

Fig. 3. Ammersoyen (Opmeting R. Redtenbacher, 1875).

te zeggen valt over een kasteel als Ophemert. Nadat dit neergeschreven was, bereikten mij op het allerlaatste moment enige interessante gegevens, die ik nochtans zonder gewetensbezwaar in de portefeuille gehouden zou hebben „voor later”, indien niet een kleine, maar zeer te waarderen wijziging in de excursie het ons juist mogelijk zal maken Ophemert te bezoeken.

Het huis kwam niet lang geleden na omvangrijke herstellingen weer in bewoonbare staat. Tijdens deze werkzaamheden deed de opzichter de heer K. T. Meindersma tal van interessante waarnemingen, die inzicht geven in de bouwgeschiedenis van het huis. We weten nu, dat het langwerpige gebouw — vooral ook door zijn kap — een eenheid suggereert, die er aanvankelijk niet was. Een zware dwarsmuur verdeelt de rechthoek namelijk in twee ruimten, waarvan de rechtse de oudste is. Het versterkte huis Ophemert bestond derhalve aanvankelijk uit een rechthoekige woontoren van 15×11 meter, met een muurdikte van 1,80 m in de kelder. In Engeland zou dit een typisch voorbeeld van een „hall-keep” genoemd worden. Hier te lande vindt men iets dergelijks in het oudste deel van Nederhemert, of in het Utrechtse Harmelen en Oudegein. Dit betrekkelijk kleine rechthoekige gebouw werd aan de linkerzijde vergroot met een vierkante ruimte, die in de oudste toestand wel een eigen kap zal hebben gehad, nu echter met de aangrenzende onder één dak is gebracht. De rechthoek kreeg door deze uitbreiding de afmetingen van 23×11 meter. Deze ontwikkeling is niet zó uitzonderlijk als zij schijnt. In Nederhemert gebeurde dit eveneens; een overeenkom-

stig geval biedt ook Loon op Zand. Hier ging de ontwikkeling trouwens niet verder. De volgende bouwphase vergrootte het huis met twee vleugels van ongeveer 10 meter lengte en een daartussen gelegen sluitmuur, die tezamen een klein binnenplein van 8×9 meter deden ontstaan. In de rechterhoek werd de onontbeerlijke traptoren opgetrokken. Toen, wellicht ten gevolge van verwoestingen door de Fransen in 1672, het slot aan een ingrijpende restauratie toe was, heeft men de zijvleugels geraseerd, de traptoren echter laten staan en als ingangspartij in het verjongde gebouw opgenomen. Een plein nam de plaats in van de voormalige vleugels en geeft tot in onze dagen een aanduiding van de grootste uitbreiding, die het complex eenmaal heeft gehad. Bij het graven van een put voor een reservoir heeft men overblijfselen van de rechtervleugel terug-

gevonden. Hoe oud een en ander is, valt moeilijk te bepalen. In 1403 wordt het Huis Ophemert voor het eerst vermeld. De geschetste ontwikkeling schijnt mij op grond van het steenformaat vóór het midden van de 16de eeuw wel zijn beslag te hebben gekregen.

Wellicht verschaft een bestudering van het uitgebreide huisarchief nieuwe gegevens voor de bouwgeschiedenis. Bovendien valt het zeer te wensen, dat een overigens kleine opgraving in enkele nog duistere punten de nodige klaarheid zal brengen.

Al met al mag men Ophemert beschouwen als een voorbeeld van een kleine edelsmanswoning, die een interessante ontwikkeling van het grondplan te zien geeft. Een ontwikkeling, die karakteristiek genoemd mag worden voor versterkte huizen van dit formaat.

SUMMARY

CASTLES IN THE AREA BETWEEN THE RIVERS, LEK, WAAL AND MEUSE

BY J. G. N. RENAUD

Formerly the area, which will be visited on the summer excursion of the K.N.O.B., used to abound with castles. A stately home of major or minor importance was to be found on either bank of the river Linge and in nearly every village along the Lek, Waal and Meuse. Some of them have become the residences of notable and influential families such as Buren, Culemborg and Hedel. Few buildings of this group have survived.

All that remains of Buren are the 16th century ramparts, made of earth and thrown up by Pasqualini as a protection of the medieval castle. This was a not uncommon practice. About the same time the Brederodes protected their castle Batesteyn at Vianen by means of a rampart; the ramparts of the castle at Hedel were demolished in 1591, part of those of Nederhemert are still intact.

The castle at Ammersoyen, which probably dates from the first half of the 14th century, is the one that has best preserved its medieval character.

Nederhemert was destroyed in the second world war. The building had gradually grown into a complex structure, the various parts dating from different periods. In the initial stage, about 1300, the castle at Hemert consisted of a tower that contained the living-quarters. By the end of the 15th century Nederhemert had developed into a rectangular castle with a courtyard. The entrance had been shifted to the opposite side.

Of Waardenburg, on the northern bank of the

river Waal, three sides of the plan survive. A heavy keep projects at the east end. The castle was severely damaged during the heavy siege of 1574. The oldest parts date from about 1300.

Culemborg belongs to a comparatively late period. The construction of the castle, which we know from numerous representations, was undertaken about 1350.

Gysbrecht van Vianen put up Batesteyn castle about the same time. All that remains now is a fairly late gateway. The money for the extraordinarily heavy keep was furnished by the fortune of war of his son, by whom the Count of Saint Pol was made captive in the battle of Baesweiler in 1371.

Heukelom castle was founded about 1270 by a collateral branch of the Arkel family. The medieval castle was rebuilt about 1734 and only the gatehouse was incorporated by the designers in the new structure.

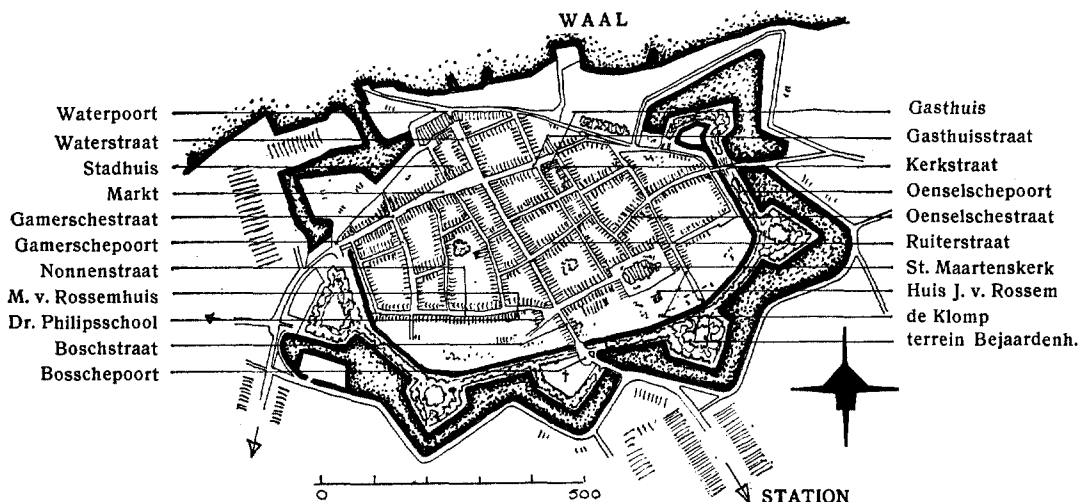
The vanished castle of Hedel played an important part in the eighty years' war. A possession of the counts Van den Berg, it was at the time of great importance both to Spaniards and to the adherents of the prince on account of its strategic position. The rectangular building had a heavy square keep at the right corner of the façade. There were circular towers at two other corners.

The small castle at Wel, which dated from the beginning of the 16th century, belonged to the fortified manors.

ZALTBOMMEL

DOOR

IR. C. L. TEMMINCK GROLL

Het silhouet.

Doordat het stadje Zaltbommel¹ gelegen is nabij een van de belangrijkste verkeerslijnen van ons land, kent vrijwel ieder het karakteristieke silhouet: de rijzige toren tegen het forse dak van de St. Maartenskerk, uitrijzend boven de brede „groengordel” van de met hoog uitgegroeide bomen beplante 17de eeuwse omwalling². In 1957 heeft de grote stompe toren zijn kleine, sierlijke tegenhanger herkrege, dank zij de restauratie³ van de in 1944 op last van de Duitsers gedemonteerde spits van de Gasthuistoren. Met behulp van een uitstekende opmeting, die vóór de sloop nog kon worden gemaakt⁴, en de be-

waard gebleven onderdelen, was het mogelijk een getrouwe copie te maken van de oorspronkelijke, speelse torenbekroning van ± 1530 . Het uit negen en twintig klokken bestaand carillon (waarin twintig Hemony-klokken uit de jaren 1653-54⁵) werd hierin weer opgehangen.

Juist omdat deze toren zo sterk meesprekt in het gehele stadssilhouet, is het herstel hiervan zo belangrijk. Wanneer men stads- en dorps-silhouetten in hun geheel als „monumenten” kon klassificeren zou Zaltbommel immers een unieke plaats innemen onder de kleinere Nederlandse steden. Vrijwel overal gaan de oude stadskernen schuil achter relatief zeer uitgestrekte nieuwe wijken en is het niet meer mogelijk zich een indruk te vormen van het fraaie contrast dat een duidelijk begrensde stad vormde met het omringende landschap⁶. 's-Hertogenbosch gezien vanuit het zuiden levert nog een dergelijk beeld op. Over het algemeen zijn het verder slechts steden met een uitgesproken waterfront, waarbij

¹ Zie voor beschrijving en afbeeldingen van stad en monumenten: F. A. J. Vermeulen, *De monumenten van geschiedenis en kunst in de Bommeler- en de Tielerwaard*, I, 's-Gravenhage 1932, blz. 160 vlg., waaraan ook de dateringen werden ontleend, en J. Beckering Vinckers, *De historische schoonheid van Zaltbommel*, Amsterdam 1944.

² De beplanting geschiedde onder leiding van de stadsarchitect F. W. de Virien in de jaren 1831 e.v.; vgl. „Bommel in de negentiende eeuw”, *Hollandsch Penningmagazijn* 7 (1841).

³ Door het architectenbureau G. Kleinhout en ir. A. J. van der Steur te Amsterdam.

⁴ Door A. Griffioen te Zaltbommel.

⁵ F. A. J. Vermeulen, *o.c.*, blz. 247.

⁶ Alleen in de richting van het vrij ver ten zuidoosten van de stad gelegen station ontstond een lange strook van weinig interessante nieuwe bebouwing.

van buiten af nog een onbelemmerd uitzicht op een oud stadsgedeelte mogelijk is (Deventer, Kampen, Maastricht). Zaltbommel mist overigens dit laatste. Het stadje heeft geen rivierfront van betekenis; na het slopen van de muren is juist aan deze zijde een vrij rommelige bebouwing ontstaan. Er bestaan echter nog mogelijkheden tot verbetering: allereerst door het rondom dóórvoeren van de alleen aan deze zijde ontbrekende beplanting van de wallen. Verder zou door een min of meer regelmatige bebouwing met een zekere allure, van het gedeelte tussen Waterpoort en de ten noordwesten van de stad gelegen haven, het rivier- en havenfront interessanter kunnen worden. De sociëteit „de Verdraagzaamheid,” uit 1871 (ter plaatse van een ouder tolhuis opgetrokken ⁷) van architect A. M. A. Gulden ⁸ is reeds een eerste (en tot nu toe laatste) poging in die richting.

Daar dus het stadssilhouet door zijn gaafheid een van de meest waardevolle aspecten van Zaltbommel vormt, moet juist daarmee ernstig rekening worden gehouden bij het ontwerpen van nieuwe bouwwerken. Het gevaar bestaat, dat een enkel iets te massaal of te hoog gebouw de harmonie van het geheel al verstoort. Vooral zou dit het geval zijn nabij de wallen, daar dan de omgaande groengordel wordt aangetast en het karakter van de omsloten stad verzwakt.

Het voornemen om bij een te bouwen Bejaardencentrum, ten zuidoosten van de kerk, een hoge vleugel nabij de vroegere stadsmuur te situeren is daarom te betreuren ⁹. Reeds werden een geheel straatje en een deel van de stadsmuur ten behoeve van dit plan gesloopt. (afb. 8, 9 en 10) en het is niet ondenkbaar, dat het gezicht op de stad vanuit deze hoek door de realisering blijvend geschaad zal worden.

Stadsplattegrond.

Ook wanneer men stadsplattegronden als „monumenten” beschouwt, is Zaltbommel belangrijk. Er is namelijk sinds de 16de eeuw, toen Jacob van Deventer de stad voor het eerst in kaart bracht, praktisch nog niets veranderd. Alleen de begrenzing is plastischer geworden door het aanbrengen van de bolwerken. Geen straatverbreding of doorbraak is ooit nodig geweest. Over het algemeen zijn de straten ruim en breed,

en daar er geen intensief verkeer door de stad gaat, heeft men hier de overal elders noodzakelijke offers niet behoeven te brengen. De weinige nauwe straatjes zijn tot nu toe zo gebleven. Ze vormen een welkom contrast met de in verhouding tot de bebouwingshoogte soms zelfs iets te brede straten. Deze voor een middeleeuws stadsplan zeer ongebruikelijke verhoudingen zijn wel een gevolg van het vanouds landelijk karakter. De geringe bevolkingstoename (deze bleef eeuwen lang in de orde van 3-4000 inwoners) liet ook toe, dat grote open erven ten behoeve van het boerenbedrijf in gebruik konden blijven. Langs de oostrand treft men verspreide boerderijen aan tussen de woonhuizen (afb. 4) langs de westrand bleef een aaneengesloten reeks erven onbebouwd.

Van de stadsmuur staan nog zeer grote gedeelten langs de zuidwest- en de zuidoostzijde. De poorten zijn helaas verdwenen, behalve de Waterpoort aan de noordzijde (afb. 1, 3).

Bij het passeren van de omwallingen voelt men echter nog duidelijk het „binnenkomen” in de oude stad: aan de zuidkant ter plaatse van de vroegere (zeer massale) Bossche Poort en aan de westkant daar waar de Gamerse Poort stond. De toegang aan de oostzijde, waar zich eens de Oenselse Poort bevond, heeft geen functie meer. In de vorige eeuw lag hier een stenen toegangsbrug met een reeks bogen. Een typische 19de eeuwse tolhuisje markeert nog de plaats van de verdwenen entree.

Het stratenplan is vrij eenvoudig. Een strakke noord-zuidas, Waterstraat- Bossche Straat (van Waterpoort tot v.m. Bossche Poort), verdeelt de stad in twee helften. Aan de noordzijde wordt van beide helften een klein gedeelte afgescheiden door (van west naar oost) de Gamerse Straat-Markt en Gasthuisstraat. Stedebouwkundig interessant is het zich naar de snijding toe langzaam verbreden van deze straten, waardoor in het centrum een ruime markt ontstaat, als het ware omsloten door steeds t.o.v. elkaar verspringende decors van gevelwanden. Hieraan liggen het stadhuis en enkele andere der belangrijkste panden van Bommel.

De sector tussen Boschstraat en Gasthuisstraat is door een omgekeerde T (met in het snijpunt de St. Maartenskerk) onderverdeeld. De straat die recht op het noorderportaal van de kerk aanloopt — de Kerkstraat — is vermoedelijk de oudste as van het stadje ¹⁰. Het feit, dat de

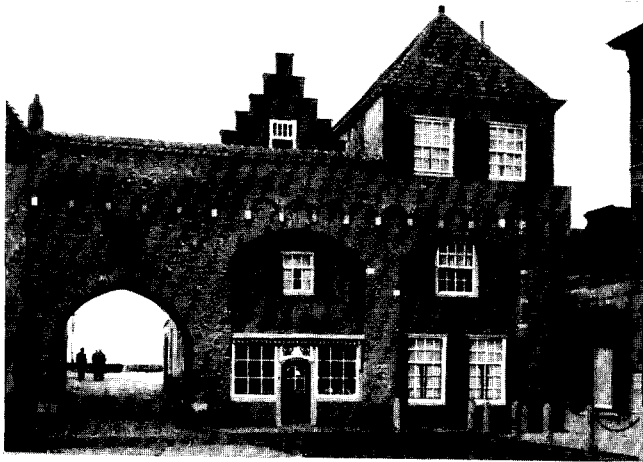
⁷ J. Beckering Vinckers, *o.c.*, blz. 40.

⁸ Blijkens gevelsteen.

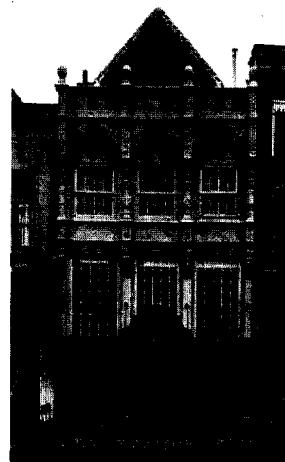
⁹ Het oorspronkelijk plan omvatte nog geen hoge vleugel.

¹⁰ J. Beckering Vinckers, *o.c.*, blz. 19-20.

ZALTBOMMEL

Afb. 1. Waterpoort en stadsmuur na restauratie.

Afb. 2. Waterstraat na restauratie.

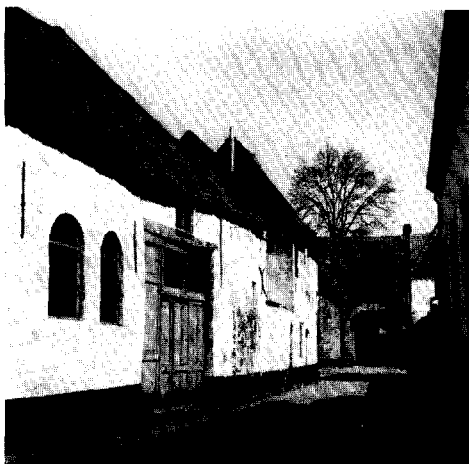
Afb. 3. Waierstraat en Waterpoort voor de restauratie.

Afb. 4. Oenselsestraat.

Afb. 5. Gasthuisstraat.

Afb. 6. Minderbroederstraat.

Afb. 7. Ruiterstraat.

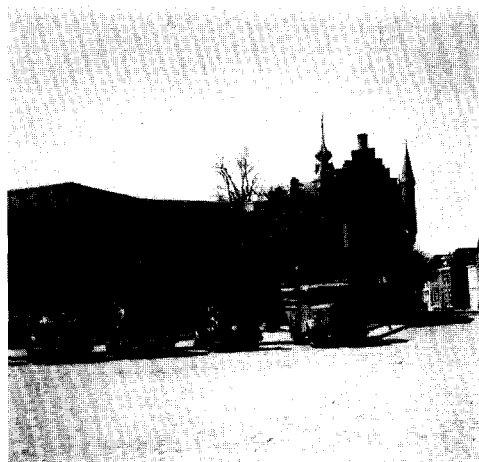
Afb. 8. „De Klomp” met Zusterhuis in 1952

Afb. 9. „De Klomp” thans.

Afb. 10. Terrein bestemd voor het Bejaardenhuis.

Afb. 11. Omhoeken met Dr. A. F. Philips-school en Huis van Maarten van Rossum.

dwaarsstraten deze niet doorsnijden, maar ter weerszijden op onderling verschillende punten uitmonden, wijst op de relatief hogere ouderdom als weg.

Verder zijn de wijken min of meer rechthoekig onderverdeeld. De slingerende Kloosterstraat in het zuidwestelijke gedeelte is een laat-16de of vroeg-17de eeuwse doorgang¹¹ door het terrein van het Regulierenklooster.

Tengevolge van het tamelijk rechthoekig opgezette stratenplan binnen de onregelmatige veelhoek van de ommuring zijn er een aantal doodlopende straatjes.

Bebouwing.

Het aantal Gotische monumenten is niet groot: de St. Maartenskerk (koor 14de eeuw, schip en toren tweede helft 15de en begin 16de eeuw), de Gasthuiskapel (15de eeuw, zeer verminkt), de Gasthuistoren, de resten van de ommuring, de Waterpoort (gerestaureerd in 1942-43) en het vroeg 16de eeuwse huis op de hoek Waterstraat-Markt (wat hard gerestaureerd in 1904).

De Renaissance is, behalve door het bekende Marten van Rossemhuis en door het restant van dat van Johan van Rossem¹² vertegenwoordigd door een opvallend groot aantal woonhuisgevels, vooral in de oostelijke helft (afb. 4, 5 en 7). Vele daarvan zijn Gotiserend en vertonen overeenkomst met het „Dortse” type.

Zeer slechts vertegenwoordigd is de periode van ± 1640 – ± 1760 . Een toenemende welvaart in de laatste decennia van de 18de eeuw blijkt uit de verschillende openbare gebouwen uit deze periode: het stadhuis (Antony Viervant uit Arnhem, 1762-63), de Vishal (C. van Leeuwen uit Zaltbommel, 1776), het oude Mannen- en Vrouwenhuis (1778), het hoofdgebouw van het Gasthuis (± 1790) en de Waag (C. van Leeuwen, 1796). De R.K. kerk (1837) en vooral de bijbehorende pastorie zijn nog verwant aan de bouwwerken uit bovengenoemde periode. Bovendien dateren de verschillende stadspompen uit deze tijd.

Ook de vele gevels van ± 1900 hebben op het stadsbeeld een stempel gedrukt. Van de na-

oorlogse gebouwen is de Dr. A. F. Philips school wel de meest opvallende (afb. 11).

Rest ons nog een nadere beschouwing van de verschillende „kwartieren”. Het noordwestelijke gedeelte bezit behalve de gevelwanden langs Garmse Straat-Markt en Waterstraat weinig interessants. Gunstig is, dat deze wanden nog enig reliëf hebben dank zij enkele plastische elementen: de trappen vóór en de pomp naast het stadhuis, enkele bomen en verschillende brede stoepen. Bij een dergelijke straatbreedte zou een groter aantal van zodanige elementen eigenlijk gewenst zijn, om het effect van een de straat begrenzend ruimte in plaats van een de straat begrenzend vlak te verkrijgen.

De noordelijke afsluiting langs de wallen is — zoals gezegd — zeer lelijk, evenals het aansluitende noordwestelijke bastion.

De westelijke entree wordt gemarkeerd door enige hotelpensions, terwijl de forse industriële bouwwerken ten noordwesten van de stad, zonder fraai te zijn, toch een eigen allure bezitten.

Het is karakteristiek voor de gehele noordelijke strook, dat men steeds contact heeft met de Waal zonder deze in feite te zien. Doorkijkjes — door soms op zich zelf oninteressante steegjes — bieden uitzicht op oplopende trapjes of glooiingen, waarachter men het water aanwezig voelt. Ook dergelijke bescheiden elementen zijn waardevol voor het stadsbeeld. De belangrijkste daarvan is natuurlijk de opening, die de Waterpoort vormt in de noordwand van de Waterstraat. De poort is in 1942-43 gerestaureerd¹³ (afb. 1, 3). De beide aangrenzende bogen van de stadsmuur, die achter het pleisterwerk verborgen waren, zijn toen hersteld en in het zicht gebracht. Om de bogen duidelijker te doen spreken zijn de gevelvlakken van de tegen en in de muur gebouwde huizen iets teruggeplaatst. Ook het boogfries was, afgekapt, nog aanwezig.

Een zeer interessante gevel staat aan de oostzijde van de Waterstraat (nr. 26, afb. 2). Vermoedelijk zijn hierin fragmenten van het op een klein gedeelte na verdwenen huis van Johan van Rossem verwerkt. Het is in 1946 grondig gerestaureerd¹⁴; de boven- en ondergedeelten van de gevel werden op eenvoudige wijze aangepast aan het belangrijke Renaissancefragment.

De zuidoostelijke sector is wel de voornaamste. Langs de Gasthuisstraat staan verschillende

¹¹ De Kloosterstraat komt nog niet voor op de kaart van Deventer (± 1560), wel op die van Guicciardini (1609); beide afgebeeld in F. A. J. Vermeulen, *o.c.*, blz. 177 en 178.

¹² Zie H. Beckering Vinkers, „Huizen van Johan en Marten van Rossem binnen Zaltbommel”, *Bijdr. Gelre*, 32 (1929), blz. 237-242.

¹³ Door het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, architect D. Verheus.

¹⁴ Door het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, architect D. Verheus.

mooie gevels, terwijl de Gasthuistoren hier een fraai verticaal accent vormt. Verwonderlijk is, hoe men naast een goed huis in Dortse trant (nr. 24) een vrijwel overeenkomstig exemplaar op zo vreemde wijze tot bioscoop heeft kunnen verbouwen (afb. 5). Hopelijk kan deze gevel nog eens hersteld worden, wanneer er een passender behuizing voor de bioscoop is gevonden.

De 15de eeuwse Gasthuiskapel — door een onbelangrijk tussenlid met de toren verbonden — is na 1830 verminkt door het aanbrengen van een tussenverdieping. Terecht is van het terugliggen der kapel t.o.v. de rooilijn gebruik gemaakt door enkele bomen er vóór te planten. Beuken of iepen waren hier echter meer op hun plaats geweest dan de erg kunstmatig aandoende coniferen.

Statig is het om de hoek, aan de Kerkstraat, gelegen hoofdgebouw van ± 1790 met zijn hoge middenpartij en lagere zijvleugels. Dit wordt weer gevolgd door de Vismarkt met zijn aardige galerijtjes. Meer naar de St. Maartenskerk toe ligt het huis „de Trip” met twee rijke topgeveltjes (laat 16de eeuw en 1610).

Evenwijdig aan de Kerkstraat, langs de westzijde van de Gasthuistoren, liggen de smalle Oude Vismarkt, de Korte- en de Lange Strikstraat, die met elkaar in het vrij open stadsbeeld een van de weinige meer intieme ruimten vormen. Vanuit de Kerkstraat naar het oosten toe loopt de vroegere uitweg, de Oenselse Straat, die reeds een zeer landelijk karakter heeft (afb. 4). Aan het einde daarvan staat het reeds genoemde 19de eeuwse tolhuisje. Een verbinding met de Boschstraat wordt gevormd door de voornaam aandoende Ruitersstraat, waaraan o.m. een zeer fraai huis met Rococoingangspartij (nr. 10), enkele terugliggende trapgevels (achter een met bomen beplant voorterrein) en een waarschijnlijk 17de eeuws utilitair bouwwerk (nr. 8, afb. 7), dat helaas geen kap meer heeft.

Tenslotte komt de Kerkstraat uit op het noorderportaal van de St. Maartenskerk, op welk belangrijk monument wij in dit verband niet verder zullen ingaan.

Jammer is, dat het kerkterrein door een ijzeren hek is afgesloten. Een vrij toegankelijke ruimte rond de kerk met een strakke beplanting, ware aantrekkelijker geweest. De bebouwing aan west-, noord- en oostzijde, over het algemeen grijs bepleisterd, is bescheiden, maar niet zonder kwaliteiten. Aan de oostzijde gaat deze over in een karakterloos straatje. Ten zuidoosten lag het straatje „de Klomp”, dat nu gesloopt is terwille

van een te bouwen Bejaardenhuis. Hieraan stond nog een middeleeuws bouwwerk, het voormalige Agnieten- of Zusterhuis (afb. 8, vgl. afb. 9). De Nieuwstraat, ten westen van de kerk, heeft nog enkele fraaie huizen (waaronder het Oude Mannen- en Vrouwenhuis), maar de wanden worden toch beheerst door de weinig aantrekkelijke recente gebouwen. Het gezicht op de toren is hier echter zo allesoverheersend, dat vrijwel niemand op deze bebouwing zal letten. Bijzonder verrassend is, dat men, door een poort in een hoge tuinmuur ten zuiden van de kerk, plotseling temidden van een mooie tuin het restant ziet liggen van het huis van Johan van Rossem.

Het zuidwestelijke kwartier van de stad heeft zijn voornaamste entree vanuit de Boschstraat tegenover de op de kerk gerichte Nieuwstraat. Deze entree „Omhoeken” geheten, gaat over in de Nonnenstraat, waaraan het bekende Marten van Rossemhuis ligt. Frontaal naar de Boschstraat ligt nu, als afsluiting van de „Omhoeken”, de Dr. A. F. Philipsschool (afb. 11). Op zichzelf heeft deze zeker verdiensten, maar hij is toch wel zeer weinig in harmonie met het Marten van Rossemhuis. Een hoofdgevel langs de Nonnenstraat was waarschijnlijk beter geweest en ook stedenbouwkundig logischer dan deze wat kunstmatig aandoende symmetrie ten opzichte van de as van de St. Maartenskerk. De situering doet Berlagiaans aan: het gebouw in de as van een straat achter het punt waar deze zich in twee takken onder gelijke hoeken splitst. Beide takken zijn hier echter verre van gelijkwaardig: de zuidelijke loopt onmiddellijk achter de school dood.

De Nonnenstraat heeft verder weinig bebouwing van opvallend karakter, gelukkig ook weinig storende panden. Zij is wat breed t.o.v. de hoogte; beplanting met een bomenrij, al was het maar langs enkele gedeelten zou de straat de noodzakelijke verticale accenten kunnen geven. Aardig is de zijsteeg aan het eind, de z.g. Nonnenpoort, die vroeger de toegang naar het Augustinessenklooster vormde. Ook in de verschillende tussenstraatjes zijn schilderachtige hoekjes te vinden, zoals in de Kloosterstraat en in de Minderbroederstraat (afb. 6) bij het „Reventer ende Sieckhuis” van het voormalige Regulieren klooster¹⁵, later Munt en sedert 1817 gebouw van de „Vereeniging tot Nut van het Algemeen”. Dit bouwwerk zelf is door zijn vele verbouwingen niet meer als middeleeuws te onderkennen, maar

¹⁵ J. Beckering Vinkers, o.c., blz. 78-79.

als massa te midden van de kleine huisjes toch van groot belang.

De aantrekkelijkheid van deze buurt berust vrijwel nergens meer op architectonische kwaliteiten en het zal daarom moeilijk zijn te restaureren wanneer het verval verder voortschrijdt.

De Boschstraat-wand van dit kwartier heeft een jaar of twintig geleden een ernstig verlies geleden door het vervangen van een fraai laat-Gotisch huis door een toen modern winkelpand¹⁶. Kort geleden werd, wegens bouwvalligheid, ook het aardige bovengedeelte van nr. 82 gesloopt¹⁷. Vanuit de Boschstraat is de doorkijk door de Rozemarijnstraat op de in late empire-stijl gebouwde R.K. pastorie verrassend, terwijl het torentje van de daarnaastgelegen kerk in de binnenstraatjes van deze wijk een van de meest opvallende accenten vormt. De Marktzijde heeft enkele fraaie Renaissance-gevels, waaronder de voormalige stadsapothek (nr. 3), terwijl het geboortehuis van Dr. Philips een van de beste 18de eeuwse huizen ter plaatse is.

Tenslotte nog enkele opmerkingen over het stadje in het algemeen. Gedurende vele eeuwen heeft Zaltbommel een zeer rustige geschiedenis gehad. De gehele bebouwing is hiervan een afspiegeling. Toch vormt het aantal gave oude huizen relatief een minderheid. De meeste zijn door gedeeltelijke vernieuwingen niet aan een zekere vervlakking ontkomen, waardoor verschillende straten wat saai zijn geworden. Wil men het, ondanks alles toch nog waardevolle, karakter van de oude stadskern bewaren — wat hier mogelijk is doordat zich geen ernstige verkeersproblemen voordoen — dan zal men met de redelijk gave oude huizen zeer voorzichtig moeten zijn. Vooral met die van iets meer dan gemiddeld formaat, zelfs al zijn ze op zichzelf als monument verre van eerste rangs. De werkelijke monumenten alleen kunnen geen harmonisch stadsbeeld opleveren; er is een zeker aantal tweederangs monumenten als achtergrond, als decor, noodzakelijk om ze een rol in een groter geheel te kunnen laten spelen. Verliezen als de bovengenoemde (Agnietenhuis, Boschstraat 20 en 82), kan men zich niet veel meer permitteren, daar het de resterende bebouwing steeds moeilijker zal vallen zich (figuurlijk) staande te houden in combinatie met moderne architectuur van middelmatige kwaliteiten. Met werkelijk goede moderne archi-

tectuur, mits voldoende aangepast aan de schaal van het bestaande, zouden een klein aantal oude gebouwen nog eerder een interessant geheel op kunnen leveren. Maar in deze betrekkelijke kleine stad mag men wat dit betreft zijn verwachtingen niet te hoog stellen, als men ziet hoe moeilijk dit al blijkt te zijn in de grote steden. In plaats van — zoals dikwijls elders — te groot, is hiër de jongere bebouwing veelal te klein van schaal, vooral van hoogte. Vele 19de en 20ste eeuwse huisjes bestaan slechts uit één verdieping met een kap (afb. 4, 9), waardoor de hogere oude huizen niet meer een onderdeel vormen van een straatwand, maar er als geïsoleerde elementjes bovenuit steken. Een veelvuldiger toepassen van hogere woningen, zou een verbetering kunnen brengen. Gapingen in de wanden van de ruimtelijk toch al niet sterke straten zijn ongewenst. Het oude motief van de tuinmuur, dat zich zeer wel met de moderne architectuur laat verenigen (Berlijn, Interbau) kan de noodzakelijke beslotenheid geven. Het aantal bomen is zeer spaarzaam. Dit is overigens geen verschijnsel van de laatste jaren, waarin men vrijwel overal het aantal bomen onrustbarend ziet verminderen. Een zeer nauwkeurige maquette uit 1911 (in het museum) geeft een toestand weer, die practisch gelijk is aan de tegenwoordige. Het moet echter mogelijk zijn een beplantingsplan op te stellen dat de stad belangrijk zou verfraaien, zonder dat de lichtinval in de huizen in hinderlijke mate zou worden belemmerd. Gunstig is, dat — wederom in verband met het geringe verkeer — zoveel oude bestrating gehandhaafd is gebleven. Zonder het levendige en goed gelede straatoppervlak van keien en klinders zou de bescheiden bebouwing beslist een veel zwakkere indruk maken. De oude lantaarns zijn helaas vervangen door palen van het moderne buitenwijk-type. Lantaarns zoals bijvoorbeeld te Utrecht worden toegepast, zouden het totaalbeeld harmonischer maken. Ook dit „straatmeubilair” is voor het geheel van groot belang.

Op de aanleg van — en de bebouwing in — de buitenwijken kan hier niet worden ingegaan. Het ware echter aan te bevelen, deze binnen duidelijk begrensde, min of meer wigvormig op de oude stad aanlopende, gebieden te beperken, zodat ze enigermate een eigen karakter kunnen krijgen en zich niet als een brij rond de gehele kern zullen verspreiden. Vanuit een aantal richtingen moet toch het directe gezicht op de oude stad met zijn prachtige toren bewaard kunnen blijven, evenals het uitzicht vanaf de Singels op het omringende land.

¹⁶ F. A. J. Vermeulen, *o.c.*, afb. 215.

¹⁷ F. A. J. Vermeulen, *o.c.*, afb. 245.

SUMMARY

ZALTBOMMEL

BY IR. C. L. TEMMINCK GROLL

Zaltbommel is a modest little town, situated in the Betuwe (province of Gelderland). For many centuries its history has been extremely uneventful. The number of its inhabitants remained between three and four thousand for a long time. In plan it has remained practically the same since the 16th century. The surrounding defences with a series of ramparts, built in the 17th century, have added considerably to the appearance of the outskirts of the town. As new districts developed in a few directions only, the town is in many places still bounded by these ramparts with their abundance of verdure. In silhouette the town presents an exceptionally attractive picture. The vertical accents are the fine late-Gothic tower of St. Martin's church and the Gasthuistoren (tower of the old hospital chapel). In 1944 the Germans ordered its spire, which dated from about 1530, to be demolished.

It was restored in 1957. The streets that are rather wide, particularly in the vicinity of the centre, appear to be adequate to the requirements of the presentday traffic which is not too intensive. Therefore no clearing of houses or blocks of houses was necessary. There is a comparatively large number of renaissance houses, including that of the 16th century "condottiere" Marten van Rossem, and several public buildings which date from the end of the 18th century. The majority of the buildings, however, is rather mediocre. The author points out the characteristic elements of the town as a whole and indicates, on which points this setting has been seriously spoilt or is in danger of being detracted from. Some suggestions are made with regard to the measures that might help to create a more harmonious whole.

GEDRUKT BIJ E. J. BRILL, LEIDEN

BULLETIN

van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond

INHOUD

	KOL.
De overkapping van de Oude Kerk te Amsterdam	141
<i>H. Janse</i>	
Het Kurhaus te Scheveningen	179
<i>Prof. Dr. E. H. ter Kuile</i>	
Het saneringsplan voor de Alkmaarse binnenstad	187

ZESDE SERIE

UITGEGEVEN DOOR DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
BULL. K.N.O.B. 6de SERIE JRG. 11, AFL. 4 (+ NIEUWS-BULL. AFL. 9) DEN HAAG, 15 SEPT. 1958

KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 Januari 1899

BESCHERMVROUWE: H.M. Koningin Juliana

BESTUUR: Prof. dr. M. D. Ozinga, *Voorzitter*; mr. P. J. van der Mark, *Secretaris*; mr. G. J. Wit, *Penningmeester*; dr. H. Gerson, dr. P. Glazema, R. C. Hekker, mej. dr. M. E. Houtzager, ir. R. Meischke, Th. H. Lunsingh Scheurleer, mr. A. P. van Schilfgaarde, ir. C. L. Temminck Groll, prof. dr. J. J. M. Timmers.

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken de Oudheidkundige Bond betreffende te zenden aan de Bonds-Secretaris, mr. P. J. van der Mark, p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag. Het adres van de Penningmeester is: Blaak 10, Rotterdam. Het nummer der Postgirorekening van de Bond is 140380 te Rotterdam.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden f 15.—; voor Verenigingen f 25.—; voor Studenten-leden f 5.—.

BULLETIN VAN DE K.N.O.B.

waarin opgenomen *Nieuwsbulletin*, orgaan van de Vereniging „De Museumdag”.

REDACTIE: *Hoofddirecteur:* J. J. F. W. van Agt; *Voor de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond:* prof. dr. A. W. Byvanck, *Voorzitter*; N. E. H. J. J. Zon, *Secretaris*; prof. dr. H. Brunsting, dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, dr. R. van Luttervelt, ir. R. Meischke, prof. dr. M. D. Ozinga, prof. dr. H. van de Waal; *Voor de voorl. Monumentenraad:* Afd. I, *Oudheidk. Bodemonderzoek:* J. G. N. Renaud; Afd. II, *Monumentenzorg:* mr. R. Hotke; Afd. III, *Musea:* D. F. Lunsingh Scheurleer; *Voor „De Museumdag”:* dr. H. C. Blöte.

Het Bulletin van de K.N.O.B. verschijnt 5 maal per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beiden worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van „De Museumdag”. *Bijdragen worden gebonoreerd met f 10.— per pagina tekst.*

ADRESSEN:

Hoofddirecteur: Rijksd. v. d. Mon.zorg, Stadhoudersplantsoen 7, Der Haag Tel. 01700-614291.
Redactie-Secretaris: Rijswijkseweg 141, Den Haag. Tel. 01700-986739 (in bureautijden Tel. 01700-180957).

Voorlopige monumentenraad:

Afd. I. Oudheidkundig Bodemonderzoek, Kleine Haag 2, Amersfoort. Tel. 03490-4480.

Afd. II. Monumentenzorg, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag. Tel. 01700-614291.

Afd. III. Musea: Kazernestraat 3, Den Haag. Tel. 01700-111436.

Museumdag: Raamsteeg 2a, Leiden. Tel. 01710-30641.

DE OVERKAPPING VAN DE OUDE KERK TE AMSTERDAM

DOOR

H. JANSE

Bij het onderzoek naar de bouwgeschiedenis van de Oude Kerk te Amsterdam is gebleken, dat de overkapping zeer waardevolle aanwizingen bevat. Deze geheel eikenhouten overkapping is namelijk nooit door brand verwoest of ook maar aangetast geweest. Dit geldt zelfs voor de kap van het schip bij de toren, — waarvan men op grond van een voor de hand liggende doch onjuiste interpretatie van archiefgegevens veronderstelde, dat hij in 1667 verbrandde —, want ook daar is de oude houtconstructie nog volledig aanwezig, zelfs met een enkel stuk eiken dakbeschot¹. Ook van de oorspronkelijke eiken gewelfbeschieting bestaande uit wagenschot van ongeveer 11 mm dikte, zijn nog grote delen bewaard, veelal met resten van beschilderingen.

Daar deze middeleeuwse overkapping, de grootste van Nederland, nog zo gaaf is behouden — veel minder geschonden dan muren en vensters — is het mogelijk gebleken juist hiervan uit te gaan bij het onderzoek naar de bouwgeschiedenis der kerk. De kappen stammen namelijk, behoudens kleine herstellingen van ondergeschikt belang, geheel uit de bouwtijd van die gedeelten der kerk, waarbij zij behoren. De door onderzoekingen van de overkapping verkregen gegevens hebben reeds een duidelijker beeld gegeven van de groei van het gebouw in de loop der tijden, welk beeld echter ongetwijfeld scherper zal worden na verder onderzoek van funderingen en muurwerk. Daarnaast zijn de door mejuffrouw B. Bijtelaar uit archiefstukken afgeleide gegevens over de ligging van oude graven al een welkom hulpmiddel gebleken bij het wel zeer omvangrijke onderzoek naar de zo uitermate ingewikkelde bouwgeschiedenis².

¹ In het uitgiftboek (archief Herv. Gem. Amsterdam) o.a. vermelde jaarlijkse uitkeringen aan „vrouw van de man die ind uytblussen van brant in de kerk is doodgevalen” en aan de metselaar, timmerman, steenhouwer, loodgieter, leidekker, orgelmaker en glazenmaker, kunnen dus niet betrekking hebben op een brand in de kap.

² Mej. B. Bijtelaar heeft voor het verkrijgen der

Het behoeft hier geen betoog, dat een volledig onderzoek naar de aanwezige funderingsresten oneindig veel ingewikkelder en tijdrovender is dan een nauwkeurig observeren van de kap. Dat detailonderzoek in de fundering na het kaponderzoek echter noodzakelijk kan zijn bleek o.a. toen er in de Binnenlandvaarderskapel een verschil ontstond van ten minste 30 jaar tussen de datering volgens mejuffrouw Bijtelaar en die volgens de „kapmethode”. Een onderzoek in de fundering, mogelijk door noodzakelijk graafwerk ten behoeve van een funderingverbetering, bracht een niet voor de hand liggende oplossing van dit probleem. Wij komen hierop nog nader terug.

Het is gebleken, dat de meeste bouwfasen nog in de kap zijn te onderkennen. Het is zelfs mogelijk stukken hout, die bij verbouwingen opnieuw zijn gebruikt, te identificeren aan de hand van de afmetingen en de merken, die er vaak op aanwezig zijn.

Telmerken.

Een belangrijk hulpmiddel bij het opsporen van de oude kaponderdelen is de aanwezigheid van z.g. telmerken. Dergelijke merken, reeds eerder door J. Beckering Vinckers opgemerkt in de St. Maartenskerk te Zaltbommel³, dienden om te voren de volgorde aan te geven, waarin de bij elkaar behorende onderdelen bij het construeren van de kap geplaatst moesten worden. Tot in de 16de eeuw werden zij met een verbaazingwekkende nauwkeurigheid en soms met een onbegrijpelijke starheid toegepast. Het laat zich

gegevens o.a. met elkaar vergeleken: het Memorieboek van de Oude Kerk van 1557 (archief Begijnhof), het Zakboekje van Memoriemeesters en het Grafboek van 1523 (beide archief Herv. Gem.), E. A. van Beresteijn, „De zegels van de Magistraten van Amsterdam”, *Jaarboek van het Centraal Bureau voor de Genealogie*, 2 (1948), blz. 49 e.v. en de Inbrengregisters van de Weeskamer (Gem. Archief).

³ J. Beckering Vinckers, *Oudh. Jaarb., Bull. N.O.B.*, 3de S. 11 (1931), blz. 138 e.v., afb. 13.

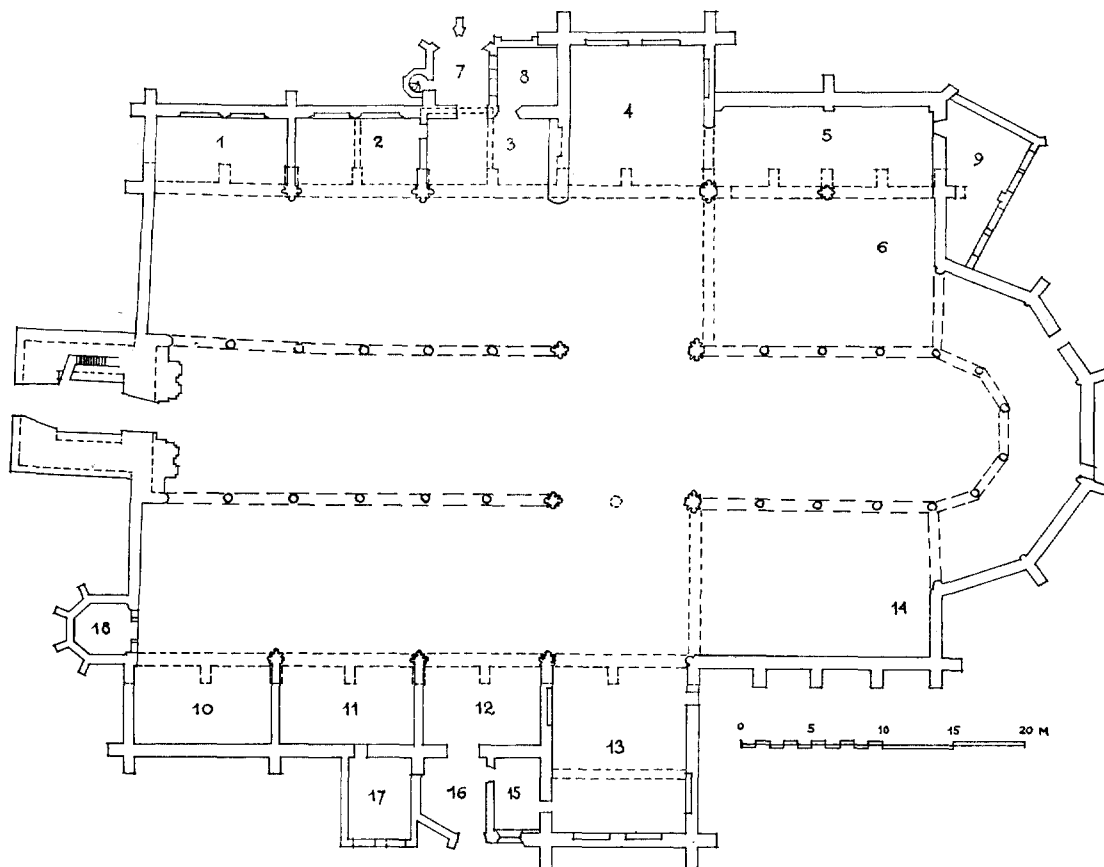

Fig. 1. Amsterdam, Plattegrond van de Oude Kerk.

1. Hamburgerkapel, $\pm$ 1505.
2. Binnenlandvaarderskapel, 1480, 1505.
3. Weitkoperskapel, 1500; westelijk deel oorspronkelijk portaal, $\pm$ 1350; oostelijk deel $\pm$ 1385.
4. St. Joriskapel, $\pm$ 1385, 1412.
5. O. L. Vrouwekapel, 1553.
6. Voorm. O. L. Vrouwekapel, later Snijderskapel, 1370.
7. Noorderportaal, $\pm$ 1525.
8. Heilig Graf, $\pm$ 1535.
9. Collegekamer van het O. L. Vrouwegilde, 1571.
10. Lysbeth Gavenkapel, $\pm$ 1495.
11. Huiszittenkapel, $\pm$ 1495.
12. Smidskapel, $\pm$ 1470.
13. St. Sebastiaanskapel, $\pm$ 1385, $\pm$ 1470.
14. Buitenlandvaarderskapel, 1370.
15. Vertrek, waarboven IJzeren Kapel (voormalig Stadsarchief), $\pm$ 1480.
16. Zuiderportaal, $\pm$ 1480.
17. Huiszittenmeesterskantoor, $\pm$ 1495, 1611; later Kerkmeesterskamer.
18. Doopkapel, $\pm$ 1470.

begrijpen, dat twee onderdelen, die met pen en gat in elkaar passen of halfhouts verbonden zijn, gemerkt zijn. Zo zijn de beide daksporen en de beide gewelfsporen en de eventueel erbij behorende horizontale en verticale verbindingen steeds voorzien van merken, die eenzelfde getal aangeven. Maar niet logisch schijnt het ons, dat bijvoorbeeld twee korte stukjes spoor, die zich vlak bij de ontmoeting van twee kilkeperbalken bij de nok bevinden, ook nog voorzien zijn van

een telmerk en dus kennelijk vooraf op de grond gelijk met alle andere delen gereed gemaakt werden. Naar hedendaagse begrippen kan men een dergelijk stukje hout beter ter plaatse passend maken, maar het motief zal zijn geweest, dat de verbinding tussen de twee sporen bij de nok (een nokgording ontbreekt nagenoeg altijd) ook aan de werkbank gereed moest worden gemaakt.

Het grondstelsel van de telmerken is een-

① 1 ^{STE} HELFT 14 ^{DE} EEUW		② 2 ^{DE} HELFT 14 ^{DE} EEUW 1 ^{STE} HELFT 15 ^{DE} EEUW		③ BEGIN 16 ^{DE} EEUW		④ STOELTJESMERKEN ± 1470				
1	/		>		<	A A H H				
2			>>, <		> , <	A A A A H				
3			>>>, <		> , >	A A A A A H				
4			>>>>, <		<, <	A A A A A H				
5	A, V, V,	Y, V	λ, λ, λ, A	Λ, Y	Λ, λ	A V V A V A				
6	IV, VI, AI	VI, AI	<A, λ>	AI, IV	AI, λI	AV AA A A VH				
7	IIV, A	VII, AA	λ>>, >>λ, A < A	AII, VII, AA	<<λ, Aλ, λII, AII	AIV AA A A VII				
9	IIIV, -IIII	VIIII, IIIIA	>>>>A, <<<<A	IIIIA, VIIII, IIIIA	IIIIA, VIIII, IIIIA, <<<<A	AIIIV AIIIA AIIII VIIII				
10	X	X	χ, X, X, X	X	χ, X	X X X X				
11	IX, XI	XI	X>, XI	XI	XI, XI, <X, <X	IX XI X A XH				
15	X, X, XV, XIII	X, X	χ, χ, χ	X	χ, χ, χ	X X X X				
16	IX, XI, XIV	XI, IX	χ, χ, χ<	XI, XI	χI, IX	XI XI XI				
17	X II	II X	II χ, λ>>, >>X	X II, X II	II χ, II χ	X II X II				
20	X	X, ≠	χ, χ, χ, χ	X	χ, χ	X X X X				
21	IX, + I	XI, IX	χI, XI, >X	XI	IX, χ<	XI XI + H				
25	X	X, ≠	χ, χ, χ	X, χ	χ	X X X X				
BIZONDERE MERKEN		ENKELE HOGERE TELMERKEN		⑤ ± 1550		⑥ ± 1560				
62 NOORD		≠ III	28	≠ III	I	>, I	I	Y	>	>
69 ZUID		≠ I	36	≠ I	° I	° <	II	YI	>>	>Y
SPANT 4 ZUID SCHIPZIJDE	Λ	II ≠	37	≠ >	III °	I < °	III	AI	<<<	<<<
SPANT 5 NOORD SCHIPZIJDE	Λ I				III <	II <	IIII	V III	<<<<	<<<<
					IIII	> III	V	A		
							VI	VI		
							VII	AIV		

Fig. 2. Overzicht van de gebruikte telmerken.

voudig (fig. 2, kolom 1). Men moet zich echter los maken van het systeem van de romeinse cijfers, dat er op lijkt. Ook bestaat er enige schijnbare gelijkenis met het aloude systeem van „turven”.

De 1 is één streepje, in principe ongeveer loodrecht op de lengterichting in het hout gesneden. De 2 bestaat uit twee streepjes en de 3 en de 4 resp. uit drie en vier strepen. De 5

wordt een enkele keer weergegeven met vijf strepen, doch lijkt meestal op een V. Hij moet beschouwd worden als een schuine streep met aan één zijde daarvan een dwarsstreep (afb. 4). De 6 is een V met één verticale streep ernaast. De plaats van deze streep doet er niet toe; dat kan zowel links als rechts zijn. 7, 8 en 9 zijn dus een 5 met 2, 3 en 4 streepjes. De 10 is een X, doch te beschouwen als een schuine streep met een

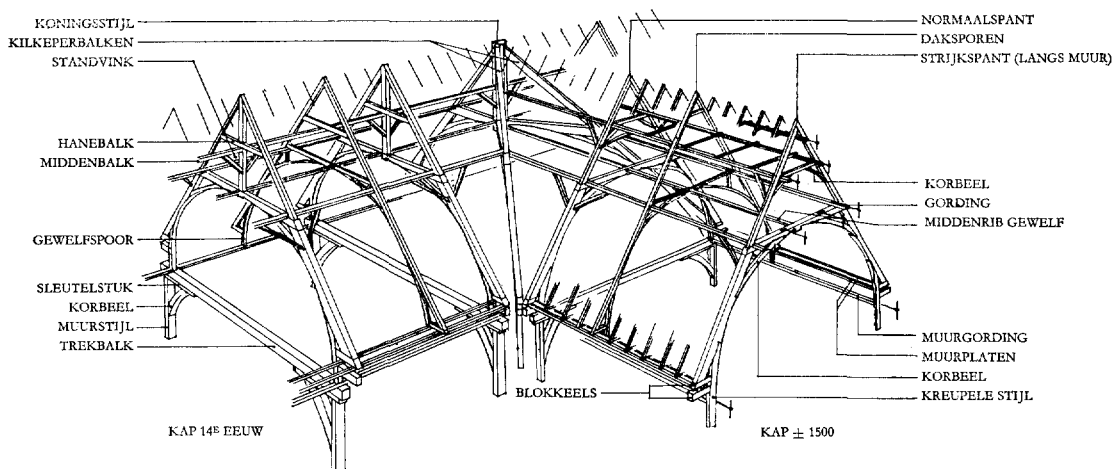

Fig. 3. Benamingen van de kaponderdelen.

dwarsstreep, die aan beide zijden van de schuine streep zit. De 5 is dus een half tiental. 15 is een schuine streep met een hele en een halve dwarsstreep, 20 heeft twee hele dwarsstrepen, 35 een schuine streep met drie en een halve dwarsstreep en zo voort (afb. 10). De richting van de strepen is geheel willekeurig.

Al deze merken zijn ingesneden met een kleine guts, omstreeks één mm diep, vaak over de gehele hoogte van het hout. Ze zijn dus duidelijk te zien, als men er strijklicht over laat vallen. Praktisch altijd zijn zij aan de zijkant aangebracht. Alleen bij korbeels staan ze vaak op de naar elkaar toe gerichte vlakken van de constructie-onderdelen.

In andere kerkgebouwen trof ik een enkele keer ingekraste merken aan, die zeer slecht zichtbaar zijn.

Omstreeks 1370 is men in de kappen van de Oude Kerk onderscheid gaan maken tussen onderdelen links en rechts, door aan één zijde merken met gebroken of gebogen lijnen aan te geven (fig. 2, kolom 2 en afb. 1 en 2). Voordien werd de richting slechts aangegeven door naast het telmerk een afzonderlijk teken te zetten, dat steeds voor één zijde gelijk is (afb. 12). De wijze, waarop de gebroken merken werden aangebracht, is blijkbaar geheel aan het inzicht van de timmerman overgelaten, want er zijn er haast geen twee gelijkvormig. Men heeft er „maar wat van gemaakt”. Dit komt het sterkst tot uiting in de kap ten noorden van het koor, welke kap ± 1370 tijdens een oostwaartse uitbreiding van de toenmalige hallekerk tot stand

is gekomen, toen de „linkse en rechtse” merken voor het eerst zijn toegepast.

Verwarrend kan zijn een schuine streep met één of meer hele en twee halve dwarsstrepen. Men heeft hier te maken met 15, 25 enz. met de aanduiding links (of rechts). Er komt nooit een tweede vijftal voor (fig. 2, kolom 3).

In de in 1412 gebouwde kap van het noordertransept dragen de steeds korter wordende daksporen en de bijbehorende delen bij de doorsnijding van de oude hallekerk-kap dezelfde telmerken als die van de meest noordelijke travee. Ze zijn daarvan echter onderscheiden door een er naast gehakt cirkelvormig gat (afb. 3 en 4).

Nog ingewikkelder wordt het systeem als men beide merken van een onderscheidingsteken gaat voorzien (St. Sebastiaanskapel, Smidskapel en Doopkapel, ± 1470). Links krijgt het merk dan een schuine dwarsstreep, waardoor de 1 op een 5 gaat lijken en opletendheid nog meer geboden is. Rechtse merken krijgen een haaks omgebogen streepje als onderscheidingsteken, waardoor de 1 op een h lijkt. In de wandeling zijn wij deze merken stoeltjesmerken gaan noemen (afb. 5 en 6). De horizontale onderdelen van de kap krijgen, indien nodig, nog een eigen onderscheidingsteken (fig. 2, kolom 4).

Hoe ingewikkelder men het systeem maakte, des te groter werd de mogelijkheid tot het maken van fouten. Dit is dan ook in deze en de hier op volgende kappen veelvuldig het geval.

Omstreeks 1500 begint een nieuwe ontwikkeling in het systeem der merken op te treden. Ge-

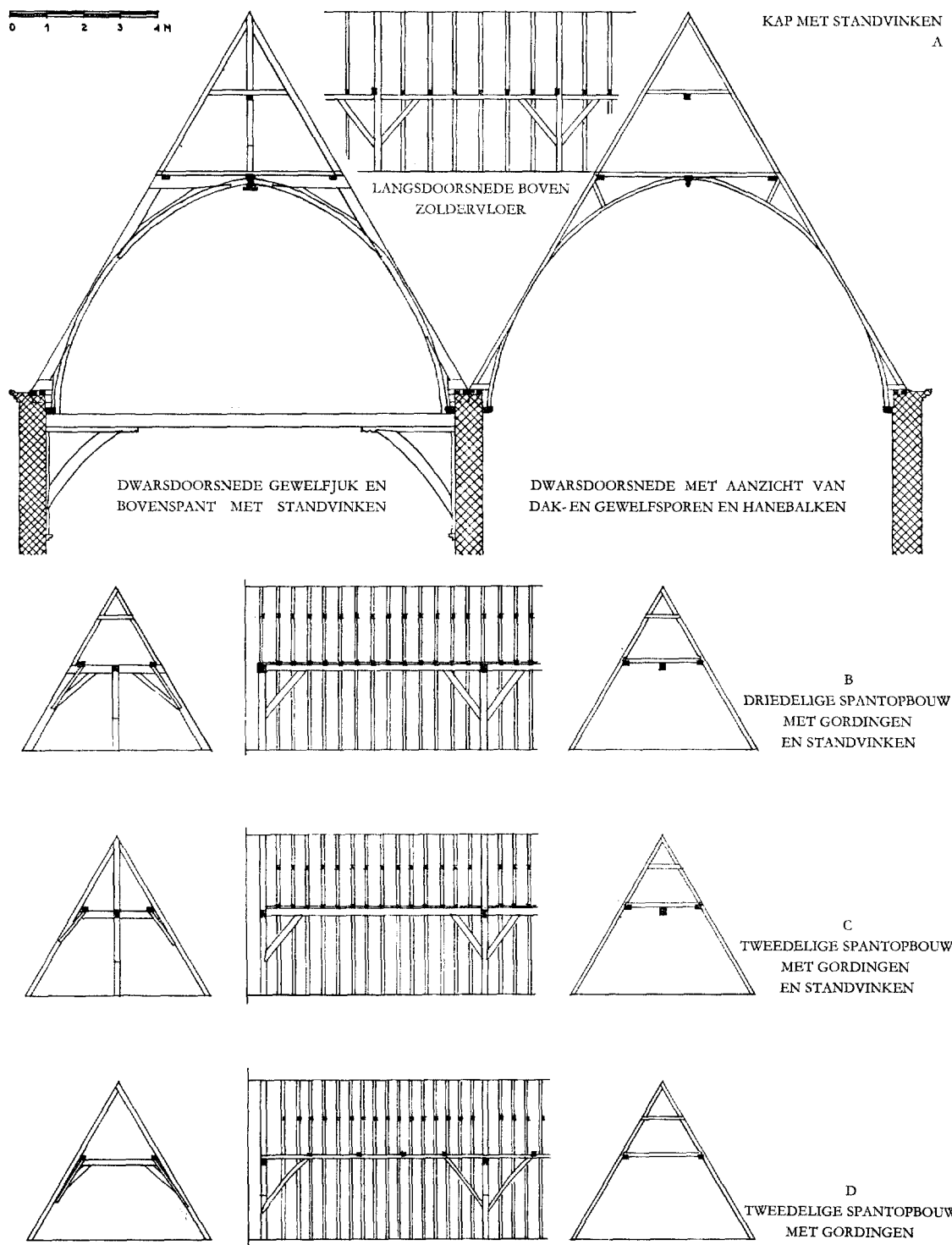

Fig. 4. Ontwikkeling van de kapconstructies.

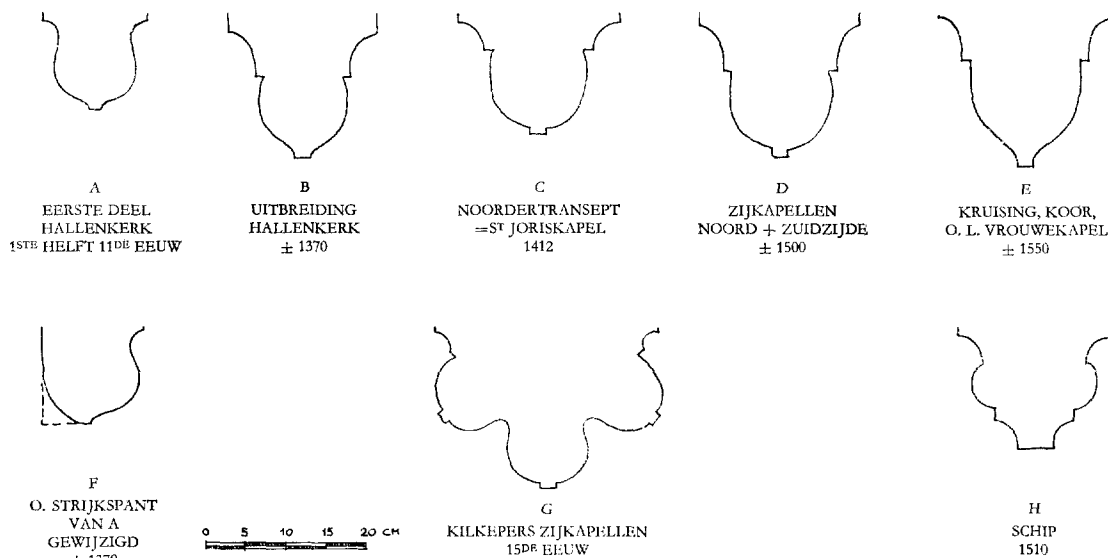

Fig. 5. Profielen van de gewelfribben.

lijkvormige ruimten worden overdekt met kappen, waarin gelijksoortige onderdelen naast het telmerk systematisch worden voorzien van een afzonderlijk onderscheidingsteken. Deze onderscheidingsmerken (men zou ze ook „ken“-merken kunnen noemen) worden eerst in de vorm van een maansikkel met een enkele centimeters grote guts ingehakt, soms wel een halve centimeter diep, of als een ongeveer cirkelvormig gat ingehakt. Voor het eerst komt dit voor aan de kappen van de Huizittenskapel en de Lysbeth Gavenkapel, die even voor 1500 gereed gekomen zullen zijn.

Dat dit alles niet volgens een uniform schema is toegepast, blijkt wel uit het feit, dat de kappen van de drie noordelijke kapellen, die tussen 1500 en 1509 gemaakt zullen zijn, nog volgens het oude systeem met linkse en rechtse telmerken zijn genummerd.

Na 1500 worden de gesneden merken steeds meer vergezeld door gehakte merken. In de lange kap op het schip met zijn zes dwarskappen, die na 1510 is gebouwd, was alle reden aanwezig om een groot aantal onderscheidingsmerken toe te passen. Behalve met de guts heeft men hier ook merken ingehakt met de rechte beitel, enkele centimeters breed. We treffen hier ook een tweetal spanten aan, die alleen met guts en beitel ingehakte merken bezitten, telmerken dus, die niet op de oude wijze zijn ingesneden.

In de kappen van de kruising en van de O.L. Vrouwekapel, welke tussen 1545 en 1555 ge-

reed gekomen zijn, treffen wij nog slechts ingehakte merken aan op de spanten (fig. 2, kolom 5). De sporen e.d. zijn niet meer gemerkt. De merken zijn van hetzelfde grondtype als de oude linkse en rechtse merken. Wel zijn er veel onderscheidingsmerken aan toe gevoegd.

Het jongste deel is de kap van de lichtbeuk op het koor, tot stand gekomen bij de verhoging in 1559. Hier treffen we op de spanten met beitel en guts ingehakte telmerken aan, die op het oude type lijken. Bij het rechtse onderdeel heeft het merk echter een schuin dwarsstreepje in plaats van gebroken strepen (fig. 2, kolom 6 en afb. 7 en 8).

Hiermede rekenen wij de middeleeuwse bouwactiviteit aan de Oude Kerk te Amsterdam afgelopen. Het is mij gebleken, dat men elders ook later gepoogd heeft met zeer verwarrende en soms onbeholpen telmerken onderdelen te merken, bijvoorbeeld aan de Oudezijdskapel te Amsterdam, doch wij laten dit hier buiten beschouwing.

We zouden het gebruik van de steekbeitel als merkgereedschap hier reeds een Renaissanceverschijnsel kunnen noemen. Opmerkelijk is ook, dat de kappen, die in de periode na 1540 tot stand zijn gekomen, hier en daar een gebrek aan constructief inzicht der bouwers te zien geven.

Kapconstructies (zie voor benamingen der onderdelen fig. 3).

Alle gedeelten van de kap bestaan uit twee

of meer op elkaar geplaatste onderdelen. Het onderste gedeelte, dat het houten gewelf omvat, is overal van ongeveer gelijke constructie (fig. 4A). Het bestaat uit een hoofdconstructie van spanten en horizontale balken. Een spantjuk is opgebouwd uit twee spantbenen, die in alle delen van de kerk (behalve in de steekkappen van het schip) een hoek van ongeveer 60° met het horizontale vlak maken. Deze twee benen van ongeveer 6 m lengte zijn verbonden door een horizontale balk, die soms iets gebogen is, met het hoogste punt in het midden. Om het geheel vormvast te maken zijn tussen de spantbenen en de horizontale balk korbeels gemaakt, die met een grote tand en een pen met houten nagels aan de beide onderdelen bevestigd zijn. Het spantbeen staat op een houten slof, die tevens als blokkeel verbonden is aan de kreupele stijl, die aan de binnenzijde onder het spantbeen staat. Deze stijl staat op een trek balk of loopt, bij ontbreken hiervan, naar onder door en rust dan op een natuurstenen console. Het spantblokkeel rust op twee muurplaten, waaronder weer een blokkeel aan de kreupele stijl verbonden is. Van trek balk naar trek balk loopt langs de muur nog een gording. De spantjukken zijn boven onderling verbonden door een horizontale balk in het midden en aan de beide einden van de horizontale spantbalk is een gording opgelegd.

Tevens zijn deze jukken benut om er ribben in het houten gewelf mee te formeren. Hiertoe is over de gehele naar binnen gerichte zijde van het juk een ribprofiel uitgehakt. De horizontale balk in het midden tussen twee jukken is behandeld als nokrib. Waar spant- en nokribben elkaar ontmoeten is steeds een cirkelvormige houten gewelfschotel aangebracht, waarin soms een versiering is uitgesneden. Deze schotels zijn, getuige de aanwezige restanten, voorzien geweest van een krans van stralen en gepolychroomd met veel gebruik van goud.

Wanneer een kreupele stijl niet op een trek balk rust dan is het naar beneden doorlopende deel van houtsnijwerk voorzien. Vele fraaie houten beeldjes zijn nog onder de kap van de zijbeuken en de zijkapellen aanwezig.

Over de beide gordingen en de nokrib van het gewelf zijn balkjes gelegd, waaraan gewelf en gewelfribben hangen. Later is op deze balkjes of op ertussen aangebrachte losse balkjes een zoldervloer aangebracht. De overkapping boven deze vloeren is natuurlijk het gemakkelijkste te bereiken en geeft tevens belangrijkste verschillen in constructie te zien tussen de verschillende

delen van de kerk. Hier zijn de telmerken duidelijk zichtbaar te maken met behulp van een goede zaklantaarn.

Er is een duidelijke ontwikkeling te onderkennen in de constructie van deze kappen boven de zoldervloeren.

Het oudste type is dat met standvinken (fig. 3 en 4A). Midden op het gewelfjuk werd een stijl geplaatst, waarin aan de bovenzijde twee spantbenen zijn ingelaten. Deze spantbenen staan in het verlengde van de benen van het gewelfjuk, doch zijn geringer van afmetingen. De drie onderdelen zijn vormvast aan elkaar verbonden door een hanebalk op ± 2 m boven de vloer. Bij de oudste kappen loopt de hanebalk van spantbeen tot spantbeen en is om de stijl geklept. Later (hier na 1400) is de hanebalk aan weerszijden met pen en gat in de stijl verbonden.

In de lengterichting van de kap zijn de bovenspanten, die 5 à 6 m uit elkaar staan, aaneengekoppeld door een horizontale middenbalk van stijl tot stijl, even onder de hanebalk. Stijfheid wordt verkregen door tussen stijl en middenbalk een korbeel aan te brengen. De stijl, twee middenbalkeinden en twee korbeels vormen een standvink (afb. 11).

Wanneer het geraamte van gewelfjukken en bovenspanten gesteld was werden de sporen voor dakbeschot en gewelfbeschoot aangebracht. De sporen lopen van de voet van het dak tot aan de nok in één lengte door. Slechts in de oudste van de thans nog aanwezige kappen zijn zij even boven de zoldervloer gelast. De lengte bedraagt steeds ongeveer 12 m. Boven zijn de sporen met een open pen en gat met een houten nagel of halfhouts met een houten nagel of halfhouts gespijkerd aan elkaar verbonden. Een min of meer vormvaste driehoek werd verkregen door over de middenbalk een hanebalk aan te brengen tussen twee corresponderende sporen (die dus een telmerk dragen, dat het zelfde nummer aangeeft). Deze hanebalk rust in principe niet op de middenbalk. Ook is, zoals reeds besproken, een balkje tussen de sporen aangebracht boven het gewelf, dragende op de twee gordingen en de middenrib. Deze balkjes zijn in vele gevallen krom, omdat de middenrib lager ligt dan de gordingen. Aan deze balkjes zijn de kromme sporen van het gewelf gespijkerd. Tussen de spoor of het horizontale balkje en de kromme gewelfspoor is een schuinstaand houtje aangebracht, dat doorzakken van de dunne gewelfspoor belet. Al deze onderdelen zijn weer voorzien van bij elkaar behorende telmerken.

Onder de plaats waar de gewelfspoor de dakspoor ontmoet wordt de laatste in de ronding van het gewelf tot 8 cm dikte uitgehakt. De gewelfbeschiëting zit hieronder gespijkerd op spoortjes, die zijn aangebracht tussen de dakspoor en de muurgording. Hieraan zit een blokkeeltje, dat op de beide hoger gelegen muurplaten ligt en waarop tevens met een pen de bijbehorende dakspoor staat.

De hierboven beschreven kap met standvinken treffen wij in de Oude Kerk aan in de gedeelten van de kap, die gemaakt zijn in de 14de en de eerste helft van de 15de eeuw.

In de delen uit de tijd tussen 1470 en 1495 zien wij een duidelijke overgang naar de constructie, die daarna algemeen wordt toegepast. De gewelfjukken en de constructie van het gewelf ondergaan geen grote veranderingen, de constructie boven de zoldervloer wel.

Er komt een constructie voor, waarbij de bovenspanten uit twee delen bestaan (fig. 4B), n.l. een deel, dat de herhaling is van het gewelfjuk en daarop een spantje, geheel gelijk aan de bovenzijde van de „spoorspanten”, die hier ook een wijziging hebben ondergaan. De bovenste jukken zijn weer verbonden door een horizontale balk in het midden en op de beide zijden rust een gording. Tussen het midden van de horizontale balken van het onderste en bovenste spantjuk bevindt zich een stijl en tussen deze stijl en de middenbalk zijn weer korbeels aangebracht. Voor de stijfheid in de dwarsrichting dragen de spanten korbeels (afb. 5 en 6) en de vormvastheid in de lengterichting wordt verkregen door de standvinken, waarvan de stijl hier niet doorloopt tot aan de nok. Om vertikaal doorbuigen van de lichte gordingen tegen te gaan zijn van spant tot gording schoren aangebracht, die zowel onder als boven zijn gespijkerd en dus na de montage van de kap zijn gemaakt en aangebracht. Om doorbuigen van de gordingen in horizontale richting te beletten zijn er tussen hanebalken aangebracht, die ten naaste bij stroken met de sporen, doch daarmee niet verbonden zijn. De sporen zijn er omheen uitgekeept. Deze hanebalken dragen sporadisch telmerken. Ze hebben in feite geen connexie met de sporen. Om enige stijfheid van de bovengedeelten van de sporenparen te waarborgen is op nog geen meter van de nok een horizontaal ribje aangebracht bij wijze van hanebalk. De naam „kuikenbalkje” dringt zich hierbij op, doch wij noemen het hierna koppelhout. De hiervoor be-

schreven kapconstructie noemen wij driedelige spantopbouw met standvinken.

Wij treffen in deze overgangstijd ook een tweedelige spantopbouw aan met standvinken en gordingen (fig. 4C). Daar de standvinkstijl en de spantbenen hier doorlopen en vormvast verbonden zijn door de spanthanebalk zijn korbeels in het vlak van het spant niet nodig. De gordingen worden weer gesteund door schoren en ongemerkte hanebalken. De sporen zijn bovenaan verbonden door koppelhouten.

Hier konden wij constateren, dat eerst de middenbalk is aangebracht en daarna de beide halve hanebalken van het spant. Men plaatste dus eerst de standvinken en bouwde daar omheen de spanten en de rest van de kapconstructie.

Overzichtelijker is de constructie als de standvinken verdwenen zijn (fig. 4D). Ook het telmerksysteem is dan weer eenvoudiger en overzichtelijker. In de Oude Kerk treffen wij boven de noordelijke zijkapellen van omstreeks 1500 kappen aan, waarvan het horizontale verband in de lengterichting door gordingen met schoren daaronder is bewerkstelligd (afb. 13). De spantopbouw is tweedelig. Verband in de dwarsrichting is verkregen door hanebalken met korbeels aan de spanten en enkele hanebalken tussen de gordingen. De sporen zijn door koppelhouten verbonden.

Waar de afstanden tussen de spanten geringer zijn, zoals in de kap van het na 1510 verhoogde schip, ontbreken de schoren onder de gordingen. Ook de koppelhouten ontbreken hier. Men vertrouwde blijkbaar op de hechtheid van de verbinding tussen de twee sporen bovenaan.

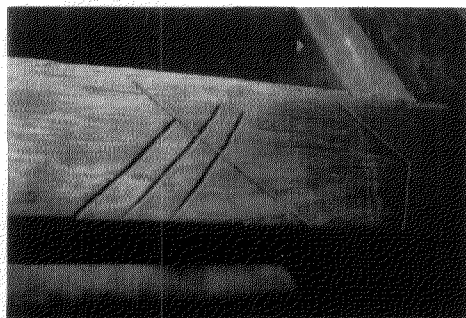
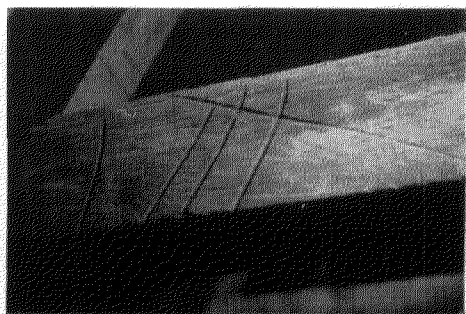
De verschillende kilkeperbalken, die in de kappen van de Oude Kerk voorkomen, zijn, voor zover het de zijbeuken betreft, in de bestaande constructies ingebracht. Zij bestaan steeds uit een zware balk, die van onder tot boven doorloopt. Boven is de balk in een koningsstijl ingelaten. Deze stijl wordt met iedere er op geplaatste spantbalk verbonden door twee horizontale balken, één op de hoogte van de hanebalken en één onder de vloer. Deze bevat dan tevens weer de gewelfrib en de constructie naar beneden is gelijk aan die van de gewelfjukken.

Profielen van de gewelfribben.

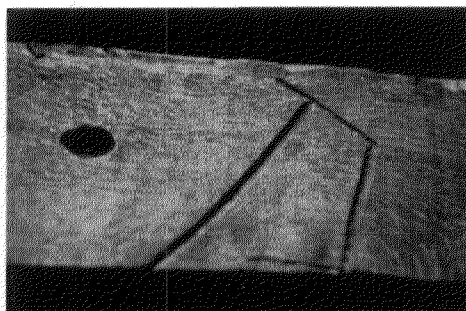
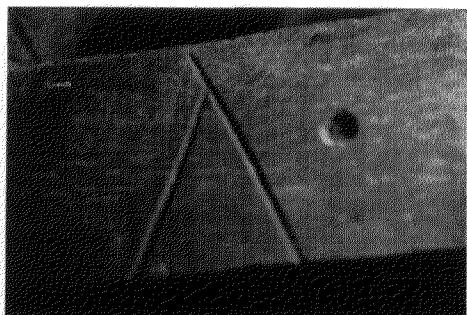
Een duidelijke ontwikkeling is ook merkbaar in de profielen van de gewelfribben, die uitgehakt zijn in de spanten.

De oudste ribben (eerste helft 14de eeuw) zijn onbeholpen geprofileerd. Van het gewelf-

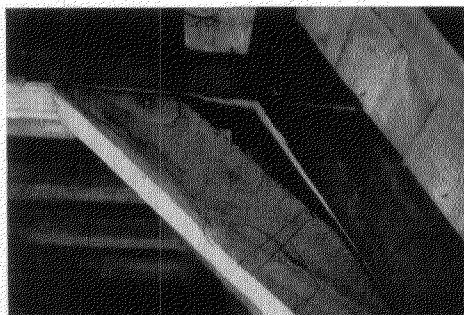
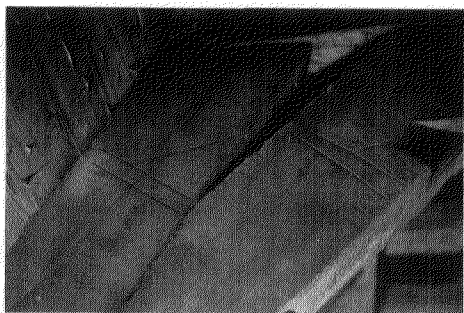
OVERKAPPING VAN DE OUDE KERK TE AMSTERDAM

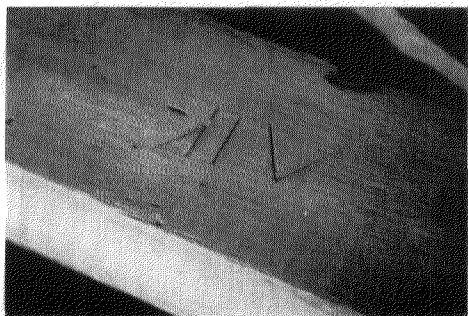
Afb. 1 en 2. Noordarm van het transept, hanebalk 26, links en rechts.

Afb. 3 en 4. Noordarm van het transept, derde kaptravee, hanebalk 5 met onderscheidingsteken, links en rechts.

Afb. 5 en 6. Zuidarm van het transept, driedelige spantopbouw, bovenjuk van spant 2, z.g. stoeltjesmerken, links en rechts.

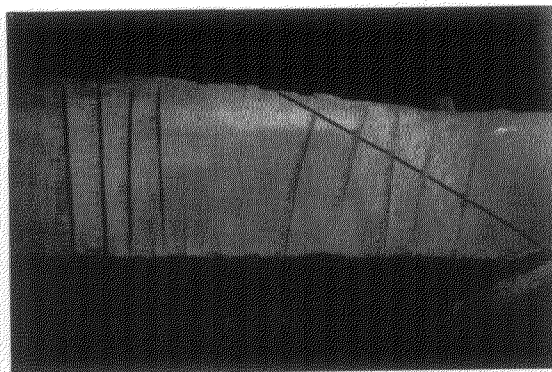
Afb. 7. Bovenbouw koor, gehakt merk 7, links.

Afb. 8. Bovenbouw koor, strijksant dwarskap noordzijde, gehakte merken 3, links.
(Foto's H. Janse)

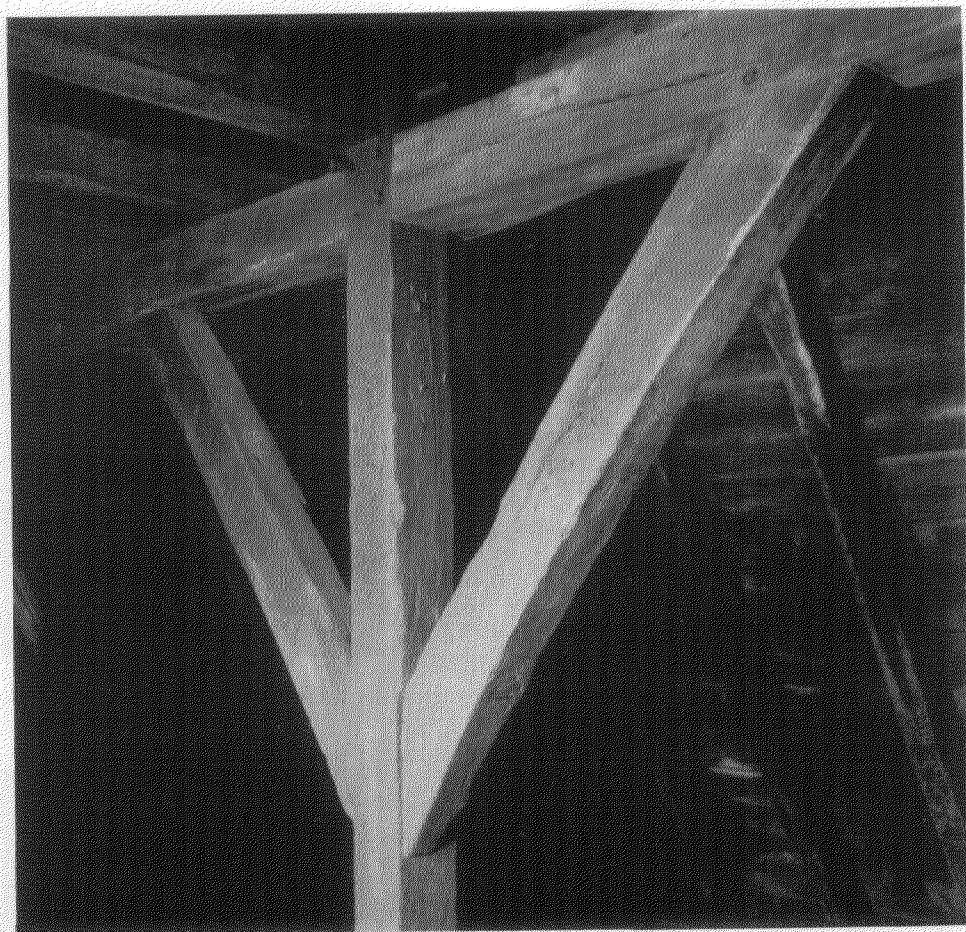
OVERKAPPING VAN DE OUDE KERK TE AMSTERDAM

Afb. 9. Zuidarm transept, spoor met geschilderd merk 25.

Afb. 10. Oudste gedeelte van de noordbeuk hanebalk 49.

Afb. 11. Oudste gedeelte van de noordbeuk, standvink 5.

(Foto's H. Janse)

schot af gerekend gaat een hol over in een bol en sluit tenslotte met een holletje aan op een vlak bandje voor op het spant (fig. 5A). Het is een slap profiel door het ontbreken van duidelijke overgangen tussen de holle en bolle lijnen.

De kappen van omstreeks 1370 hebben een vlak kantje tussen het eerste hol en de grote boling, die weer door een klein holletje wordt gevolgd. Er ontstaat een z.g. peerkraalprofiel (fig. 5B). Op Gotische wijze begint het peerkraalprofiel even binnen de raaklijn aan de bolle lijn, getrokken evenwijdig aan de spantzijkant.

Alle volgende overkappingen tot 1505 hebben een profiel, dat slechts weinig afwijkt van het vorige. Alleen het laatste holletje is vervallen. Het bol loopt tegen een recht kantje, dat haaks op de rechte voorkant van het profiel staat. De houtzwaarten verschillen overal enigszins. Daardoor treden kleine verschillen op, die echter niet essentieel zijn voor de vorm van het profiel (fig. 5C en D).

De kilkepers dragen in de kappen uit de periode tussen 1410 en 1510 een samengesteld profiel, bestaande uit drie naast elkaar geplaatste peerkralen (fig. 5G).

Zeër afwijkende profielen hebben de ribben van het schip (fig. 5H).

In de kappen van de O.L. Vrouwekapel en het koor, die reeds in de Renaissance-tijd tot stand kwamen (resp. 1553 en 1559), begint het peerkraalprofiel haaks op het vlakje na het kwart-hol en loopt dan vloeiend over in een hol. Het eindigt haaks op het vlakje aan de voorkant van het spant. Hier is dus het peerprofiel gewijzigd in twee oijefs, waarin de Renaissance-invloed merkbaar is (fig. 5E).

Houtmaten.

De gewelfjukken van het oudste deel zijn 13 cm breed; die van de overige delen van de kerk 19 tot 21 cm. De hoogtematen van het hout lopen vrij sterk uiteen; dit zal afhankelijk zijn geweest van het materiaal dat voorhanden was. Wij zien dit verschijnsel in alle bouwperiodes en kunnen dus geen typische maten opgeven voor de houtdoorsneden van de onder- en boven-spanten.

De daksporen zijn in de oudste perioden duidelijk rechthoekig. In de kappen, die behoord hebben bij de in de eerste helft van de 14de eeuw gebouwde hallekerk is de breedte 8 tot 11 cm en de hoogte 12 tot 16 cm. De maten lopen hier dus sterk uiteen. Bij de uitbreiding van de hallekerk ($\pm$ 1370) heeft men kappen

geconstrueerd met sporen van 7 tot 10 bij 11 tot 15 cm, dus over het algemeen iets dunner dan in de oudste gedeelten van de hallekerk. In latere delen treffen we alleen nagenoeg vierkante sporen aan. De breedte is 7.5 tot 9.5 cm en de hoogte 8 tot 11 cm.

De vloerbalken, hanebalken en gewelfsporen zijn steeds ongeveer van gelijke maat als de daksporen. Ze zijn meestal gemaakt uit hout, dat minder geschikt was voor daksporen, dus hout met een wankant, iets te geringe maat of iets dergelijks. De koppelhouten zijn meest van geringer afmetingen dan de sporen.

Stijlen en middenbalken van de standvinkconstructies zijn altijd ongeveer 15 bij 15 cm. De maat van de standvinkkorbeels is, evenals die van de spantkorbeels, zeer variabel. De gordingen hebben ook verschillende maten, ofschoon ze over het algemeen vrij licht zijn. De schooren eronder werden doorgaans van slecht en dun kromhout gemaakt.

Chronologie.

Pseudobasiliek. Fig. 6A.

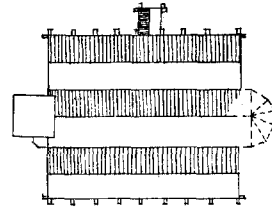
Het wordt waarschijnlijk geacht, dat de kern van de huidige toren en de kolommenrijen met scheibogen van het bestaande schip overblijfselen zijn van een pseudobasilikaal gebouw; enige jaren geleden werd een steunbeefundament aangetroffen, dat kan beschouwd worden als een restant van de noordbeuk. De steenformaten van het gevonden fundament, van de torenkern, de funderingen onder de schipkolommen en het muurwerk boven de scheibogen van het schip tot aan de muurplaat der huidige zijbeuken stemmen namelijk overeen ($28/30 \times 12.5/14.5 \times 6/6.5$) terwijl de bladkransen van de kolomkapitelen bestaan uit later ingevoegde blokjes met afwijkende bewerking. Het steenformaat zou er op kunnen wijzen, dat deze vermoedelijk dus pseudobasilikale kerk in de tweede helft van de 13de eeuw tot stand is gekomen, toen Amsterdam nog geen zelfstandige parochie had doch ressorteerde onder de parochie van het latere Oudekerk⁴.

De kap van het schip van dit gebouw is vermoedelijk eerst afgebroken bij de verhoging na 1510. Wij menen althans in de kap van het verhoogde schip vele daksporen van de oudste kap te herkennen. Zij zijn ongeveer 8 bij 11 tot 15 cm in doorsnede. Deze oude kap moet, te oor-

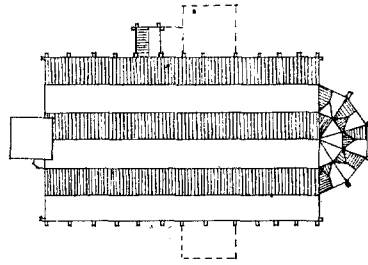
⁴ A. E. van Giffen en H. Miedema, „Voorlopige mededeling over de opgravingen bij en in de Oude Kerk", *Amstelodamum* 43 (1956), blz. 71 sub 4.

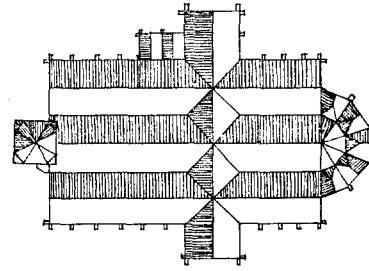
A 2DE HELFT 13DE EEUW

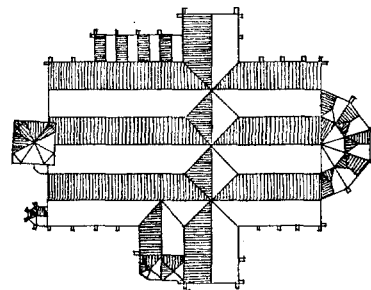
B 1STE HELFT 14DE EEUW

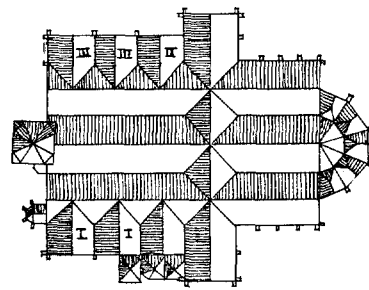
C 1370 --- 1385

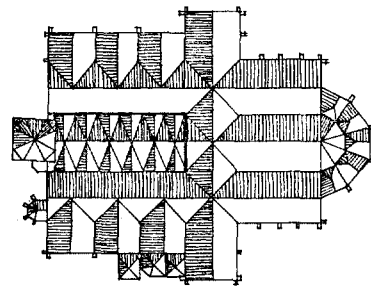
D 1412

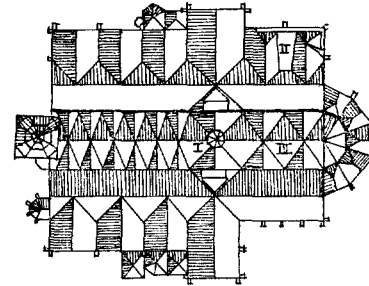
E 1480

F 1505

G 1512

H 1565

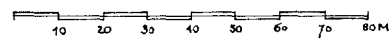

Fig. 6.

delen naar de uithollingen in de sporen met daarin duidelijke moeten van vele spijkers, een houten gewelf hebben gehad van ongeveer gelijke constructie als alle latere gewelven in de Oude Kerk.

Een horizontale balk bij de vijfde koningsstijl van de huidige kap met het merk VII, die niet tot de constructie van 1510 behoort, zal wellicht ook van de oude kap afkomstig zijn (afb. 14).

Fundering van een kruiskerk.

Van een volgende bouwperiode is slechts de fundering van een noordelijke transeptarm en een nieuwe noordbeuk aangetroffen tijdens een onderzoek in 1955, uitgevoerd door het Instituut voor Prae- en Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam, o.l.v. prof. dr. A. E. van Giffen, in samenwerking met de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek; van deze bouwperiode, vermoedelijk uit het laatst van de 13de eeuw, is, voor zover thans is na te gaan, in de opstanden niets aanwezig⁵.

Verbouwing tot hallekerk. Fig. 6B.

Verondersteld wordt, dat de Oude Kerk in de eerste helft van de 14de eeuw de vorm van een hallekerk heeft gekregen. De bouwactiviteiten kunnen samenhangen met verheffing tot parokkerk in 1334⁶.

De juiste begrenzing aan de oostzijde konden alleen vermoeden door vermeldingen van muurwerk onder de graven in een 18de eeuws grafregister⁷. Bij het kaponderzoek bleek zich even ten oosten van de oostelijke kruisingspijlers, zowel in de noordelijke als in de zuidelijke zijbeuk, een spant met standvink te bevinden, gemerkt 1, waarbij de aan de westzijde aansluitende middenbalk en het korbeel ook 1 gemerkt zijn. Daarnaast bevindt zich een hanebalk tussen twee sporen, die ook 1 gemerkt is. De reeks van de

gemerkte hanebalken zet zich voort tot aan de nog bestaande westgevels. De onderdelen aan de oostzijde zijn er later tegen aangebracht. Ook bleek de noord-zuid lopende gewelfrib onder deze spanten oorspronkelijk slechts aan één zijde geprofileerd te zijn geweest. De andere zijde is later bij de uitbreiding wat bijgehakt (fig. 5F).

In de beide zijbeuken zijn negen genummerde spanten aanwezig. De bijbehorende korbeels en middenbalken dragen de nummers, 1, 2 en 3, 4 en 5 enz. tot 16 bij het westelijke strikspant.

De traveeën in de noorder- en zuiderzijbeuk zijn resp. ongeveer 4.90 m en 5.15 m breed. De eerste kaptraveeën aan de oostzijde zijn ongeveer 5.60 m en de laatste traveeën zijn resp. 5.67 m en 5.80 m. Aan de west-zijde wordt deze afwijking van de traveemaat veroorzaakt door de plaatsing van een halfzuil aan het begin van de kolommenrij een stuk binnen de sluitmuren van de zijbeuk. Dit zal veroorzaakt zijn door gebruikmaking van bestaande delen van de oudste kerk. Vermoedelijk is er aan de oostzijde een zelfde situatie geweest, daar het oude koor iets binnen de oostelijke sluitmuren van de hallekerk zal hebben gestaan. Later zijn hier de muren vervangen door een ronde kolom. Nog staan de spanten 1 van deze hallekerk iets oostelijker dan deze kolommen, die thans de kern van de beide oostelijke vieringpijlers vormen.

In het totaal komen aan de noordzijde 62 genummerde sporen en hanebalken voor en aan de zuidzijde 70. De sporen staan 57,5 tot 62 cm uit elkaar, hart op hart gemeten.

De kap van de noorderzijbeuk heeft men op de sporen, gewelfsporen, spantbenen e.d. aan de zijde van het schip — dat toen dus waarschijnlijk al aanwezig was — naast de telmerken voorzien van een merk, dat bestaat uit twee elkaar kruisende cirkelsegmenten (afb. 12). Daar het met een gutsje moeilijk te snijden was is het merk vaak slordig aangebracht. Aan de schipzijde van de zuiderzijbeuk is dit merk een soort pijltje, met de punt naar boven (fig. 2, kolom 1 onderaan).

De daksporen zijn even boven de zoldervloer gelast met een schuine liplas, met een visbekborst aan de bovenzijde (fig. 8b). De beide delen zijn met vele spijkers aan elkaar verbonden. De verbinding van alle onderdelen, die aan de daksporen zitten, is met pen en gat met een houten nagel. De korbeels zijn aan stijl en middenbalk verbonden met pen en gat met twee nagels. De gording, die de vloerbalken draagt, wordt het schuiven belet door een verborgen

⁵ A. E. van Giffen en H. Miedema, *o.c.*, blz. 71 sub 2.

⁶ J. Wagenaar, *Amsterdam in zijne opkomst, aanwezig, geschiedenissen, voorrechten, koophandel*, Amsterdam 1760-1788, II, blz. 91, afschrift en vertaling van de brief van Graaf Willem van Henegouwen en Holland betr. de benoeming van een pastoor na de splitsing van de parochie Aemstelle.

⁷ Mej. Bijtelaar vond bedoelde aantekeningen in het tweede van een drietal boeken, die in feite registers zijn van begraven overledenen, gerangschikt naar de graven (archief Herv. Gem.). Ze werden genoteerd door de doodgraver Willem Raex en zijn opvolger in de periode 1730-1770.

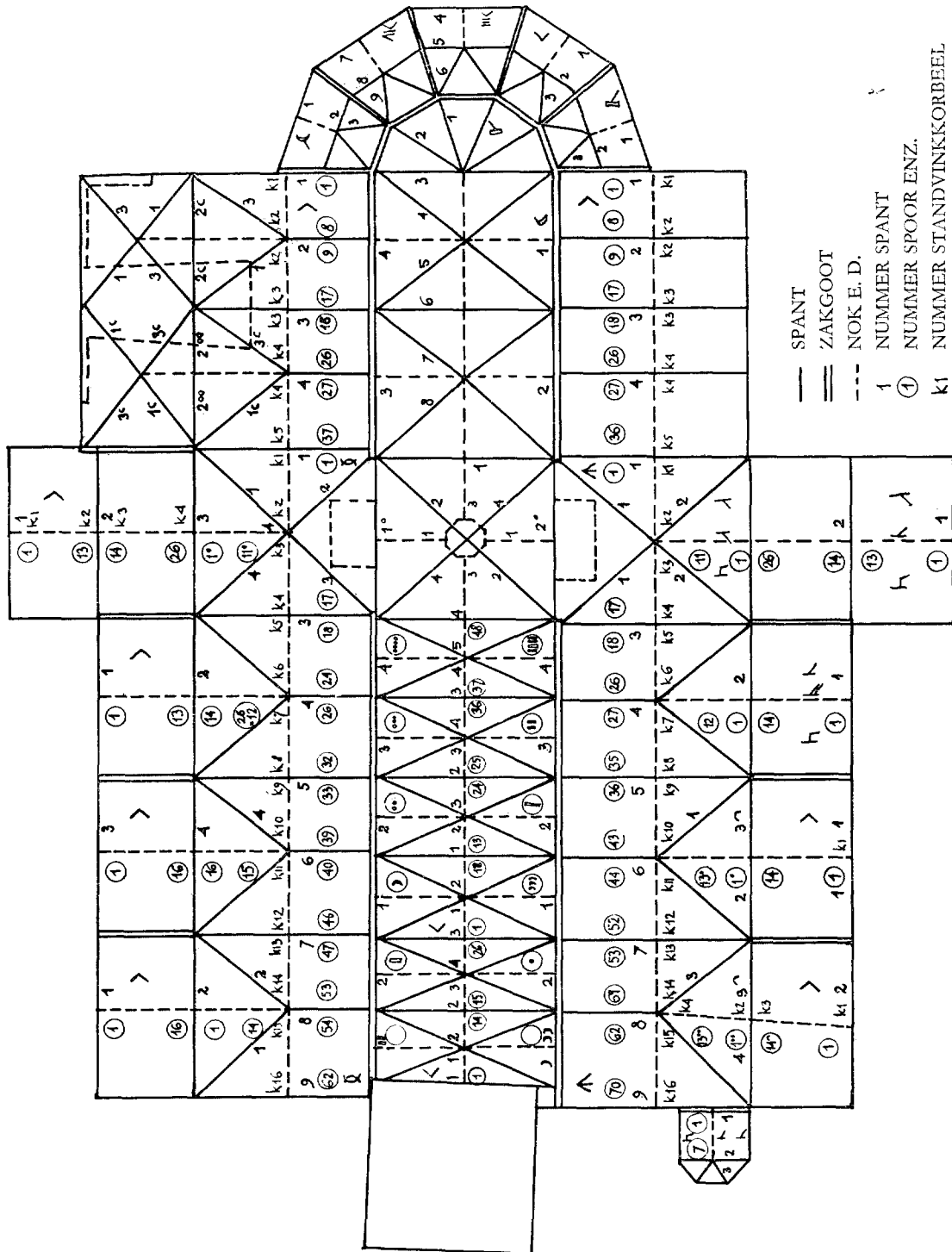

Fig. 7. Schematisch overzicht van de telmerken op spanten en sporen. Bij eerste spant of spoor is werkteype aangegeven.

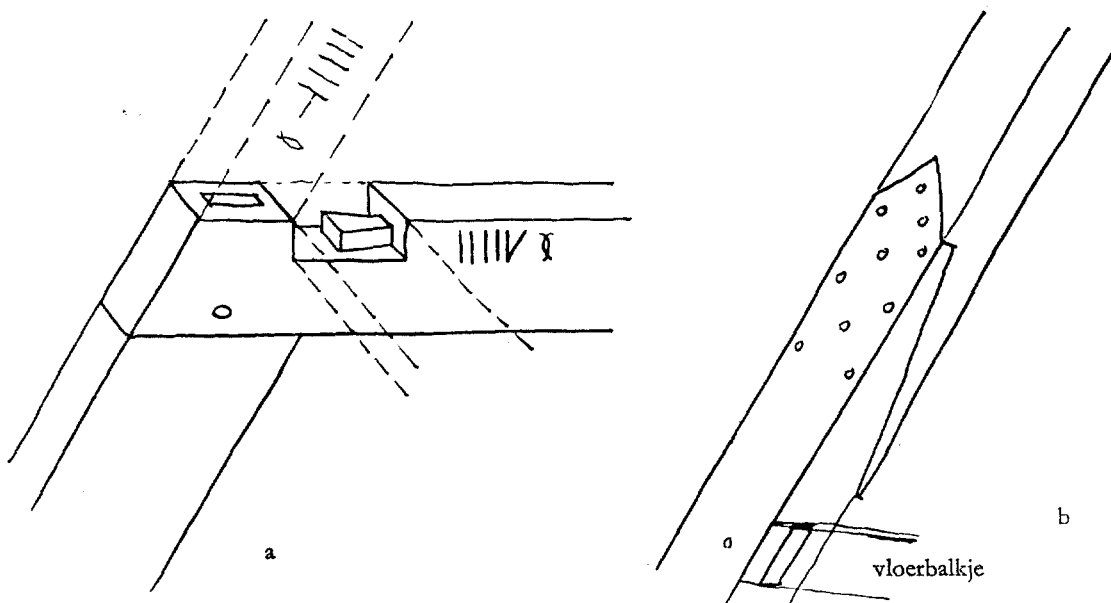

Fig. 8. Enkele houtverbindingen uit het oudste deel van de kap van de hallenkerk: a. Zwaluwstaartverbinding van de gording op het gewelfjuk; b. Las in dakspoor.

zwaluwstaartverbinding op de horizontale gewelfjukbalk (fig. 8a).

Uitbreiding hallekerk, kooromgang. Fig. 6C.

Deze uitbreiding zal plaats hebben gehad kort voor 1370. Het is bekend, dat in 1369 het hoogaltaar met toestemming van de bisschop van Utrecht verplaatst is ⁸.

Zowel in de noorder- als de zuiderzijbeuk vinden zich ten oosten van de kap, hierboven beschreven, vier standvinken, genummerd van oost naar west. Waar de middenbalk aansluit op de reeds bestaande stijl 1 van het oudste deel van de hallekerkzijbeuken draagt deze balk het merk 5. In dit gedeelte van de kap dragen de korbeels en middenbalken de zelfde nummers

als de spanten. Ook de sporen en hanebalken zijn genummerd van oost naar west, dus naar de bestaande kappen toe. Er zijn hier linkse en rechtse merken gebruikt (fig. 2, kolom 2). In de zuiderzijbeuk zijn de merken aan de oostzijde van de noord-zuid gerichte delen aangebracht en in de noorderzijbeuk aan de westzijde. In beide gevallen zijn de onderdelen aan de noordzijde voorzien van gebroken merken. Er is een opvallend verschil tussen de wijzen, waarop de merken in de beide delen zijn aangebracht. In de noordelijke kap is veelal niet gebruik gemaakt van gebroken merkstrepen, doch van gebogen. Ze zijn zo slordig gesneden, dat ontcijferen moeilijkheden oplevert.

Aan de zuidzijde komen 36 genummerde sporen en hanebalken voor en aan de noordzijde 37. De sporen staan ongeveer 43 cm uit elkaar. De hanebalken zijn met een schuine keep halfhouts in de daksporen ingelaten en daar gespijkerd. De sporen zijn bij de nok halfhouts over elkaar gekeept en gespijkerd. De korbeels zijn aan de middenbalk verbonden met pen en gat met twee houten nagels en onder tegen de stijl gespijkerd zonder verdere verbinding. Deze korbeels zijn dus, in tegenstelling tot die van de vorige periode, niet tegelijk met de middenbalk in de stijl ingelaten, doch er na, hetgeen gemakkelijker is, doch een minder solide verbinding geeft.

⁸ De brief, waarin Jan van Vernenburg, bisschop van Utrecht, aan pastoor Jan van Deventer toestemming verleent om het hoogaltaar af te breken en later weer op te bouwen bevindt zich in het Gemeente-Archief te Amsterdam. De tekst is zoveel mogelijk afgekort. Bij Wagenaar, *o.c.*, II, blz. 90 zijn alle afkortingen volledig uitgeschreven, ook het jaartal. De hierboven beschreven omvang van de kerk is in overeenstemming met de gegevens betr. schepenmerken op de graven, medegedeeld door mej. Bijtelaar.

Ook in het koor schijnen de bladkransen der kapitelen latere modernisering.

Deze kappen zijn, zoals uit het voorgaande blijkt, met minder zorg gemaakt. Een behoorlijke pen-en-gat-verbinding komt slechts een enkele maal voor.

De middelste drie kapjes van de kooromgang dragen telmerken op de spanten, die een duidelijke verwantschap tonen met die van de hallekerkuitbreiding aan de zuidzijde. De sporen sluiten, door de scheluw vorm van de dak- en gewelfvlakken, niet op elkaar aan en zijn daarom niet genummerd. Zij worden gedragen door een nokgording.

Daar ook het muurwerk van de zijbeuken en kooromgang één geheel vormt kunnen wij concluderen, dat de kappen van de kooromgang behoren tot de vergrote hallekerk.

Hoewel de spantconstructies van de kapjes, aansluitende tegen de oostelijke sluitwand van de noorder- en zuiderzijbeuk, gelijk zijn aan die van de drie tussenliggende kapjes en op één van de spanten van het zuidelijke kapje een timmermansmerk voorkomt, ingesneden met een gutsje en van hetzelfde type als merken op de spanten van de andere kapjes, wijken de telmerken hier sterk af. Het zijn de merken, die ook in de kap van het in 1559 verhoogde koor voorkomen. Waarschijnlijk heeft men ten behoeve van de bouw van de koorlantaarn de genoemde twee kapjes tijdelijk uit elkaar genomen om hier een ruimte te krijgen, die in de omringende zakgoten niet te vinden was. Vermoedelijk heeft men de oude ondiepe merken weggeschaafd en vervangen door merken, die men beter lezen kon. Bij het herplaatsen zijn sporen, gordingen e.d. vaak anders geplaatst dan oorspronkelijk het geval was, waardoor vele kepen zichtbaar zijn geworden.

De profielen van de gewelfribben van alle kooromgangkapjes komen overeen met die in de uitbreiding van noorder- en zuiderzijbeuk.

Aanleg van de noordelijke transeptarm of St. Joriskapel (Voetboogschutterskapel) Fig. 6D.

Een geschilderd opschrift op de noordzijde van de noordelijke trekbalke in dit gedeelte luidt vermoedelijk: „Dit kruuswerk baven [= boven] is ghewulft int jaer van XIIIc en XII”⁹. De gegevens betreffende de graven en een merkwaardig verschil in baksteenformaat tussen de

lagen tot even onder de waterlijst binnen in de noordelijke transeptarm en de lagen daarboven wijzen er echter op, dat dit gedeelte en iets meer dan één travee van de tegenwoordige zuidelijke transeptarm reeds omstreeks 1385 gedeeltelijk opgetrokken zullen zijn geweest¹⁰.

De constructie van de kap komt overeen met die van het oudste deel van de hallekerk. Alleen worden de hanebalken van de spanten onderbroken door de stijlen. De sporen staan 37 cm hart op hart. Deze kap is keurig gemaakt en regelmatig dan de beide vorige kapgroepen.

De telmerken zijn van het type links-rechts met de geboken merken rechts (oostzijde). De kap is genummerd van de noordgevel naar het zuiden. De eerste travee heeft de nummers 1 t/m 13, de tweede 14 t/m 26 (afb. 1 en 2). De derde travee — waarvan de sporen tegen de kilkeperbalken oplopen is opnieuw van 1 t/m 11 genummerd; nu echter staat naast elk nummer een cirkelvormig onderscheidingsteken (afb. 3 en 4). De stijlen zijn normaal doorgenummerd (1, 2, 3 en 4). Stijl 4 staat op de kruising van het dwarsschip met de noorderzijbeuk. Het is een koningsstijl, waarin vier kilkeperbalken samenkomen. Deze stijl staat echter 60 cm oostelijker dan de oorspronkelijke stijl 2 van de hallekerk. De koningsstijl staat namelijk midden tussen het hart van de omstreeks 1369 weggebroken sluitmuur aan de oostzijde van de oude hallekerk en spant 3 daarvan. Ten gevolge van de ongelijke grootte van de beide traveeën (zie hiervoor kolom 162) ontstond het verschil van 60 cm, waarvoor enige voorzieningen in de kap nodig waren. De middenbalk van 1 naar 2 werd ingekort bij stijl 4 van het dwarsschip en die van 2 naar 3 werd verlengd met een laseind. Ook de nokribben van het gewelf werden gewijzigd. Beide kregen zij het profiel van de ribben van de St. Joriskapel.

In zuidelijke richting moet de kap van het dwarspand hebben doorgelopen naar het middenschip, want in de koningsstijl zijn aan de zuidkant de pengaten van een middenbalk en een korbeel te zien. Vermoedelijk heeft de dwarskap ook doorgelopen over de zuidelijke transeptarm, dat toen één travee diep was. Hier-

¹⁰ Volgens vriendelijke mededeling van mej. Bijtelaar vermeldt het grafboek van 1523 op twee graven in de St. Joriskapel merken van schepenen, die resp. tot 1380 en 1384 in de schepenbank zaten. In de eerste travee van de St. Sebastiaanskapel komen merken voor van schepenen, waarvan de oudsten in 1380 in functie waren.

⁹ Prof. mr. H. de la Fontaine Verwey te Amsterdam en dr. G. J. Lieftinck te Leiden gaven zich veel moeite voor de ontcijfering van dit opschrift.

door ontstond dus een hallekerk met een dwarspand, een ongebruikelijk kerktype ¹¹.

Voltooiing van de zuidelijke transeptarm (St. Sebastiaanskapel), Smidskapel en Doopkapel Fig. 6E.

Omstreeks 1470 is een uitbreiding tot stand gekomen van de zuidelijke transeptarm, de St. Sebastiaans- of Handboogschutterskapel ¹². Hier toe heeft men blijkbaar de gehele bestaande kap vervangen door een nieuwe.

Op een groot aantal sporen, schoren en spantkorbeels van de beide noordelijke traveeën zijn in witte verf telmerken met er onder de bijbehorende getallen in cijfers aangebracht (afb. 9). Ze zijn deels onleesbaar geworden en een duidelijke volgorde ontbreekt grotendeels. Deze merken zullen op de onderdelen van de oude kap zijn geschilderd, bij de bouw of de afbraak. Het laatste lijkt het meest waarschijnlijk. Men zal de bedoeling hebben gehad de onderdelen weer in volgorde te gebruiken.

De thans aanwezige kap heeft een driedelige opbouw met standvinken en gordingen. Het merksysteem vertoont stoeltjesmerken (afb. 5 en 6). De twee zuidelijke traveeën hebben ieder 13 sporen, genummerd van 1 t.m. 26. De derde travee, waarvan de sporen steeds korter worden, omdat ze tegen de kilkeperbalken op lopen, is opnieuw genummerd van 1 t.m. 11. De kilkeperbalken dragen ook stoeltjesmerken en kunnen aldus gemerkt niet afkomstig zijn van een oudere constructie. Eén of twee kilkepers dragen echter tevens geschilderde cijfers van het type, dat ook op de sporen voorkomt.

Het voorkomen van vier kilkeperbalken wijst op doorlopen van deze kap naar het middenschip. Elders werd namelijk bij het inbrengen van een dwarskap in de hallekerk steeds volstaan met het aanbrengen van twee kilkepers. In

de kappen van de Huiszittenkapel en de Lysbeth Gavenkapel is hier echter nog een aparte schoorbalk onder en evenwijdig met de oude spantpoot van de hallekerk aan toegevoegd.

De sporen staan 44 cm uit elkaar. De koppelhouten zijn halfhouts met de sporen verbonden en gespijkerd. De korbeels van de standvinken zijn in stijl en middenbalk ingelaten met pen en gat en één houten nagel. De korbeels van de spanten hebben boven een pen en gat in de hanebalk en zijn onder tegen het spantbeen gespijkerd.

De kap van de aangrenzende Smidskapel is constructief volkomen gelijk aan die van de St. Sebastiaanskapel en zal ook gelijk daarmee gebouwd zijn ¹³. Om onderscheid te maken tussen de koppelhouten van de eerste travee van de St. Sebastiaanskapel en die van de Smidskapel werden de telmerken daarop resp. voorzien van een schuin omhoog gerichte streep en een tweetal omlaag gerichte strepen (fig. 2, kolom 4). De tweede travee van de Smidskapel bevat reeds de kilkeperbalken en hier heeft men zich bij het aanbrengen van de telmerken zo vaak vergist, dat dit op zich zelf reeds een (niet bedoelde) onderscheiding vormt met de derde travee van de St. Sebastiaanskapel.

Merkwaardigerwijze staan in de Smidskapel de sporen slechts 38 cm uit elkaar, doch het heeft er alle schijn van, dat dit berust op een vergissing. Koppelhout 14 verbindt twee ongemerkte sporen, die in feite te veel zijn.

De onderdelen van het kapje van de Doopkapel dragen stoeltjesmerken en deze kapel sluit dus wat dit betreft aan bij de beide vorige. Ook het steenformaat (19,5 × 9 × 4,3 cm) evenals de afwisseling van baksteen en speklagen zijn gelijk. Deze Doopkapel zal dus eveneens dateren van omstreeks 1470 ¹⁴.

Bouw van de Lysbeth Gavenkapel en Huiszittenkapel. Fig. 6 F I.

Deze beide kappen zijn omstreeks 1495 ge-

¹¹ Vergelijk in dit verband ook: C. L. Temminck Groll, De kerk van Maria ten Hemelopneming te Vianen, *Bull. K.N.O.B.* 6de S. 10 (1957), kol. 85-88.

¹² Overlieden der Handboogschutters verzoeken de Hertog van Bourgondië in een ongedateerde brief inkomsten voor de kapel met welker bouw zij in deze tijd zijn begonnen (van Heussen en van Rijn, *Kerk. Oudb.*, Antwerpen 1715). J. ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam*, Amsterdam 1879-1893, blz. 171, en J. van Breen, „De geschiedenis van de Oude Kerk te Amsterdam”, *Bouw. Weekblad*, 67 (1949), blz. 585 dateren ± 1470. Ook de grafboeken en de inbrengregisters van de Weeskamer wijzen in deze richting.

¹³ Het altaar van de smeden wordt het eerst vermeld in 1491, Keurboek C fol. 54 (Gem. Archief).

¹⁴ Mej. Bijtelaar, „De Hamburgerkapel in de Oude Kerk”, *Jaarboek Amstelodamum* 49 (1957), blz. 10-26, interpreteerde de mededeling omtrent „dat heygen en de sütsyde van de Olde Kercke” in 1513 als bouwactiviteit aan de Doopkapel. Op grond van het bovenstaande menen wij echter, dat dit betrekking heeft op een bijgebouw ten Zuiden van het koor, o.a. duidelijk zichtbaar op de gravure van Claes Jansz. Visscher (1612), thans nog (verminkt) de kern van de kosterij.

bouwd¹⁵. Hier is een tweedelige spantopbouw met standvinken en gordingen toegepast. De spanten van de beide kapellen dragen een aantal nogal verwarde nummers. Bij het plaatsen schijnen de onderdelen door elkaar te zijn geraakt, want met elkaar vormen zij vier spanten, die 1, 2, 3 en 4 zijn gemerkt.

Duidelijker is het onderscheid in de merken van sporen en koppelhouten. De zuidelijke travee van de Huiszittenkapel heeft normale merken 1 t/m 14, soms links en rechts. De overeenkomstige travee van de Lysbeth Gavenkapel draagt als onderscheidingsmerk een half maantje. De in de killen lopende tweede travee van de Huiszittenkapel heeft 13 sporen met o als onderscheidingsteken. Bij de overeenkomstige travee van de Lysbeth Gavenkapel is oo naast de telmerken aangebracht.

De sporen staan 40 cm uit elkaar, hart op hart gemeten. De koppelhouten zijn er aan verbonden soms met pen en gat, soms halfhouts met een schuine keep ingelaten en gespijkerd. Meestal zijn aan weerszijden verschillende verbindingen gemaakt. Door vergissingen en onvolledigheid ontbreken zelfs verschillende koppelhouten in beide kappen.

De korbels van de standvinken hebben boven en onder een pen-en-gat-verbinding met een tand en één houten nagel. Hier treedt de ingelaten tand bij de korbels voor het eerst op.

Bouw der Weitkoperskapel. Fig. 6F II.

Deze kap zal even voor 1500 gebouwd zijn¹⁶, toen de Weitkoperskapel ontstond door samen-trekking van het noorderportaal en een aangrenzende kapel. Hier ontbreken de standvin-

¹⁵ Lysbeth Gavenkapel: B. J. M. de Bont, *Bijdr. Bisd. Haarlem*, 24 (1899), blz. 13-14 en J. E. Elias, *De Vroedschap van Amsterdam 1578-1795*, (Haarlem 1903, I, blz. 41) dateren tussen 1487 en 1497.

Huiszittenkapel: Het Huiszittenmeesterscomptoir van 1497 (C. Commelin, *Beschrijving van Amsterdam*, Amsterdam 1693) is in verband gemetseld met de gevel van de kapel, die pas in 1512 een altaar kreeg (archief Huisz. meesters, Gem. archief).

¹⁶ Het altaar bestond in 1500 (I. Le Long, *Historische beschrijvinge van de reformatie der stad Amsterdam*, Amsterdam 1729, blz. 480; *Bijdr. Bisd. Haarlem* 9 (1881), blz. 129-130 en 24 (1899), blz. 77). Zie ook B. Bijtelaar, „Het geslacht van Hoppen en de Oude Kerk”, *Amstelodamum*, 41 (1954), blz. 18-21, 34-39.

ken. De kap heeft een tweedelige spantopbouw. De telmerken zijn aangebracht aan de noordzijde van de onderdelen, dus aan de zijde, dit van het schip af is gekeerd. Dit komt bij een van de andere kapellen voor. Het zijn normale linkse en rechtse merken. De eerste travee is genummerd 1 t/m 13. Bij de tweede travee zijn twee nummersystemen door elkaar gehaald, vermoedelijk doordat er twee timmerlieden mee bezig zijn geweest. Sporen 14, 15 en 16 zijn normaal genummerd. Dan volgt spoor 17, welke ook merk 4 draagt. 18 en 19 zijn normaal, 20, 21, 22 en 23 dragen tevens de merken 7, 8, 9 en 10; 24 heeft geen tweede telmerk, doch 25 is tevens 12 gemerkt.

De sporen staan 38 cm uit elkaar hart op hart gemeten. De korbels hebben boven een pen en zijn onder gespijkerd.

Bouw van de Hamburger en Binnenlandvaarderskapel. Fig. 6 F III.

De constructie van deze twee kappen is gelijk aan die van de Weitkoperskapel. De sporen staan 32 cm uiteen hart op hart gemeten en de merken staan hier weer aan de schipzijde (afb. 13).

De spanten van de Hamburgerkapel zijn genummerd 1 en 2, die van de Binnenlandvaarderskapel 3 en 4. Ze zijn dus duidelijk tegelijkertijd gemaakt. Bekend is, dat de Hamburgerkapel in 1509 in gebruik werd genomen¹⁷. Aan de hand van de gegevens betreffende de graven moest echter worden geconcludeerd, dat de Binnenlandvaarderskapel minstens 27 jaar ouder was¹⁸. Bij de funderingsonderzoek bleek nu, dat oorspronkelijk twee kapellen van één travee breedte tegen de hallekerk gebouwd waren (fig. 6E). Door het wegbreken van de tussenmuur is later een kapel van twee traveeën breedte verkregen, die in opzet en detaillering precies gelijk is aan de Hamburgerkapel.

Verhoging van het middenschip. Fig. 6G.

Omstreeks 1510 is men, om meer licht in de schipruimte te krijgen, de muren boven de scheibogen hoger op gaan trekken¹⁹. Hoge ramen in een zestal topgevels aan noord- en zuidzijde zorgen voor goede verlichting in deze

¹⁷ B. Bijtelaar, „De Hamburgerkapel enz.”.

¹⁸ B. Bijtelaar, „De Binnenlandvaarderskapel van de Oude Kerk”, *Jaarboek Amstelodamum* 47 (1955), blz. 17-26.

vreemde basilikale opbouw. De overkapping is voorzien van zes zeer steile dwarskapjes (afb. 14).

Een tweedelige spantopbouw zonder standvinken is hier de hoofdconstructie. De spanten hebben korbeels, die boven een pen hebben en onder gespijkerd zijn. De hanebalkjes van de dwarskapjes zijn onder tegen de gordingen gespijkerd! In deze steile kapjes was het blijkbaar niet mogelijk ze van boven af in te brengen. De sporen staan 37 cm hart op hart.

De kap is in twee gedeelten gebouwd, doch practisch volgens de zelfde constructie. De eerste twee traveeën van de toren af zijn het eerst opgetrokken. De sporen zijn met linkse en rechtse merken aan de oostzijde genummerd. Aan de torenzijde staat normaalspant 1, dan volgen sporen 1 t/m 7. De kilkepers zijn gemerkt 1 en 2, links en rechts, waarop volgen sporen 8 t/m 14, normaalspant 2, sporen 15 t/m 20, kilkepers 3 en 4, sporen 21 t/m 26 en normaalspant 3. De sporen van de dwarskapjes aan de zuidzijde dragen de normale en aan de noordzijde gebroken merken. Ze zijn verder niet links en rechts onderscheiden. Dwarskap 1 heeft geen onderscheidingsmerken. Dwarskap 2 draagt aan de noordzijde het onderscheidingsmerk o en aan de zuidzijde I, beide ingehakt.

Na normaalspant 3 begint een nieuwe reeks. De nummering begint opnieuw en de merken zijn nu aan de westzijde aangebracht. De normaalspanten nummeren 1, 2, 3 en 4, de kruisingen met de dwarskappen dragen de nummers 1 en 2, 2 en 3, 3 en 4, 4 en 5. De dwarskappen aan de noordzijde hebben achtereenvolgens de onderscheidingsmerken), oo, ooo en oooo en aan de zuidzijde III, I, II, en IIII.

Men heeft alle onderdelen goed uit elkaar gehouden met dit systeem. Er komen slechts enkele kleine vergissingen voor, die echter bij het maken op de grond al weer met doorhalingen (ook met de guts) zijn gecorrigeerd.

Verhoging van de kruising. Fig. 6H I.

De kruising zal omstreeks 1550 verhoogd zijn²⁰. Ook is het thans nog bestaande dakruitertje toen gebouwd.

¹⁹ 1512: nieuw orgel, nieuwe klokken in de toren. I. H. van Eeghen, *Vrouwenkloosters en Begijnhof in Amsterdam*, Amsterdam 1941, blz. 313.

²⁰ De hooggeplaatste dakruiter ontbreekt op de houtsnedekaart van Cornelis Anthonisz van 1544 en is te zien op de z.g. Loterijprent van 1558.

De normaalspanten vertonen een driedelige opbouw, waarbij de spantbenen van de bovenjukken steiler staan dan de dakvlakken. De spanten en de stijlen van het dakruitertje zijn alle voorzien van ingehakte merken. De sporen zijn niet gemerkt en staan 37 cm hart op hart. De korbeels zijn boven en onder ingelaten met een tand en een pen.

Bouw van de O. L. Vrouwekapel. Fig. 6H II.

Deze kapel is in 1553 onder de kap gekomen²¹. Er zitten ontelbare oude fragmenten in deze onoverzichtelijke constructie. Zelfs oude gewelfribben en met roosjes versierde muurstijlen zijn er in verwerkt.

De kapconstructie schijnt er op te wijzen, dat men oorspronkelijk de bedoeling gehad heeft deze kapel aan de noordzijde twee topgevels te geven van twee traveeën breedte, als bij de voorgaande zijkapellen. Later heeft men hiervan afgezien en de kapel voorzien van een horizontale gevelafdekking met een kroonlijst, waarin zeer primitieve trigliefen voorkomen. Ook de opbouw van de steunberen wijst op een ontwerp met topgevels.

Om de daken aan de nieuwe vorm aan te passen heeft men om de kap, die bestaat uit hoek- en kilkeperbalken, een geheel houten omhulsel gemaakt, waarbij de keperbalken bovenaan vrij door de kapruimte lopen en beneden de gewelfribben vormen.

De korbeels zijn boven alle voorzien van een tand en een pen, terwijl beneden zowel gespijkerde verbindingen met een tand als pen-en-gatverbindingen met een tand voorkomen.

Voor de bouw van deze kap heeft men de noordzijde van het omstreeks 1369 tot stand gekomen gedeelte van de kap van de noorderzijbeuk over de gehele lengte afgebroken alsmede vier sporen van het oudere westelijke stuk; vervolgens werd dit alles met gebruikmaking van stukken van de oude sporen, waarop merken overal te zien zijn, weer opgebouwd. Er is hierdoor een ietwat onoverzichtelijk geheel ontstaan met slechte constructies.

Verhoging van het koor. Fig. 6H III.

Zoals reeds werd medegedeeld werd het koor

²¹ Bouwrekeningen 1553 (Gem. archief). Oudste graf ingeschreven op 14 aug. 1555 (grafboek 1523 fol. 100).

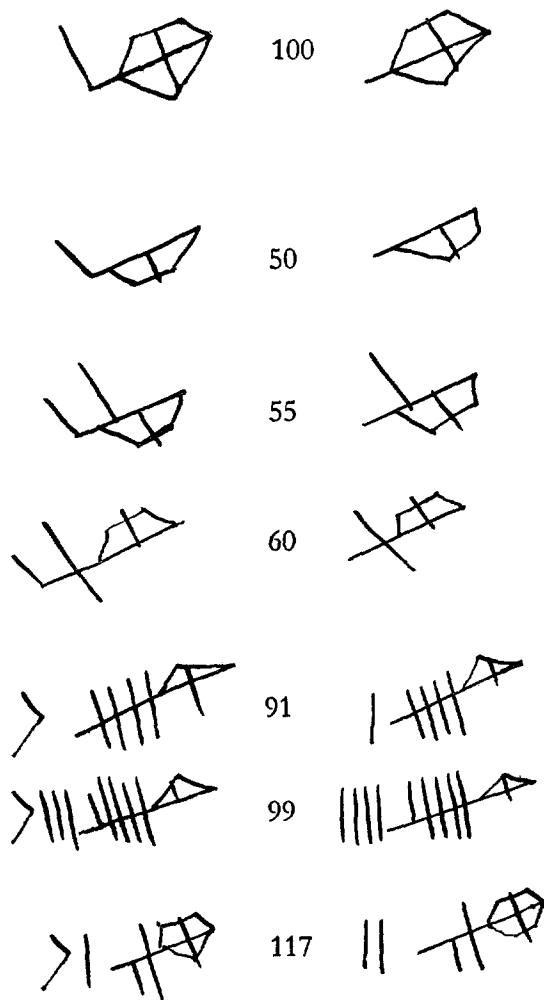

Fig. 9. Haarlem, St. Bavokerk. Telmerken in de kap van het schip.

(Tekeningen H. JANSE)

in 1559 verhoogd²². Ook hier laat de constructie te wensen over. De gordingen zijn lager geplaatst dan de hanebalken van de spanten en zijn op primitieve wijze in deze spanten ingelaten. Bovendien liggen de gordingen op hun kant. De schoren onder de gordingen zitten met pen en gat in de spantpoten en zijn boven gespijkerd. De korbeels hebben pen-en-gat-verbindingen met een tand. Er is een nokgording, die ook overhoeks ligt en ondersteund wordt door schoren,

²² Behalve de z.g. loterijprent van 1558, uitgegeven om gelden te verzamelen, zijn bouwrekeningen uit 1559 bekend (Thesauriersrekening fol. 40 v°, Gem. Archief).

die aan één zijde in de schuimte van het dakvlak zijn aangebracht.

De spanten zijn zeer consequent gemerkt van de oostzijde naar het bestaande normaalspant van het in 1558 verhoogde koor voorkomen van de kruising (afb. 7 en 8). De sporen staan 30 cm uit elkaar hart op hart gemeten.

In de gewelfvlakken zijn horizontale ribben aangebracht, als in de omstreeks dezelfde tijd gemaakte gewelven van de Haagse St. Jacobskerk en de kerken te Gouda en Vianen.

Kappen van enige andere kerken.

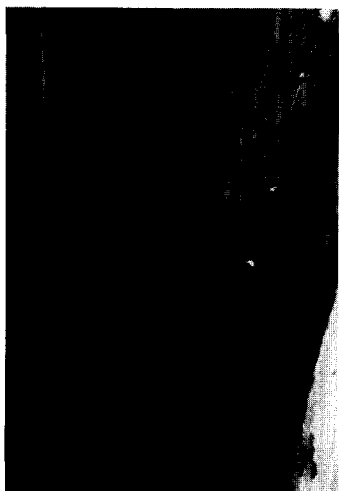
Bij het beschouwen van enkele kappen van andere middeleeuwse kerkgebouwen bleek, dat deze steeds geheel voorzien zijn van telmerken. Zowel voor gegevens betreffende het telmerken-systeem als voor de geschiedenis van de bouwwerken levert een oppervlakkig onderzoek vaak reeds belangrijke resultaten op.

In de kap van de Oude zijds kapel te Amsterdam was het mogelijk binnen een uur de chronologische volgorde aan te geven, waarin de verschillende delen van de kap waren gebouwd²³.

De kap van het schip van de Bakeneskerk te Haarlem bleek in twee gedeelten te zijn gebouwd, die onderling constructief weinig verschillen; in het oostelijk deel is echter een ouder merksysteem te zien dan in het westelijk deel. In het laatste trof ik bovendien een merk aan van een timmerman, dat ook in de $\pm$ 1505 gebouwde kap van de Binnenlandvaarderskapel van de Oude Kerk te Amsterdam te vinden is. Hetzelfde merk komt ook voor in de zuidertranseptkap van de St. Bavokerk te Haarlem. De indrukwekkende kap van het koor van deze kerk, gebouwd in het laatst van de 14de eeuw, heeft merken, die aan de zuidzijde vergezeld worden door een teken, gevormd door twee elkaar kruisende cirkelsegmenten, dat ook in de kap van de noorderzijbeuk van de Amsterdamse Oude Kerk voorkomt. De merken van de zuidertranseptkap zijn van het type links-rechts en die van de noordertranseptkap vertonen aan één zijde een soort P als onderscheidingsmerk. De kap van het schip, van west naar oost links-rechts gemerkt, nummert tot 117. Hier werd het systeem met uitsluitend tientallen op een schuine streep wel erg onoverzichtelijk

²³ R. Meischke. „De oudste gedaante van de St. Olofs- of Oudezijds kapel”, *Amstelodamum*, 45 (1958), blz. 2-9.

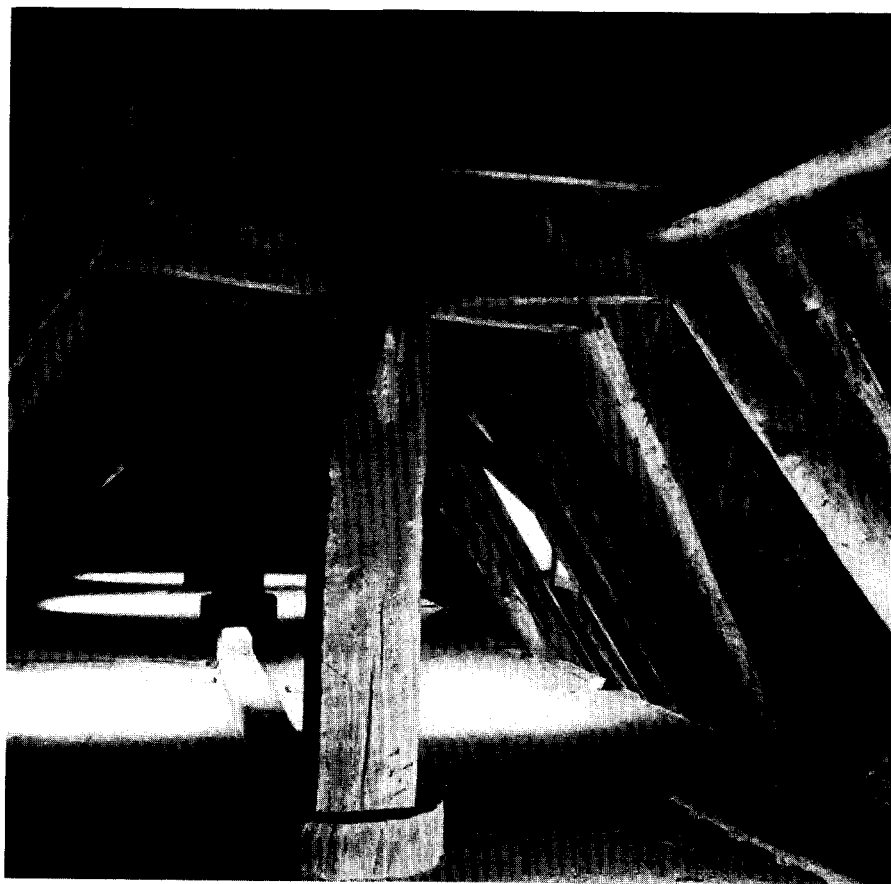
OVERKAPPING VAN DE OUDE KERK TE AMSTERDAM

Afb. 12. Oudste deel noordbeuk, benedenstuk gewelfspoor 17, schipzijde.

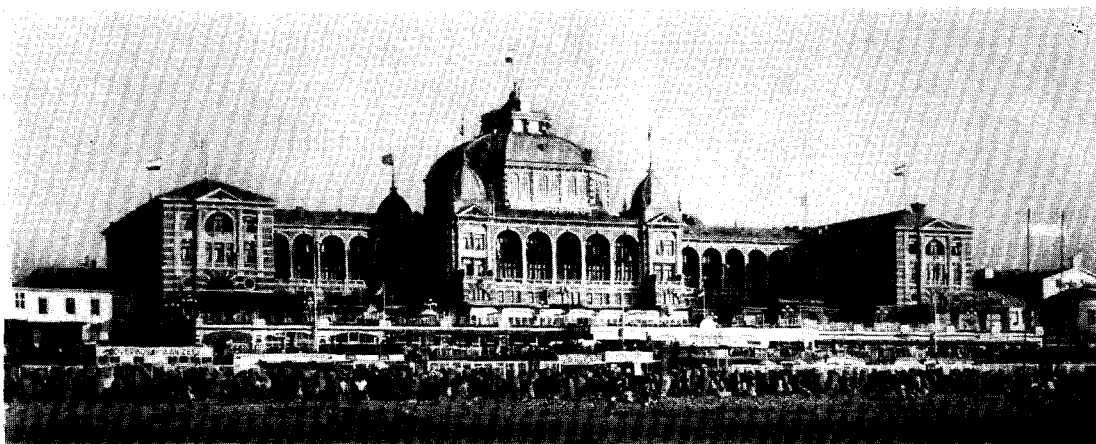
Afb. 13. Kap van de Binnenlandvaarderskapel, spant 4, oostzijde.

Afb. 14. Kap van het middenschip naar het Westen. De horizontale balk links van de koningsstijl met het merk 7 kan afkomstig zijn van de kap der 13de eeuwse kerk.

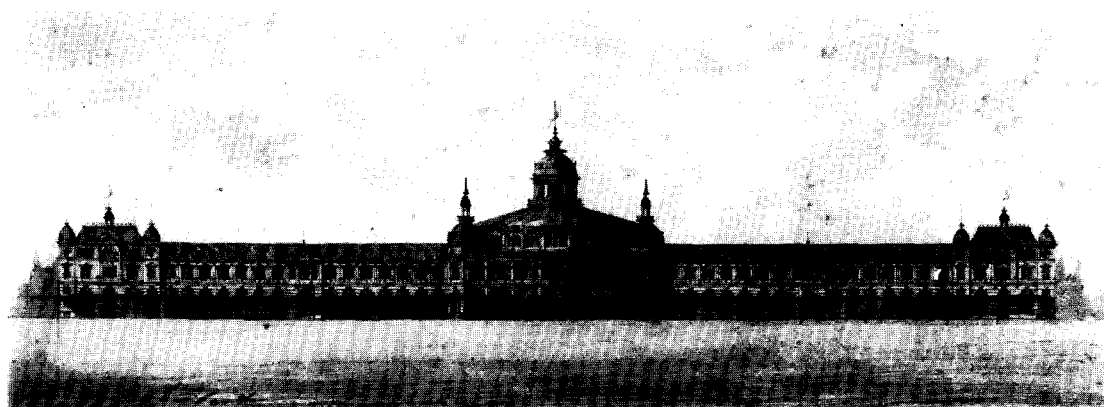
(Foto's H. Janse)

HET KURHAUS TE SCHEVENINGEN

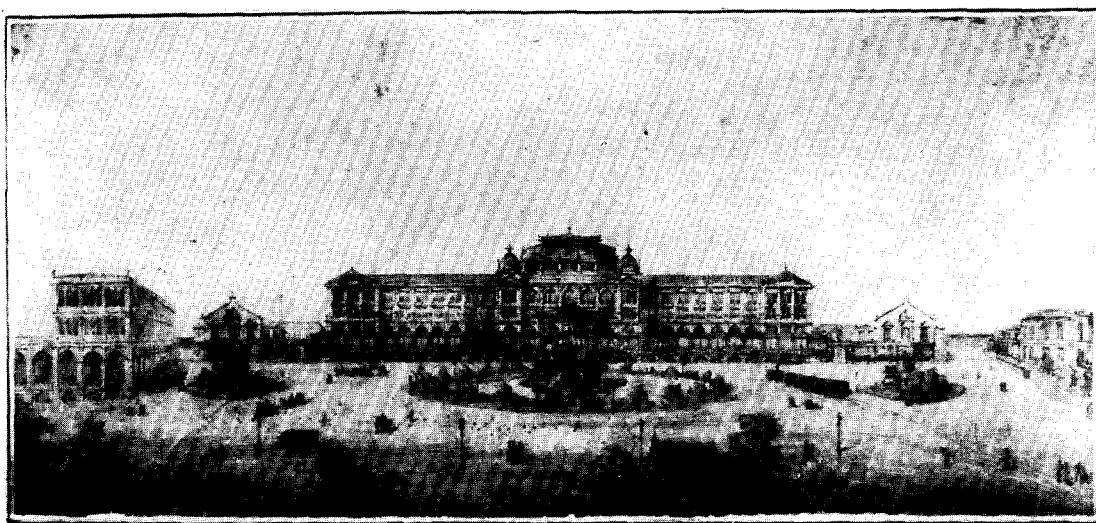
Afb. 1. Kurhaus, zeezijde.

(Foto prof. dr. E. H. ter Kuile)

Afb. 2. Henkenhaf en Ebert, ontwerp Kurhaus, landzijde, 1883.

(Den Haag, Gemeente Archief)

Afb. 3. Henkenhaf en Ebert, ontwerp Kurhaus, landzijde.

(Den Haag, Gemeente Archief)

door het grote aantal. Honderd is hier aangegeven met een schuine streep, die gesneden wordt door een cirkel (onhandig gesneden met de kleine guts), waarin een dwarsstreep de schuine streep snijdt (fig. 9). Op de gebruikelijke wijze wordt 50 aangegeven als een half honderdtal. Hiermede zijn dus de mogelijkheden vergroot.

De constructie van de kappen van de St. Bavokerk, waarin stenen gewelven met de kruinen ter hoogte van de muurplaten waren geprojecteerd, is overal ongeveer gelijk en vertoont sterke overeenkomst met die van de Grote Zaal op het Binnenhof te 's-Gravenhage.

De transeptkap van de *Hooglandse Kerk te Leiden* is op dezelfde wijze geconstrueerd en voorzien van een telmerkensysteem, dat overeenkomt met dat van het transept van de St. Bavo te Haarlem en met de typen van ± 1500 in de Oude Kerk te Amsterdam.

Bij een vluchtig onderzoek in de kap van de St. Pieterskerk te Leiden bleken

koor en schip (op de drie westelijke kaptraveeën na) een kap te bezitten van gelijke constructie en een gelijk merksysteem, dat sterke verwantschap vertoont met de merken, in de eerste helft van de 14de eeuw in de Oude Kerk te Amsterdam gebruikt. De spanten van de beide transepten vertonen geakte telmerken en de sporen zijn hier ongenummerd.

Het systeem van de telmerken schijnt in de middeleeuwen algemeen te zijn toegepast. Er is een ontwikkeling in te onderkennen, die een globale datering mogelijk maakt. Het is tevens mogelijk, door nauwkeurig observeren van de merken, chronologische volgorde, bouwrichting en bouwnaden te vinden. Hierbij komt men soms tot nieuwe gezichtspunten aangaande de bouwgeschiedenis, al spreekt het vanzelf dat definitieve conclusies eerst mogelijk zullen zijn na onderzoek van funderingen en muurwerken en bestudering van archivalische gegevens.

SUMMARY

THE ROOFING CONSTRUCTION OF THE OLD CHURCH AT AMSTERDAM

BY H. JANSE

An investigation of the architectural development of the Old Church at Amsterdam proved that the roofs, which have never been altered since the time when they were built, provide most valuable data. The presence of so-called "counting-marks" is often extremely helpful to those who are in search of old structural members of a roof. As appears from further researches, these counting-marks are to be found in all mediaeval roofs in, and perhaps beyond, the western parts of the Netherlands. These counting-marks also enable us to date the building at least approximately and thus they make an investigation of its architectural development considerably easier. Up to about 1500 the marks were carved into the wood by a small gouge (a concave-bladed chisel) and were about 5-10 centimetres high. After 1500 marks of a few centimetres in height were cut into the wood with a straight or concave chisel.

Like so many West Netherlandish churches the Old Church at Amsterdam has wooden vaults, connected directly with the roofing structure and a little over 1 centimetre in thickness. The construction of that part of the roof which contains the vaulting has remained the same,

but in the top part a change is apparent. The system which placed a connecting structure (a post, Du.: *standvink*) in the centre of the attic evolved into one that inserted lengthwise connecting structures on both sides under the outer roofing.

It was possible to trace the various building stages and to establish their chronological order by means of the counting-marks, the roofing constructions, the profiles of the vaulting ribs and the measures of the rafters.

Before 1300 the church must have been a pseudo-basilica, which was transformed into an aisled hall in the first half of the 14th century. It was extended about 1370, when an ambulatory was added. A transept was completed in 1412 and thus an exceptional type of church came into existence: the cruciform hall-church. The second half of the 15th century saw the completion of a series of chapels on the south and north side, two bays wide, the roofs built at right angles to the aisles. In the 16th century a clerestory was added successively to nave, crossing and choir. On the North side of the choir a Ladychapel in renaissance style was built.

HET KURHAUS TE SCHEVENINGEN

DOOR

PROF. DR. E. H. TER KUILE

Men hoeft niet bijzonder oud te worden om te ervaren dat de kunststijl van een periode die men zelf heeft beleefd, onderwerp wordt van kunsthistorische studiën. De Art-Nouveau, de beweging van De Stijl, die van Das Bauhaus zijn thans alle stof voor kongressen, lezingen, tentoonstellingen, tijdschriftartikelen en boeken waaronder akademische dissertaties. Maar wie toont er belangstelling voor hetgeen daaraan voorafgaat, voor de Neo-Gotiek, de Neo-Renaissance en wat men tegenwoordig wel het Neo-Manierisme mag noemen?

Och ja, over de Neo-Gotiek wil men nog wel eens schrijven, maar dan is het steeds over de prille en prilste Neo-Gotiek, bloeiend naast en hier en daar al voor het classicisme van de late 18de eeuw, dan is het steeds over de Neo-Gotiek vóór die in de 19de eeuw archeologisch-korrekte neigingen kreeg. Over het werk van de „oude” Cuypers en zijn medestanders als Alfred Tepe is bij ons weten in jaren niets van betekenis gepubliceerd, en hetzelfde durf ik vaststellen ten aanzien van de Neo-Renaissancisten en Neo-Manieristen als Oudshoorn, Muysken en Goschalk.

Helemaal onbegrijpelijk is dat niet. Noch esthetisch, noch uit een oogpunt van ontwikkelingsproblematiek bieden deze perioden veel aantrekkelijks voor de hedendaagse kunsthistorici. Daar komt bij, dat de voortbrengselen van de neostijlen nog dermate alomtegenwoordig zijn dat ook het jachtinstinkt van de speurders weinig wordt geprikkeld. Ik onderstel dat men zo de afzijdigheid van het hele gilde der kunsthistorici en van mijzelf daarbij mag verklaren.

Dat ik ondanks een dus openlijk beleden geringe ontvankelijkheid voor de taal der neostijlen toch aanleiding vond een kleine studie te maken over een zo kenmerkend stuk Neo-Manierisme als het Kurhaus in Scheveningen heeft een oorzaak die bijna „inavouable” is: het Kurhaus boeit mij, althans van de zeezijde, louter door zijn esthetische kwaliteiten. Op gevaar af de schijn op mij te laden deze bekentenis te willen bagatelliseren zeg ik erbij dat de zeezijde van het Kurhaus mij niet in alle opzichten in ver-

voering brengt. Ik kom daar straks op terug. Maar ondanks allerlei dat moeilijk te aanvaarden is, waarlijk, ik kan intens van het Kurhaus genieten, ik heb er gedeceideerd een zwak voor.

Wat mij altijd weer treft wanneer ik het van het strand overzie is de rustige zekerheid waarmee de massa's zich ontplooien tot een compositie van onmiskenbare monumentaliteit (afb. 1). De vangarmen van de vleugels reiken in wijde greep om het Kurhausterras, in gelukkig evenwicht met de sterk plastisch werkende middenpartij die aan de omvattingbeweging energie schijnt uit te stralen. Het is een bijzonder goede vondst van de ontwerpers geweest om de lange gevels aan het Kurhausterras met kolossale arkaden te openen en de zijgevels van blinde arkaden te voorzien. Niet alleen komt daardoor een grootse tekening in die wanden en is een een-tonige herhaling van kleine elementen vermeden, er komt daardoor ook een levendige wisselwerking tot stand tussen het gebouw en het ingeklemde terras: er is voortdurend een dialoog gaande tussen de massa en de buitenruimte. In een uitnemend werkend contrast met de arkadengevels om het terras staan de gesloten gevels op het einde der vangarmen. Met beleid is hun architectonische geleding opgezet naar 16de-eeuwse Italiaanse voorbeelden.

Onder de minder geslaagde elementen behoort de koepel van de middenpartij. De koepel is een loos ding, verre van fijn gevormd, nogal grof. Ook de satellietkoepels zijn zeer triviaal. Het materiaal van het hele gebouw, de gele verblendsteen, het goedkope zinkwerk, de dunne houten kroonlijsten, dat alles maakt een onaangename indruk. Maar wanneer men daarvan weet te abstraheren, wanneer men één oog dichtdoet en uitsluitend de werking van de massa's ondergaat, en dat het liefst in de gevorderde namiddag als het zonlicht uit het zuidwesten een fors relief geeft in de bewegene plastiek van het geheel, dan komen naar ons oordeel positieve kwaliteiten naar voren die bewondering verdienen.

Het dient gezegd dat die positieve kwaliteiten bijzonder tot hun recht komen door gunstige omstandigheden van min of meer toevallige

aard. Daar is de ligging temidden van andere grote blokken links en rechts, blokken die zo onbenullig, indifferent of vlak zijn dat het Kurhaus, facile princeps, glorieus domineert. Het vormt de centrale bindende faktor in Scheveningens zeefront. Het domineert niet alleen door zijn volume maar vooral door de geslaagde wijze waarop zijn geledingen zijn gekomponeerd. De koepel, hoe lelijk op zichzelf beschouwd, is stedenbouwkundig van grote waarde.

Wat het Kurhaus zeer ten goede kwam is de boulevard met zijn hoge strandmuur, aangelegd een tiental jaren nadat het gebouw was voltooid. Sindsdien toch verrijst het Kurhaus aan de zeezijde op een dubbel terraskomplex: eerst de boulevard die de massa opheft boven het niveau van het strand, dan het Kurhausterras met zijn front van winkels, restaurants en café's dat de massa nog eens een eind boven het straatvlak plaatst. De schaal van het gebouw is zo fors dat het gemakkelijk de terrassen overheerst. De rijzigheid van de zuilarkaden tegen rode achtergrond, de statigheid van de vlakke eindgevels aan weerszijden, vormen een weldadig contrast met de terrasstroken. Het spel van horizontalen tegenover vertikalen is in het algemeen boeiend door speelsheid en gevarieerdheid in gebonden vrijheid.

Wanneer men zoveel belangstelling heeft voor een gebouw als uit bovenstaande beschouwing spreekt, is het geen onverschillige zaak aan wie wij het ontwerp te danken hebben. Zoals men bij Gram¹, Morren² en Vermaas³ kan lezen werd het Kurhaus gebouwd nadat het gemeentelijke Badhuis, dagtekenend uit de jaren 1827 en '28 en later herhaaldelijk vergroot, was afgebroken. In opdracht van een partikuliere onderneming, de Maatschappij Zeebad Scheveningen, verrees het Kurhaus in 1884-'85 naar ontwerp van de architecten Henkenhaf (meer dan eens misspeld tot Henkenhof) en Ebert. Wie die Henkenhaf en Ebert waren vermelden deze auteurs niet behalve Gram, die opgeeft dat zij uit Heidelberg kwamen.

De vakliteratuur uit de jaren van de stichting van het Kurhaus levert weinig positiefs over het gebouw en zijn architecten. Het *Bouwkundig*

Tijdschrift en *De Opmerker* zwijgen er volkomen over. Het *Bouwkundig Weekblad*⁴ wijdt een artikel aan het Kurhaus ter gelegenheid van de opening op 11 juli 1885. Daarin wordt hulde gebracht aan Henkenhaf en Ebert voor hun „buitengewone ijver”. Geheel zonder grond was die lof niet: in oktober 1884 was men met bouwen begonnen en negen maanden later kon het Kurhaus in gebruik worden genomen. Het artikel prijst de architectonische verdiensten van de zeezijde, al is er ook enige lichte kritiek.

Toen het nieuwe Kurhaus goed een jaar na de voltooiing, op 1 september 1886, in korte uren door een geweldige brand was verwoest, gelukkig zonder dat er iemand bij was omgekomen, werd er van verschillende zijden bittere kritiek op de architecten uitgeoefend. Men verweet hun dat de brand zo verrassend snel om zich heen had kunnen grijpen doordat er volstrekt onvoldoende beveiliging tegen brandgevaar was geweest. De architecten verweerden zich tegen de aantijgingen en weerlegden in ieder geval een aantal onjuistheden⁵.

Men krijgt de indruk dat in de campagne tegen de ontwerpers een zekere animositeit meesprak tegen de buitenlanders. Het *Bouwkundig Weekblad* geeft daar bedektelijk uiting aan wanneer het in een artikeltje over het bouwen van „Seinpost” in 1885, ontworpen door de Haagse architect Westra Jr., de verwachting te kennen geeft dat de inwendige decoratie nu eens niet aan buitenlanders zal worden opgedragen⁶. Openlijk komt een vijandige geest naar voren in een anoniem stuk dat in een minder voorname periodiek verscheen⁷. De schrijver weidt daarin niet alleen uit over de gebreken van het Kurhaus die maakten dat de brand zich zo vlug over het hele gebouw had uitgebreid, maar hij stelt ook met spijtigheid vast, dat buitenlandse architecten opdrachten verwierven, waarvoor verscheiden Nederlandse architecten volkomen berekend waren. Als zodanige noemt hij Muysken die het Kasteel-Oud-Wassenaar, Verheul die de Rotterdamse schouwburg, Bleys die de St. Nicolaaskerk in Amsterdam had ontworpen. Intussen leren wij van deze anonymus eindelijk ook iets over ander werk van de beide Duitse architecten die zijn bêtes-noires waren: „zoo werden groote inrichtingen als de magazijn-

¹ Joh. Gram, *'s-Gravenhage voorheen en thans*, 's-Gravenhage 1905, blz. 245.

² Th. Morren, *Van Badhuis tot Kurhaus*, 's-Gravenhage 1908.

³ J. C. Vermaas, *Geschiedenis van Scheveningen*, II, 's-Gravenhage 1926.

⁴ *Bouwkundig Weekblad*, 5 (1885), blz. 183.

⁵ *Bouwkundig Weekblad*, 6 (1886), blz. 217 en 229.

⁶ *Bouwkundig Weekblad*, 6 (1886), blz. 181.

⁷ *Vademecum der Bouwvakken*, 1886, blz. 35-38.

nen van Witte, hotel Krasnapolsky enz. onder dezelfde architecten Henkenhof (sic) en Ebert gesticht die ook het Kurhaus mochten bouwen". Krasnapolsky te Amsterdam is bekend genoeg. De magazijnen van Witte waren, naar ir. R. Meischke mij meedeelt, naar alle waarschijnlijkheid het winkelhuis Nieuwendijk 47-49 te Amsterdam, dat al omsrteeks 1890 is verbouwd. Dat is alles wat ik uit gedrukte bronnen over het Kurhaus en zijn ontwerpers kon vinden. Ik wil er aan toevoegen dat het Kurhaus, waarvan in 1885 ook een groot deel van de buitenmuren was ingestort, onmiddellijk werd herbouwd in dezelfde uitwendige vorm als het tevoren had en in juni 1887 opnieuw in gebruik werd genomen.

Niet tevreden met het raadplegen van gedrukte bronnen heb ik moeite gedaan meer te weten te komen over de architecten, en ik koesterde de verwachting dat het mij in het bijzonder duidelijk zou worden waarom men het ontwerpen van het Kurhaus niet aan Nederlandse architecten had toevertrouwd, en wat de scholing en de befaamdheid van Henkenhof en Ebert waren geweest die hen hadden doen uitkiezen. Die verwachtingen zijn maar voor een vrij gering deel in vervulling gegaan. Ziehier wat ik, gesteund door zeer gewaardeerde medewerking van verschillende kant bijeen heb kunnen garen ⁸.

Johann Friedrich Henkenhof werd op 2 april 1848 geboren te Grünwettersbach bij Karlsruhe. Sinds 1878 komt hij als architect te Heidelberg voor. Waar hij zijn opleiding heeft gehad is mij niet gebleken, noch wat hij als Heidelbergs architect heeft ontworpen. Volgens zijn zoon, de heer Louis Henkenhof, heeft hij het bekende restaurant Die Molkenkur boven Heidelberg gebouwd, maar volgens nadere inlichtingen kan dat op zijn hoogst een verbouwing zijn geweest van een inrichting die al bestond. Die Molkenkur, gekenmerkt door een soort Zwitserse châte-

letstijl, is overigens architectonisch volstrekt onbelangrijk. Op 24 februari 1882, in zijn 33ste levensjaar, werd Johann Friedrich opgenomen in het bevolkingsregister van Amsterdam als komende uit het buitenland. Hij bleef Amsterdammer tot 28 juni 1892 behoudens de tijd van 13 november 1886-23 juni 1888 toen hij in Den Haag was ingeschreven. Toen hij Amsterdam in 1892 verliet vestigde hij zich te Diemen, maar al op 31 oktober van datzelfde jaar werd hij daar afgevoerd omdat hij Nederland had verlaten. Ruim 10 jaar heeft hij dus in Nederland gewoond. Ten tijde van zijn Haagse burgerschap, op 26 oktober 1883, huwde hij te Rafford in Schotland met de 22-jarige Helen Innes Smith.

Bij terugkeer in Duitsland moet Johann Friedrich zich eerst in Berlijn hebben gevestigd. Vandaar trok hij in 1896 naar Dantzig, waar hij woonhuizen, een kantoorgebouw, een elektrische centrale en het Kurhaus van Hela (op de punt van de landtong tegenover Dantzig) ontwierp. Hij overleed op 8 juli 1908 te Dantzig; zijn weduwe overleefde hem tot 1941. Er is geen enkele aanwijzing dat hij ooit lid is geweest van de Maatschappij tot Bevordering van de Bouwkunst zoals wel het geval was met zijn kompanen Ebert.

Friedrich Ebert is volgens gegevens van het bevolkingsregister van Amsterdam op 30 augustus 1852 geboren te Huchsen, een plaats die ik vergeefs op Andréas Handatlas heb gezocht. Op 15 februari 1884 werd hij in het bevolkingsregister van Amsterdam opgenomen, maar dat wil niet zeggen dat hij er niet eerder woonde. Althans een voorontwerp voor het Kurhaus, dat hieronder nog nader wordt vermeld, en dat 1883 is gedateerd, draagt een stempelafdruk met de namen van Henkenhof en Ebert, architecten te Amsterdam. Zoals reeds gezegd is, was Ebert tijdens zijn verblijf in Nederland lid van de Maatschappij tot bevordering van de Bouwkunst. Dat verblijf heeft niet zo lang geduurd als het verblijf in Nederland van zijn associé: op 7 december 1886 werd hij afgeschreven te Amsterdam, en wel ambtshalve wegens vertrek met onbekende bestemming. Hij vestigde zich te Heidelberg waar hij een maatschap aanging met Jakob Henkenhof, (1855-1927), die bekend is als de ontwerper van de Stadthalle te Heidelberg, en die een broer was van Johann Friedrich.

Ik ben de eerste om te bekennen dat deze curricula vitae weinig zeggend zijn: multa, non multum.

Intussen berusten in het Gemeente-Archief

⁸ In het volgende zijn inlichtingen en gegevens verwerkt van de directie van de Mij. Zeebad Scheveningen, van de heer Louis Henkenhof te Berlijn, zoon van Joh. Friedr. Henkenhof, van mejuffrouw Dora Henkenhof te Heidelberg, dochter van Jakob Henkenhof die een jongere broer was van Joh. Friedr., van de heer Hans Krcal, ambtenaar aan het Kurpfälzische Heimatmuseum te Heidelberg, van de directie van het Hochbauamt der Stadt Heidelberg, van mr. P. van der Linde, directeur van de B.N.A. te Amsterdam, en van de bevolkingsregisters van Amsterdam en Diemen. Tevens ben ik dank voor bemiddeling verschuldigd aan dr. G. Poensgen, directeur van het Kurpfälzische Heimatmuseum te Heidelberg.

van Den Haag twee tekeningen, kennelijk voorontwerpen voor de landgevel van het Kurhaus, welke tekeningen door hun onderlinge verschillen en in hun afwijkingen van het definitieve ontwerp ons enigszins duidelijk maken hoe dat definitieve ontwerp zijn uiteindelijke vorm heeft gekregen (afb. 2 en 3).

De tekening die het minst lijkt op het definitieve ontwerp (afb. 2) is de al hierboven vermelde tekening met stempel van Henkenhaf & Ebert en jaartal 1883. Kennelijk had men toen nog de bedoeling het gebouw veel langer te maken dan men tenslotte deed, door het door te trekken op de plaats van de uiterste vleugels van het oude Badhuis, die thans nog steeds overeind staan. De stijl van dit ontwerp van 1883 lijkt al bijzonder weinig op die van het uitgevoerde gebouw. Opmerkelijk is het grote aantal dakvensters die herinneren aan de Franse Renaissance. De tweedelige vensters doen veeleer denken aan Duitse gebouwen, vooral aan het Heidelberger Schloss.

De andere tekening, gesigeneerd door Henken-

haf en Ebert (afb. 3) is niet gedateerd. Zij preludeert duidelijk op het uiteindelijke werk. Er zijn nog steeds gekoppelde vensters. In het uitgevoerde plan zijn die vervangen door enkele vensters, één voor elk gevelvak tussen de pilasters.

Wanneer men de drie stadia vergelijkt die ons thans bekend zijn van de Kurhausgevel aan het Gevers-Deynootplein zou men kunnen stellen dat het oudste ontwerp het meest vrij is, dat het tweede tegenover het eerste wordt gekenmerkt door een meer klassicistische geest, en dat het derde het meest Italianisant, misschien mag men zeggen, het meest van „reactionnaire” geest doordrongen is. In hoeverre deze ontwikkelingsgang bepaald is door de wensen van de opdrachtgevers is mij niet gebleken. Intussen is de divergentie van de drie ontwerpen niet oninteressant. Binnen het kader van de banale internationale bouwtrant van die dagen bestonden meer uiteenlopende richtingen dan wij gewoonlijk beseffen. Ik ben benieuwd of ik nog beleef dat men daar eens een speciale studie aan besteedt.

SUMMARY

THE KURHAUS AT SCHEVENINGEN

BY PROF. DR. E. H. TER KUILE

The author begins his article by raising the question as to how far an art-historic study of the neo-styles, current in the second half of the 19th century, is justifiable. He admits that for a long time he has been fascinated by the positive qualities which he discovered in the façade of the Kurhaus which overlooks the sea.

We know that this piece of neo-mannerism on a comparatively large scale was built in 1884-'85 by two German architects, Johann Friedrich Henkenhaf and Friedrich Ebert.

The author has made researches concerning the following points: who were these architects; where were they trained for the profession; what else did they build besides the Kurhaus at

Scheveningen; and finally: what was the reason for choosing German architects at a time when no doubt there must have been Netherlandish architects who could be considered for the commission. The present article gives the result of the researches, which have been unfruitful with regard to the most important questions. Of the two architects in question J. F. Henkenhaf is the only person about whom at least some information has been obtained. He was the older and undoubtedly the more important of the two. He lived in the Netherlands for more than ten years and during that period he married a Scotchwoman.

HET SANERINGSPLAN VOOR DE ALKMAARSE BINNENSTAD *

Het bestuur van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond brengt in verband met het plan voor de binnenstad het volgende onder de aandacht van de gemeenteraad van Alkmaar.

Het door Burgemeester en Wethouders van Alkmaar aan de gemeenteraad voorgelegde plan heeft volgens de toelichting tot doel de Alkmaarse binnenstad op de juiste wijze en in voldoende mate uit te rusten voor haar huidige en toekomstige city-functie. Hierbij doet zich tevens de wens voor de afstervende en niet meer levensvatbare stadsdelen beter in het stedelijk organisme te incorporeren.

Het beoogde doel wordt in dit plan verwezenlijkt enerzijds door verkeersmaatregelen, anderzijds door de sanering van enige onderkomen buurten. Voor het aspect van de stad Alkmaar zijn echter vooral de verkeerswegen van belang, hetgeen niet alleen veroorzaakt wordt door enige doorbraken, die de ruimtewerking en de beslotenheid van het oude stadsbeeld teniet doen, doch vooral door de voor aanleg dezer verkeerswegen noodzakelijke dempingen. Het tracé van de nieuwe weg door de binnenstad is namelijk zó gekozen dat daarvoor een deel van het water gedempt zal moeten worden. Deze demping zal op zulke vitale punten van het grachtenstelsel geschieden, dat de doorstroming van het water onmogelijk wordt en ook de overblijvende grachten niet meer houdbaar zullen zijn. Het is vooral tegen dit wegenschema en in het bijzonder tegen de daaruit voortvloeiende dempingen, dat wij ons gedrongen voelen ernstige bezwaren te uiten.

De voorgestelde verkeersmaatregelen bestaan in de eerste plaats uit een ringweg rond de oude stad en het openen van enige betere toegangen tot het oude centrum; in de tweede plaats uit een brede noord-zuidgerichte traverse, die de oude stad op het zogenaamde breukvlak in twee delen snijdt. Het streven om de binnenstad in meerdere mate voor het verkeer te ontsluiten lijkt ons, voorzover dit streven betrekking heeft op de ringweg met toegangswegen, voor het behoud van dit stadsdeel van veel belang. Het komt

ons evenwel volkomen onjuist voor een binnenstad van geringe afmeting als de Alkmaarse te doorsnijden met een grote doorbraak, die op het doorgaande verkeer zijn aantrekkingskracht zou uitoefenen. Een dergelijke doorbraak splitst het stadscentrum, dat juist tot een organisch geheel moet worden samengeklonken, in twee delen. Zij zal er naar onze mening geenszins toe bijdragen om het onderkomen oostelijke stadsdeel te met de kern te integreren. Voor een gezonde functionering van de binnenstad moet deze één organisch geheel zijn, bereikbaar via enkele toegangswegen, die voeren langs zo dicht mogelijk bij het centrum gelegen parkeerterreinen en stopplaatsen voor openbaar vervoer.

De toekomstige functie van de Alkmaarse binnenstad zal immers in hoofdzaak die van een winkelcentrum zijn. Een afgerond winkelcentrum heeft in zijn schaal steeds de maat van de voetganger. Het is te beschouwen als één groot warenhuis, zodat de straten meer gangen zijn dan verkeersbanen. Een brede dwarsweg, die volgens de toelichting de drukste weg van de stad kan worden, zal dit centrum uiteraard doormidden snijden en de ontwikkeling van het oostelijk deel eer schenden dan bevorderen. De drukte op deze weg zal immers voor zover zij verband houdt met het doorgaande verkeer van geen betekenis zijn voor het winkelcentrum en slechts de winkelende voetganger hinderen. Voor zover deze drukte niet veroorzaakt wordt door het doorgaande verkeer, doch door verkeer dat ter plaatse haar bestemming vindt, is de doorgaande traverse niet nodig en kan men volstaan met het scheppen van een goede, gemakkelijk toegankelijke parkeergelegenheid ter zijde van het centrum. De brede dwarse doorbraak vernielt de hier geleidelijk gegroeide en steeds vergrote pleinruimte (Mient, Waagplein). Deze bescheiden pleinen, die echter in de schaal van de voetganger van betekenis zijn, zijn aangewezen om het hart van het centrum te blijven. Het zou overweging verdienen de openheid van de binnenstad te vergroten door deze ruimten op geschikte plaatsen uit te breiden, ze door een gewijzigde indeling beter voor hun functie geschikt te maken en de bereikbaarheid te vergemakkelijken door meer parkeergelegenheid in de omgeving. Op deze wijze zou een betere functione-

* Adres, door het bestuur van de Kon. Ned. Oudheidk. Bond gericht tot de gemeenteraad van Alkmaar.

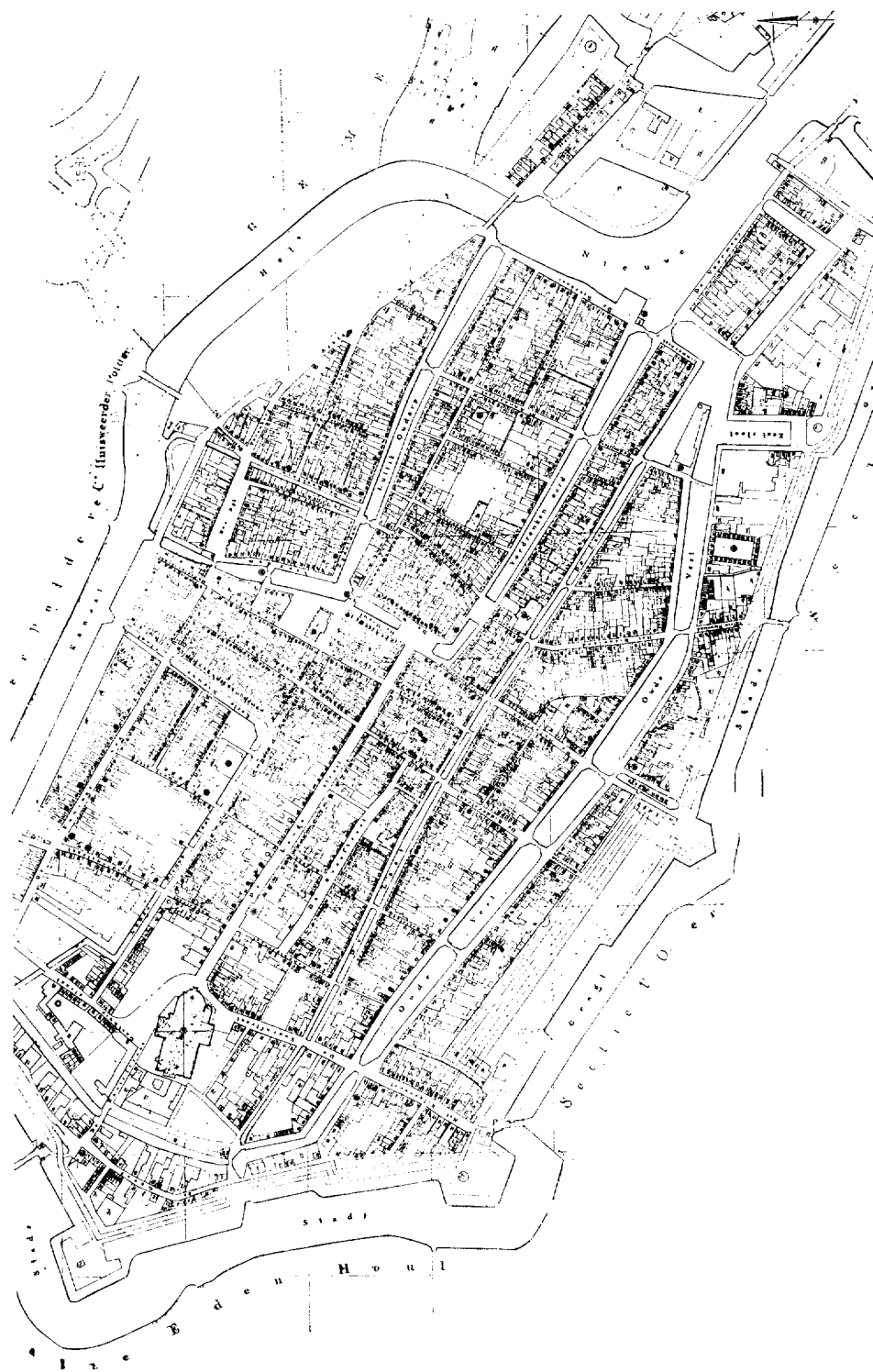
ring van het hart van de city bereikt kunnen worden. Men is echter volslagen op de verkeerde weg als men deze pleinruimten, die voor de voetganger redelijke afmetingen hebben, openbreekt en bestemt tot een niet al te brede baan voor het verkeer. Wat het hart van het winkelcentrum zou kunnen zijn, ontwikkeld op het grensvlak van het oostelijk en westelijk stadsdeel en de beide tot een geheel verenigend, maakt nu plaats voor een deze beide helften scheidende verkeersstroom. In de gevallen waarin gedempte grachten inderdaad verkeerswegen zijn geworden, is gebleken hoe snel de overigens nog goede bebouwing door verzakking ten gronde ging. Een modern voorbeeld van een uitgebreid winkelcentrum voor voetgangers is de Lijnbaan te Rotterdam, die als enclave in een stramien van grote wegen is ingepast, goed van alle zijden bereikbaar, doch op zichzelf zoveel mogelijk afgesloten van het verkeer. De Rotterdamse Lijnbaan zal in haar voltooide vorm afmetingen bezitten die vrijwel gelijk zijn aan die van de Alkmaarse binnenstad. Een dergelijk levend centrum van winkels is evengoed denkbaar in een bestaande stadskern als in een nieuw daarvoor gebouwde omgeving. Een bestaande binnenstad heeft boven een nieuw centrum het voordeel, dat zij in de toekomst meer aanpassingsmogelijkheden zal bieden en grotere mogelijkheden zal bezitten om zich met haar tijd mee te blijven ontwikkelen. Anderzijds echter heeft de bestaande stad, vooral indien zij een historische kern heeft, nog de aantrekkelijkheid een boeiende en fraaie achtergrond te bezitten. Voor culturele uitingen is een dergelijke omgeving van vitaal belang. De betekenis van het stadsschoon voor het winkelcentrum wordt echter maar al te vaak onderschat. Voor één categorie van bezoekers is het belang van de omgeving echter evident, namelijk voor de binnen- en buitenlandse toeristen. Voor deze bezoekers zijn het stadsbeeld, de sfeer en de entourage primair, de te koop aangeboden artikelen secundair.

De laatste jaren heeft het vreemdelingenverkeer de neiging zich te concentreren op enkele internationaal bekende hoogtepunten. De Alkmaarse Waag en omgeving is zo'n hoogtepunt, maar deze bekendheid kan het snel verliezen. Het is zeer de vraag of het hier geboden schouwspel niet alle aantrekkelijkheid voor de bezoekers zal verliezen als de boeiende achtergrond van deze zeldzaam gave Hollandse waterstad verloren is gegaan. Waarschijnlijk beseft ieder buiten Alkmaar sterker dan de bewoners hoezeer het

beeld van deze stad uniek is geworden. Er zijn weinig steden in Nederland, die een zo fraai aangelegd grachtenstelsel hebben als het Alkmaarse, waar juist op de knooppunten van deze grachten zich pleinen ontwikkeld hebben en boeiende monumenten staan. De grachten van Delft, Leiden en Amsterdam tonen een aaneenrijging van fraaie huizen; Alkmaar echter is door de combinatie van water, pleinen en monumenten een levendiger geheel. Ook zijn de Alkmaarse grachten merkwaardig door hun lage kademuren en de vele houten ophaalbruggen, die hier bewaard zijn gebleven en die in het stadsgeheel een heel andere functie vervullen dan de stenen boogbruggen in de andere oude Nederlandse steden. Het vervangen van deze sfeervolle achtergrond door het normaliserend plaveisel van de moderne verkeerswegen zal de stad voor de bezoeker haar waarde geheel doen verliezen.

Hierbij dient men tevens te bedenken, dat het geenszins zo is als in de toelichting wordt voorgesteld, dat het dempen van de grachten zich slechts afspeelt tussen de huizenrijen en van ondergeschikte betekenis is voor het schilderachtige aspect van de stad. Indien de grachten vervangen worden door verkeersbanen is de bebouwing naar verhouding te laag geworden. Tevens zal het drukke verkeer een ongunstige invloed uitoefenen op de toestand der funderingen, waardoor binnen korte tijd vele huizen aan afbraak en vernieuwing toe zullen zijn. De toestand van de oude huizen in vele Nederlandse binnensteden is er een bewijs voor, dat de funderingen ervan niet bestand zijn tegen de invloed van het zware moderne verkeer. In dit opzicht leiden de dempingen, die in de toelichting worden voorgesteld als wijzigingen binnen de straatwanden, welke ook in het verleden veelvuldig plaats vonden, in de huidige tijd onvermijdelijk tot een algehele ondergang van de historische bebouwing. Zij doen uiteindelijk meer schade dan doorbraken.

Bovendien heeft het onder die omstandigheden geen zin meer historische gevels door restauratie te behouden. Het restaureren van oude woonhuizen zal in de toekomst alleen op die plaatsen kunnen geschieden, waar een groter geheel aanwezig is dat architectonische waarde heeft. Het woonhuis is vrijwel nimmer van zoveel belang, dat het als een monument op zichzelf is te beschouwen. Indien men het restaureert, is het als onderdeel van een belangrijk stadsbeeld. Uit dien hoofde komt ons het voorgestelde verplaatsen van gevels naar een museumhof voor als iets on-

Afb. 1. Alkmaar in het begin van de 19de eeuw.

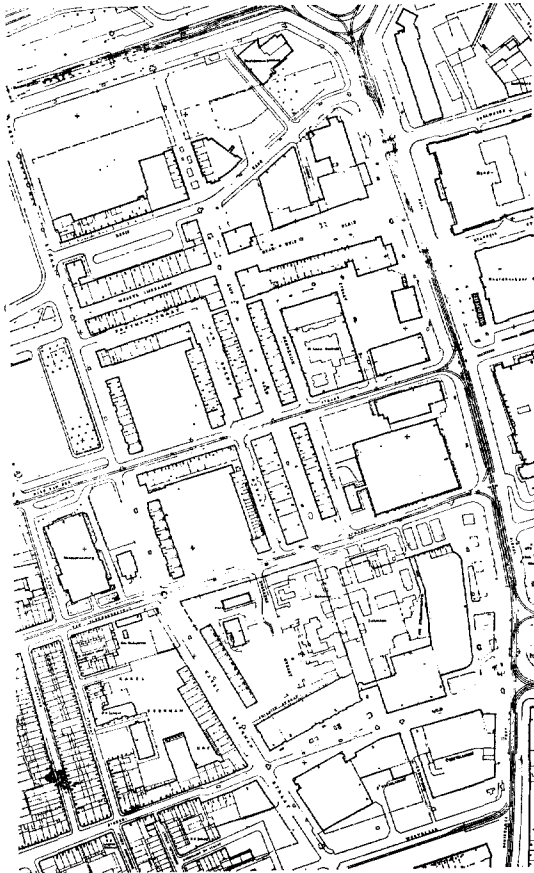
waardigs, dat ons vertrouwen in de ernst, waarmee dit plan is opgezet, niet verhoogt.

De transformatie van de binnenstad, welke door de demping wordt ingeleid, zal in de toekomst een stadsbeeld doen ontstaan, dat in geen enkel opzicht meer karakteristiek voor Alkmaar is te noemen. Indien men echter deze waardevolle historische omgeving vernietigt, dan kan men niet veronderstellen dat de nu reeds kunstmatig in het leven gehouden kaasmarkt een lang leven beschoren zal zijn. Men dient zich als consequentie van dit plan duidelijk te realiseren dat het element van het vreemdelingenbezoek aan Alkmaar verloren zal gaan. Het ontbreken van dit toeristenelement zal ook aan de levendigheid en kleurrijkheid van de Alkmaarse City in het algemeen afbreuk doen en het stadsbeeld saaier maken. Men zou er eerder naar dienen te streven door verbetering van de stad deze nog steeds aangroeiende verkeersstroom voor Alkmaar productiever te maken dan om ze te liquideren.

Het boeiende beeld van de historische stad is niet alleen van belang als achtergrond van het winkel- en cultureel centrum, dat Alkmaar in de toekomst hoopt te zijn, doch heeft tevens voor een belangrijke recreatieve waarde voor de inwoners. Voor het openbaar groen en het verzorgde aspect van de wegen getroost men zich vele offers en men erkent dat men aan dit natuurlijk element in de huidige, steeds groter wordende stad een toenemende behoefte heeft. Voor velen heeft een oude stad, die zozeer verschilt van onze huidige woonwijken, een niet te onderschatten recreatieve betekenis.

Tevens is het water in de huidige stad van belang door de verfrissende werking, die ervan kan uitgaan als het goed onderhouden wordt. Het vangt een groot deel van het stof, waaraan de moderne straatvlakten zo rijk zijn, op, zodat in onze tijd de grachten weer een factor van hygiënische betekenis kunnen worden. De faam van de Hollandse zindelijkheid is voor het grootste deel aan de waterstad te danken.

Het water heeft in de oude steden nog wel degelijk een functie als men beseft dat het recreatieve en esthetische verlangen van de moderne mens een reële behoefte is, waarvan de bevrediging de commerciële belangen in engere zin niet in de weg staat, eerder slechts stimuleert. Het water is in de stad een element op zichzelf, dat aan het stadsbeeld een verrijking geeft, die het op geen enkele andere wijze kan verkrijgen; een verrijking, die op de achtergrond toch meespeelt in het verlangen om een bepaal-

A/b. 2. Rotterdam lijnbaan.

de stad te bezoeken en die zowel door de winkels en door de inwoners als door de toeristen bewust of onbewust ondergaan wordt. Door het geheel uitbannen van dit element in de binnenstad en het ontkennen van de zin hiervan in de moderne City, betekent dit plan een grote aanslag op de gezonde ontwikkeling van de Alkmaarse binnenstad.

Er is geen weldenkend mens, die meent dat het veranderen van de Haagse Hofvijver in een parkeerterrein of het openbreken van de Delftse Markt tot een verkeersbaan voor deze steden economische voordelen zou opleveren, evenmin als iemand ertoe geneigd is om op het Amsterdamse Damrak een autobusstation te gaan aanleggen. In de grote steden zijn zowel waterpartijen als kleinere pleinen voor de voetgangers aantrekkelijke elementen, die het bezoek aan de stad eerder stimuleren dan afremmen. Het is daarom te verwachten dat het uitbannen van het water en het herscheppen van voetgangersplei-

nen in verkeerswegen de ontwikkeling van de Alkmaarse binnenstad in vele opzichten zal schaden.

Het bestuur van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond,

(w.g. M. D. OZINGA, *voorzitter*
(w.g.) VAN DER MARK, *secretaris*)

Toelichting bij de afbeeldingen.

Het oudste kadastrale plan van Alkmaar uit het begin van de 19de eeuw geeft de gehele toenmalige stad weer. Op een klein door wallen omgeven en door grachten doorsneden stuk grond vindt het gehele kleincellige stedelijke organisme een plaats. Er waren nog geen buitenwijken. Voor het huidige Alkmaar is dit stadsdeel slechts de binnenstad waaraan veel functies zijn onttrokken door het ontstaan van buitenwijken. Hoewel er zeker schaalvergroting heeft plaatsgevonden, o.a. door het dempen van enkele grachten en het bouwen van winkelpanden, zijn de fraaiste stukken van deze stad tot op

heden bewaard gebleven. Dit stadsdeel kan echter niet voortbestaan als het niet een functie in stad en streek vervult. Gelukkig heeft de Alkmaarse binnenstad een goed ontwikkelde winkelstand, die zich hier in de toekomst verder kan ontplooien. Dat een hoofdzakelijk voor de voetganger toegankelijk winkelcentrum ook in de moderne stad zijn betekenis heeft, bewijst de Rotterdamse Lijnbaan, die wij hier op gelijke schaal afbeelden. Interessant is hierbij op te merken dat de royaal aangelegde stukken van een oude stad altijd nog zo veel kleiner zijn dan de „meer intieme hoekjes” van de nieuwe. We moeten de grootte en daarmee de problemen van de oude binnenstad vooral niet overschatten. Voor hen, die een onverwoestbaar geloof in de schaalvergroting van deze tijd hebben, zij opgemerkt, dat men een groot deel van de binnenstad als één winkelcentrum, een collectief warenhuis kan opvatten, waarin de straten geworden zijn tot passages voor de winkelende voetgangers.

SUMMARY

A PROJECT FOR THE RE-PLANNING OF THE OLD CENTRE OF ALKMAAR

The petition, addressed to the municipal corporation of Alkmaar by the board of the „Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond” raises objections to a number of proposed alterations. The re-planning scheme for the old town centre comprises such alterations as the clearing of blocks of buildings and the filling up of canals.

The idea of surrounding the old centre by a circular road and making it accessible via a number of approaches meets with the approval of the board.

However, to cut the comparatively small centre into two by allowing a road to run through it,

would on no account be a warrantable measure. The busy traffic passing through the centre would endanger the organism of the town by dividing the shopping centre into two parts.

A comparison with a modern shopping centre for pedestrians as exemplified by the Lijnbaan at Rotterdam proves that a town centre like the old core of Alkmaar would be capable of functioning well in a modern town, provided that the traffic approaches it without passing through it. By removing the traffic artery, that runs through it, it will be possible to maintain the canals of Alkmaar and thus to preserve the old Dutch town which has acquired international fame.

GEDRUKT BIJ E. J. BRILL, LEIDEN

BULLETTIN

van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond

INHOUD

	KOL.
Het Oost-Indisch huis te Amsterdam	197
<i>Ir. R. Meischke</i>	
De restauratie van het grafmonument voor Engelbert II van Nassau te Breda	219
<i>J. A. L. Bom</i>	

ZESDE SERIE

UITGEGEVEN DOOR DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
BULL. K.N.O.B. 6de SERIE JRG. 11, AFL. 5 (+ NIEUWS-BULL. AFL. 11) DEN HAAG, 15 NOV. 1958

KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 Januari 1899

BESCHERMVROUWE: H.M. Koningin Juliana

BESTUUR: Prof. dr. M. D. Ozinga, *Voorzitter*; mr. P. J. van der Mark, *Secretaris*; mr. G. J. Wit, *Penningmeester*; dr. H. Gerson, dr. P. Glazema, R. C. Hekker, mej. dr. M. E. Houtzager, ir. R. Meischke, Th. H. Lunsingh Scheurleer, mr. A. P. van Schilfgaarde, ir. C. L. Temminck Groll, prof. dr. J. J. M. Timmers.

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken de Oudheidkundige Bond betreffende te zenden aan de Bonds-Secretaris, mr. P. J. van der Mark, p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag. Het adres van de Penningmeester is: Blaak 10, Rotterdam. Het nummer der Postgirorekening van de Bond is 140380 te Rotterdam.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden f 15.—; voor Verenigingen f 25.—; voor Studenten-leden f 5.—.

BULLETIN VAN DE K.N.O.B.

waarin opgenomen *Nieuwsbulletin*, orgaan van de Vereniging „De Museumdag”.

REDACTIE: Hoofdredacteur: J. J. F. W. van Agt; *Voor de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond:* prof. dr. A. W. Byvanck, *Voorzitter*; N. E. H. J. J. Zon, *Secretaris*; prof. dr. H. Brunsting, dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, dr. R. van Luttervelt, ir. R. Meischke, prof. dr. M. D. Ozinga, prof. dr. H. van de Waal; *Voor de voorl. Monumentenraad:* Afd. I, *Oudheidk. Bodemonderzoek:* J. G. N. Renaud; Afd. II, *Monumentenzorg:* mr. R. Hotke; Afd. III, *Musea:* D. F. Lunsingh Scheurleer; *Voor „De Museumdag”:* dr. H. C. Blöte.

Het Bulletin van de K.N.O.B. verschijnt 5 maal per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beiden worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van „De Museumdag”. *Bijdragen worden gebonoreerd met f 10.— per pagina tekst.*

ADRESSEN:

Hoofdredacteur: Rijksd. v. d. Mon.zorg, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag Tel. 01700-614291.
Redactie-Secretaris: Rijswijkseweg 141, Den Haag. Tel. 01700-986739 (in bureautijden Tel. 01700-180957).

Voorlopige monumentenraad:

Afd. I. Oudheidkundig Bodemonderzoek, Kleine Haag 2, Amersfoort. Tel. 03490-4480.

Afd. II. Monumentenzorg, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag. Tel. 01700-614291.

Afd. III. Musea: Kazernestraat 3, Den Haag. Tel. 01700-111436.

Museumdag: Raamsteeg 2a, Leiden. Tel. 01710-30641.

HET OOST-INDISCH HUIS TE AMSTERDAM

DOOR

IR. R. MEISCHKE

Het Amsterdamse kantoor van de Verenigde Oost-Indische Compagnie is een complex van gebouwen, dat op de hoek van de Hoogstraat en de Kloveniersburgwal uit het oorspronkelijke stedelijke arsenaal of Bushuis in een drietal uitbreidingen gegroeid is op een terrein, dat vroeger werd ingenomen door het St. Paulusklooster. Het gebouw was bezit van de stad en werd aan de compagnie verhuurd; in 1720 werd het aan de compagnie verkocht. Sinds de opheffing van deze maatschappij in 1797 is het gebouw in het bezit van het Rijk.

Het oudste deel van het complex werd gevormd door het, in het midden van de 16de eeuw, opgerichte stedelijke wapenmagazijn of Bushuis. Dit gedeelte werd bij de ingrijpende verbouwing van het O.I. huis in 1891 geheel vernieuwd. Na dit Bushuis volgde in ouderdom een tweetal uitbreidingen aan een nieuw gevormde binnenplaats aan de westzijde van het oudste gebouw, waarna ten slotte het complex aan de zijde van de Hoogstraat voor een derde maal werd uitgebreid. Deze uitbreidingen zijn, hoewel in verminkte toestand, nog grotendeels aanwezig.

Het Bushuis.

Het bouwen van dit stedelijk arsenaal kunnen wij door verschillende Vroedschapsresoluties en de aantekeningen uit het Groot Memoriaal goed volgen. Op 17 oktober 1550 besloten de Burgemeesters het Bushuis, — dat men wilde bouwen op het erf langs de vest, dat men in „voertyden” van het Paulusbroederklooster had gekocht¹ en dat 215 voet lang was —, niet meer dan 200 voet lang te maken. Tevens werd besloten om een aangrenzend erf aan de Hoogstraat, dat door de Huiszittenmeesters gekocht was van het Paulusbroederklooster, in „nakoop” te nemen. De Huiszittenmeesters hadden het terrein gekocht om er een turfpakhuis te bouwen; zij kregen ter compensatie een terrein aan de O.Z. Voorburgwal, waar zij in 1551 het pakhuis bouwden, dat nu

nog grotendeels intact is. Deze beide erven waren voor het bushuis nog niet voldoende. Op 10 december 1550 kocht de stad er nog een strook ter breedte van een roede bij, welke strook grensde aan het terrein van het zuidelijker gelegen St. Ursulaklooster.

Van belang zijn de daarbij vermelde bepalingen:

„...mit zulcke voerwaerden als begrepen staen in de coop vant voersz. erve vant boshuys bij de voorsz. convente dese stede quijtgesconden, welverstaende dat men beneden int nederste viercant gheen veijnsteren noch glaesen an de westzijde zall moegen maicken dan acht roede voeten vuytter vluer vant voorsz. bushuys hoech ende deselve van binnen opgaende, oick daer inne gestelt zullen werdden goede vaste ijseren roeden voert inne climmen oft vuytclimmen duer dezelve veijnsteren...”²

Men moet snel na de aankoop van de grond met het bouwen van het Bushuis begonnen zijn, want reeds op 25 maart 1551 werd besloten dat men het „onder handen wesende” gebouw niet hoger zou maken dan één vierkant (d.i. verdieping). Op 17 oktober 1552 stelde men de voltooiing van het Bushuis, dat twee vierkanten hoog moest worden, nog enige tijd uit; het hout dat men ervoor gekocht had werd opgeslagen en afgedekt om het droog te houden. Eerst op 16 september 1554 besluiten de burgemeester het bushuis te voltooiën. Men vraagt zich af of men het werk zal voortzetten, zoals men er mee begonnen is, „ofte dat men tselve zal maicken mit stant vincken”. Dit laatste wordt gekozen omdat het gebouw er sterker door zal worden, daar men van plan is om het gebouw in tijd van nood te gebruiken als opslagplaats voor koren.

Het gebouw, dat ons alleen bekend is uit foto's en tekeningen (afb. 1, 3 en 4) was een pakhuis van ± 15 m breed en ± 60 m lang. Uit een midden-19de eeuwse doorsnedetekening, die bewaard bleef, blijkt dat de benedenruimte onder de balklaag ± 4 m hoog was en niet onderkelderd. De balken die van buitenmuur tot buitenmuur liepen, werden ondersteund door een balk

¹ J. ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam*, Amsterdam 1879-1893, V, blz. 225 vermeldt als jaar van aankoop 1547.

² Mededeling dr. L. Jansen.

in de lengterichting van het gebouw op een rij standvinken. De verdieping was 2.80 m hoog en zou volgens de beschrijving bedoeld zijn voor korenberging. Boven de verdieping was een brede kap, opgebouwd uit twee jukken en van boven afgedekt met een loden plat. Deze vorm werd waarschijnlijk gekozen omdat een steile kap over het gebouw te hoog en te zwaar zou worden en omdat twee daken met een zakgoot in het midden voor een pakhuis van deze lengte onpraktisch zou zijn. Wij hebben hier echter te maken met een soort mansarde kap; het oudste voorbeeld in ons land van dit type.

De lange zijgevel kwam uit op de smalle straat achter de stadsmuur. Er waren hier, blijkens de bogen in het muurwerk op de beganegrond, slechts weinig vensters; in de bovenverdieping bevond zich een groter aantal (afd. 1 en 3). Waarschijnlijk heeft het gebouw in zijn oudste vorm aan deze zijde geen toegangsdeur gehad.

In tegenstelling tot deze sobere zijgevel waren de voor- en achtergevels rijker versierd. In de gevel aan de Hoogstraat (afb. 2 en 6) gaven twee grote poorten toegang tot het wapenmagazijn. Daarboven zien wij op de verdieping en op de twee zolders telkens een reeks van vier ramen geplaatst met natuurstenen kruiskozijnen. Deze raamplaatsing toont een zekere monotonie. Opmerkelijk is dat men hier geen hijsluiken en balken aantreft. Slechts in het hoekpenant van de linkerzijde treffen wij een kleine deur aan met een hijsblok erboven. Waarschijnlijk heeft men binnen het gebouw nog een hijsinstallatie gehad. Wagenaar vermeldt dat de koopwaar, die op de zolders werd opgeslagen, door de poort in de Hoogstraat werd aan- en afgevoerd³.

Uit architectonisch oogpunt is van deze gevel het meest opmerkelijk de bekroning, die gevormd wordt door een grillige lijn, samengesteld uit verschillende voluten. Op de eerste zolder ziet men C-vormige afdeklijsten, daarboven hebben de lijsten de vorm van een ojief, terwijl zij in de top een holle en bolle contour vertonen. Ook de achtergevel, waarvan wij overigens weinig weten, had een dergelijke vorm.

Het is waarschijnlijk dat deze gevel tot stand is gekomen met de voltooiing van het Bushuis in 1555. De stenen kruisvensters met de bogen er boven, waarin de baksteen afgewisseld is met natuursteenblokjes en de doorlopende horizontale waterlijsten passen heel goed in deze tijd en

komen ook voor aan het gelijktijdig opgetrokken turfpakhuis van de Huiszittenmeesters aan de O.Z. Voorburgwal. De grillige contouren, — een eerste stadium van het latere rolwerk —, vinden wij in vrijwel gelijke vorm te Amsterdam aan het hoekhuis van het Damrak en de kade langs het Y (1558) en aan het in 1560 op de Nieuwe Brug gebouwde Paalhuis. Voorbeelden buiten Amsterdam zijn het huis van Jan van Rossum te Zaltbommel van $\pm$ 1540, dat wij, evenals de juistgenoemde voorbeelden, slechts kennen uit afbeeldingen. Enigszins apart staat het huis aan de markt te Culemborg, dat van 1548 dateert. Meer betrouwbaar vergelijkingsmateriaal vormen de binnengevels van de Noorderhavenpoort te Zierikzee (1559) en de topgevels van de Waag te Enkhuizen uit hetzelfde jaar. De gevel van het Bushuis was een belangrijk voorbeeld en de enige te Amsterdam van de groep midden 16de eeuwse „rolwerk”-gevels, die het tijdperk van de fotografie nog gehaald heeft.

Op de kaart van Pieter Bast uit 1597 vinden wij het Bushuis met zijn platte dak reeds afgebeeld, terwijl het ook voorkomt op de oudste afbeelding van het Oost-Indisch Huis van Claes Janz. Visscher.

Op deze gravure staat bij het nieuwe gebouw geschreven dat het in 1606 gebouwd werd, terwijl er in de nauwkeurige afbeelding van de gevel van het bushuis staat „het oude boshuys”, „factum 1555”⁴. Wij kunnen hierdoor wel uitsluiten dat deze gevel aan de Hoogstraat vernieuwd zou zijn toen het gebouw in het begin der 17de eeuw aan de V.O.C. in gebruik werd gegeven. Het tweede tuighuis, dat de stad in 1606 deed bouwen en dat in hoofdopzet sterk aan het eerste herinnert, moet niet beschouwd worden als een tijdgenoot, doch als een navolging van deze gevel. Het gebruik van houten kruiskozijnen, het ontbreken van de natuurstenen waterlijsten en vooral het veel rijkere rolwerk, maken duidelijk dat het tijdsverschil tussen deze gebouwen groot is.

Het oude Bushuis is waarschijnlijk nooit geheel gebruikt voor het doel, waarvoor het gebouwd is. De bovenverdieping zal meestal onbenut zijn gebleven, zodat zij bij de pestepidemie van 1558 als hospitaal kon fungeren. Toen de pas opgerichte V.O.C. in 1603 pakhuis- en kantoorruimte zocht, was dit gebouw hiervoor aangewezen. Doordat men in dat jaar de oude stadsmuur langs de Kloveniersburgwal was gaan

³ J. Wagenaar, *Amsterdam in zijne opkomst*, Amsterdam 1760-1788.

⁴ Afb. *Bull. N.O.B.*, 3de S. 8 (1928), blz. 29.

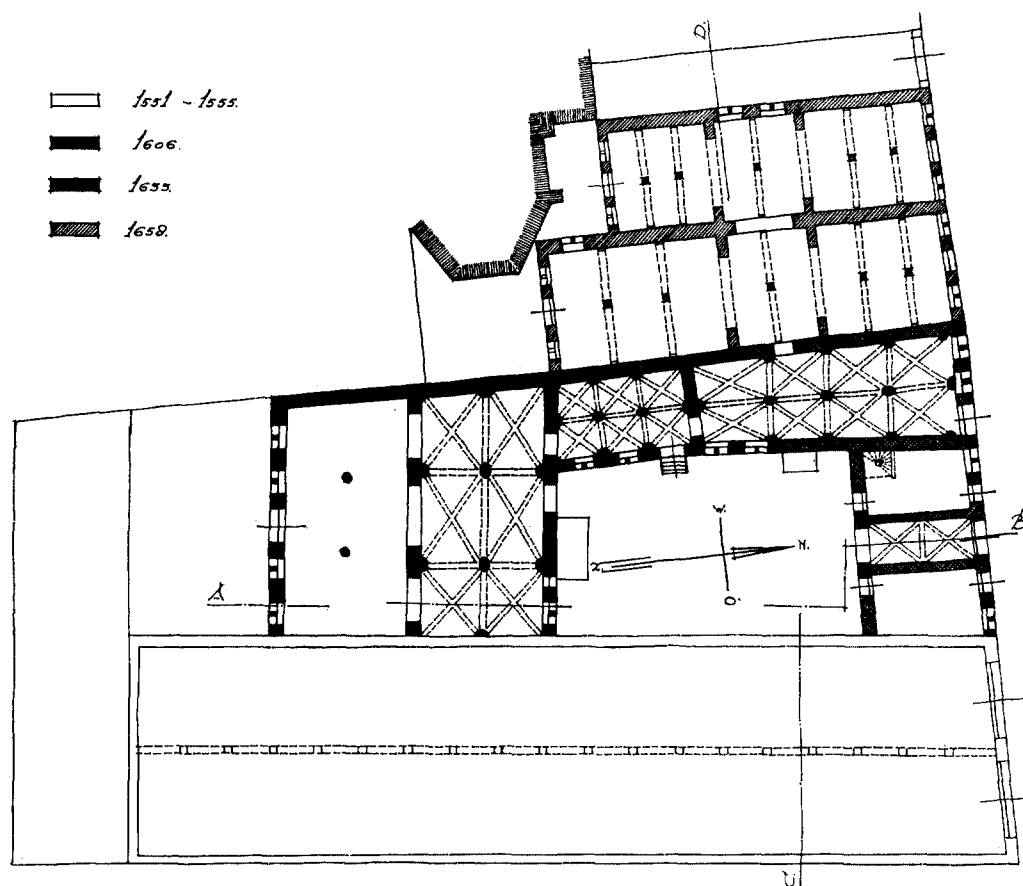

Fig. 1. Reconstructie kelderplan; schaal 1 : 500.

slopen, konden de schepen nu langs het gebouw komen en werd het als pakhuis bruikbaar. Op de bovenverdieping werden de handelswaren opgeslagen en zullen ook de kantoren een plaats hebben gevonden. De benedenruimte bleef aan de zijde van de Hoogstraat in gebruik als bushuis en werd aan de achterzijde langs de Kloveniersburgwal bestemd als slachthuis van de Compagnie.

Door de stadsuitbreidingen was het oude Bushuis te ver van de vestingwal af komen te liggen. Men ging er toe over op het meer centraal gelegen punt van de Voetboogdoelen aan het Singel een tweede tuighuis te bouwen, dat in 1606 voltooid werd en waardoor de Compagnie het eerste in zijn geheel kon huren. Hiermee was echter niet aan de ruimtebehoefte van deze snel groeiende onderneming voldaan en bleef er een tekort aan ontvangst- en administratieruimte. Reeds in 1604 kocht de stad opnieuw terrein aan

de westzijde van het bushuis, nu van het St. Jorishof, dat het Paulusbroederklooster was opgevolgd, met de bedoeling het O.I.-huis naar deze kant uit te breiden. In 1605 kwam deze uitbreiding inderdaad tot stand. De nieuwe vleugel diende „om aldaer hare ordinari vergaderinge, comptoir ende andersins” . . . te mogen houden⁵.

De eerste uitbreiding van het Oost-Indisch Huis.

Het nieuwe hoofdgebouw werd opgetrokken aan de westzijde van het vroegere Bushuis en lag aan een binnenplaats achter de huizen van de Hoogstraat. Dit plein was toegankelijk door een poort naast het Bushuis, die wij reeds op de kaart van Bast van 1597 zien afgebeeld.

Het nieuwe gebouw was geheel onderkelderd en bestond uit een begane grond en verdieping,

⁵ J. C. Overvoorde, *Bull. N.O.B.*, 3de S. 8 (1928), blz. 20.

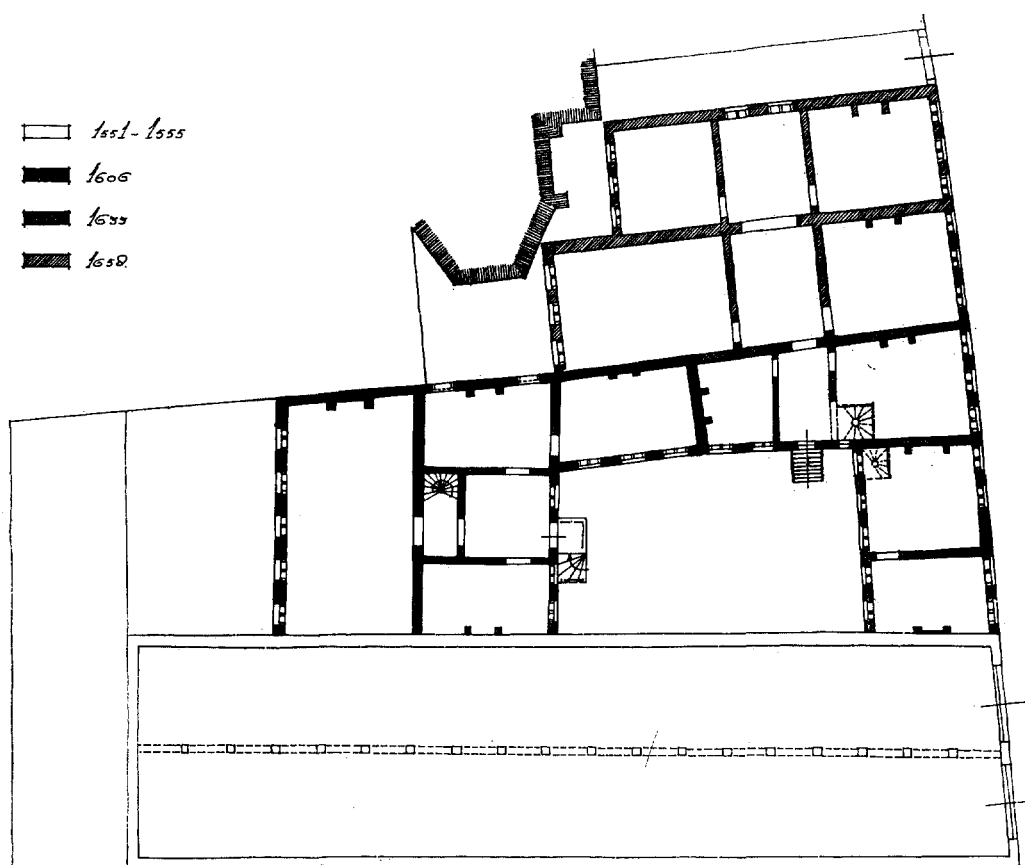

Fig. 2. Reconstructie van de begane grond; schaal 1 : 500.

waarboven een kap geplaatst was, die uit twee jukken was opgebouwd. Ook bij deze brede kap was een zakgoot in het midden vermeden en had men het bovenste plat afgedekt met lood. Inwendig bezat de nieuwe vleugel aan de zijde van het voorplein een voorhuis met twee zijvertrekken; daarachter lag de grote zaal. Aan de rechterkant van de voorgevel was een smalle vooruit-springende vleugel, die eveneens onderkelderd was en waarin zich twee vertrekken boven elkaar bevonden. Deze vleugel was afgedekt door een wolfsdak.

Wij kennen de oudste vorm van dit gebouw uit de reeds genoemde gravure van Claes Janzn. Visscher en uit de kaart van Amsterdam van Balthasar Floris uit 1625. Het bestaande gebouw toont in allerlei onderdelen dat deze afbeeldingen en ook de daar weergegeven dakvormen de oorspronkelijke waren. Door de vele verbouwingen en vernieuwingen, die vooral het inwendige van dit gedeelte in de loop der tijden heeft on-

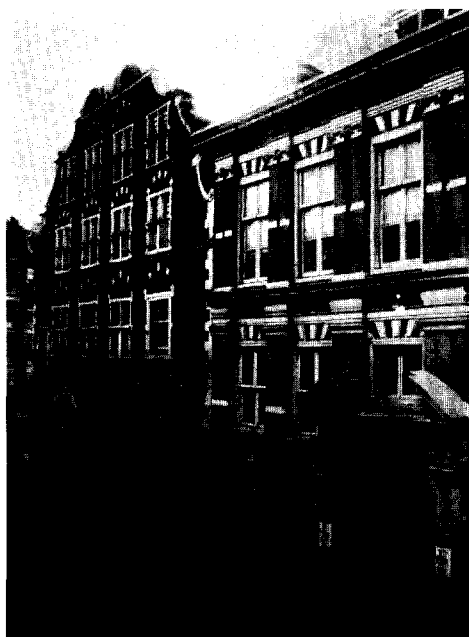
dergaan, kan men van de oorspronkelijke indeling weinig terugvinden.

De kelderruimten werden nog het minst gewijzigd. Onder de voorzijde van het gebouw en ook onder de zijvleugel vinden wij nog de oorspronkelijke kelders, waarvan de fraaie gewelven intact bleven. Door deuren waren deze kelders, die voor opslag gediend zullen hebben, van het binnenplein af, toegankelijk. De achterste kelder onder de grote zaal bezat een houten balklaag, gesteund door een onderslagbalk, die op zijn beurt gedragen werd door een tweetal zandstenen kolommetjes van zeer fraaie detaillering, waarvan er slechts één bewaard is gebleven. Doordat de houten balklaag door een ijzeren is vervangen, zijn er geen aanwijzingen over de oorspronkelijke indeling van deze kelderruimte meer terug te vinden. Deze achterste kelder was waarschijnlijk door boogopeningen in de tussenmuur verbonden met de voorkelder. Een poort in het midden van de achtergevel gaf toegang tot de achterplaats.

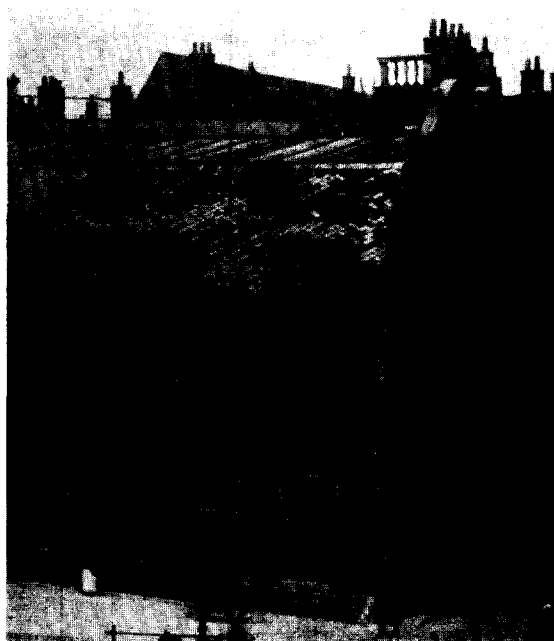
HET OOST-INDISCH HUIS TE AMSTERDAM

Afb. 1. Kloveniersburgwal van de Bushuissluis naar het z. Rechts de lange gevel van het voormalige Sadsbushuis, die oorspronkelijk schuil ging achter de stadsmuur en die eerst later van vensters werd voorzien.
(Gravure door Adolf van der Laan. Amsterdam, Gem. Archiefdienst.)

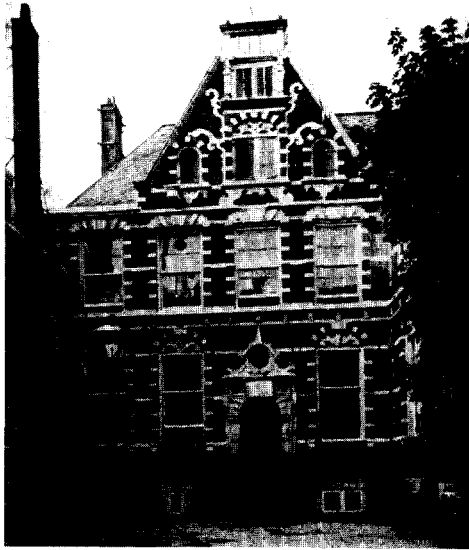

Afb. 2. Voormalig Bushuis voor afbraak in 1890. Voorzijde aan de Hoogstraat.

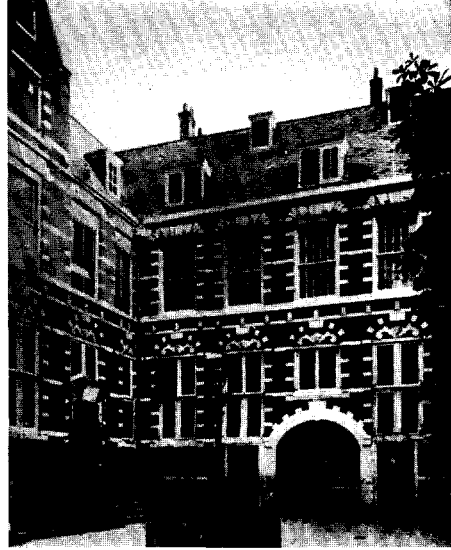

Afb. 3. Voormalig Bushuis voor afbraak in 1890. Gezien uit het o.

HET OOST-INDISCH HUIS TE AMSTERDAM

Afb. 4. Binnenplaatsgevel van de vleugel uit 1606, voor de restauratie van 1891

Afb. 5. Binnenplaatsgevel van de uitbreiding van 1633, voor de restauratie van 1891.

Afb. 6. Het complex van het Oostindische Compagnie-huis aan de Hoogstraat naar een 18de eeuwse gravure.
(Amsterdam, Gem. Archiefdienst)

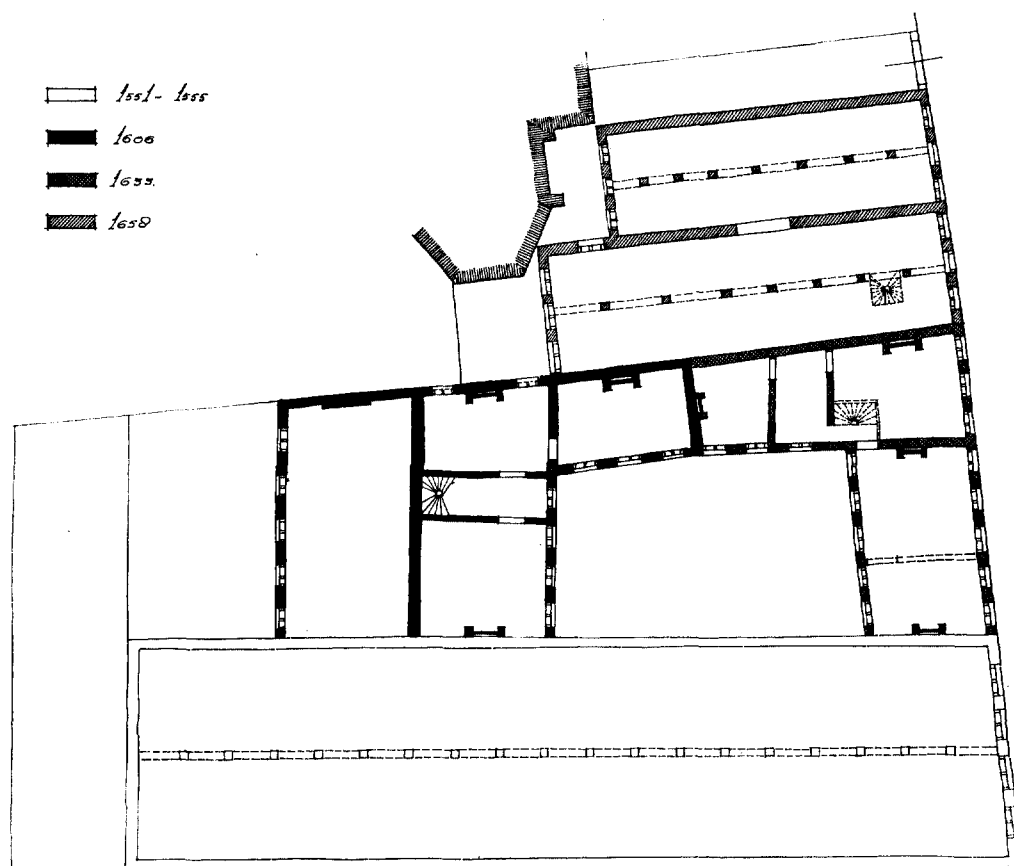

Fig. 3. Reconstructie van de verdieping; schaal 1 : 500.

De ruimten op de begane grond waren bereikbaar via een stoep, die naar de oudste afbeeldingen te oordelen, bestond uit een bordes met aan de linkerzijde een kwart trap; mogelijk was rechts de ingang naar de kelder. Door een fraai omlijste poort kwam men in het voorhuis, dat waarschijnlijk minder diep was dan de zijkamers. Er achter zal een smalle ruimte geweest zijn, waarin zich rechts de trap bevonden moet hebben. De resten van een plafond in het voorhuis van $\pm$ 1800 tonen aan dat deze ruimte reeds toen minder diep was dan de zijkamers, terwijl de plaats van de trap op de zolders is terug te vinden. Het bovenste deel van deze trap, lopende van de eerste naar de tweede zolder, is nog aanwezig. Daar kunnen wij met zekerheid constateren dat zij van de verdieping naar de eerste zolder vroeger ook op dit punt gelopen moet hebben. Het is dus zeer aannemelijk dat deze trap van onder tot boven door het gebouw liep. Links van het voorhuis was een zijvertrek

met twee vensters aan de binnenplaats en een schoorsteen. Het is mogelijk dat wij hier te maken hebben met de oude Rekenkamer, waar het gevolg van Prins Willem V moest wachten, terwijl de stadhouder in de grote zaal vertoefde⁶. Aan de rechterzijde kan zich ook een van het voorhuis afgescheiden vertrek bevonden hebben. Het is niet vast te stellen op welke wijze dit licht ontving. Aan de kant van de binnenplaats was hier de zijvleugel aangebouwd; aan de westkant, waar het aan het erf van het St. Jorishof grensde, was hoogstens gelegenheid voor hoog geplaatste vensters. Dit vertrek kan een soort binnenkamer of keuken geweest zijn, waar een huismeester een overzicht over het gebouw had. Mogelijk ook was hier de apotheek, die diende om de schepen te bevoorraden met geneesmiddelen. In de vooruitspringende vleugel was één vertrek dat drie ramen aan de binnen-

⁶ Bull. N.O.B., 3de S. 8 (1928), blz. 31.

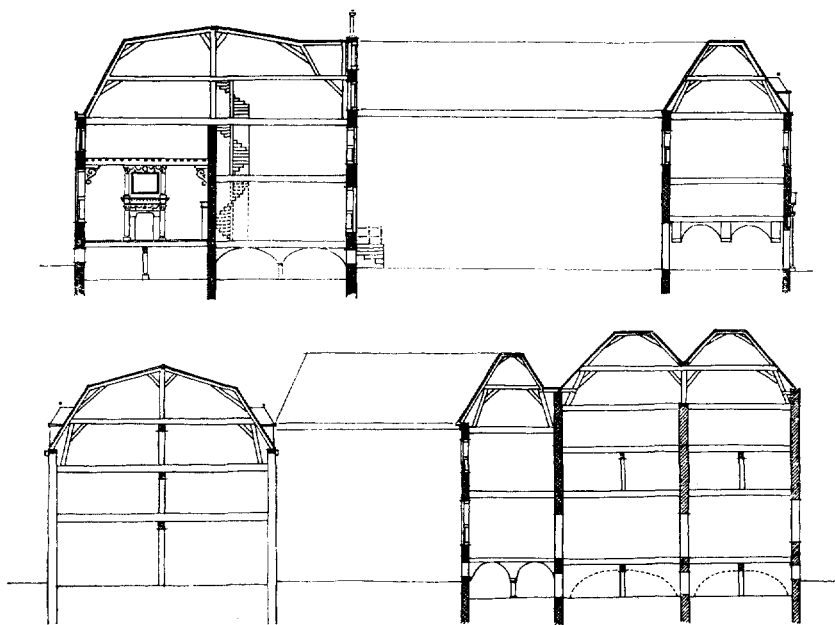

Fig. 4. Reconstructie van de doorsneden; schaal 1 : 500.

Voor het samenstellen van de reconstructie van de plattegrond, zoals deze zich ontwikkeld heeft tot en met de uitbreiding van 1658, is gebruik gemaakt van gegevens welke in het gebouw op te merken zijn, van de verbouwingsplannen van C. H. Peters uit 1890, waaruit de toestand van voor deze verbouwing nog enigszins is af te leiden, en van twee doorsnede-tekeningen uit het midden der 19de eeuw. Deze tekeningen bevinden zich alle in het archief van de Rijksgebouwendienst te Amsterdam. Slechts de schouw van de grote zaal en de stoep voor het hoofdgebouw zijn naar oude prenten weergegeven.

De gevonden indeling is uiteraard globaal. De onderdelen, waarover weinig zekerheid bestaat, zijn gestippeld. De afmetingen van de vertrekken en de plaatsing van de schoorstenen zijn over het algemeen goed terug te vinden, enkele trappen zijn onzeker, terwijl wij van de oorspronkelijke plaatsen van de binnendeuren niets afweten.

plaats bezat en een schoorsteen aan de tegenoverliggende wand.

Achter het voorhuis bevond zich een grote zaal, die waarschijnlijk over de gehele breedte van het gebouw doorliep en die aan de tuinzijde vijf vensters bezat. Deze zaal was 8 m breed, wellicht 16 m lang en 5 m hoog. Aan de westelijke wand stond een grote schoorsteen. Mogelijk was er aan de oostzijde van het gebouw één travee van deze zaal afgenomen zodat hij niet de gehele breedte in beslag nam. Indien dit niet reeds bij de bouw het geval was, dan moeten er kort daarna enige ruimten van afgeschoten zijn, daar de zaal in 1660 werd vergroot met twee vertrekken, die er afgenomen waren ⁷. In de beschrijvingen, van het Oost-Indisch Huis wordt deze zaal steeds genoemd. Hij was met veel uitheemse schilderijen en kunstvoorwerpen gestoffeerd en diende voor de vergadering van de Heren Zeventien. Wagenaar vermeldt, dat er ook

openbare veilingen van de aangevoerde artikelen plaats vonden. Bij een bezoek van Willem V in 1771 aan het huis gaf de tekenaar Fokke de ontvangst in deze zaal weer ⁸. Wij zien daar de schoorsteenmantel van omstreeks 1635, met het nog in het Rijksmuseum bewaard gebleven schilderij van A. Beeckman, een gezicht op Jacatra voorstellende. De zoldering van de grote zaal was blijkens de tekening van moer- en kinderbinten; de moerbalken rustten met hun houten sleutelstukken op natuurstenen kraagstenen. In het huidige gebouw is van dit alles niets meer terug te vinden, aangezien deze gehele balklaag boven de zaal later vervangen is door ijzeren balken, die waarschijnlijk iets lager liggen dan de originele balklaag.

Op de verdieping waren de vertrekken minder zorgvuldig afgewerkt. Hier waren geen moer- en kinderbinten doch zware balken op ongeveer een meter afstand van elkaar. Op deze balken stonden

⁷ Bull. N.O.B., 3de S. 8 (1928), blz. 30.

⁸ Afb. Bull. N.O.B., 3de S. 8 (1928), blz. 33.

de zware dicht bij elkaar geplaatste jukken van de kapconstructie. Aan de voorzijde bevonden zich boven het voorhuis de zijvertrekken en de zijvleugel-kamers van drie meter hoogte, welke waarschijnlijk voor administratieve doeleinden gebruikt werden. Het linker zijvertrek was hier een venster groter en het voorhuis smaller dan beneden. Boven de grote zaal was oorspronkelijk slechts een ruimte van ± 2.20 m hoog, die blijkens de beschrijvingen, die Commelin⁹ en Wagenaar van het gebouw geven, tot wapenkamer gediend moet hebben.

De indeling van deze nieuwe vleugel is zeer merkwaardig. Tot nu toe werd er voor de openbare gebouwen en woonhuizen nog zelden de plattegrond met de dubbele beuk gekozen. Door de verschillen in vloerhoogten e.d. zien wij aan dit gebouw nog duidelijk dat dit type is ontstaan door voor het gebruikelijke éénbeukige lichaam een tweede beuk te bouwen. De achterste beuk met de grote zaal is qua type het oudste; het toevoegen van de beuk met voorhuis en zijvertrekken betekent een verdere ontwikkeling. De verschillen in de beuken, die de ontwikkeling van dit bouwtype verrad, blijft nog lang voorkomen (Oude Zijds Huiszittenshuis te Amsterdam 1654).

De oudste beschrijving van deze nieuwe vleugels is die van Pontanus uit 1614. Hij vermeldt: „Daer is onlanx aen de zijde van den ingancx een plaetse bij gevoecht ende een nieuw huys, verciert met heerlicke salen ende cameren ende andere vertrekken voor de Schrijvers ende de Secretarisen der Compaignie. Daer zijn hier ende daer uutlandsche Schilderijen ende voornemenlick in de groote camer van de Bewinthebbers te sien”¹⁰.

Beter dan over het inwendige zijn wij ingelicht over de gevels van het gebouw. De architectuur van de achtergevel van deze nieuwe vleugel aan welke zijde zich eveneens een binnenplaats bevond, is evenwel door latere bepleistering en verminking geheel verloren gegaan. Hij zal echter zeer eenvoudig geweest zijn. Uit de kapconstructie blijkt dat er aan deze zijde nimmer een topgevel geweest kan zijn.

De rijk bewerkte voorgevel (afb. 4) is echter nog opmerkelijk gaaf gebleven. Het is voor Am-

sterdam een van de oudste openbare gebouwen en geeft een goed voorbeeld van de architectuur uit het begin der 17de eeuw. De compositie van de gevel is aanleiding geweest tot verschillende veronderstellingen¹¹. Men heeft gemeend dat de zijvleugel aan de rechterzijde later is toegevoegd, zodat er hier oorspronkelijk een gevel van vijf vensters met deur en top in de middenas geweest zou zijn. Dit is echter geenszins waar. Uit de kapconstructie blijkt, dat de zijvleugel tegelijk met het hoofdgebouw is opgetrokken. Bovendien zou, indien dit niet zo was, het hoofdgebouw geen vijf, doch zes traveeën breed geweest zijn, waarbij de top ook weer asymmetrisch geplaatst zou zijn.

De plaats van de topgevel houdt verband met die van de deur, die niet in het midden van het gevelgedeelte tussen het bushuis en de zijvleugel geplaatst werd, omdat dan het voorhuis te groot en de linker zijkamer te klein zou worden.

Door de ingrijpende restauratie van 1891 maakt deze gevel een 19de eeuwse indruk, hetgeen aan kleinigheden is toe te schrijven. De huidige kruiskozijnen zijn slechts restauratie-producten, die vroeg 19de eeuwse vensters vervangen hebben. De top, reeds in de 18de eeuw verminkt, werd bij de restauratie ingrijpend hersteld. Naar oude afbeeldingen is hij weer van nieuw rolwerk voorzien. Aan de achterzijde van de top blijkt het metselwerk van het middendeel nog origineel te zijn. De top is bij de restauratie niet geheel vernieuwd, doch slechts aan de voorzijde van nieuwe steen voorzien. Ook van het natuursteenwerk in het middengedeelte is nog veel oorspronkelijk.

Deze top is van een type, dat in Amsterdam weinig meer voorkomt en waarvan wij de detaillering niet goed kennen. Ook de verdere gevelarchitectuur heeft niet veel aanknopingspunten met wat wij elders in de stad zien. Een belangrijk onderdeel als de tympaanvullingen boven de vensters, die uit maskers en rolwerk bestaan, vinden wij veelvuldiger terug te Hoorn en Enkhuizen dan te Amsterdam. Een ander voorbeeld van een dergelijke boogvulling boven het venster was te vinden in de vroegere huizen onder het Zeil, die de stad in 1601 rond de Vismarkt bouwde, en in een tweetal woonhuizen aan de O.Z. Voorburgwal, de nrs. 22 en 57, waarvan het laatste door Hendrick de Keyser ontworpen werd, en het eerste nauw aan zijn stijl verwant is. De

⁹ C. Commelin, *Beschryvinge van Amsterdam*, Amsterdam.

¹⁰ J. I. Pontanus, *Historische Beschrijvinghe der seer wijt beroemde coop-stadt Amsterdam*, Amsterdam 1614.

¹¹ E. Neurdenberg, *Bull. N.O.B.*, 3de S. 8 (1928), blz. 259.

meeste van deze vroegere voorbeelden wijzen naar het stadsfabrieksambt. Het is waarschijnlijk dat dit motief zich van Amsterdam uit verbreid heeft. Ook de balustrade op de topgevel komt bij de stadsgebouwen vaker voor.

Hoewel het aannemelijk is, dat wij de ontwerper van het Oost-Indisch huis moeten zoeken in de Amsterdamse stadsfabriek en het geenszins uitgesloten is dat wij hier met een werk van Hendrick de Keyser te maken hebben, bestaat hierover toch allerm minst zekerheid.

Tweede uitbreiding.

Ongeveer een dertig jaar later, in 1633, werd de kantoorruimte van het „Oost-Indisch Compagnies Binnenhuis” aanzienlijk uitgebreid. De naar voren uitspringende zijvleugel van de eerste uitbreiding werd tot de straat doorgetrokken, terwijl loodrecht daarop, langs de Hoogstraat tot het bushuis een tweede vleugel verrees. Hiertoe werden enkele oude huizen langs de Hoogstraat, die reeds bij de Compagnie in gebruik waren, afgebroken waarna de binnenplaats voltooid werd. Overvoorde meent uit huurverhogingen in 1634 en 1644 te moeten concluderen dat het hier om twee verschillende uitbreidingen gaat¹². Aan het gebouw is echter te constateren dat het hier slechts één uitbreiding betreft, die dan in 1633 plaats gevonden moet hebben. In 1634 konden n.l. de nieuwe vertrekken worden ingedeeld. De ontvangers kregen een plaats aan de straat toegewezen, de rekenmeesters kwamen in het midden, terwijl de boekhouders in de oude ontvangerskamer werden ondergebracht. In het zelfde jaar werd besloten in het kantoor op de verdieping een stenen vloer te leggen en een haardstede te maken.

De loodrecht op de Hoogstraat staande vleugel begint aan de achterzijde smal en wordt naar de straatzijde breder, zodat hij in de voorgevel drie vensters heeft. Onder deze vleugel is een overwelfde kelder, waarvan de gewelven rusten op zandstenen kolommen. Deze kelder was oorspronkelijk slechts toegankelijk door een dubbele deur vanuit de Hoogstraat. De hoofdtoegang tot deze vleugel en daarmee tot de gehele nieuwe uitbreiding lag aan de zijde van de binnenplaats. Hier gaf een eenvoudige deur toegang tot een voorhuis, dat door het smalle raam rechts van deze deur verlicht zal zijn geweest. Links van het voorhuis was een kamer met twee vensters aan

de binnenplaats, rechts een groter vertrek dat met drie vensters op de straat uitzag. De plafonds van deze vertrekken en die van het voorhuis bestonden uit moer- en kinderbinten, waarvan de moerbinten op consoles rustten. Waarschijnlijk herhaalde deze indeling zich boven en was er rechts van het voorhuis een spiltrap.

De vleugel langs de straat, die vijf traveeën telde, was niet onderkelderd. In het midden bevond zich de poort, waarachter een overwelfde gang naar de binnenplaats leidde. Deze poort sneed de beganegrondverdieping in twee delen. Aan weerszijden van de doorgang was een vertrek dat door een deur van de Hoogstraat en van de binnenplaats uit toegankelijk was. Boven de poort en deze zijruimten bevond zich een lage insteekverdieping, die voorzien was van moer- en kinderbinten. Volgens de beschrijvingen van Commelin en Wagenaar zetelde de wacht, die uit twee elkaar afwisselende groepen van twaalf man bestond, in de ruimte rechts van de poort¹³. De insteekverdieping, die van oorsprong af stookplaatsen heeft bezeten, kan een of twee woningen van huisbewaarders bevat hebben, een bestemming die tot de huidige dag is blijven voortbestaan. Deze insteekverdieping kan bereikbaar geweest zijn door spiltrappen in de ruimten links en rechts van de poort, welke ruimten niet verwarmbaar waren. Boven de insteekverdieping bevonden zich waarschijnlijk twee kantoorvertrekken, die in hoogte overeenkwamen met de verdieping van de vleugel langs de binnenplaats. Uit de kap, welke hierboven ligt en weer plat is afgedekt, blijkt dat de vleugel evenwijdig aan de straat en die langs de binnenplaats tegelijk zijn opgetrokken en dat wij hier één bouwperiode mogen aannemen.

Deze tweede uitbreiding vertoont grote verschillen in de gevels aan de binnenplaats en die aan de Hoogstraat. Langs de plaats werd de architectuur van het oudere gedeelte voortgezet (afb. 5). Deze architectuur was in die tijd reeds geheel en al uit de mode, doch om der wille van de eenheid herhaalde men de bestaande detaillering. De gevel aan de Hoogstraat, waarachter de beide bouwdelen van de tweede uitbreiding schuilgaan, heeft een geheel andere architectuur (afb. 2 en 6). Deze gevel is afgestemd op de rechtervleugel, die onderkelderd was. Bij de vleugel met de poort ontbrak in het benedendeel de samenhang tussen de gevelarchitectuur en die van de erachterliggende ruimten. De vloer der

¹² Bull. N.O.B., 3de S. 8 (1928), blz. 23.

¹³ Bull. N.O.B., 3de S. 8 (1928), blz. 37.

vertrekken op de begane grond en de insteekverdieping gaat dwars door de vensters heen.

Op een met natuursteen bekleed basement zijn twee pilasterorden boven elkaar geplaatst. De pilasters van de verdieping zijn dubbel. De combinatie van brede dammen op de begane grond en twee gekoppelde smalle dammen op de verdieping komt in het eerste kwart der 17de eeuw veel voor in de Amsterdamse woonhuisarchitectuur (Huis met de Hoofden, Keizersgracht 123, Heerengracht 56-58). Deze gebruikelijke bouwwijze is hier in meer klassieke vormen toegepast. De sterke profileringen en de Barokke poort vertonen de hand van een vaardig meester. Een toeschrijving aan Pieter de Keyser, die in deze tijd stadssteenhouwer was, lijkt goed mogelijk. Deze gevel aan de Hoogstraat vertoonde enige gelijkennis met de vroegere achtergevel van de Kloveniersdoelen, die in 1633 aan de Amstel was opgetrokken en die wij slechts uit afbeeldingen kennen. In de dertiger jaren van de 17de eeuw is er te Amsterdam betrekkelijk weinig stedelijke architectuur tot stand gekomen, zodat deze gevel vrijwel de enige is van het stadsfabrieksambt, die wij uit die jaren bezitten.

Derde uitbreiding.

In 1658 werd het gebouwencomplex voor de derde maal op verzoek van de compagnie door de stad vergroot. Hiertoe werden enige huizen aan de Hoogstraat, aan de westzijde van de tweede uitbreiding, afgebroken. De nieuwe toevoeging strekte zich uit tot aan de gang, die van de Hoogstraat naar het koor van de Waalse Kerk leidde. Voor deze gang was in 1616 naar het ontwerp van Hendrick de Keyser een poort geplaatst, die bij het bouwen van het nieuwe gedeelte van het Oost-Indisch huis gedemonteerd en weer opnieuw gesteld zal zijn.

De nieuwe uitbreiding diende voornamelijk om de opslagruimte te vergroten. De kelder en de drie boven elkaar gelegen zolders waren voor berging geschikt, terwijl alleen de vertrekken op de beganegrond voor kantoorruimte en vergaderlokalen gediend kunnen hebben. Hier bevonden zich de nieuwe vergaderzalen van de twee Colleges, die het Oost-Indisch huis beheerden, de pakhuismeester en de meesters van het slachthuis ¹⁴.

Het nieuwe gedeelte bestaat uit twee evenwijdige bouwlichamen van ongelijke lengte, die aan de voorzijde door één gevel zijn samengevoegd.

De ruime kelders zijn gedekt door dikke houten vloeren, die door zware onderslagbalken, in het midden door stijlen ondersteund, gedragen worden. Halverwege iedere kelder bevinden zich twee grote zandstenen bogen, die waarschijnlijk de binnenmuren van de hoofdverdieping hebben gedragen. Tussen deze bogen is een verbinding van de beide kelders onderling en tevens met de kelder van de tweede uitbreiding. Aan de zijde van de gang naar de Waalse Kerk werd deze middenruimte door twee vensters verlicht. De kelders hebben elk een poort naar de zijde van de Hoogstraat gehad, terwijl tevens een deur leidde naar de kleine plaats aan de achterzijde.

De hoge beganegrondverdieping bezat geen eigen toegang van buiten, doch was slechts bereikbaar door het voorhuis van de tweede uitbreiding. Ook hier was in het midden een doorgangruimte, die licht verkreeg uit de gang naar de Waalse Kerk. Aan de voorzijde waren hier waarschijnlijk de vergaderlokalen. In de kelderbalklaag is te constateren dat de stookplaatsen in deze vertrekken er van de oorsprong af geweest zijn. De bestemming van de grote achtervertrekken is niet duidelijk. Waarschijnlijk hebben ook deze vertrekken van het begin af stookplaatsen bezeten. Deze zalen op de hoofdverdieping moesten zeer zorgvuldig afgewerkt zijn geweest, aangezien Dapper vermeldt dat: „Het leste nieuwe gebouw dat'er aengemaekt is, en zich van den ingank of poort van 't zelve huis, tot aan de Fransche Kerk strekt (alwaer te vore eenige oude huizen stonden) is zeker, zoodanigh dat'et in kostelijkheid van kamers of zalen, en allerley cïerwerk, al het overige werk verre te boven gaet" ¹⁵. Hetgeen alleen op de vertrekken van de beganegrond van het toen juist voltooide nieuwe werk betrekking kan hebben.

Boven de hoofdverdieping bevonden zich twee bergzolders, daarboven was de uit twee jukken opgebouwde kap geplaatst, die weer van een plat voorzien was. De bergzolders hadden aan de voorzijde ieder een hijsluik naar de Hoogstraat. Volgens een doorsnede over het gebouw van omstreeks het midden der 19de eeuw bezat de benedenste zolder een rij standvinken.

De gevel, die voor de beide pakhuizen geplaatst was, volgt in hoofdverdeling enigszins de voorgevel van de tweede uitbreiding. De hoogte van het basement en van de kroonlijst lagen op ongeveer overeenkomstige hoogten. Alleen was

¹⁴ Bull. N.O.B., 3de S. 8 (1928), blz. 30.

¹⁵ O. Dapper, *Historische beschryving der stad Amsterdam*, Amsterdam 1663.

de uitwerking van het bakstenen gedeelte veel eenvoudiger. Boven een zestal fraaie kruiskozijnen zag men slechts de luiken van de bergzolders. Het natuursteenwerk van deze gevel en waarschijnlijk ook van de bogen in de kelder, dat een fraaie bewerking vertoont, werd geleverd door Hendrick de Keyser Jr., die tezamen met zijn broer Thomas, toen stadssteenhouwer, hier de opdracht toe had ¹⁶.

Bij de ingrijpende verbouwing van het complex in 1891 door C. H. Peters werd vooral dit deel ingrijpend gewijzigd. Alleen de kelderruimte bleef onaangetast. Op de hoofdverdieping werd een nieuw groot trappenhuis aangelegd, dat voor het gehele westelijke deel van het complex diende. De zolderverdiepingen moesten ook tot kantoorruimte worden ingericht, waartoe de balklaag tussen de eerste en de tweede verdieping geheel kwam te vervallen en de muren tussen de pakhuizen onderling aan de voorzijde werden onderbroken. De gevels ondergingen ook belangrijke wijzigingen en werden voorzien van hoge schuiframen. De rechte strekken boven de kozijnen werden door korfbogen vervangen.

Latere geschiedenis van het gebouwencomplex.

Na de uitbreiding van 1658 vond geen nieuwe vergroting van het „binnenhuis” van de Oost-Indische Compagnie plaats. De nieuwe aanleg van de compagnie op het eiland Oostenburg voorzag in alle behoeften. Het gebouw onderging in de drie eeuwen, die sedert de laatste uitbreiding verlopen zijn, veel veranderingen. Deze talrijke wijzigingen in het interieur zijn vooral door de verbouwing in recente tijd moeilijk te achterhalen, slechts een aantal is ons bekend. Zo werd in 1696 in het oude Bushuis een charterkamer aangebracht. Wij vermoeden dat die er de oorzaak van was, dat de rechtse boogopening aan de Hoogstraat zijde werd dichtgemetseld en vervangen door twee vensters met schuiframen. Om deze vensters bij de oude stijl van het gebouw aan te passen, plaatste men erboven bogen, met enige natuurstenen blokjes doorspekt. Het gebouw, dat na de opheffing van de compagnie in 1797 in bezit van het Rijk was gekomen, werd kort daarop gebruikt voor de huisvesting van het Ministerie van Marine en Koloniën, waarvoor het verbouwd werd. In het gedeelte dat in 1606 werd opgetrokken, vinden wij nog twee fraaie marmeren schoorsteenmantels uit die tijd en enige, nu deerlijk verminkte plafonds, die de

moer- en kinderbinten aan het oog hebben onttrokken. Wellicht heeft deze verbouwing plaats gevonden in 1807, toen Van Loots dichtte:

„Ik keek eerst door een kleine ruit,
Naar 's werelds verste grenzen uit;
Thans geeft men mij een grooter glas,
En 'k zie de Ree van Tessel pas.” ¹⁷.

De grote vensters moeten aangebracht zijn aan de binnenplaats. Een tekening van Vinkes uit 1810 toont de gevel aan de Hoogstraat nog met de oude kruiskozijnen ¹⁸.

Mochten deze veranderingen nog enigszins bij het oude gebouw passen, de latere wijzigingen zijn vrijwel steeds verminderingen geweest. In 1830 werd de grote zaal in enige vertrekken gesplitst. Het gebouw dat sedertdien als rijkskantoor werd gebruikt, werd samengevoegd met het meer westelijk gelegen gebouw van het St. Jorishof. Dit was een 18de eeuws proveniershuis, dat door verbouwingen uit het middeleeuwse Paulusbroederklooster was gegroeid. Doordat beide gebouwen-complexen werden verbonden, ontstond een zeer onoverzichtelijk en onsaamenhangend labyrinth.

Aangezien het Oost-Indisch Huis door alle uitbreidingen nooit tot één gebouw geworden is, doch steeds bestond uit een aaneenschakeling van afzonderlijke bouwlichamen, heeft men de indeling in de loop van de 19de eeuw over het algemeen zo gewijzigd, dat door het aanbrengen van gangen de inwendige communicatie mogelijk was. De grote verbouwing onder de leiding van de Rijksbouwmeester C. H. Peters in 1891 was erop gericht, de gehele plattegrond opnieuw in te delen en beter bruikbaar te maken. Vooral de pakhuysruimte, die voor kantoorlokalen niet bruikbaar was, moest het ontgelden. Het Bushuis werd geheel afgebroken, terwijl de in 1658 opgerichte pakhuizen geheel tot kantoorlokalen werden verbouwd.

Hoewel bij deze verbouwing de gevels van de gedeelten, welke voor de Oost-Indische Compagnie aan het complex werden toegevoegd, grotendeels gespaard bleven, verloor het inwendige vrijwel iedere bekoring. De gevels langs de binnenplaats en de oudste gevel langs de Hoogstraat behoren tot het beste, dat Amsterdam aan architectuur uit het begin der 17de eeuw bezit.

¹⁷ P. H. Witkamp, *Amsterdam in Schetsen*, Amsterdam 1865, II, blz. 116.

¹⁸ Afb. A. E. d'Ailly, *Van Viissersdorp tot W'ereidstad*, Amsterdam 1954, blz. 11.

¹⁶ *Bull. N.O.B.*, 3de S. 8 (1928), blz. 263.

SUMMARY

THE OFFICE BUILDING OF THE UNITED EAST INDIA COMPANY AT AMSTERDAM

BY IR. R. MEISCHKE

The complex of buildings, which was the principal seat of the East India Company, developed by stages on the site of a former monastery that was situated on the edge of the mediaeval town. After the extension of Amsterdam which took place in the 17th century the site came to be in the centre of the enlarged town. The buildings were erected by the municipality and let to the Company. The designers, whose names are unknown to us, must have been members of the municipal board of works. The oldest part of the buildings was the municipal arsenal, which unfortunately had to give way to a new wing in 1891. The groundfloor was used for the storage of weapons, the upper floor contained some granaries. A remarkable feature is the façade, which has been executed in 1555 in the early „scroll-work” style.

The East India Company was given the use of this arsenal in 1602. It served as slaughter-house, ware-house and office. As early as 1605 a west wing was added which contained a large meeting-room and office rooms. The interior of this part of the building was thoroughly spoilt in a later period and the present arrangement still gives some slight indication of the previous grouping of the rooms. Externally an interesting

façade survives, which was restored to a certain extent in 1891 but has been preserved intact for the greater part. The style of Hendrick de Keyser, who was architect to the town at the time, is in evidence in this façade.

In 1633 the building was added to again and the courtyard was completed. The façade giving on to the yard was erected in the obsolete style of thirty years ago and thus the new and the old part were made into a harmonious whole. On the side facing the street there was no earlier architecture to consider and there the new façade was built in the contemporary style. It may have been the work of Pieter de Keyser.

In 1658 two warehouses with specious cellars and a number of attics were added. The ground-floor contained offices and meeting-rooms which, according to the topographers of the town, had very rich interiors. On the side facing the Hoogstraat these warehouses had one monumental façade probably made by Hendrick de Keyser.

After the last extension no more wings were added to the building. Internal alterations, however, were carried out. The great reconstruction of 1891, which involved the sacrificing of the old arsenal, has done a great deal of damage, especially to the interiors.

DE RESTAURATIE VAN HET GRAFMONUMENT VOOR ENGELBERT II VAN NASSAU TE BREDA

DOOR

J. A. L. BOM

De bezoeker van de stad Breda met haar rijke schat aan historische herinneringen wordt als het ware getrokken naar de O. L. Vrouwe- of Grote Kerk, waarvan de geschiedenis zo nauw is verbonden met die van het Huis van Nassau. Graaf Engelbert I van Nassau, die de heerlijkheid in 1403 door huwelijk had verkregen, liet het koor bouwen, waarna zijn opvolgers de kerk in de loop van de 15de en de eerste decennien van de 16de eeuw voltooiden. Tenslotte verkreeg de toren in 1702 de huidige barokke bekroning, naar het schijnt niet zonder bemoeienis van stadhouder Willem III. Binnengetreden uit het hedendaagse stadsgewoel ondergaat men de ruimtewerking en laat men zijn blik dwalen over de omhoogstrevende bouw, genietend van de evenwichtigheid en de verzorgde detaillering der architectuur, en in de stilte peinst men over de vele nu naamlozen, die meewerkten aan wat hier tot stand kwam.

Onder de in deze kerk nog aanwezige grafmonumenten uit de bloeitijd van de Baronie is het vorstelijk monument, dat graaf Hendrik III in de O. L. Vrouwekapel liet oprichten voor zijn in 1504 overleden oom en voorganger, graaf Engelbert II, van het meeste belang.

Op een geprofileerd voetstuk of sokkel van zwart marmer liggen de albasten beeltenissen van Engelbert II en zijn gade Cimburga van Baden. Op de uitspringende hoeken torsen vier in albast uitgevoerde knielende figuren, G. Julius Caesar, M. Attilius Regulus, Hannibal en Philips van Macedonië, een overhuivende zwart marmere dekplaat waarop eveneens van albast vervaardigde wapenrustingstukken liggen.

Bij de aanschouwing van dit tussen 1526 — het gereed komen van de kapel — en 1538 — dood van Hendrik III — tot stand gekomen Renaissance-monument wordt men getroffen door drie zaken. Aanvankelijk door de bijzondere kunstvaardigheid, welke in de houding en in de verfijnde ornamentale bewerking der wapenkolders van drie der dragers tot uitdrukking komt, voorts in nog hogere mate door het voor-

name karakter van de in lijkwaden gehulde liggende figuren op de dodenmat, die kennelijk door een andere beeldhouwer zijn vervaardigd dan de knielende figuren en tenslotte door de durf, die spreekt uit de opzet van het geheel. Deze opzet kan uniek worden genoemd omdat de vier dragende figuren, volkomen zelfstandig, de zware dekzerk met de wapenrusting torsen.

Het feit, dat men een dergelijk uitgebalancheerde compositie tot stand kon brengen, getuigt van de bijzondere kunde, de zekerheid en het zelfvertrouwen van de ontwerper en van een grote vakbekwaamheid van de makers van dit monument. Voor degene, die zich dit in onze eeuw van statica en sterkteberekeningen realiseert, is het vooral technisch, een bravourstuk.

Dat deze bijzondere prestatie ook vroeger tot de verbeelding sprak, blijkt uit de navolging ervan bij het grafmonument voor Sir Francis Vere uit 1609, in de Westminster Abbey te Londen, hoewel men daar door de meer stijve en „statistische” opzet, de meesterlijke conceptie mist¹.

Zij, die het prachtige grafmonument reeds geruime tijd kenden, zagen daar met vrees de gebreken, die in de loop der jaren waren ontstaan. Er werden vanzelfsprekend aan dit monument in de loop der eeuwen herstellingen verricht, waarbij soms naar de toenmalige inzichten veranderingen werden aangebracht; zo werd soms albast vervangen door wit marmer. Zelfs kwam vandalisme voor als het inkrassen van merken, initialen, namen en jaartallen in de zachte, doorschijnende albast der draagfiguren, maar gelukkig kwam het niet tot verminking, al verdween wel eens een ornamentaal onderdeelje als „herinneringsstuk”. Ook de op de zijanten van de sokkel aangebrachte wapenschilden moesten het ontgelden; zij waren gescheurd of verloren gegaan en grotendeels in wit marmer gecopieerd.

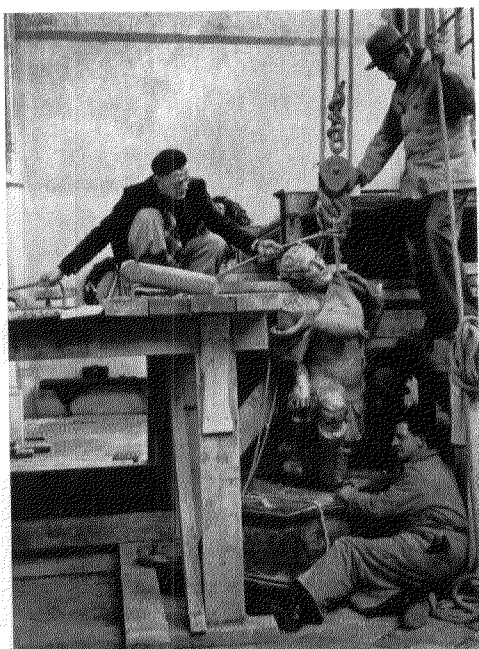
Reeds vóór de laatste wereldoorlog was het herstel van dit monument een bron van zorg en

¹ N. Pevsner, *The buildings of England*; London, Harmondworth 1952, I blz. 338 en pl. 33 b.

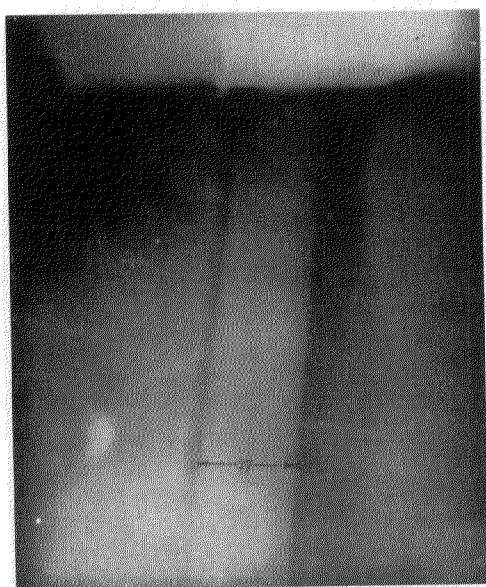
Afb. 1. Draagfiguur Caesar met aan de hand van röntgen-foto's ingetekende stand van de ijzeren steunstaaf.

(Foto Röntgen Techn. Diensf, Overschie)

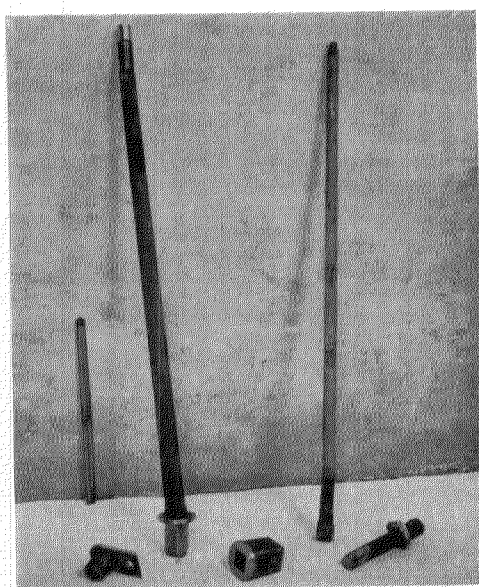
Afb. 2. Demontage van het monument; het optakelen van de draagfiguur Julius Caesar.

(Foto J. A. L. Bom)

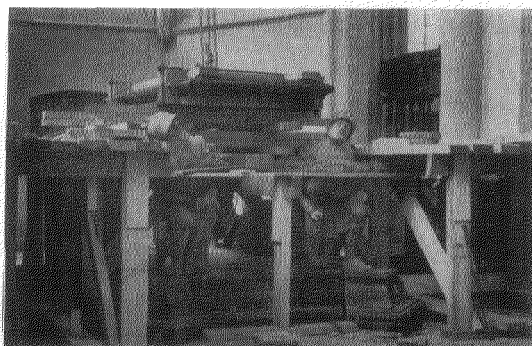
Afb. 3. Röntgen-opname schouder van de Caesarfiguur. De verborgen ijzeren steunstaaf met opzij de schaduw van de ruimte in het boorgat. De op 37 mm geschatte staafdikte bleek na demontage 35-36 mm te bedragen.

(Foto Röntgen Techn. Dienst, Overschie)

Afb. 4. Rechts oude ijzeren steunstaaf en een afgezaagd onder eind van een der overige ijzeren staven. Links nieuwe bronzen steunstaaf met onderflens, sokkelpot en verstelbare bovenflensvleugel. Duimstokmaat 50 cm.

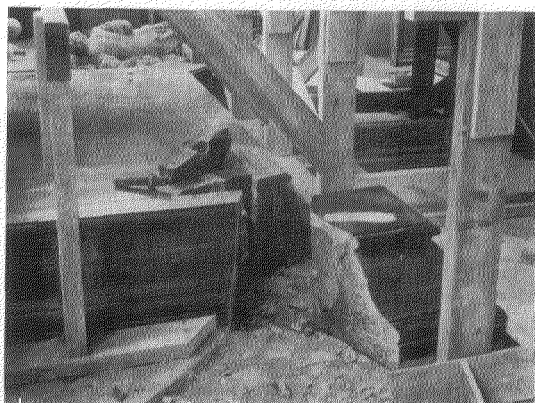
(Foto J. A. L. Bom)

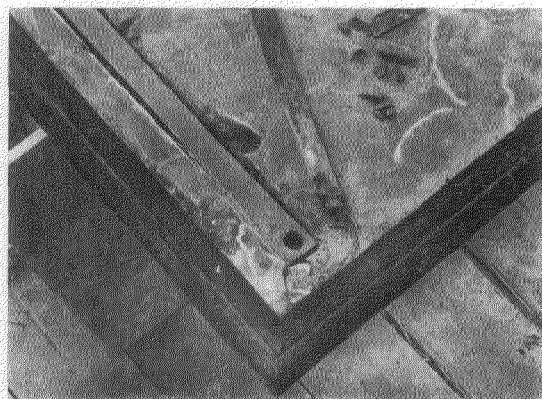
Afb. 5. Demontage; opvijzelen van de dekzerk.

Afb. 6. Figuur Caesar na demontage.
(Foto's J. L. A. Bom)

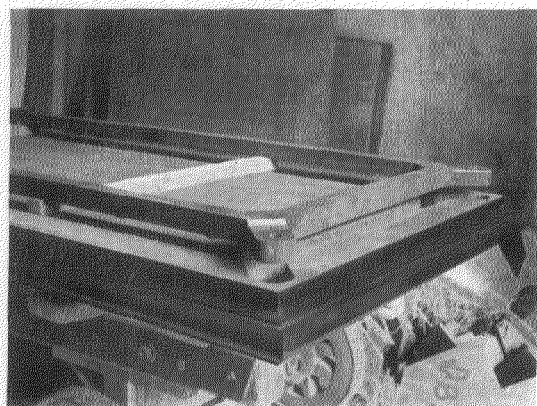
Afb. 7. Zuidwestelijke hoek van de sokkel, afgeknapt tengevolge van het roesten van de ijzeren steunstaaf. Zie ook afb. 15.
(Foto's Monumentenzorg)

Afb. 8. Onderkant van de dekzerk, die op verscheidene plaatsen is gescheurd en ten dele verbrijzeld door roesten van de ingelaten ijzeren liggerstaaf. Op de zerk een der oude steunstaven.

Afb. 9. Knie van de figuur Philips van Macedonië; onderzijde van een der nieuwe bronzen steunstaven met flens en sokkelpot.

Afb. 10. Het nieuwe bronzen liggerraam of steunrooster voor het aanbrengen in de nieuwe marmeren dekzerk.

(Foto's J. A. L. Bom)

toen de oorlog dreigde, werden onder leiding van dr. Jan Kalf door de toenmalige Rijksinspectie Kunstbescherming uitgebreide maatregelen genomen. Gedurende de jaren 1940 tot de bevrijding van ons land was het ommanteld; doch daar in de lawine van rampen, die ons monumentenbezit getroffen had, alle krachten aan het herstel van oorlogsschade moesten worden gewijd, bleef het voor dit monument uiteraard bij voorlopige maatregelen, tot ook hier verder uitstel niet langer verantwoord was. In januari 1951 werd de alarmklok geluid omdat het gevaar van een volledige breuk niet langer kon worden geriskeerd. De zettingen waren van dien aard geworden dat o.a. de ledematen der dragende figuren steeds verder scheurden, dat de hellingshoek, afwijkend van de verticale druk, een steeds bedenkelijker vorm aannam; kortom, dat het geheel, om in vakterminologie te spreken, „schrante“.

Stut- en stempelmaatregelen werden tijdig genomen, maar het is duidelijk dat dit het aanzien van het fraaie monument niet ten goede kwam en de kwaal niet genezen werd. Vele documentatie-foto's en minutieuze opmetingen werden vervaardigd teneinde de afwijkingen vast te leggen en tekeningen werden gemaakt om na te gaan hoe men bij het herstel de oorspronkelijke stand weer kon benaderen zonder dat het materiaal, dat spanningen en buigingen had ondergaan, zou worden geforceerd. Het was bekend, dat in de zware dekplaat over de lengte twee ijzeren staven waren ingelaten en dat bij de schouders en knieën der dragende figuren ijzeren doken of pennen waren aangebracht. De funeste werking van het geroeste ijzer was hier duidelijk te zien en de doorbuiging van de marmeren dekplaat, die door moeheid van materiaal en ijzerroest op vele plaatsen breuken vertoonde, trad hier aan het licht. Hoever deze doken of staven in de dragende figuren doorliepen, was niet te zien ondanks het feit dat albast enigermate doorschijnend is. Elektrisch contact tussen de boven- en onderdoken of staven, gaf geen voldoende doorstraling, zodat geen conclusies konden worden getrokken.

Eenvoudig was het dus niet. De vraag was: hoe zit zulk een steunstaaf inwendig, welke afmeting heeft zij en kan men haar bij demontage zonder schade verwijderen en vervangen? Ter beantwoording van deze vraag werd de hulp ingeroepen van de Röntgen Technische Dienst te Overschie o.l.v. ing. L. van Ouwerkerk, die oriënterende foto's en röntgenopnamen, door

middel van radio-isotopen, (de preparaten Iridium 192 en Cobalt 60), vervaardigde. Na een onderzoek van enige dagen en urenlange belichting — albast is op dit gebied weerbarstig — bleek dat de enigszins gebogen ijzeren steunstaven in de volle lengte door de figuren heen waren aangebracht (afb. 1). Niet alleen de dikte, doch zelfs de schaduw van roest en ruimte was flauw te constateren (afb. 3). Hierdoor was het mogelijk de tekeningen te completeren en voorlopig een ontwerp te maken van de constructie, die bij de restauratie de bestaande zou vervangen. Van groot belang was, dat men nu wist hoe het monument zonder te grote risico's gedemonteerd zou kunnen worden.

Vanzelfsprekend waren aan de werkzaamheden verscheidene besprekingen voorafgegaan, o.a. met de vertegenwoordigers van H.M. de Koningin, met de restauratiecommissie van de Grote Kerk, de directie van de restauratie van de Grote Kerk, de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, de Adviescommissie voor het behouden van Wandtapijten, wand- en gewelfschilderingen alsmede Sculpturen en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Tenslotte werden het lid der Rijkscommissie, tevens lid der Adviescommissie, prof. L. O. Wenckebach, en namens de Rijksdienst de schrijver dezes belast met de uitwerking der plannen en de coördinering.

Nadat de bekistingen, de stutwerken en de werkvloersteiger gereed waren gekomen kon, met de voortdurende medewerking van de opzichters der kerkrestauratie, de heren D. J. Rovers en C. J. Bardet, en met toezicht van de twee beeldhouwers van de Rijksdienst, N. van der Schaft en A. Slinger, op 2 mei 1951 worden begonnen met het lichten en verplaatsen van de dekzerk. In de daarop volgende dagen kreeg de demontage haar beslag, zonder dat bij dit uiterst preciaire werk schade aan de liggende en dragende figuren, de wapenrusting en de dekzerk werd veroorzaakt (afb. 2, 5, 7).

Het bleek dat deze zerk zeer ernstig was gescheurd. De ijzeren staven met een doorsnede van 38 x 52 mm, die over de lengte waren ingelaten, bleken zo verroest, dat zij een verwoestende werking op het marmer hadden gehad. (afb. 8). Bovendien was bij het hakken van de meer dan 5 cm diepe sleuven voor het inlaten dezer staven of strippen — op zichzelf een bijzondere prestatie — het marmer geweld aangedaan, terwijl ook het aangieten met lood door de grote temperatuurverschillen schade had veroorzaakt. Tenslotte speelde ook de moeheid van het mate-

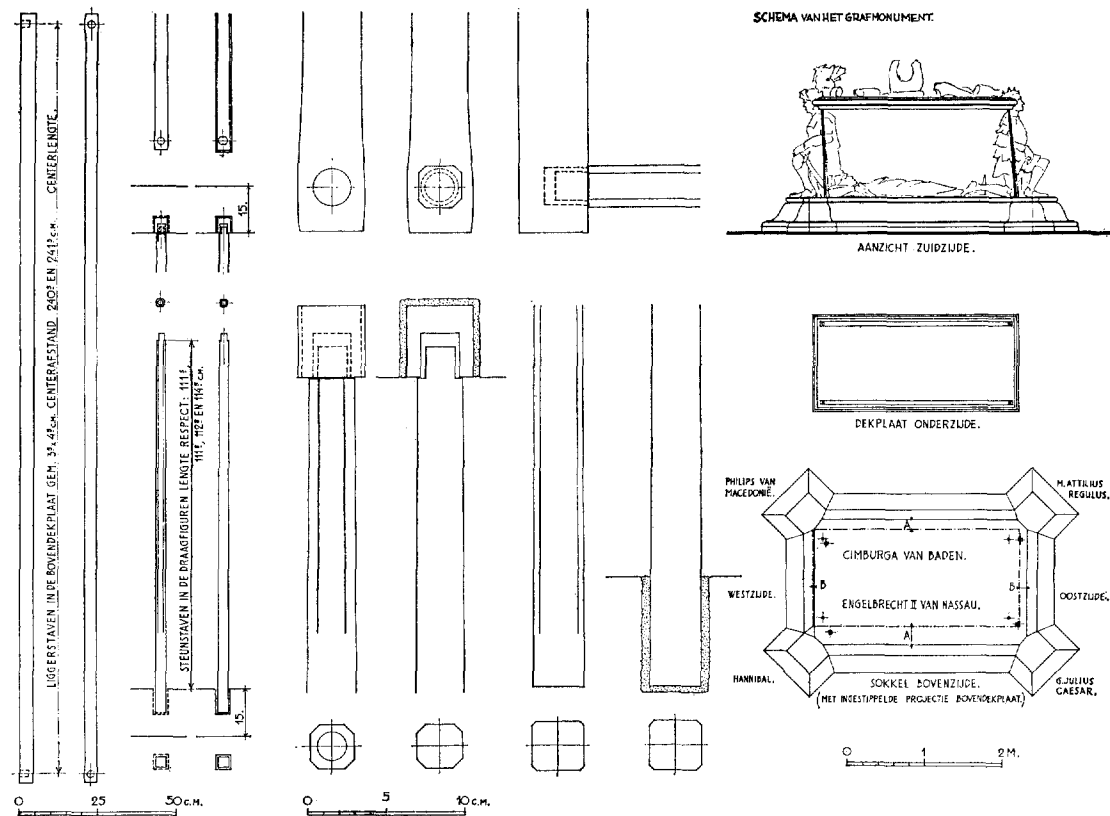

Fig. 1. OUDE TOESTAND. Smeedijzeren liggerstaven- en steunstavenconstructie.

riaal een rol, te meer daar het hier een slechts op de vier hoeken ondersteunde, omstreeks 1500 kg wegende marmeren plaat betrof.

Teneinde de dragende figuren te kunnen lichten werden zij ingepakt, vervolgens opgetakeld en onderstept, waarbij het niet mogelijk bleek de met lood in de marmeren sokkel vast gegoten en aangedreven steunstaven zonder schade los te werken, behalve bij de Hannibalfiguur op de zuidwestelijke hoek (afb. 4), waar het voetstuk door roestwerking was afgescheurd (afb. 7 en 15). Het was onmogelijk en veel te riskant om de dragers, over de gebogen staven heen, naar boven te schuiven. Noodgedwongen werden dus de drie overige ijzeren steunstaven bij de voet afgezaagd. De albasten dragers werden vervolgens op dekens en in houtwol geborgen tot het herstel een aanvang zou nemen. Hiermede was de demontage voltooid. Het onttakelde monument bood voor diegenen, die weinig vertrouwen hadden in de herstelling, een troosteloze aanblik. Na verkregen toestemming werd een grondig

onderzoek naar de onder het monument gelegen grafkelder ingesteld. Het bleek dat deze kelder zeer solide was en met enige kleine herstellingen en het aanbrengen van een permanente ontluchting, weer de eeuwen zou kunnen trotseren. Uiteraard was dit zeer belangrijk, omdat deze kelder de fundering vormt voor het zware monument.

Met het herstel van de marmeren sokkel kon nu worden begonnen; het hieronder gelegen metselwerk werd vernieuwd en de holle gedeelten onder de midenplaat werden aangewerkt. Na verwijdering van de zuidwestelijke breukhoek is ter plaatse een identiek stuk marmer, met brons geankerd, ingezet, zodat dit draagpunt even sterk werd als de overige hoeken, waarvan de onderdelen werden uitgenomen en na solide ankering opnieuw gesteld (afb. 16). De zwart marmeren dekplaat was zodanig gescheurd dat het een wonder genoemd mag worden dat zij nog niet uiteen was gevallen. Het is merkwaardig welke elasticiteit menig materiaal heeft zolang het in rust

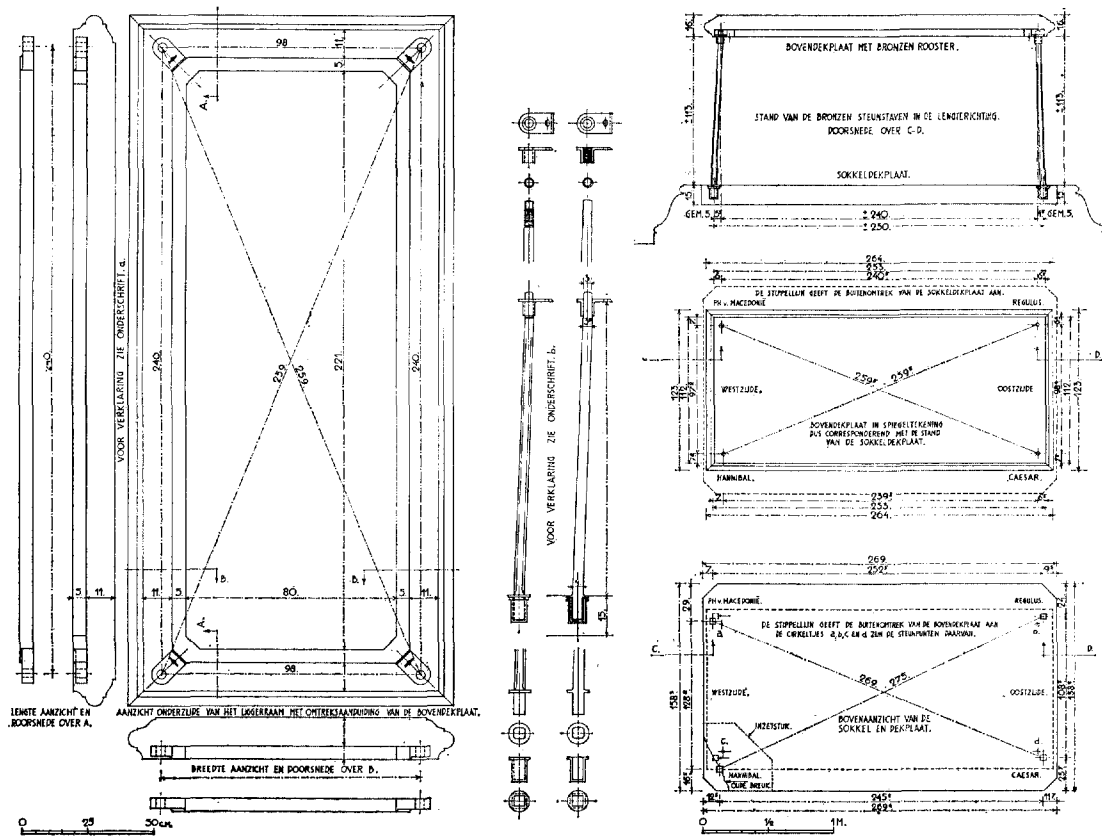

Fig. 2. NIEUWE TOESTAND. Bronzen liggerraam- en steunstavenconstructie.

- Bronzen liggerraam in de bovendekplaat. Buitenwerkse maat van het raamwerk 90 x 231 cm; de zwaarte der staven is 5 x 5 cm. Centarafstand der draagpunten 240 x 98 cm en kruislings 259 cm (bij de oude toestand was de centerlengte in de twee draagstaven 240.5 en 241.3 cm en kruislings 259.5 cm). De zuivere maten zijn in het werk bepaald op krimpmat bij het gieten.
- Bronzen steunstaven door de draagfiguren: totaal 4 stuks — Totaallengte ± 125 cm, afstand tussen de onder- en bovendekplaat, op een gemiddelde van 113-114 cm (de afstand bij de oude, geschrante toestand was 111.5, 111.8, 112.8 en 114.5 cm). Zuivere maten in het werk zijn bepaald op krimpmat bij het gieten.

blijft, doch bij de geringste verandering geeft het blijk van oververmoeidheid en valt dan uiteen. Dit was ook hier het geval, zodat besloten werd een nieuwe dekplaat aan te brengen.

In de ondergrondse marmergroef te Mazy bij Namen gelukte het de beeldhouwer Van der Schaft een stuk van voldoende grootte in een der „banken” te vinden. Na enige voorbewerking bleek dat dit stuk geheel gelijk was aan het zwarte marmer, dat eertijds was toegepast. De bewerking kon dus beginnen, waarbij de afwerking met profilering, het polijsten enz., als van ouds met de hand geschiedde.

Ondertussen was overeenstemming bereikt over de nieuwe constructie, die deze plaat diende te

dragen en die zou bestaan uit een bronzen legerraam met steunoren uit één stuk, ingelaten in de marmeren dekzerk (fig. 2 en 3, afb. 10). De vrees bestond dat het hakken van de diepe sleuven voor dit inlaten, forcering van het splinterige, harde marmer zou kunnen veroorzaken; verder diende de maatvoering uiterst nauwkeurig te zijn.

Nadat het bronzen legerraam met succes te Breda gegoten was, werd een houten model als maatvoering naar de groef te Mazy gezonden; daar is de sleuf er grotendeels in gefraisd en verder met de hand op maat bijgewerkt.

Intussen was alle moeite gedaan een volkomen passende soort albast bij het bestaande te verkrijgen. Niet uit het oog mag worden verloren,

dat sedert de 16de eeuw veranderingen in de vindplaatsen zijn gekomen en dat albast, dat tussen marmer-formaties wordt gevonden, doch van een andere samenstelling is, een vrij zeldzaam materiaal vormt.

Het geluk wilde dat in 's-Hertogenbosch en Utrecht enige kleine oude stukken albast konden worden bemachtigd, maar in Italië gelukte dit aanvankelijk niet. Er was daar wel albast voorhanden, doch van een witte, ivorige of beige kleur, terwijl te Breda een warmkleurig albast nodig was. Voorts bestond aanvankelijk verwarring met onyx (onice scura) een materiaal, dat er sprekend op lijkt, doch een andere samenstelling heeft en de bekende karakteristiek van het gipsmarmer mist. Ook kunstmatig kleuren, b.v. het zogenaamde „koken” met notenbolster, „mallo di noce”, zoals thans wel gebeurt, kon niet worden getolereerd omdat dan het specifieke karakter verandert en ontkleurig dreigt.

Prof. dr M. D. Ozinga, die toen juist in Italië vertoefde, gaf zich aan de hand van oude monsterstukjes veel moeite om het vereiste albast te verwerven. De Consul-Generaal en de Vice-Consul der Nederlanden te Genua, resp. de heren Th. H. de Meester en P. de Lange, hebben zich hiervoor eveneens veel inspanning getroost. De oplossing werd gevonden toen mej. Marietti, secretaresse van het Consulaat-Generaal te Genua, op doorreis in Nederland, allerlei monsters voorlegde. Het bleek dat de soort Agatha 3 A volkomen gelijk was aan het in Breda toegepaste materiaal. Deze kon geleverd worden door de fa. Adolfo Viti te Lucca bij Carrara. De medewerking in Italië was bijzonder groot en een zucht van verlichting ging op toen de zending op 22 december 1951 te Breda aankwam.

Intussen waren de dragers onderhanden genomen. De aan de onder- en bovenzijde geroeste ijzeren draagstaven (afb. 4) werden verwijderd, waarbij bleek dat de gaten dwars door het albast-lichaam indertijd meesterlijk met een lepelboor tot stand waren gebracht, al was het verloop vrij groot. Deze gaten dienden iets te worden verruimd; daar bijboren te veel risico's zou geven, werden zij uitgeschrapt met een ijzeren rondstaaf, voorzien van hakkels, aan een lange steel.

De gebroken ledematen en andere onderdelen werden voorlopig met gips in elkaar gepast, de aansluitingen bijgewerkt en bijgesneden; zodat voor het oog reeds een completering ontstond die, zij het in ander materiaal en kleur, de oorspronkelijk toestand vrijwel benaderde. Voorts kon daardoor een overzicht worden verkregen van de

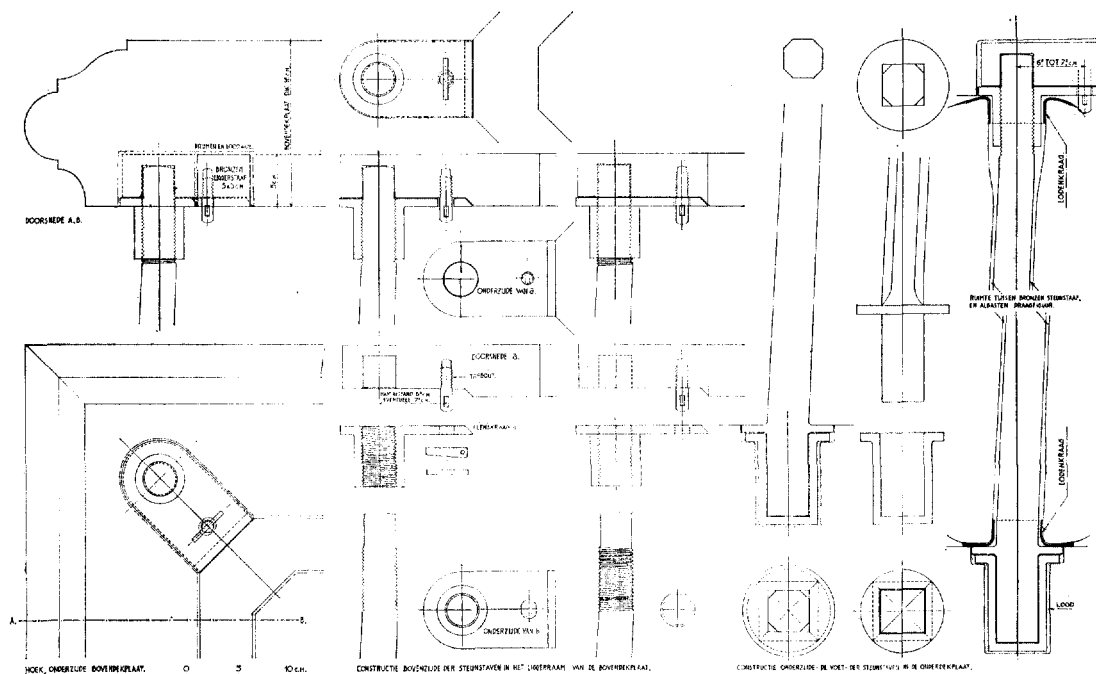
oorspronkelijke stand der dragers, een der belangrijkste problemen.

Tengevolge van het „schraken” en de daardoor ontstane breuken, waren er verschillen opgetreden die zeer nauwkeurig moesten worden geredresseerd. Ten behoeve daarvan werden door de beeldhouwers contramallen of afdrukken vervaardigd van de daartoe in aanmerking komende onderdelen met een ruime overlapping bij de niet beschadigde aansluitende gedeelten.

Deze afdrukken werden met behulp van het latex-procédé vervaardigd; hierbij wordt een vloeibare, langzaam drogende rubbersubstantie, achtereenvolgens in verscheidene lagen aangebracht, op deze wijze ontstaan haarscherpe afdrukken, die elastisch blijven en dus zonder moeite en beschadiging rondom „lossen”. Door middel van deze afdrukken of contramallen, die op hun beurt in een met jute of ijzerdraad versterkte gipsbedding worden opgesloten, zijn tenslotte de positieve gipsafgietsels tot stand gekomen welke als voorbeeld dienden voor de later in albast te vervaardigen en bij te werken onderdelen. Toen de albast zoals zij ontgonnen wordt als ongelijke, gipsachtige knolstukken arriveerde, kon met de bewerking worden begonnen, waaraan de beeldhouwer J. de Kleijn, die de Renaissance-ornamentiek bijzonder goed beheerst, een succesvol aandeel had.

Zonder al te diep in details te treden over dit gedeelte der herstellingen diene allereerst, dat de draagfiguren niet uit één stuk albast zijn vervaardigd doch, naar de grootte van het toen beschikbare materiaal, op bepaalde plaatsen zijn versneden, nl. bij de koppen, de naar buiten stekende knielende benen dezer figuren en de dragende arm van Caesar. Deze stukken zijn van oorsprong op de „steensnede” of het aansluitvlak inwendig bevestigd met koperen doken of pennen. Wat de koppen betreft, behoefde slechts bij Caesar tot verbetering der bevestiging te worden overgegaan, het oude koperen dookmateriaal kon bij het opnieuw bevestigen weer worden toegepast, evenals bij de ongeschonden ledemaataansluitingen.

Lastiger was het opnieuw ankeren van de in latere tijd herstelde onderdelen, waar veelal ijzeren pennen waren gebruikt welke dus vervangen dienden te worden. Bij het inwendig krammen en ankeren van gescheurde gedeelten en bij het vernieuwen van verbrijzelde stukken werden bronzen doken of van hakkels voorziene roodkoperen pennen aangewend terwijl de aansluit-

Fif. 3. NIEUWE TOESTAND. Bronzen liggerraam- en steunstavenconstructie; details.

vlakken en naden met een kit van fijngewreven specie werden geplakt.

Om enig idee te geven over de partiële herstellingen zij vermeld, dat bij de draagfiguur Caesar in het verbrijzelde linker onderbeen een nieuw manchetsstuk moest worden ingezet (afb. 11 en 12) en dat enige hoorntjes van de kroon, die in een fragmentenkistje werden ontdekt, weer zijn aangebracht.

Bij de figuur van M. Attilius Regulus (afb. 13 en 14) is de rechterschouder gekraamd en op de breuken bijgewerkt en ter plaatse van de manchets van een nieuw stuk voorzien. Een steek in het materiaal van de rechterdijbeen is onzichtbaar versterkt. De linkervoet, die deerlijk was gehavend en waaraan o.a. een gedeelte van de binnenwreef ontbrak, moest, evenals het buiten-ondergedeelte van de plooi van het afhangende schouderkleed op de voetplaat, ten dele worden vernieuwd omdat het oude albastmateriaal een netwerk van scheurtjes vertoonde en verpulverd was tengevolge van overbelasting. Verder werd de rechterschouderoplegging iets bijgewerkt en het ontbrekende onderste deel van de veldheersstaf vernieuwd.

Van de Hannibalfiguur is het verbrijzelde on-

dergedeelte van de rechterknie bijgewerkt, het onderbeen weer in de goede stand gezet en geankerd en het ontbrekende kopje op het zwaardgevest naar voorhanden gegevens vernieuwd. Tenslotte werden de beschadigingen aan de voorzijde van de helm iets bijgewerkt en kon het bovendee van het fabeldierfiguurtje aan de achterzijde van deze helm worden gecompleteerd. Het geschonden vulstukje op de dragende rechterschouder werd vervangen.

Bij de figuur van Philips van Macedonië is de kuit van het opgeheven onderbeen voorzien van een tussenschijf en vervolgens vastgezet. In het linkerbeen moest een scheur worden geankerd terwijl bij de veldheersstaf een te sterk beschadigd bovengedeelte van de schacht werd vernieuwd. De linkerschouder ter plaatse van de oplegging diende iets te worden bijgewerkt en aan de voor- en achterzijde van de helm is opnieuw een stukje ingezet, terwijl aan de onderzijde van de wapenkolder in vroeger tijd aangebrachte herstelstukjes werden bijgewerkt.

Van de liggende figuren op de sokkel, die ieder voor zich uit één stuk albast zijn vervaardigd, moesten alleen de oppervlakenaden der materiaalsteken worden bijgestopt.

Aan de onderdelen der volledige wapenrusting

behoefden slechts kleine herstellingen te geschieden; zij zijn, teneinde de juiste stand en ligging te verzekeren, alle los-vast, dus afneembaar, op de marmeren dekzerk met roodkoperen pennen bevestigd.

Voor een los albasten teenstuk dat in vorm en ornament gelijk is aan de teenstukken van de onderbeenharnassen, doch iets zwaarder van materiaal en minder elegant van uitvoering, kon bij de complete wapenrustingsstukken geen bestemming worden gevonden. De veronderstelling is gewettigd dat dit onderdeel indertijd bij de vervaardiging om een of andere reden overcomplete is geworden. Bij de dragers werden op een paar verborgen plaatsen minuscule sporen gevonden van goudverguldsel, zodat aangenomen kan worden dat vergulding of „verhoging” heeft plaatsgehad.

Op de fragmenten van de twee originele kwartierwapens „Mass” (Massovië) en Ottinghen en op de twee naamplaatjes van Caesar en Regulus waren geen sporen van verguldsel of polychromie (meer) aanwezig.

Wellicht ten overvloede zij vermeld dat er bij de restauratie voortdurend naar is gestreefd, slechts dan te completeren, wanneer de vorm en het ornament onomstotelijk waren vast te stellen. Het noodzakelijke schoonmaken der albasten figuren en wapenrustingsstukken werd beperkt tot de eindfase van het opwrijven, dus nimmer in de vorm van opslipen of polijsten, zodat de „huid” van het materiaal onaangetast werd gelaten en de door de tijd verkregen patina behouden bleef. De in vroeger tijd ingekraste merken, namen, initialen, letters en dateringen zijn daarom niet weggewerkt of bijgeslepen, zodat ook het modelé geheel behouden is gebleven².

Reeds tevoren waren dezerzijds de opmetings-

tekeningen gecompleteerd en was de steunstaaf- en liggerconstructie ontworpen. Daarbij werden drie eisen gesteld, nl.:

1. de steunconstructie diende, zoals vroeger het geval was, onzichtbaar te worden aangebracht;
2. deze constructie moest in die mate flexibel zijn dat optredende trillingen en temperatuurswisselingen zonder schade te veroorzaken, zouden kunnen worden opgevangen;
3. het monument moest in ieder geval van oorlogsdreiging snel en eenvoudig gedemonteerd kunnen worden.

Dit gaf bepaalde konsekwenties. De iets gebogen en „ter steek” staande steunstaven behoorden ondanks een geringe doorsnede voldoende sterk te zijn. Zo ook het liggerraam dat zonder lassen uit één stuk vervaardigd diende te worden en tegen buigkracht bestand moest zijn. De uitzettingscoëfficiënt behoorde zo laag mogelijk te liggen en bij nauwkeurige berekeningen, gebaseerd op een voldoende zekerheidsfactor, vereiste dit o.a. een treksterkte van omstreeks 3000 kg/cm².

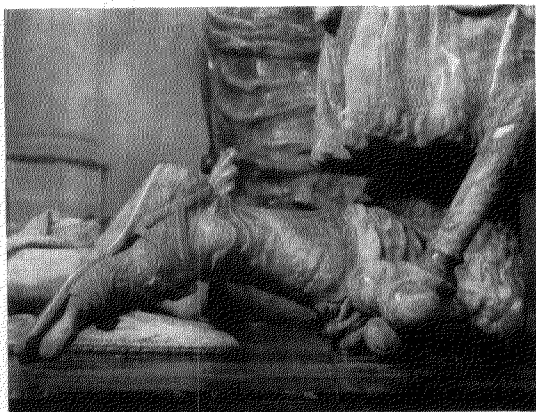
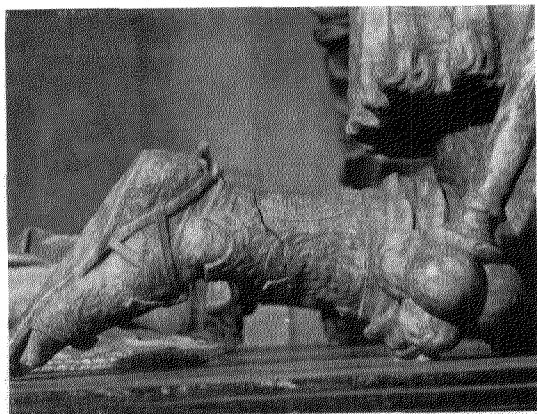
Na een onderzoek van verscheidene sterke, roestvrije metalen en legeringen werd tenslotte het vertrouwde brons gekozen en fosforbrons toegepast, waarbij op proefstaven o.a. een treksterkte van ruim 4000 kg/cm² werd bereikt. Hierbij werd geprofiteerd van de bekwaamheid van de bedrijfsleider der Bredase metaalgieterij Leo Touw, die over een grote ervaring beschikte bij de toepassing van hoogwaardig brons. Al deze voorbereidende en uit te voeren werken vulden de tijd, hoewel het voor de belangstellende buitenstaander leek of het herstel van het monument bij wijlen niet of nauwelijks vorderde.

Het was dan ook voor hen die er aan meewerkten een belangrijk monument toen op de herstellende sokkel de figuren, voorzien van de bronzen draagstaven, konden worden opgesteld en de maten bleken te kloppen. Zeker, er ontbraken aan deze figuren nog belangrijke onderdelen, doch deze waren reeds pasklaar gemaakt en zouden later worden aangebracht. Het zware, bronzen liggerraam werd provisorisch aange- en het verband was dus gelegd.

In Mazy was onder toezicht van de heer Slinger ondertussen de laatste hand gelegd aan het afwerken van de marmeren dekzerk, waarbij, merkwaaardig genoeg, het polijsten door vrouwenkracht plaats vond. De levering en het vervoer geschiedde door de fa. G. Keuzenkamp te Den Haag precies volgens schema en op het

² In hoofdzaak zijn dit: bij Caesar alleen op de rechtervoetzool G. Dirks 1805; bij Regulus, op de linkerschouder enige huismerken, swastikakruisje, naamletters H, HH, A, AHJ, HWK en de jaartallen 1602, 1657, 1671, 1805, M. Dirks 1805 en 1890; bij Hannibal, op de linkerschouder enige naamletters en het jaartal 1769, op de rechterhand VR, op de rechtervoetzool I, gekoppeld MH en op het gelaat GXG; bij Philips van Macedonië, op de linkerarm MIV en enige krassen, op de band van de rechterschouder MYM. Matthijs van Dongen 1680 MVIVI<, op de rechterheup N Boon CK de Wit 1803, op de linkervoetzool FG; bij Graaf Engelbrecht II van Nassau, op het voorhoofd, nauwelijks zichtbaar, gekoppeld MP; bij de wapenrustingsstukken op het linkerdijsstuk A. J. Koster.

RESTAURATIE GRAFMONUMENT ENGELBERT II VAN NASSAU TE BREDA

Afb. 11 en 12. Detail van de figuur van Caesar voor en na de restauratie.

Afb. 13 en 14. Detail van de figuur van M. Artitius Regulus voor en na de restauratie.

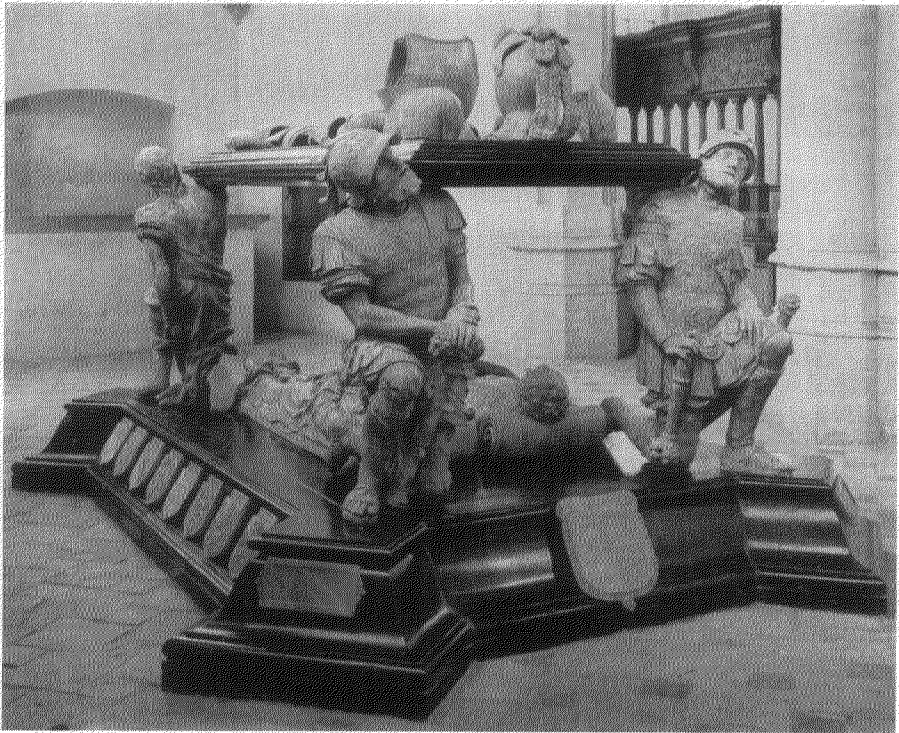

Afb. 15 en 16. Detail van de figuur van Hannibal voor en na de restauratie. Men ziet hoe door roestwerking van de steunstaaf ook de sokkelhoek gebarsen was; vgl. afb. 7.

(Foto's Monumentenzorg)

Afb. 17. Het grafmonument uit het Z.O., voor de restauratie.

Afb. 18. Het grafmonument uit het N.W., na de restauratie.

(Foto's Monumentenzorg)

vastgestelde tijdstip stond de werkploeg met de heer Bardet te Breda gereed om deze zerk volgens het glijbaan- en rolsysteem op zijn hoogte te plaatsen.

Tussen de zerk en het liggerraam of steunrooster werd een gelijkmatige drukverdeling verkregen door het aanbrengen van een dunne, geïsoleerde laag bitumen van hoog smeltpunt en loodwol, terwijl de ruimte verder en opzij voorzichtig met loodwol werd aangedreven. Het aangieten met lood, zoals dit vroeger bij de ijzeren liggerstaven was geschied, werd te riskant geacht wegens het gevaar van plaatselijk te grote verhitting bij het gieten van het lood en de latere krimpings daarvan. De buiging van de marmeren dekplaat werd geobserveerd en gemeten, doch gaf geen aanleiding tot bezorgdheid. De mate van flexibiliteit kon door het nauwkeurig bijstellen van de schroefdraad-flensvleugels en het opspieën ervan, tot in onderdelen van millimeters worden bepaald.

Het grootste werk was dus gebeurd, maar intussen schreven wij begin mei 1952. Het reeds gememoreerde herstellen, krammen en aanbrengen der oude en nieuwe onderdelen van de albasten figuren en van de wapenrustingstukken vond gestage voortgang. Het bijwerken, schoonmaken en opwrijven van deze en de liggende figuren kwam tot een einde en wij zagen het monument weer in zijn oude glorie verrijzen.

Er deed zich tevens nog een vraagpunt voor van genealogische en heraldische aard ten aanzien van de wapenschilden op de sokkel. De twee geslachtswapens Nassau en Baden aan het hoofd- en voeteneind, waren in vroeger jaren niet onverdienstelijk vernieuwd in statuair marmer. Van de zestien kwartierwapens aan de lange zijden waren er nog twee origineel in albast, echter incompleet en ernstig beschadigd; elf ervan waren in later tijd vrij grof, in statuair-marmer uitgevoerd, waarvan één blanco en één zonder naam; verscheidene waren gebarsten; drie ontbraken er. Over de volgorde en juistheid bestond onzekerheid.

De helaas in januari 1957 overleden directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, jhr. dr. E. O. M. van Nispen tot Sevenaer, had tevoren hierover een genealogische studie gemaakt, waarbij hij o.m. inlichtingen kreeg van de heren D. H. G. Bolten en wijlen ir. A. ten Bruggencate en van het Centraal Bureau voor Genealogie.

De Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, die bij haar bezoek op 12 mei 1952 het groten-deels herstelde monument in ogenschouw nam, was van mening dat het niet completeren dezer wapenschilden een dissonant in het geheel zou vormen. Derhalve zijn deze, evenals de twee blanco naamplaten der westelijke dragers door de beeldhouwer De Kleijn in albast gesneden en bijgewerkt, waarbij de heer Rovers een belangrijk aandeel had. Het ontdekken van een kistje met originele fragmenten heeft zeer bijgedragen tot het verkrijgen van juiste gegevens der onderdelen.

Het interessante restauratiewerk, waarbij aan de bekwaamheid van de betrokken personen hoge eisen werden gesteld van artistieke en technische inzichten, leidde tot een samenbundeling van krachten, met als doel het monument in ere te herstellen. Zij allen hadden een grote bewondering voor de vervaardigers van dit unieke monument, wier namen helaas verloren zijn gegaan. Het is te hopen dat van andere zijde een studie kan worden gemaakt over de wordingsgeschiedenis van het kunstwerk, dat zo nauw verbonden is met ons Vorstenhuis. Zo kwam dit bijzondere restauratiewerk tot stand in opdracht van H.M. de Koningin, waarbij van de Grootmeester mr. G. C. D. Baron van Hardenbroeck en de Intendant jhr. ir. P. F. O. R. Sickinghe, voortdurend daadwerkelijke medewerking werd ondervonden.

De kroon op het werk was het bezoek van H.M. de Koningin en Z.K.H. de Prins der Nederlanden op 16 juli 1952 aan de Grote Kerk te Breda, waarbij de gerestaureerde tombe in ogenschouw werd genomen.

SUMMARY

THE RESTORATION OF THE TOMB OF ENGELBERT VAN NASSAU AT BREDA

BY J. A. L. BOM

The tomb in memory of Count Engelbert II van Nassau († 1504) and Cimbarga van Baden († 1501), which Hendrik III van Nassau ordered to be erected in the church of Our Lady at Breda

between 1526 and 1538, is a monument of a most unusual design. It consists of a black marble socle with the recumbent effigies of Engelbert and Cimbarga. A slab of black marble, supported

by four alabaster corner figures and surmounted with pieces of armour, also of alabaster, forms a canopy over the effigies. This design was imitated in 1609 for the sepulchral monument to Sir Francis Vere in Westminster Abbey. The tomb at Breda, daring though it was in design, was too weak a construction to stand the test of time. When eventually the supporting figures began to sag and cracks appeared in several places, H.M. the Queen commissioned a thorough restoration, which was undertaken in 1951 and completed in the following year. The invisible iron bars, which had been incorporated in the supporting figures, were exposed by means of X-rays and replaced by bronze frames. The horizontal iron bars in the slab of marble were also replaced by bronze ones. It was essential that, apart from being invisible, the new con-

struction should be sufficiently flexible to prevent damages caused by vibrations and differences in temperature. Another factor that had to be considered was the necessity of a simple and quick method of taking the monument to pieces and put it in safety in case of war danger. Plaster casts of every part that needed mending or replacing had been made beforehand with meticulous care. It was done by means of the latex process. The slab of black marble which replaced the old one came from the quarry at Mazy (Belgium). Its material was identical with that of the old slab. Some efforts were needed to obtain the same kind of alabaster from Italy, but they were successful. Finally the former number of alabaster coats of arms on the socle were restored, of which but two original ones had survived.

HET STEDELIJK MUSEUM DE BROEDERPOORT TE KAMPEN HEROPEND

DOOR PETRA CLARIJS

Evenals zoveel plaatsen met een rijk verleden bezit Kampen een stedelijke verzameling die waard is gezien te worden. De stad heeft bovendien het voorrecht te beschikken over een historisch gebouw, dat voor een dergelijke collectie een aantrekkelijke omgeving vormt, de uit 1465 daterende Broederpoort. Aantrekkelijk in de letterlijke zin van het woord: het publiek brengt gaarne een bezoek aan een middeleeuws bouwwerk dat een romantisch aspect vertoont.

Voor de beheerder van de verzameling brengt de inrichting van zo'n gebouw tot museum nogal wat problemen mee, want ruimte en belichting zijn meestal verre van ideaal, zodat een overladen, slecht belichte opstelling vaak het gevolg is. De bezoekers realiseren zich dit niet of nauwelijks. Zij gaan, na te hebben rondgekeken, heen met de indruk dat het er wat donker en vol was, maar dit wordt geaccepteerd als iets vanzelfsprekend. Vraagt men hun dan, wat zij zoal gezien hebben, dan blijken zij meestal niet meer dan enige vage herinneringen te hebben aan een „oud boeltje”, zoals de verzameling dan wordt gekwalificeerd.

Dat er voor deze problemen een oplossing bestaat bewijst de nieuwe inrichting van de Broederpoort, die op 12 juni jl. toegankelijk is gesteld. Toen het gebouw in 1946 werd ingericht, wist de gemeente-archivaris en beheerder van de stedelijke verzameling, de heer J. Don, reeds dat

hij alles grondig zou veranderen wanneer de omstandigheden gunstiger zouden zijn. Goed tien jaar later werd dit het geval: met een subsidie van Rijk en Provincie kon de Gemeente Kampen uitvoering geven aan de door haar archivaris beraamde plannen. Deze waren vooral gericht op het maken van een zo overzichtelijk mogelijke opstelling. Hieruit volgde, dat niet alle voorwerpen tegelijk geëxposeerd zouden kunnen worden, en men af en toe op gemakkelijke en snelle wijze veranderingen moest kunnen aanbrengen. Eenvoud was dus in alle opzichten geboden. Behalve de verzameling zou ook het gebouw volledig tot zijn recht moeten komen, met vermindering van alles wat zweemt naar valse romantiek. Teneinde deze denkbeelden zo goed mogelijk te verwezenlijken heeft de heer Don advies ingewonnen bij de architecten W. Crouwel en Kho Liang Ie te Amsterdam. De uitvoering der plannen werd verzorgd door de N.V. „De Vier” uit dezelfde stad.

De beschikbare ruimte is verdeeld over twee verdiepingen, elk bestaande uit een rechthoekige zaal van 10 x 6 m geflankeerd door drie ronde torenkamers van 2.50 m middellijn (de vierde wordt in beslag genomen door de trap). De bakstenen wanden, de balken zolderingen, de vloeren van planken of steen, zijn intact gelaten. Het enige wat werd gemaskeerd is de schouw in de benedenzaal, die daarin oorspronkelijk niet

hoort. Hiervoor is eenvoudig een zonnescherm gehangen, waarvan de groene kleur geen bijzonder fraai effect maakt; echter zal binnenkort iets beters worden aangebracht. Men heeft deze ruimten niet te vol willen maken met vitrines, en het aangedurfd tamelijk veel voorwerpen „vrij” op te stellen, waardoor vaak treffende effecten zijn verkregen.

Natuurlijk kon het gebruik van vitrines niet worden vermeden. Er zijn er van verschillend formaat en model. Geen enkele maakt een massieve indruk daar ze alle zes voor het grootste deel uit glas (dubbel spiegelglas) bestaan. Het houtwerk is tot een minimum gereduceerd en in lichte kleuren geschilderd: wit aan de buiten- en lichtgrijs of wit aan de binnenzijden. Sommige vitrines staan op vier vrij dunne, cilindrische poten, die zwart zijn gelakt; andere rusten direct op de grond; de platte vitrines steunen op houten wangen, de hoge kostuumvitrines op een laag, gesloten onderstel van hout. Verder zijn in elk van beide zalen twee „zwevende” vitrines opgesteld, hangend in een netwerk van gegalvaniseerd ijzerdraad, dat aan vloer en balken is vastgezet. Dit draadwerk loopt om en door de vitrines heen zonder ze in het zicht te breken. Aan de binnendraden zijn tevens de glazen platen voor het opstellen der voorwerpen gehangen. Deze platen rusten op koperen steuntjes bevestigd aan de draad door middel van een plaatje met schroefverbinding; ze kunnen op elke gewenste hoogte worden gesteld. De opstelling van deze vitrines, in elkaars verlengde aan een der lange zijden van de zalen, geeft een lijnenspel van draadwerk te zien dat de ruimte op luchtige en speelse wijze doorbreekt. Men kan zich over het effect ervan al of niet verheugen; in de bovenste zaal met open bekapping is het, door een teveel aan balkenlagen, wat onrustig. Mocht dit systeem op den duur niet bevallen dan kunnen ook onder deze vitrines gemakkelijk poten worden aangebracht. Zeer veel overleg is betracht bij de plaatsing der vitrines; de hoge modellen staan langs de zijanten, de lage in de middenruimte in een niet te streng symmetrisch arrangement.

Wat de verlichting betreft: alleen de bovenzaal ontvangt weinig daglicht; elders is het zelfs wenselijk geweest hier en daar een venster af te schermen door een raampje dat men voor matglas houdt; maar het is plastic gespannen in een verstelbaar lijstwerk van wit geschilderd hout. De lichtsterkte kan op deze wijze geregeld worden.

In de bovenzaal wordt het daglicht versterkt door het schijnsel van door de architecten ontwor-

pen lampen, die er uit zien als zaklantaarns en aan de balken zijn bevestigd. Sommige spreiden het licht; andere zijn door scharnierdraaiing zo gesteld, dat het recht op de vitrines valt, waarin geen verlichting is aangebracht. In de enige vitrine met dicht achterschot geeft dit wel vrij sterke slagschaduwen. Ook in de benedenzaal zijn dergelijke lampen voor eventuele donkere dagen.

Laat ons nu, na deze beschouwingen van algemene aard, een rondgang maken door de Broederpoort.

De benedenzaal biedt een blik op Kampen's verleden aan de hand van topografische afbeeldingen en voorwerpen uit verschillende perioden. In de beide hangvitrines aan de raamzijde prijkt stads- en gildezilver, waartussen — als contrast en afwisseling — minder kostbare voorwerpen van glas en ceramiek. In het midden van de zaal staan twee vierkante vitrines op poten van ongeveer 50 cm hoogte; ze bevatten respectievelijk steengoed gecombineerd met inheems aardewerk en enig gebruikszilver geplaatst bij Chine-de commande gedecoreerd met het stadswapen. Ofschoon men vrij sterk van boven af in deze vitrines ziet, is dit niet hinderlijk doordat ze twee glazen wanden hebben en het totale aspect van de voorwerpen zo voldoende tot zijn recht komt. Op de vensterloze bakstenen wand tegenover de raamzijde hangen enige 18de eeuwse schilderijen die het profiel van de stad aan de land- en rivierzijde te zien geven. Enige oude plattegronden vonden een plaats tegen de afdekking van de schouw en het plastic raamscherm voor de andere korte wand. Op originele wijze zijn vijf Gotische bouwfragmenten geëxposeerd, nl. op kleine consoles bestaande uit een achtkantig houten blad gemonteerd op een ijzeren voet, alle van ongelijke hoogte in een bepaalde ritmische verhouding opgesteld voor het groene scherm; dit vrij grote vlak krijgt hierdoor enige reliëfwerking.

De drie torenkamers bevatten in logisch verband bijeengevoegde voorwerpen, respectievelijk betrekking hebbende op het krijgswezen en de brandweer, het ambacht en het bronsgieten. Bijzonder aantrekkelijk is de opstelling van de wapens. Op een speciaal voor de ronde ruimte ontworpen tafel liggen de kleine wapens open en bloot uitgesteld. Het blad is van een materiaal dat niet kan werken in een zachtgroene kleur waarop de voorwerpen zeer goed tot hun recht komen. Aandacht verdient dat de tafel niet tegen maar op een kleine afstand van de muur is geplaatst; hierdoor krijgt de ruimte wat meer accent en wordt tevens plaats gewonnen voor de

opstelling van lansen, hellebaarden, brandweerstokken e.d. tegen het uiteinde van de wand. Het verticaal accent hierdoor ontstaan vindt in de vlakverdeling een tegenwicht door de opstelling der geweren aan de andere kant; deze zijn aan nylon draad boven de tafel voor de muur gehangen; in het midden is een reeks degens op dezelfde manier in horizontale richting los in de ruimte geplaatst. Het geheel maakt een bijzonder prettige indruk; het is luchtig en toch niet te speels van opzet.

Interessant is het te zien hoe men er in geslaagd is om met een aantal voorwerpen die volstrekt niet uitmunten door bijzondere schoonheid of zeldzaamheid, een uitzonderlijk aantrekkelijke opstelling te maken. Het betreft hier geen voorwerpen van volkskunst maar gewone gebruiksvoorwerpen of werktuigen die men in haast alle streekmusea en oudheidkamers aantreft en dan meestal niet met bijzondere interesse bekijkt. Maar hier wordt men getroffen door de pretentieuze eenvoud van deze voorwerpen en men zou ze graag in de hand nemen om te ervaren hoe goed ze in de greep liggen en hoe ze in het gebruik voldoen. Dit komt doordat ze niet in vitrines zijn geplaatst en evenmin op een tafel, maar vrij in de ruimte zijn opgehangen tegen de lichte achtergrond van een schermpje zoals dat voor de vensterafdekking wordt gebruikt: twee zagen, twee drillboren en twee ellematen in een ritmische contrastwerking van horizontalen en verticalen, in uiterste eenvoud en tegelijk met een uiterste aan berekening en raffinement. Wanneer het publiek deze dingen aanraakt is dat niet erg; het wordt er zelfs in zekere zin toe geanimeerd en velen laten de klepper van de nachtwacht, die los op de grond staat, eens klinken, of pakken het koekhakmes dat even verleidelijk als een lekkernij voor de neus zweeft; maar meenemen zullen ze het niet, daar zorgt de nylondraad voor.

Verder zien we hier een zandloper, een schaaft, enige gesneden houten luikjes uit de 16de eeuw die tegen de muur zijn opgesteld evenals twee koekplanken waarvan de ene verticaal, de andere horizontaal tegen de wand is aangebracht.

In de derde torenkamer bevinden zich een vitrine met munten en penningen, twee vijzels en drie klokken staande op lage voetstukken, benevens een geschilderd stadsgezicht uit de 17de eeuw.

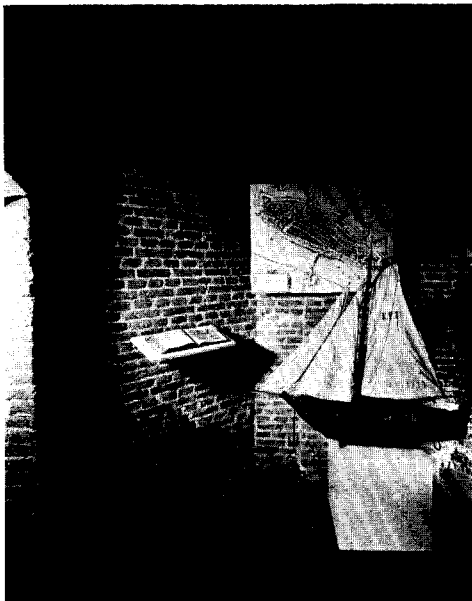
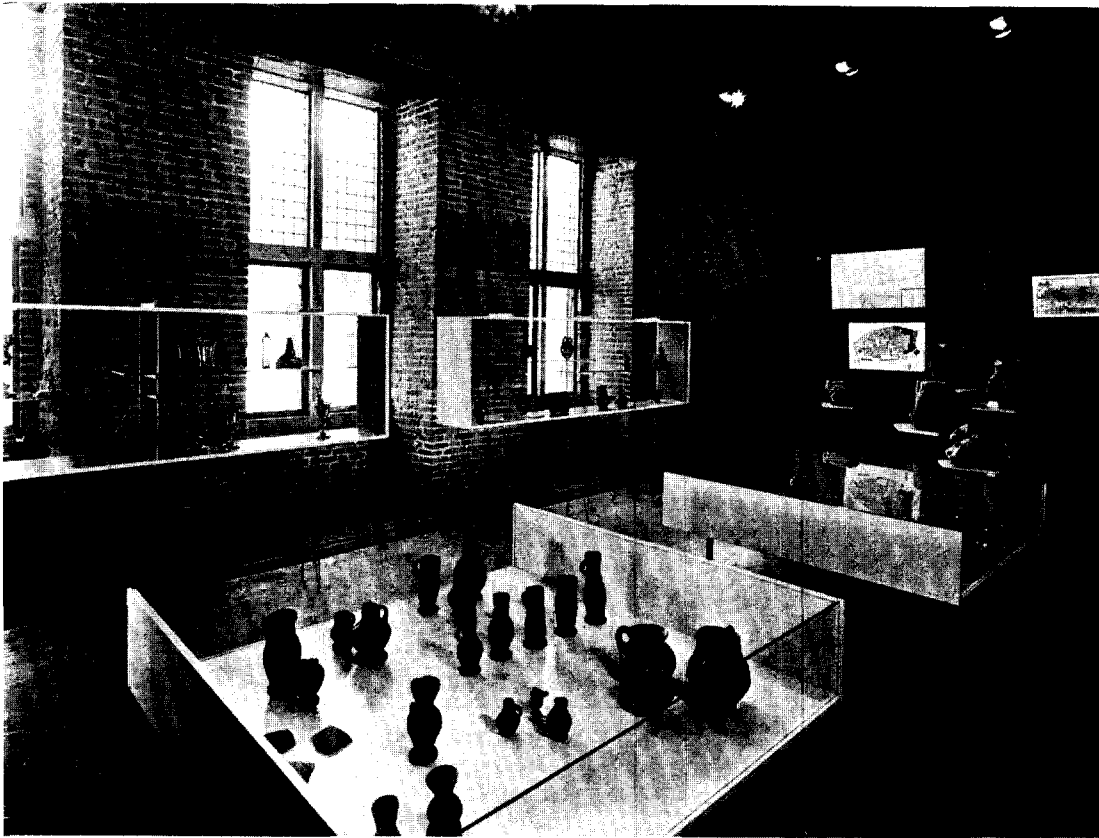
Op de bovenverdieping bevat de zaal kostuums en kostuumonderdelen voornamelijk afkomstig van het Kamper-eiland, en tevens stads- en gebruikszilver. Met opzet heeft men niet alle spec-

taculaire zilveren voorwerpen in één ruimte willen concentreren, maar ze over beide verdiepingen verdeeld. Ook enkele gildestukken van zilver en tin vonden hier nog een plaats.

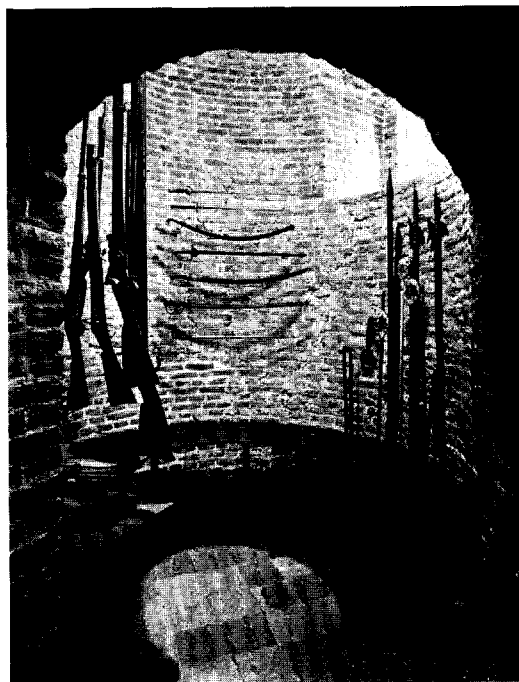
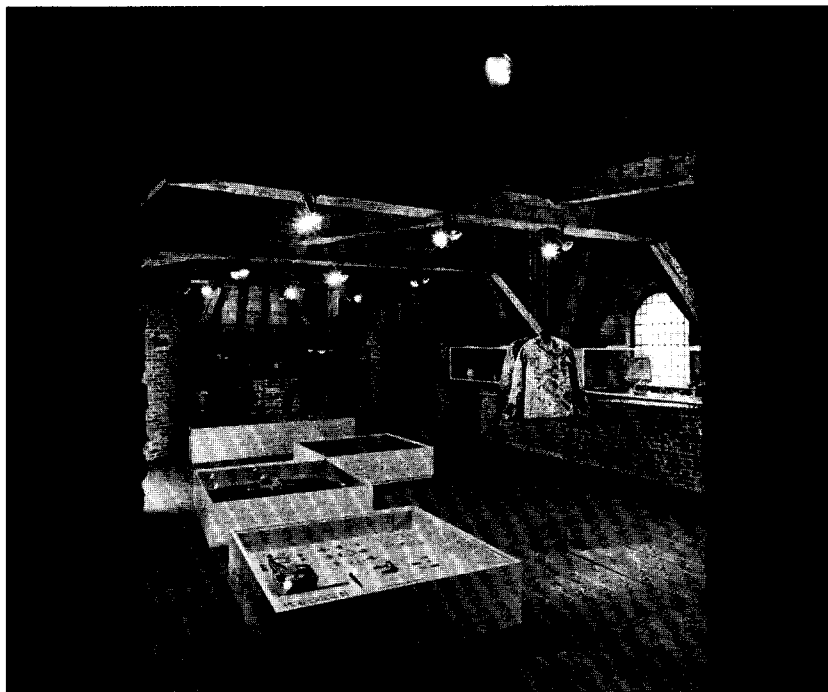
Wie er zeer strenge principes op nahoudt zal misschien bezwaar hebben tegen het combineren van deze statiestukken met frivoliteiten als kledingstukken en sieraden. Maar behoorde niet het een zowel als het ander tot 's levens praal? Bovendien, in een opstelling als deze worden dingen mogelijk die anders niet uitvoerbaar zijn. Zo is het b.v. ook mogelijk dat twee damasten mansbuizen midden in de zaal zijn uitgespannen tegen metaaldraden die als een open pilaar van vloer en zolder zijn gespannen. Het is mogelijk dat een pop in Schoklandse dracht boven een vitrine zweeft en dat zilveren gildeschildjes een feestelijke guirlande vormen; dat merklappen, kleurige jakjes, buizen en halsdoeken plat op de vloer zijn geëtaleerd (in voetloze vitrines) zodat men ze ziet als bonte bloemperken; er tussen liggen sieraden en naaigerei. Het is ook mogelijk dat een massieve drinkhoorn zonder voetstuk aan nylondraad is opgehangen en dat colliers zijn gelegd om met antieke stof beklede kolommetjes, een bijzonder suggestieve oplossing. Alles is trouwens meer gericht op evocatie dan op imitatie. Een compleet kostuum b.v. staat opgesteld op een rieten paspop; de bijbehorende muts met hoed zijn naast de pop geëtaleerd op wat men een abstracte kop zou kunnen noemen: een ovoïde vorm van glas. Wie vraagt hoe deze ingenieuze oplossing tot stand kwam verneemt dat het hier niets anders betreft dan een omgekeerde chiantifles met de hals gestoken op een ijzeren standertje! Mutsen vindt men verder nog in de vitrine met kindergoed en accessoires, perfect in vorm opgesteld met de uitwaaierend genlooid halsstrook naar voren gekeerd. Vermeld moet nog worden dat deze vitrine staat op een langs de muur lopende bakstenen plint; deze heeft men benut door er enkele gevelstenen op te etaleren.

Deze zaal vooral is een feest voor het oog. Hoewel de dracht van het Kamper-eiland niet bijzonder rijk is, wordt hier door de wijze van exposeren en combineren een geheel verkregen dat aan glans en kleur niet voor de weelderigste kostuumverzameling onderdoet. Betreden we tenslotte nog de torenkamers. Eén is gewijd aan Kampen als hanzestad. Tegen de wand is een groot paneel aangebracht waarop van boven naar beneden respectievelijk te zien is: een kaart waarop de hanzesteden en hun wapens zijn aangegeven, de plaats die deze steden innamen op een

HET STEDELIJK MUSEUM TE KAMPEN

(Foto's Jan Versnel, Amsterdam)

(Foto's Jan Versnel, Amsterdam)

vergadering te Lübeck, een kaart van de voornaamste handelsroutes der Hanze, een beeldstatistiek van de oorlogsvloot die de Hanze in 1367 bezat en de bijdrage die elke stad daartoe leverde (voor Kampen was dit een koggeschip en twee bemande rijnschepen). Deze voorstellingen, die fototechnisch bijzonder knap op het paneel zijn aangebracht, kwamen tot stand met medewerking van de directie van het stedelijk museum te Keulen. In deze omgeving passen natuurlijk scheepsmodellen; twee zijn op een aan de muur bevestigd plankje geplaatst, één op een voetstuk. De handgekleurde atlas, die men op de afbeelding ziet, is slechts tijdelijk tentoongesteld geweest. De plattegrond (zie afb.) is een vergroting van een in de benedenzaal geëxposeerde gravure en werd hier geplaatst vanwege de verschillende schepen die er op afgebeeld staan. Dan is er nog een kamer die hoofdzakelijk datgene bevat wat betrekking heeft op het ijkwezen: een vitrine met gewichten en ook legpenningen van stad en provincie, tot die uit de laatste jaren toe. Verder ziet men hier nog enige ijkmaten.

In de derde torenkamer staat alleen een rieten stoel, die tot rusten noodt. In een muurnisje is

een plankje aangebracht waarop folders en gidsen die de bezoeker verder de weg wijzen naar vele bezienswaardigheden in de stad, haar omgeving en de rest van Nederland. Daarbij is ook de publikatie van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, getiteld „De Nederlandse Musea”, het z.g. „gele boekje”. Men zal het wellicht ter hand nemen, want het kan haast niet anders of een bezoek aan de Broederpoort zal een stimulans zijn tot verder museumbezoek. Men zal echter op zijn verdere reis onder de kleinere musea er weinig aantreffen die met zulk een voortreffelijke smaak, met zoveel vernuft, overleg en durf zijn ingericht. De moderne inzichten waarbij men zich laat leiden door de principes van eenvoud, eerlijkheid en zakelijkheid hebben hier op de meest overtuigende wijze hun toepassing gevonden. Het resultaat is een museum waarin men van het begin tot het einde met plezier en belangstelling rondkijkt en waar het geziene zich in het geheugen grift. Een museum dat verdient te worden bezocht en dat men niet kan verlaten zonder een gevoel van dankbaarheid jegens degenen die deze uitzonderlijk goede inrichting tot stand hebben gebracht.

SUMMARY

THE RE-OPENING OF THE MUNICIPAL MUSEUM DE BROEDERPOORT AT KAMPEN

BY PETRA CLARIJS

Since 1946 the historical collection of Kampen has been exhibited in a late mediaeval entrance-gate to the town. A reorganization has taken place lately, which has been of importance for various reasons. The material used for exhibiting the objects was extremely modern. The number of displayed objects has been limited and the possibility of varying the items on display has been allowed for. The building itself was left

completely intact, while the space has been made to appear to the greatest possible advantage. The use of nylon thread for a freer arrangement proved helpful; several objects are, as it were, suspended in space.

The new arrangement is very satisfactory from the aesthetic point of view while at the same time giving a good survey of the collection.

BOEKBESPREKING

A. Bicker Caarten. De molen in ons volksleven. Leiden 1958, 214 blz., 51 foto's en tekeningen tussen de tekst. A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij N.V. Geb. f 12.75.

Na „Molenleven in Rijnland” is thans van dezelfde schrijver dit boek verschenen, dat een veel groter gebied bestrijkt. Het schijnt dat voor velen, ook nog in deze moderne tijd, van de molens een grote bekoring uitgaat. Wie een boek over molens

schrijft, schrijft misschien niet voor wat men „het grote publiek” pleegt te noemen, maar wel voor een grote kring leken, liefhebbers, die dikwijls weinig van de molens weten, maar die ze vooral bewonderen als deel van het landschap. En daarmee kom ik dan op het enige bezwaar, dat ik tegen dit boek heb: technische beschrijvingen zijn wel eens wat al te beknopt, technische termen te zelden toegelicht. En daarmee bedoel ik niet dat

de schrijver uitvoeriger had moeten zijn over de techniek van de molen, maar wel dat hij het hier en daar behandelde wat begrijpelijker voor leken had moeten verklaren. De beschrijving van de visvangst bij de molens op blz. 58 heb ik, ook na herhaalde lezing, niet goed kunnen begrijpen, en het heeft me nogal wat moeite gekost uit te vinden, waar nu eigenlijk de baard van de molen zit. Maar dit is van ondergeschikt belang.

Het boek geeft in vlot geschreven, prettig leesbare taal gegevens over vrijwel alles, wat met de molen verband houdt: het maalloon, de windbelasting, het malen zelf, de visvangst bij de molen, molentooi en molentaal, rijmen op de molens aangebracht, molennamen in verschillende streken van ons land, over onderdelen van de molens en de versiering ervan. In het voorbericht noemt de schrijver al degenen, die hem gegevens hebben verschaft en daaronder zijn vele molenaars en molenmakers. Voor hen is dit boek misschien wel het alleraantrekkelijkst, want heel wat oude herinneringen en verhalen zijn erin vastgelegd. Maar ook degenen, die de vele molens nog hebben gezien, zullen ervan genieten en voor de jongeren opent het een hun onbekende wereld. Door de rijke illustratie met foto's en tekeningen in de tekst zal menige molen en menig onderdeel ver-

eeuwigd zijn, wanneer deze vandaag of morgen toch in handen van de sloper vallen.

Gelukkig is het boek voorzien van een register van aardrijkskundige namen, zowel plaats- als streeknamen. Wie dus wil weten of de molens van zijn dorp of polder worden behandeld, kan dat met weinig moeite vinden. Het boek is met zorg uitgevoerd en de foto's zijn niet alleen goed afgedrukt, maar geven een mooi en gevarieerd beeld van veel wat met de molen in verband staat.

Is de vertaling van „Horror vacui”, de naam van de molen te Noordgouwe, afkomstig van de eigenaar van de molen? Dan had dit beter vermeld kunnen worden, want het kan evengoed betekenen, wat men zou verwachten „angst voor het (lucht)ledige”. In het luchtledige is geen wind en ook dan is er dus stilstand. Het zou ook kunnen zijn angst voor het ledige in de zin van lege graanzakken. Wanneer men in Noordgouwe de betekenis: „angst voor stilstand” als de juiste beschouwd is dat dus een soort volksetymologie.

Ik hoop dat de schrijver met dit boek de belangstelling voor de molens kan doen groeien en dat mede daardoor de molens, die er nog zijn, behouden blijven.

JO DAAN

GEDRUKT BIJ E. J. BRILL, LEIDEN

NIEUWS-BULLETIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopij aan een der onderstaande adressen: Voor de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond, Rijswijkseweg 141, Den Haag. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Raamsteeg 2a, Leiden

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag

*1

*2

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET
OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

DRENTE

Anlo. De omheining van de in het vorige verslag gevonden nederzetting van de hunebeddencultuur kon vrijwel volledig worden vastgesteld. Op het terrein bevinden zich ook een urnenveld en enkele tumuli. Dank zij de medewerking der eigenaars zal hier in 1958 een groot onderzoek kunnen worden verricht. *Groningen, Biologisch-Archaeologisch Instituut.*

De Vledders, Gem. Norg. Eerst thans is ons ter ore gekomen dat belangrijke prehistorische overblijfselen zijn vernield op een heideontginning onder Norg. Gered zijn een vrijwel gave standvoetbeker (type 1b), grote scherven van twee potten van aardewerk met wikkeldraadstempelfversiering, waarvan één met touwindrukken langs de binnenrand, en vele scherven van aardewerk uit de late urnenveldentijd, deze laatste vermoedelijk afkomstig van een nederzetting. *Groningen, Biologisch-Archaeologisch Instituut.*

GELDERLAND

Arnhem. Bij graafwerk binnen de in de 18de eeuw vernieuwde muren van het Waaggebouw kwam een afvalput te voorschijn, waaruit enig vroeg 17de eeuws glas- en aardewerk kon worden geborgen. Hierbij bevindt zich o.a. een schotel met slibversiering, gedateerd 1611. *Arnhem, Gemeentemuseum.*

—. In de Langstraat werd in een bouwput een beschoeiing van eikenhout aangetroffen die vermoedelijk tot de 13de eeuwse stadsgracht behoort. Een kom van rood aardewerk met spaarzaam glazuur, alsmede talrijke scherven van 13de tot 15de eeuws steenwerk behoren eveneens tot de hier gedane vondsten. *Arnhem, Gemeentemuseum.*

—. Tijdens een inspectietocht met de Natuurbeschermingsconsulent van het Staatsbosbeheer werden op een heideterrein ten noorden van de stad enige vrijwel onbeschadigde grafheuvels waargenomen. Maatregelen zullen worden genomen deze voor bebossing te vrijwaren. *Arnhem, Gemeentemuseum.*

Neede. Een proefonderzoek werd ingesteld op de Hondelink Es te Kisveld nabij Neede in de directe nabijheid van de plaats, waar omstreeks 1920 op een diepte van 1.50 à 2 m twee stuks aardewerk van de trechterbekercultuur waren ontdekt. Vermoedelijk betreft het de bijgiften uit een vlakgraf. Een nader onderzoek is gewenst. Voor een uitvoerige publikatie zie *Berichten R.O.B.* 8 (1957). *Amsterdam, I. P. P.*

Zoelen. Naar eerst thans bekend is geworden, blijken bij de Lingewerken in 1956 belangrijke vondsten te zijn gedaan. Ten zuiden van de Hamse Brug is door de zandzuigers tweemaal een scheepswrak van eikenhout op ±

4 m diepte aangetroffen en eenmaal een beschoeiing van eiken palen.

Bij de brug te Wadenoyen kwamen een kalkstenen mortier met opengewerkte oren en enige grote ijzeren kogels te voorschijn. *Arnhem, Gemeentemuseum.*

UTRECHT

De Meern. Voortzetting van de herhaaldelijk door vorst onderbroken opgraving op de Hoge Woerd heeft aangetoond dat in het vorige bericht ten onrechte van een castellumgracht werd gesproken. Er bleek in het geheel geen gracht of wal te zijn; blijkbaar ligt het vermoede castellum zuidelijker. Wel zijn er sporen van tenminste vier perioden van bewoning; op enkele punten werd een zeer goede stratificatie verkregen. Het is echter een vraag of de opvallend weinige vondsten een datering zullen toelaten. De laatste periode, vertegenwoordigd door geringe fundamentresten, moet uit het einde van de Romeinse bezetting dateren. Er werden enkele slecht bewaarde fragmenten van sculptuur gevonden en stempels van de Cohors I Classica Pia Fidelis Domitiana. De opgraving zal eind december worden gestaakt. *Utrecht, Archaeologisch Instituut.*

ZUIDERZEEGEBIED

Oostelijk Flevoland. Bij zandzuigen nabij Lelystad zijn beenderen van prehistorische dieren aan het licht gekomen en wel van steppenwisent, reuzenhert, mammoet, wild rund en rendier of edelhert. Voorts een onderkaak van een snoek, een loopbeen van een kleine vogel en enige appeltjes van naaldbomen, vermoedelijk van een soort Picea.

In het noordoostelijk deel van de polder is een roodkoperen akker met ijzeren hengel opgeploegd, vermoedelijk 15-16de eeuws.

Bij de aanleg van de weg van Roggebotsluis naar Dronten is scheepshout gevonden ter hoogte van kavel O 58. Het betreft een boordfragment van een overnaads gebouwd schip, dat wellicht dateert uit de 16de eeuw of eerder. Van het vaartuig rest te weinig om van een opgraving van betekenis te kunnen spreken, zodat het fragment is prijsgegeven. De vindplaats is ongeveer de plaats van de oude plaat Roggebot. *Schokland, Museum.*

Markerwaard. Bij Enkhuizen is korte tijd een gedeelte van de Zuiderdijk van binnen te zien geweest. Er is bekledingsmateriaal, vermoedelijk van een oudere periode verzameld. Dit moet nog bestudeerd worden. *Schokland, Museum.*

RESTAURATIE-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Bergum. Herv. kerk. Aan de restauratie dezer grotendeels 13de eeuwse kruiskerk met 11de eeuwse westtoren zal binnenkort een uitvoeriger bericht worden gewijd. Rest. voltooid. Arch.: A. Baart sr. en A. Baart jr. te Leeuwarden.

Vlieland. Tromphuis, 161?. Rest. begonnen. Arch.: A. Baart jr.

GELDERLAND

Warnsveld. Herv. kerk. Van het pseudobasilicale 15de eeuwse schip, dat door verwijdering van de gewelven en het om de andere wegbreken der scheiboogzoulen verminkt was, werden de scheibogen na herbouw der weggebroken zuilen gereconstrueerd. Een nieuwe overwelfing kon echter wegens gebrek aan financiële middelen niet plaats vinden. Het venster aan de zuidzijde van het overwelfde vroeg-14de

eeuwse koor bevatte resten van een eenvoudig harnas met toten en sporen die konden duiden op een middenversteving door een verticaal brugijzer (vgl. een tekening uit 1743 door Jan de Beijer in het archief van het Huis de Poll). Bij de restauratie werden alle vensters voorzien van vorktraceringen. Rest. voltooid. Arch.: J. G. A. Heineman te Velp en A. Warnaar te Warnsveld.

NOORD-HOLLAND

Amsterdam. Lange Leidsedwardsstraat 220-222. Met vroeg-18de eeuwse halsgevel. Rest. begonnen. Aann.: Gebr. Schat.

—, Prinsengracht 242-244. Met ingezwenkte halsgevel uit het derde kwart van de 18de eeuw, gestut nadat het huis op 28 februari 1955 totaal was uitgebrand. Rest. begonnen. Leiding: Publieke Werken.

Den Hoorn. Herv. kerk. Restauratie van dit laat-Gotische gebouw voltooid. Het verbeterde interieur werd verfraaid met de 18de eeuwse preekstoel en een 18de eeuwse herenbank uit de Remonstrantse kerk te Gouda. Arch.: C. W. Royaards te Schoorl.

ZUID-HOLLAND

Dordrecht. Engelburgkade 5-7. Herenhuis met brede rechtafgedekte 18de eeuwse voorgevel. Rest. begonnen. Leiding: Gemeentewerken.

's-Gravenhage. Kloosterkerk, overblijfsel van het Dominicanenklooster, dat zijn ontstaan te danken had aan een stichting van Margaretha van Kleef, vermoedelijk in 1397. De tweebeukige hallenkerk, waarvan de hoofdbeuk en het daarop aansluitende smallere koor nog uit het einde der 14de eeuw zullen stammen, en de zuidbeuk met dwarskapellen reeds 16de eeuws moet zijn, heeft na herstellingen in de jaren 1913-1919 thans een ingrijpende restauratie ondergaan, die behalve het exterieur vooral het interieur ten goede is gekomen. De galerijen, die de dwarskapellen en een groot deel van de zuidbeuk in beslag namen, werden aanzienlijk ingekrompen en tenslotte werd de scheidingswand tussen koor en schip weggebroken. De houten tongewelven werden lichtblauw geschilderd en op de kruisingen van nokribben en schinkels versierd met gesneden en gepolychromeerde rozetten; in het koor moest tevoren na verwijdering van een houten zoldering en herstel van de kap een nieuwe beschieting worden aangebracht. De oorspronkelijke koorvloer moet lager gelegen hebben dan de huidige, die rust op een 17de eeuwse kelder met ribloze kruisgewelven op een pijlerrij in het midden. De vensters der kerk verkregen nieuwe traceringen in flamboyante vormen. De harnassen en traceringen uit Lede-steen van de heropende koorvensters moesten tengevolge van verregaande verwerking vervangen worden door copieën van Franse kalksteen, terwijl ook de dagkanten grotendeels vernieuwd werden; in een dichtgebleven venster aan de noordzijde kon men de oude tracing behouden. De natuurstenen gootlijst van het koor kon aan de hand van een bewaard fragment in de oude vorm worden hersteld. De 18de eeuwse dakruiter, waarvan de ondervanging op hinderlijke wijze door het koorgewelf stak, verkreeg een nieuwe betonnen ondersteuning boven de gewelfbeschieting. Het interieur werd verrijkt met meubilair uit de in

1943 afgebroken Duinoordkerk, o.a. een Vlaams-barokke preekstoel. Rest. voltooid. Arch.: Ph. J. W. C. Bolt.

Haastrecht. Raadhuis. Dit uit 1618 daterende, in 1907 gerestaureerde gebouwtje heeft thans een nieuwe restauratie ondergaan, waarbij o.a. de oude binnenindeling zoveel mogelijk naar oude sporen hersteld werd. Het voorhuis wordt grotendeels ingenomen door een hal boven een kelder van vier traveeën, waarvan de gewelven in het midden worden gedragen door een fraai geprofileerde tendele in schoonwerk uitgevoerde pijler. Het achterhuis bevat twee lage, boven elkaar gelegen vertrekken. Uit sporen van doorgangen op verschillende hoogten in de linker zijgevel bleek, dat tegen de buitenkant van deze gevel oorspronkelijk een traptorentje moet hebben gestaan, van waaruit men uit de hal de bovenverdieping van het achterhuis en de zolder kon bereiken.

Thans heeft men aan de binnenkant boven de oude gemetselde keldertrap een nieuwe houten spiltrap gemaakt, die o.a. voert naar de als raadzaal ingerichte zolderverdieping boven de hal. De kelderruimte onder de hal kon worden verbeterd door de toiletten onder te brengen onder het in 1907 vernieuwde bordes. Onder het achterhuis kwam een archiefkelder op de plaats, waar zich voordien twee gevangeniszellen bevonden. De hal verkreeg twee nieuwe kruisvensters in de rechter zijgevel, gereconstrueerd naar gevonden resten. De kruisvensters aan de voorzijde met glas-in-lood uit 1907 werden vervangen door nieuwe met houten roeden. Voorts moest de kap met de dakruiter ingrijpend worden hersteld. Rest. voltooid. Arch. bur. Van Hoogevest te Amersfoort.

Voorschoten. Herv. kerk. Het aspect van de 15de eeuwse toren, waarvan het silhouet geheel bepaald werd door de spits, die na een brand in 1702 was aangebracht in opdracht van Jacob baron van Wassenaer van Duivenvoorde, heeft in 1868 erg geleden door de bouw van het veel te hoge schip in stucadoors-Gotiek. Bij de restauratie heeft men gepoogd het effect te verbeteren door rekening houdend met dit 19de eeuwse schip de torenromp te verhogen met een achtkant, in de veronderstelling te handelen in de geest der middeleeuwse bouwers; boven inkassingen voor een nooit uitgevoerd stergewelf over de uitwendig vierkante doch inwendig achthoekige klokkenverdieping bevonden zich namelijk intandin-

gen, waaruit wellicht zou kunnen blijken, dat een ontworpen gemetselde spits of achzijdige bovengeleding nimmer tot uitvoering was gekomen. Bij de restauratie werd tevens de nooit gereed gekomen traptoren hoger opgehaald en voltooid. De ijzeren balustrade en de zinken hoekobelisksen, bekroond met „wassenaars” uit het wapen van Jacob van Wassenauer van Duivenvoorde, werden vervangen door een gemetselde balustrade met natuurstenen hoekobelisksen, welke laatste echter evenals de oude met „wassenaars” werden bekroond. Verder werd de buitenbekleding van de torenromp geheel vernieuwd, terwijl de westingang en het spitsboogvenster daarboven gereconstrueerd werden in vormen, die tendele op in het werk gevonden sporen teruggaan. Rest. voltooid. Arch.: Ir. L. H. H. van der Kloot Meijburg.

— Nieuw Voordorp. Restauratie van het smeedijzeren 18de eeuwse inrijhek begonnen. Leiding: Rijksdienst voor Monumentenzorg.

ZEELAND

St. Anna ter Muiden. Herv. kerk. Bij de restauratie van de toren, die oorspronkelijk de kruising markeerde van een verdwenen eenbeukige kruiskerk van ongetwijfeld tamelijk groot-scheepse opzet, is de beklamping, die de triomfboog aan het oog onttrok verwijderd. Hierdoor is thans te zien, dat de pijlers aan de zijde van het voormalige koor een dubbel kraalprofiel hebben en eindigen in lijstkapitelen van Ledesteen met een reeks gebeeld-

houwde kastanjebladeren, terwijl het dubbele kraalprofiel van de boog neerkomt op paren knoppenkapitelen. Boven deze boog en de terugggevonden resten der drie andere kruisingsbogen bevinden zich binnen in de toren aanzetten van een vroeger kruisribgewelf. Uit in de oostelijke en westelijke steunberen gevonden resten blijkt, dat de schip- en koorvensters aan de buitenzijde enkelvoudige kraalprofielen hadden, onderbroken door knoppenkapiteeltjes. Dakmoeten herinneren aan de verdwenen dwarsarmen. De benedenruimte van de toren is overdekt met een nog Gotisch kruisribgewelf, dat werd aangebracht nadat de kruisingsbogen waren dichtgemetseld. Bij de restauratie heeft men het ijzeren hek, waarmee de trans was afgezet, vervangen door een gesloten borstwering van baksteen, terwijl men de traptoren en de steunberen iets hoger ophaalde. Het kleine kerkje, dat in 1653 tegen de zuidzijde van de toren werd gebouwd, verkreeg bij de restauratie bakstenen vorktraceringen. Het interieur werd opgeknapt en het 17de eeuwse meubilair hersteld. Rest. voltooid. Arch.: E. P. Messer te Amsterdam.

NOORDBRABANT

Zeeland. Windkorenmolen „t Oventje”. Rest. voltooid.

LIMBURG

Afferden. R.K. kerk (Rectificatie). Van de in het vorige restauratie-nieuws genoemde toren is ook de bovengeleding opgetrokken uit ijzeroersteen.

DE MUSEUMDAG

VERSLAG VAN DE TWEEDE MUSEUMDAG IN 1957, GEHOUDEN OP ZATERDAG 30 NOVEMBER IN HET CENTRAAL- EN AARTSBISSCHOPPELIJK MUSEUM TE UTRECHT

De bijeenkomst werd om 11 uur geopend door JHR. MR. C. J. A. DE RANITZ, burgemeester van Utrecht. Jhr. de Ranitz heette het gezelschap van harte welkom in deze stad. Het verheugde hem onze vereniging in Utrecht te mogen ontvangen en hij sprak zijn waardering uit over het streven van De Museumdag om de onderlinge samenwerking van de museumdirecteuren te bevorderen. Hij waarschuwde hierbij tegen onderlinge concurrentie, die vaak niet in het belang van de musea was. De voorzitter, DR. A. B. DE

VRIES, dankt de burgemeester voor zijn vriendelijke woorden. Hij wijst erop, dat museumambtenaren een eigenaardig soort mensen is, die zich daarvan echter wel bewust zijn. Het beroep brengt mede, dat men er soms zeer veel voor over heeft een bepaald voorwerp te verwerven, en daarbij kan wel eens ongewenste concurrentie optreden. Spr. vertrouwt echter dat thans door de nauwere onderlinge contacten dit bezwaar tot een minimum is gereduceerd.

Hij geeft vervolgens het woord aan mej. DR.

M. E. HOUTZAGER, directrice van het Centraal museum, die mede namens DR. D. P. R. A. BOUVY, directeur van het Aartsbisshoppelijk museum, wijst op de verschillende belangrijke stukken in beide musea, en op de tentoonstelling van het aloude genootschap Kunstliefde. Van 1891-1921, toen de tegenwoordige behuizing, een deel van het voormalig Agnietenklooster met latere uitbreidingen, werd betrokken, bevond de collectie zich in het gebouw waar thans het Museum van het Staatbosbeheer is gevestigd. De verzamelingen van het Centraal Museum zijn gedeeltelijk afkomstig uit het Stadhuis, gedeeltelijk van de Vereniging, „Kunstliefde”.

Hierna krijgt DR. F. F. DE BRUYN, directeur van het Nederlandsch Spoorwegmuseum, het woord. Spr. memoreert de geschiedenis van het spoorwegmuseum; de verzameling is ontstaan uit de verzameling G. W. van Vloten, en in 1927 als museum gesticht. Herhaaldelijk moest het museum verhuizen, totdat op initiatief van ir. den Hollander het Maliebaanstation ter beschikking werd gesteld, alwaar het museum op 5 november 1954 werd heropend.

In de huishoudelijke vergadering is allereerst aan de orde de benoeming van een commissie tot nazien der rekening en verantwoording van de penningmeester over 1957. Hiertoe worden benoemd mevr. J. J. E. H. J. W. WOLFF-FILZ en de heer R. W. D. OXENAAR.

Hierna krijgt de secretaris DR. H. C. BLÖTE het woord om mededelingen te doen over de eerste museumdag in 1958, tevens London conference van de Museums Association. Na een historische inleiding over het ontstaan van het plan met de engelse collega's tezamen in Londen te vergaderen wees spr. op de wenselijkheid het engelse bezoek aan Nederland op waardige wijze te beantwoorden, door met tenminste 80 à 100 personen aan de London conference deel te nemen. Na te hebben gewezen op het vele belangrijke, dat Londen de museumambtenaar heeft te bieden, deelt hij mede dat op het programma van de London conference o.m. voorkomt, een receptie door de Lord Mayor in de Guildhall, een boottocht naar Greenwich, een party aangeboden door de L.C.C. in de Iveagh Bequest, Kenwood en het annual dinner in Goldsmith's Hall. Voor de overtocht kan gebruik gemaakt worden van een gezelschapsbiljet tegen gereduceerde prijs (retour 2de klasse f 75.20, 1ste klasse f 91.—, plaatsbespreking inbegrepen). Het ligt in het voornemen vóór het vertrek op maandag 7 juli in de eerste klasse eet-

salon van de dagboot naar Engeland onze huishoudelijke vergadering te beleggen, en met dezelfde boot over te steken. De gereduceerde prijzen gelden ook voor introducties. De verblijfkosten in een der voor ons beschikbare studentenhuizen bedragen 22/- per dag, alles inbegrepen behalve de lunch. Van het Ministerie van Onderwijs kreeg het bestuur van De Museumdag voorts de toezegging van een subsidie, om hiermede hen, die niet op andere wijze de reiskosten kunnen declareren, tegemoet te komen. Geargumenteerde aanvragen hiervoor moeten zo spoedig mogelijk bij het bestuur worden ingediend. Daar vóór 1 april 1958 alles in hoofdzaken geregeld moet zijn verzoeken wij thans alle deelnemers zo spoedig mogelijk voorlopig aan te melden.

Bij de rondvraag vraagt mej. DR. HOUTZAGER tentoonstellingscatalogi vooral tijdig aan de andere musea toe te zenden; vaak ontvangt men deze thans te laat om er nog op de tentoonstelling gebruik van te kunnen maken. DR. R. E. J. WEBER doet mededeling van een brief van de heer E. PELINCK, waarin deze vraagt om suggesties betreffende onderwerp en plaats van een in het begin van 1958 te houden vergadering van de historische sectie.

In zijn functie van penningmeester wijst de heer WEBER in een geestige doch ernstig gemeente toespraak op de bezwaren en onkosten verbonden aan de omstandigheid dat zovele leden hun contributie niet op tijd betalen. Hij was tot de conclusie gekomen dat in één jaar van 23 leden de contributie niet aan de vereniging ten goede was gekomen door de nalatigheid van de overigen. Ten slotte wijst de secretaris op de op de leestafel tentoongestelde zaken, ten dele catalogi ter illustratie van de inleidingen, die in de middagvergadering gehouden zullen worden, voorts enige zaken, die betrekking hebben op onze reis naar Londen, exemplaren van de door De Museumdag uitgegeven publicaties, die bij het secretariaat verkrijgbaar zijn, en de Museumscalendar, à f 3.75 bij de penningmeester per giro te bestellen. Hij wekt op tot het lidmaatschap van het International council of Museums, een organisatie in internationaal verband, nauw samenwerkend met De Museumdag. Het orgaan dezer Organisatie — I.C.O.M.-News of Nouvelles de l'ICOM — bevat vele wetenswaardige mededelingen. Het lidmaatschap kost slechts f 5.75. Hierna sluit de voorzitter de huishoudelijke vergadering. Zij, die geen overheidsambtenaar zijn, vertrekken met de autobus, die ons

door het gemeentebestuur ter beschikking was gesteld, naar het spoorwegmuseum.

De voorzitter opent vervolgens de vergadering van de groep van overheidsambtenaren.

IR. C. P. SCHEEPERS, voorzitter van de Centrale van Hogere Ambtenaren, die de museumdag bijwoont, wordt door de voorzitter welkom geheten. Het bestuur van de groep van overheidsambtenaren stelde enige wijzigingen in het reglement van de groep voor, die, in verband met gerezen moeilijkheden en vragen, ten doel hebben het organisatorisch verband tussen groep en vereniging duidelijker te bepalen, alsook de criteria waaraan men als lid van de groep moet voldoen nader te omschrijven. Deze voorstellen worden door de vergadering goedgekeurd. Het nieuwe reglement zal binnenkort aan de leden worden toegezonden.

Hierna begaven ook de leden van de groep van overheidsambtenaren zich naar het Nederlandsch Spoorwegmuseum. Hier was een buffet ingericht waar men zich lichamelijk kon restaureren, terwijl de interessante demonstraties in het museum voor een geestelijke restauratie zorgden, waarvan velen dankbaar gebruik maakten.

Teruggekomen in het Centraal- en Aartsbischooppelijk Museum opende de voorzitter de middagbijeenkomst, waarbij hij het woord gaf aan de heer TH. H. LUNSINGH SCHEURLEER, die in het kader van het onderwerp van deze museumdag — de Kunstnijverheid in onze Musea — sprak over:

Historie en Perspectief

In 1821 vaardigde de Minister, die toenmaals met de zorg onzer rijksmusea belast was, een besluit uit, dat voor de status van deze instellingen voor ruim een halve eeuw beslissend zou zijn. Ons land was toen nog slechts enkele musea rijk. In Den Haag had men in 1815 het Koninklijk Kabinet van Schilderijen, het jaar daarop dat van Zeldzaamheden voor het publiek opengesteld. In 1819 waren het Penningkabinet enige vertrekken toegewezen in het gebouw der Koninklijke Bibliotheek. In Amsterdam was in 1808 op instigatie van Koning Lodewijk Napoleon het Rijksmuseum gesticht. In Leiden werden de voorbereidingen voor een Archaeologisch Museum en een Museum voor Natuurlijke Historie getroffen. De Minister bepaalde nu, dat het Koninklijk Kabinet van Schilderijen bestemd zou blijven voor de „eigenlijk gezegde schilde-

rijen in olieverf". Het Kabinet van Zeldzaamheden zou moeten afstaan voorwerpen van schoone kunst en oudheden, zodat, aldus de Minister „het bepaald bleve tot voorwerpen van kunst (met uitzondering van voorwerpen van schoone kunst) uit de Middeleeuwen en in het algemeen van nog levende volken". Het Archaeologisch Museum zou bestaan uit „oudheden, dat is voorwerpen van schoone of andere kunst herkomstig van volken welke niet meer bestaan". Onder kunst verstond men alles wat door mensenheden en dus niet door de natuur was gewrocht en onder schoone kunst verstond de Minister kennelijk wat wij thans met het woord kunst kortweg plegen aan te duiden. De Directeur van het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden, die bij de oprichting van zijn museum het vormen van „ethnologische" verzamelingen van nog levende volken had beoogd, maakte begrijpelijkerwijze bezwaar tegen het afstaan van voorwerpen van „schoone kunst". Maar hoewel het besluit in deze bewoordingen van kracht bleef, behoefde hij geen enkel object van deze aard over te dragen. Kennelijk had de Minister met deze term uitsluitend de schilder-, prent- en tekenkunst en voorzover betrof de „oudheden" ook de beeldhouwkunst verstaan, een opvatting, die tot op de huidige dag nog veelal de gangbare is. Van een zeer ruim inzicht ten opzichte van de taak, die een nationaal Museum diende te verrichten, sprak het oprichtingsdecreet van het Rijksmuseum (1808) waarbij bepaald werd, dat het zou omvatten „schilderijen, tekeningen, verschillende werken van beeldhouwkunst en ciselure, gesneden steenen, oudheden, kunstzaken en zeldzaamheden van allerlei soort". De Directeur, Cornelis Apostool, had in 1819 reeds een penningcollectie afgestaan. Volgens het nieuwe besluit verkreeg hij tekeningen en miniaturen, maar moest hij de oudheden aan Leiden en de „zeldzaamheden" aan het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden overdragen. In dit museum werden nu dus onder meer die objecten geconcentreerd, die men thans in een kunstnijverheidsmuseum pleegt aan te treffen en dit kabinet mag men in ons land dan ook als de stamvader van deze instellingen beschouwen. In feite droeg het nog sterk een 18de eeuws karakter. Weliswaar was het een publieke, door het Rijk beheerde verzameling, maar de koning had hierin aanvankelijk nog een zeer belangrijke stem en Willem I, die een ganse reeks voorwerpen uit zijn eigen bezit aan het Museum had overgedragen, strekte er niet zelden zijn zeer persoon-

lijke zorg over uit. De verzamelingen waren geenszins tot ons land of zelfs maar tot Europa beperkt, maar omvatten voor een aanzienlijk deel juist Aziatica, terwijl het geheel sterk gemengd was met merkwaardigheden en zeldzaamheden van allerlei aard. Dit gemengde karakter heeft het Kabinet tot zijn opheffing in 1883 gehouden.

Inmiddels hadden zich in Europa nieuwe gezichtspunten geconcretiseerd, die de Musea waarover wij thans spreken feitelijk eerst het aanzijn gaven, zoals wij het thans kennen. De 19de eeuw is gekenmerkt door maatschappelijke omwentelingen, zo ingrijpend dat zij de samenleving tot in al zijn geledingen moesten schokken. Het verdwijnen der absolute monarchie en het opkomen der bourgeoisie hadden een geheel nieuwe klasse van opdrachtgevers doen ontstaan. De opheffing der gilden had tot gevolg, dat de handwerkers de beproefde scholing moesten derven. De opkomst der machine deed een geheel nieuwe vorm van productie ontstaan en het handwerk raakte gaandeweg meer op de achtergrond. Het creatieve vermogen bleek tegen zulke vernieuwing niet opgewassen en men meende, dat de nijverheid voor alles gebaat zou zijn door het bijeen brengen van voortreffelijke werken uit vroegere eeuwen, die als voorbeelden voor de vaklieden bewaard dienden te worden. Engeland, dat er alles aan gelegen was de aloude suprematie van Frankrijk op het gebied van het kunsthandwerk te breken, was het eerste land, dat hier met kracht ingreep. Reeds in 1835 had een door het Parlement ingestelde commissie ter beantwoording van de vraag op welke wijze „knowledge of the arts and the principle of design” onder het volk konden worden verspreid, gepleit voor de „opening of public galleries for the people”. Op de eerste wereldtentoonstelling, die in 1851 in Londen werd gehouden, waren de toegepaste kunsten reeds zeer ruim vertegenwoordigd. Hier had men zich echter tot werken van tijdgenoten beperkt, maar in het „Museum of Manufactures” dat het jaar daarop in Malborough House werd geopend, betrok men er spoedig objecten uit alle tijden bij. Het doel van dit Museum was aanvankelijk voornamelijk gericht op verbetering der smaak — improvement of public taste in design — en op verhoging van het peil der eigen nijverheidskunst. Met de voor de tijd zo typerende woorden omschreef men dat als „the application of fine art to objects of utility”. Het heeft echter niet lang geduurd of men verbreedde de basis in die

zin, dat ook de beschrijving en bewaring der beste objecten om hun eigen betekenis hoofddoel werd. Dit Museum dat inmiddels „Museum of Ornamental Art” gedoopt was, werd in 1857 overgeplaatst naar South Kensington en vormde de kern van het sindsdien tot zulk een betekenis uitgegroeide Victoria and Albert Museum. Frankrijk heeft deze energieke stappen beantwoord met de oprichting van de „Union Centrale des Arts décoratifs”, die in 1863 plaats vond. Hoewel men in Parijs, met name in het enige jaren tevoren geopende Musée de Cluny, voortreffelijke voorbeelden van de oude kunstnijverheidsvoorwerpen kon tonen, voelde men ook daar de oprichting van een speciale museumverzameling als een wenselijkheid, „teneinde in Frankrijk de beoefening te bestendigen van de kunsten, die de werkelijkheid van het schone in het nuttige ten doel hebben”. In Wenen stichtte men het jaar daarop het „Oesterreichische Museum für Kunst und Industrie”, op overwegingen, die direkt aansloten bij wat wij in Londen konden vaststellen. Ook andere hoofdsteden volgden zeer spoedig.

Hoe reageerde men in ons land op deze zich allerwegen aftekenende activiteit? Het is voor Nederland buitengewoon ongelukkig geweest dat deze nieuwe ideeën tot ontplooiing kwamen in een periode waarin de ontwikkelingscurve van onze musea zijn dieptepunt bereikt heeft. De afscheiding van België had niet alleen ernstige financiële gevolgen, maar deed de warme belangstelling van Willem I uit de eerste jaren van zijn regering in stille terughoudendheid verkeren. Willem II concentreerde spoedig al zijn aandacht op zijn eigen verzameling en waar overeenkomstig het standpunt van de regering onthouding van bemoeienis ten opzichte van kunstzaken als axioma gold, vulde geen enkele overheidsinstantie het ontstane vacuum aan. Er trad een periode van verstarring in, waarbij men zich hoofdzakelijk tevreden stelde met het eenmaal verworvene zo goed en zo kwaad als dat ging voor het nageslacht te bewaren. Maar dreigden de rijksmusea zo tot de status van koelhuisen te worden gedegradeerd, geheel anders lag het in de particuliere sector. In dit opzicht zijn de beide tentoonstellingen, die respectievelijk 1854 en 1858 te Amsterdam werden gehouden, als mijlpalen te beschouwen. Voor het eerst in de geschiedenis van ons land kon hier een breder publiek kennis maken met een reeks voorwerpen van kunst en nijverheid uit vroegere eeuwen, die niet zo als in het Haagse kabinet

overwoekerd waren door ethnografica of merkwaaardigheden, maar als zelfstandige groep gewaardeerd dienden te worden. De laatste dezer tentoonstellingen deed de wens opkomen een dergelijk geheel als museumverzameling een permanente vorm te geven. Waar de overheid verstek liet gaan, daar traden enige Amsterdammers op, die hetzelfde jaar het Oudheidkundig Genootschap oprichtten en de vorming van een verzameling in die geest ter hand namen. Maar het zou een lange weg worden, voordat het tot een definitief museum zou komen. In een brochure getiteld „Een museum van kunst voor de nijverheid” schreef het bekende lid van het Genootschap, D. Franken Dzn., over de betekenis van kunstvoorwerpen voor de industrie. Hij knoopte hierbij aan bij de ontwikkeling in Engeland en Frankrijk, maar zijn betoog had geenszins de gewenste uitwerking en eerst toen de regering haar taak ten opzichte van de musea in breder verband begon te zien, openden zich gunstiger perspectieven. Dank zij het beslissende optreden van Victor de Stuers heeft de zaak van het nationale kunstnijverheidsmuseum toen binnen weinige jaren zijn beslag gekregen. Dit museum, dat zowel objecten van kunstnijverheid als van historische aard bevatte, werd onder de naam van „Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst” in 1875 in den Haag gevestigd en tien jaar later naar Amsterdam overgebracht, waar het als een der afdelingen van het nieuwe Rijksmuseum, vermeerderd met bestanddelen uit het kort tevoren geliquideerde Kabinet van Zeldzaamheden, in 1887 voor het publiek werd geopend.

De ontwikkeling der gemeentelijke verzamelingen van kunstnijverheid voltrok zich in enkele gevallen reeds in de tweede helft der 19de eeuw, maar de grote expansie zet hier toch voornamelijk eerst sedert het begin van deze eeuw in. Oude kernen van gemeentelijk bezit werden door aankopen, geschenken en legaten uitgebreid, zodat thans onze voornaamste musea naast hun schilderijen-bezit zeer belangrijke bestanddelen aan voorwerpen van kunstnijverheid kunnen tonen. Er is dus alleszins reden, nu ruim een eeuw verstreken is sinds de eerste pogingen tot oprichting der kunstnijverheidsmusea ondernomen werden, andermaal ons standpunt ten opzichte van deze instellingen te bepalen.

Het is allereerst nodig vast te stellen, dat de objecten, die wij onder kunstnijverheid plegen te verstaan, altijd in sterke mate bepaald zijn geweest door de bestemming waaraan zij moes-

ten voldoen. Die bestemming wijkt gewoonlijk geheel af van de eisen van onze generatie. Om deze reden reeds zal een modern ontwerper zich met grote voorzichtigheid en alleen in bijzondere gevallen van een verzameling van voorwerpen van oude kunstnijverheid kunnen bedienen. In een collectie van deze aard zien wij dus niet, in de eerste plaats zoals onze voorouders, navolgenswaardige exemplaren voor het heden. Zulk een geheel is om andere redenen voorwerp van onze koesterende zorg. In hun beste voorbeelden immers zijn deze objecten de volmaakte expressie van wat in een tijdperk aan creatieve ideeën leefde en door de voortreffelijkste vaklieden — om het even of men deze kunstenaars of handwerkslieden wenst te noemen — in de materie werd omgezet. Wij weten wel, dat de relatie tussen de mens en de voorwerpen van beeldende kunst over een zeker tijdsverloop gezien geenszins een constante factor is. Met grote hardnekkigheid heeft steeds weer iedere nieuwe stroming de kunst van vorige generaties bestreden. Maar wanneer men, zoals wij, lang nadat de kruitdamp weer opgetrokken is, de eeuwen kan overzien en zich rekenschap tracht te geven van wat in ieder dier generaties aan denkbeelden leefde en op welke wijze die uitdrukking vonden, dan beseft men eerst ten volle, hoe waardevol het oneindig geschakeerde bezit is, dat die vele opeenvolgende tijdperken ons hebben nagelaten. Dan ook wordt het ons duidelijk waarom wij verplicht zijn dat wat onze voorgangers overgeleverd hebben te bewaren en te verzorgen en het waar mogelijk aan te vullen en door verdere selectie nog representatiever te maken.

Wij verrichten deze arbeid ten behoeve van de gemeenschap, die wij willen laten delen in de geestelijke vreugden, die de beschouwing dezer werken kan verschaffen. Maar juist, waar de bestemming der voorwerpen van kunstnijverheid zo zeer afwijkt van die welke onze tijd stelt, stuiten wij hier op een eigenaardige moeilijkheid. Want hoe kan men van de belangstellende leek verwachten, dat hij geestdriftig zal worden voor zelfs het beste wat onze zilversmid Adam van Vianen heeft gewrocht, waar dit in stijl zo diametraal tegengesteld is aan de thans heersende opvattingen? Hoe ook kan men hen besef bijbrengen voor een Delftse vaas in navolging van Chinees aardewerk, terwijl hij „export China” heeft leren verachten en sinds kort zweert bij „Chinese taste”? Hoe weer kan men bij hem waardering vinden voor een meubel uit Barok, dat door zijn proporties in ieder vertrek

van iedere flat ter wereld in de letterlijke zin van het woord misplaatst is? Maar hier blijken, ook bij hen, die niet door opleiding, opvoeding, milieu en jarenlange intensieve omgang met deze voorwerpen een innige vertrouwdheid hebben gekregen, de geheimzinnige banden met het verleden, als het ware van nature, veel sterker dan men zou verwachten. Dit is een hoopvol aspect en het is aan ons beheerders dat de taak is toegewezen barrières weg te nemen en door voorlichting begrip aan te kweken. Een met zorg gecomponeerde opstelling volgens algemene chronologische richtlijnen kan er in aanzienlijke mate toe bijdragen de verzamelingen nader tot de moderne bezoeker te brengen. Een poging tot reconstructie van een oorspronkelijke entourage is ten gevolge van de verscheidenheid der voorwerpen, ook uit een zelfde tijd, zelden aantrekkelijk, daar zij het historisch beeld eerder vervalst dan verduidelijkt. Even verwerpelijk is het toepassen van overheersende architectonische elementen, daar deze een luide, opdringerige taal spreken, die het contact met het kunstwerk bemoeilijkt. Veeleer zal men het moeten zoeken in een vormgeving in moderne zin, die onze generatie kan aanvaarden en alle ruimte laat om de tentoongestelde voorwerpen volledig tot hun recht te laten komen.

Is het op deze wijze mogelijk nauwe contacten tussen bezoeker en verzamelingen tot stand te brengen, een werkelijke verbreding van inzicht en daarmee gepaard gaande verrijking van het beeld kan slechts door het gesproken of gedrukte woord geschieden. Ik geloof niet, dat er een beheerder van een museum in ons land is, die de indruk zou willen wekken, dat in zijn instelling reeds alles zou zijn geschied wat maar mogelijk is, om aan de laatstgenoemde wenselijkheid te voldoen. Op een vorige Museumdag is het onderwerp der museumcatalogi ter sprake gebracht en daar ik zelf niet op die bijeenkomst aanwezig kon zijn, wil ik gaarne mijn dank uitspreken voor de vriendelijke woorden die bij die gelegenheid tot mij gericht zijn naar aanleiding van de door mij verzorgde catalogus van een der afdelingen van het Rijksmuseum. Naar mijn mening is het uitgeven van wetenschappelijk geredigeerde catalogi voor ieder museum een dringende eis. Dat een dergelijke catalogus misschien slechts een gering debiet zou vinden, is van secundair belang. Huizinga heeft eens geschreven dat de ware wetenschap nu eenmaal slechts voor een kleine groep bestemd is en vermoedelijk zal dit nog wel in lengte van jaren zo

blijven. Maar heeft men de wetenschappelijke catalogus eenmaal, dan kan deze als de bron dienen, waarmee alle overige geschriften van meer populaire aard gevoed worden. Op deze wijze is het tenslotte toch de gemeenschap en zijn geheel, die de vruchten plukt van wat aanvankelijk slechts voor weinigen bestemd scheen. Bij de discussie die op de genoemde vergadering plaats vond, werd door een der aanwezigen naar voren gebracht, dat beschrijvingen feitelijk geen zin hadden, daar men toch met het afdrucken van foto's kon volstaan. — Dames en heren, oude kunstwerken spreken voor velen een vreemde, moeilijk begrijpelijke taal en het is onze opgave tot de verklaring daarvan bij te dragen. Ik laat nu in het midden of men uitvoerige of beknopte beschrijvingen wil maken, maar hoe kan men zonder enige beschrijving en uitsluitend met een foto iets van wezelijke waarde verklaren. Het is alsof men een niet-gymnasiast een tekst van Plato begrijpelijk wil maken door hem met een fotocopie af te schepen.

In de tweede helft van de 19de eeuw heeft zich bij de opkomst van de belangstelling voor voorwerpen van oude kunstnijverheid een veld van wetenschap ontwikkeld dat men toen aanduidde met de woorden „zedes en gewoonten”. Die term is wat stoffig geworden en heeft een 19de eeuwse bijsmaak die de huidige generatie weinig aantrekt. Maar dit mag ons niet blind maken voor het feit, dat de pogingen die toen ondernomen werden om door een bredere kennis van het maatschappelijke milieu, waarbinnen deze voorwerpen hun functie hadden vervuld, alleen maar loffelijk waren. In een andere vorm en met veel groter diepgang vindt men veel van hetzelfde streven terug in de school, die de kunstgeschiedenis thans gaandeweg meer beheerst en waarin figuren als Warburg en Panofsky zulk een schitterende plaats moeten toegekend. Het komt mij voor dat het verklaren van symboliek, het ontsluiten van achtergronden, en het bepalen van de oorspronkelijke bestemming, zoals deze school dit voorstaat, juist voor een beter begrip van de oude kunstnijverheid van de hoogste betekenis zijn. Daarnaast is het natuurlijk de verdieping van de kennis der stylistische ontwikkeling, zoals die in eerste instantie uit een goede opstelling zelf al blijkt, die onze aandacht vraagt. De geschiedenis van de ornamentiek is daarvan een integrerend deel, niet echter in die zin, als zou het ornament een willekeurig, ter oppervlakkige verfraaiing aangebrachte toevoeging zijn, maar zo

toe te lichten dat blijkt in welke mate het de wil van de maker onderstreept, zijn betoog als het ware verduidelijkt. Voor dit alles zijn vaklieden in de ware zin van het woord vereist. Welke opleiding men deze ook wil geven, er is al veel gewonnen, wanneer het besef doordringt dat hen in onze musea niet slechts een taak wacht in de sector der schilderkunst, maar dat ook de vele afdelingen der kunstnijverheid competente krachten behoeven. De werkzaamheden in onze musea zijn door de uitbreiding der activiteiten sedert de laatste wereldoorlog zeer toegenomen en wetenschappelijk werk dreigt hierdoor in bepaalde omstandigheden in het gedrang te komen. In dit verband is wel eens gewezen op de speciale „research workers”, die in sommige Amerikaanse musea zijn aangesteld. Ik zou het betreuren, wanneer in onze musea, waar de specialisatie toch reeds ver is doorgedrongen, een nog verdere splitsing van taken zou moeten plaatsvinden. Inrichting, conservering, inventarisering, contact met collega's en belangstellenden, bezoeken aan kunsthandelaars, al deze werkzaamheden behoren evenzeer tot onze taak als wetenschappelijke bewerking. Daarom zou ik liever zien, dat diegenen, en het zijn altijd slechts enkelingen, die voor wetenschappelijke bewerking bijzondere begaafdheid vertonen, gedurende een zekere periode van andere, minder dringende, eventueel door een collega te behartigen werkzaamheden worden bevrijd. Op deze wijze bestaan er waarborgen, naar het mij voorkomt, dat het zo onontbeerlijke contact met de kunstwerken zelf gewaarborgd blijft. Men behoeft ons voor de schijngeleerde, die zijn Salomo's oordeel in dikke folianten ten beste geeft, slechts op grond van een minitueus onderzoek van foto's. Wij kennen een kunstcriticus, die zich achter wallen van foto's pleegt te verschansen en daarom naar Friedländer's voorbeeld de „Foto-graaf” pleegt genoemd te worden. Met het opkweken van een „foto-grafelijke” familie zou de kunsthistorische wetenschap in de laatste plaats gediend zijn.

Hierna is het woord aan mej. DR. B. M. L. J. M. JANSEN, die spreekt over:

Overschatting en Onderschatting der Sierkunsten.

Het zou voor de hand liggen de vraag naar overschatting en onderschatting der sierkunsten te bezien in historisch verband. Immers in iedere tijd is de mentaliteit verschillend en is het van belang na te gaan waarom bepaalde takken van kunst of kunstnijverheid zekere voorkeur hebben

genoten, omdat door dit te onderzoeken de mogelijkheid wordt geschapen het inzicht in het kunstwerk zelve, in de geest der tijden en in de mensen die er zich mee omringden, te verdiepen.

In de twintig minuten die mij zijn toebedeeld en die ik niet wil overschrijden leek het mij echter nuttiger in het gezelschap van velen die zich juist met de Museumpraktijk bezighouden, eens aandacht te wijden aan de belangstelling voor de sierkunst in deze tijd, aan de appreciatie ervan en het gebrek aan belangstelling ervoor en aan de overschatting van bepaalde objecten, beide als gevolg van gebrek aan inzicht in de materie.

Ik zou allereerst evenwel nog in het algemeen willen constateren — en eerlijk gezegd zie ik dit altijd weer met verwondering — dat bij velen die menen geïnteresseerd te zijn in de beeldende kunsten, iedere belangstelling en kijk op de decoratieve kunsten ontbreekt. Ik spreek hier niet over de wetenschappelijke kennis ervan, maar over een normale interesse in de schoonheid en ik vraag mij altijd af of degene die hier volledig aan voorbij pleegt te gaan omdat hij er „niets in ziet” wel iets ziet in dat onderdeel van de beeldende kunsten waarvoor hij zich meent te interesseren.

Het ondergaan en opnemen van het visueel schone is aanwezig of ontbreekt, maar wie aan zuivere schoonheid in alle vormen (ik laat persoonlijke voorkeuren hier buiten beschouwing) in de sierkunst voorbijgaat, kan zich via harde studie van een bepaald onderdeel van de beeldende kunsten een bepaalde kennis hebben verworven tezamen met een manier om er met kennis van zake over te spreken, maar aan zijn kijk op kunstwerken zal hard moeten worden getwijfeld. Wie geen verband ziet tussen de grote kunst en de decoratieve kunsten, wie niet getroffen wordt door de geestelijk gelijk gestemde atmosfeer ervan in vele gevallen, wie zich niet verheugen kan over de harmonie die kan bestaan tussen de verschillende kunstuitingen, hij waart vreemdsoortig rond in een wereld, waarvan hij meent een onderdeel te begrijpen, waarbij hij de kans loopt tot — zacht gezegd — merkwaardige interpretaties te komen. Wij leven zogenaamd in de tijd van de noodzakelijke specialisering, die carte blanche schijnt te geven voor iedere belangstelling buiten precies afgebakend terrein en waarin men uit gemakzucht gaat menen dat men gebieden buiten het eigen te verkennen veld overslaat en zelfs gaat geloven, dat men er in het geheel niet mee te maken

heeft. Dit is geen pleidooi voor een ander verschijnsel: „het van alle markten thuis willen zijn”, maar hier zij slechts geconstateerd, dat herhaaldelijk wordt voorbijgegaan aan kunstuitingen die volledig behoren te worden betrokken in het groots verband van de ontwikkeling der beeldende kunsten.

Ik zeide in het begin dat onderschatting zowel als overschatting gebrek aan inzicht in de materie betekenen. Wie enige museumpraktijk achter zich heeft zal op dit gebied o.a. mee weten te praten over de vaak voorkomende overschatting van vele particulieren van hun bezit. Ik geloof, dat de musea hier stallig ook een opvoedende rol hebben te vervullen en hebben te wijzen op het werkelijk belang van bepaalde objecten. Ik zou hier zowel voor Westerse als voor Oosterse kunst, in dit geval kunstnijverheid, bepaalde voorbeelden willen noemen, waarvan ik meende dat het niet nodig was lichtbeelden te vertonen, omdat ik ze alle in Uw gezelschap als bekend mag veronderstellen.

Een doodsimpel voorwerp als een Gotische beker van Duits steengoed of grès kan van archeologisch standpunt uit van groot belang zijn, het is en blijft een doodsimpel gebruiksvoorwerp. Inderdaad zien wij in de profilering van de wand van een dergelijk stuk de logische associatie met profielen uit de wereld der Gotische ornamentiek, die ons iets te zeggen hebben in hun gemarkeerde opeenvolging en die inderdaad hier belangrijk zijn. Als drinkbeker is zo'n stuk verantwoord en geslaagd, als betrekkelijk zeldzaam mag het in ere worden gehouden, maar in geen museum mag een dergelijk object met een soort romantiek worden omgeven en verheerlijkt als het stuk der stukken: het is goed aardewerk en niets anders. In de neo-Renaissance aan het einde van de vorige eeuw, waarin ook de belangstelling voor het 17de eeuwse eikenhout en meubel weer herleefde, werden deze grès kruiken en schalen tussen de toen nog veelal goede Perzische tapijten tot „siervoorwerpen” — het waarom van een dergelijk verschijnsel is op zichzelf alle belangstelling waard — maar wij dienen als bewaarders van goederen uit het verleden ze met een zo eerlijk mogelijk oog te beschouwen en ze de plaats te geven die hen werkelijk toekomt.

Ook het tin is verzameld en welk museum in Nederland bevat ook niet enkele goede stukken tin? Het oude Nederlandse tin kan en mag bogen op schoonheid van vorm en materiaal. Drink- en schenkkannen, borden en nappen wa-

ren voor het overgrote gedeelte gebruiksvoorwerpen, die in herberg en huis bij het reinigen veel zorg vereisten. Deze voorwerpen leefden van de glans van het schuren, een tijdrovend werk te oordelen naar het rijmpje op een Delfts bord: „Tinnen borden zijn niet goet omdat men ze schuren moet”, waarin verder de aardewerk borden, die eenvoudig te wassen zijn, worden aangeprezen. Belangrijk is hier dat wij hieruit kunnen leren, dat alle zogenaamde patina op tin uit de boze is, tenzij het tin zelf dusdanig is aangetast, dat schoonmaken ervan gevaarlijk is. Nuchter gesproken is patina hier vuil wat er niet op hoort. Borden en kannen behoren gereinigd te zijn. Het tin werd prachtig geschuurd: zó ving het onopzettelijk het licht en zó wilden het onze voorouders. Geen sterveling zal een vuile kan het aankijken waard hebben geacht. Waarom zouden wij dan willekeurige groene en bruinrode aanbaksels met een soort schatting van sommige producten aangetoond. M.i. moet er zonder den bezoeker opvallende middelen in onze musea getracht worden belangstelling voor de sierkunst te wekken, wat mogelijk is door een nooit te overladen collectie van „wat dan ook” te tonen met een niet schoolse, maar begrijpelijke explicatie. Mijn ervaring leert, dat het mogelijk is in brede lagen van de bevolking hiervoor belangstelling te wekken, mits men verstandig tewerk gaat en in een op ieder publiek anders afgestemde uitleg de schoonheid ervan leert inzien en zo interesse wekt. Van het aankweken van deze belangstelling van de zijde der musea ook bij de jeugd zal het afhangen of er in de toekomst belangstelling voor zal bestaan in wijder kring.

Nadat de voorzitter een dankwoord tot de sprekers had gericht is de discussie aan de orde.

DR. C. NOOTEBOOM heeft er bezwaar tegen indien men in deze bijeenkomst te veel als vak-kunsthistoricus wordt behandeld, daar er leden aanwezig zijn die in geheel andere richting zijn gespecialiseerd.

De Voorzitter meent, dat hij reageerde op inleidingen op het gebied van kunstnijverheid, en dat hij dat uiteraard op zijn wijze deed.

Mevr. DR. A. N. ZADOKS-JOSEPHUS JITTA vraagt of de term „kunstnijverheid” niet verouderd is, en of „sierkunst” of „toegepaste kunst” niet beter is.

Mej. DR. JANSEN meent dat „Kleinkunst” het meest nabij komt, doch niet vertaalbaar is; zij meent dat de term „kunstnijverheid” inderdaad beter vermeden kan worden.

De heer LUNSINGH SCHEURLEER zegt, dat ook de term „gebonden kunst” niet aantrekkelijk is; hij voelt voor een prijsvraag onder taalkundigen.

JHR. D. C. ROËLL hoort vaak het verwijt, dat de musea alleen het buitenissige verzamelen, niet het gewone. Dit is dan vaak weinig animerend voor de particuliere verzamelaar. Hij vraagt zich af of er niet een afzonderlijk museum gewenst zou zijn voor het bijeenbrengen en demonstren van „gewonere” dingen.

Mej. DR. JANSEN zegt, dat het verwijzen van belangstellenden naar een andere instelling van minder allooï weinig aantrekkelijk is.

DR. W. C. BRAAT wijst op het Musée des Arts décoratifs, dat erg vol is, doch ook gewone zaken bevat. Ook in de kleine musea vindt men vaak veel gewonere dingen.

De heer LUNSINGH SCHEURLEER meent dat veelal alleen de meubelen etc. van de „hogere standen” en de boeren in musea zijn vertegenwoordigd, doch dat de „middenmoot” vaak ontbreekt.

DR. R. VAN LUTTERVELT vreest dat een „gewoon” museum de situatie in ongunstige zin zou beïnvloeden, omdat de verzamelaars er door deze publiciteit weer meer prijs op zullen gaan stellen, en de prijzen ervan zullen opdrijven.

Mej. DR. JANSEN meent wel, dat het nuttig kan zijn ook eenvoudige dingen te demonstren, om op verschillen in kwaliteit te kunnen wijzen.

De heer J. W. SCHOTMAN vraagt of wij voor sieraad- en huisraadkunst niet de term „toegestapte kunst” zouden kunnen gebruiken.

De heer A. DORGELO vraagt of onder- en overschatting niet een relatief begrip is, samenhangend met de importatie van het museum. Hij noemt als voorbeeld o.m. aarden kruikjes, eenvoudig majolica, vijzels etc. In het dépôt van het Rijksmuseum ligt veel onder het stof der eeuwen verborgen.

JHR. ROËLL merkt op, dat het Rijksmuseum pas 150 jaar bestaat.

De heer LUNSINGH SCHEURLEER zegt, dat de collecties in dépôt de laatste jaren geringer in omvang worden. Men moet bij het inrichten van de permanente tentoonstelling selecteren, om de tentoonstelling binnen redelijke grenzen te houden. Wat er in dépôt zal overblijven wanneer de afdeling geheel is gereorganiseerd kan dan o.a. aan „bevreindende” instellingen worden uitgezonden als langdurig bruikleen.

De heer K. BOONENBURG vraagt of het niet nuttig kan zijn „research workers” aan te stellen.

De heer LUNSINGH SCHEURLEER meent, dat wij het wetenschappelijk werk niet moeten belemmeren, doch dat het aanwijzen van ambtenaren, uitsluitend voor „research” niet gewenst is, omdat deze moeilijk het contact met de objecten zal kunnen loslaten.

DR. P. H. POTT meent, dat er voor de museumbezoeker in hoofdzaak drie motieven tot dit bezoek bestaan; de kunst, dus het ondergaan van de schoonheidsimpressie, het menselijke, het verband van voorwerp en omgeving, en het intellectuele, het willen weten van eigenaardigheden van het object. Bij het museum van kunsthierarchie vloeien deze motieven sterk ineen, zodat een overgangsgebied ontstaat. Spr. vreest, dat men in vele gevallen te veel de nadruk legt op de intellectuele benadering.

Mej. DR. JANSEN vreest, dat het moeilijk zal zijn aan de beide andere eisen in voldoende verering moeten bezien? Onze verantwoordelijkheid is het ook hier eerlijk het publiek in onze musea te laten zien wat het hoort te zien, voorzover dit in ons vermogen ligt.

Ook is het belangrijk na te gaan hoe wisselend de belangstelling voor Delfts aardewerk is geweest, de stijgende en dalende interesse hiervoor is op zichzelf een beschouwing waard, die hier evenwel in zijn geheel buiten ons onderwerp ligt. Logisch komt het ons echter voor, dat aan het einde van de vorige eeuw, juist tegelijk met het groeien van de belangstelling voor de vroege Chinese ceramiek — ik kom hier zo straks nog op terug — het „witte Delfts” zijn speciale verzamelaars gaat krijgen. Niemand zal ontkennen dat de witte tinglazuur van het Delfts aardewerk niet bijzonder mooi is in zijn verschillende nuances en dat de vormen van borden, kannen en schalen voortreffelijk zijn. Maar wit Delfts was eenvoudig onbeschilderd Delfts en de beschildering maakte de roem uit van de Delftse fabrieken. Het effen wit was keukengoed. Het staat ons vrij het te waarderen, maar ook hier was men een twintigtal jaren geleden geneigd, meer nog misschien dan op dit ogenblik, om de beste brave pottbakkers die dit vervaardigden te bestempelen als de gevoeligsten en hoogstaandsten aller tijden!

U zult hier misschien willen aanvoeren, dat wit-Delftse kannen voorkomen met zilveren deksele en dan dus wel degelijk hoger dan keukengoed gewaardeerd zijn geweest. In die gevallen zijn het meestentijds avondmaalskannen geweest, die, zoals bekend, vaak geheel van zilver waren en die uit soberheidsoverwegingen hier slechts

zilveren deksels hadden. Vanzelfsprekend verdient het wit-Delfts in onze Musea zijn plaats: men voorkome dat uit persoonlijke overwegingen hiervoor een betere plaats wordt ingeruimd dan voor blauw of gekleurd! Doet men dit dan geeft men het publiek een onjuiste voorstelling van zaken.

Ik geef graag toe, dat grote aantallen zilveren lepels veel hoofdbrekens kunnen kosten bij het opstellen van een zilvercollectie. Stuk voor stuk kunnen zij als zilver prachtig zijn, maar ondanks de moeilijkheden die zij ons kunnen opleveren, moeten wij wel bedenken, dat wij er geen fantasieën mee mogen uithalen. Vroeg-17de eeuwse lepels als geboortelepels naast 18de eeuwse Delftse borden tentoongesteld kunnen de indruk wekken, dat onze voorouders hier een of ander geheimzinnig gerecht mee naar binnen werkten, een foutieve voorstelling van zaken, die het zogenaamd wel „doet” bij een opstelling, maar waar ook weer verkeerde uitleg mogelijk is, die wij niet op onze verantwoording mogen nemen.

Naast deze enkele voorbeelden uit de Europese kunstnijverheid, die slechts bedoeld zijn als losse grepen, nog iets over het Verre Oosten en Nabije Oosten, waarvoor de grote belangstelling eigenlijk niet ouder is dan $\pm$ 60 jaar. Zoëven vestigde ik al even de aandacht op de toenemende voorkeur voor ceramiek met effen glazuur in verband met wit-Delfts. Deze grote interesse voor de vroeg-Chinese ceramiek, gewekt in de laatste decennien van de 19de eeuw, was hier mede aanleiding voor; de moderne pottenbakkers trachten in hun werk vorm en kleur tot een ideale eenheid te verwerken niet direct naar, maar wel met deze Chinese voorbeelden voor ogen. Wie de vroeg Chinese ceramiek kent, zal onmiddellijk toegeven dat voor de Westerlingen van deze eeuw dit product in zijn intense eenvoud en zijn raffinement aan de hoogste ceramische eisen beantwoordt, waarbij alweer niet uit het oog moet worden verloren, dat wij, hoezeer wij er ons ook in verdiepen, deze producten met Westerse ogen bezien en beoordelen. Dit geldt zowel voor de Chinese als Japanse producten. Wie de éloges leest door de Chinezen zelf geuit over kwaliteit, kleur en geest van deze ceramiek, zal ervaren hoe diep van zin deze beschouwingen zijn: Wij kunnen eruit leren hoe ver onze Westerse geest hiervan afstaat en als wij verstandig genoeg zijn genieten wij ervan op onze eigen

wijze en matigen ons niet aan ons in de Oosterse gesteltenis te kunnen verplaatsen. Laten wij deze stukken, dit geldt evengoed voor jade en brons, van harte appreciëren maar ons verre houden van dwaze gevaarlijke dweperijen in Oosterse trant, die maar vaak al te doorzichtig zijn. Al worden deze vroege producten juist in onze tijd gewaardeerd, laten wij de porseleinen van hoge kwaliteit er niet bij ten achter stellen in een opwelling van ongemotiveerde minachting voor ornametiek.

Het zou aantrekkelijk zijn in dit verband ook de sierkunst van de eigen tijd nader te betrekken, maar ik wil hier niet het onderwerp van de volgende spreker op enigerlei wijze aantoeeren.

In een korte algemene beschouwing heb ik het merkwaardige gebrek aan belangstelling voor het schone product van kunstnijverheid gesignaleerd; aan de hand van enkele, natuurlijk betrekkelijk willekeurige voorbeelden heb ik de merkwaardige plotselinge overschatting of ondermate te beantwoorden; het is moeilijk het iedereen naar de zin te maken, doch zij meent, dat mondelinge uitleg hiertoe vaak het meest geschikt is, om te helpen in de goede sfeer te komen. Romantiek moeten wij daarbij vermijden.

DR. POTT is het daarmede wel eens, doch vreest, dat mondelinge voorlichting vaak in de verkeerde richting zal gaan.

Mej. DR. JANSEN meent, dat het menselijk contact toch wel vele voordelen heeft.

JHR. RÖELL werpt hier de strijdvrage op over de waarde van „patina” (of vuil?).

Hieruit ontspringt zich een algemene discussie; mej. DR. JANSEN voelt in het algemeen veel voor reinigen, maar meent, dat zich wel uitzonderingsgevallen voordoen. De heer LUNSINGH SCHEURLEER zegt, dat in de relatie mens en materie voortdurend veranderingen optreden, zowel bij de mens als bij de materie.

De heer SCHOTMAN meent, dat men zich moet afvragen door wie de voorwerpen vroeger gebruikt werden. Zijn opvatting dat eenvoudige mensen minder poetsten dan meer gegoeden, die het konden laten doen door bedienden, verwekte veel oppositie. Hij wijst er echter op dat buiten Nederland en ook in het oosten en zuiden van Nederland inderdaad minder gepoetst wordt dan in het westen en noorden.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

ALKMAAR

- *Stedelijk Museum*. Lof der Zeevaart -27 jan.

AMERSFOORT

- *A. G. Huis* (Paulus Buyslaan 1). A. Halbertsma 1-17 febr.

AMSTERDAM

- *Museum Willet Holthuysen*. Familie-fonds Boreel -10 febr.
- *Stedelijk Museum*. Casimir Malewitsch -2 febr.
- Knoll International -2 febr.
- Tinus van Doorn -21 jan.
- Kunstenaar en meubel -2 febr.
- G. H. Breitner. Het portret van de stad Amsterdam -2 febr.
- Frits Eschauzier -10 febr.
- *Tropenmuseum*. Arts en medicijnman -voorjaar
- *Zoölogisch Museum*. Broedzorg -mei
- *Openbare Leeszaal en Bibliotheek* (Keizersgracht 444-446). Het museum in verleden en heden -1 mrt.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Prijsvraagtentoonstelling „Kent u Arnhem” -16 jan.
- Internationale fototentoonstelling: fotografie als uitdrukkingsmiddel -3 febr.
- Oude Japanse volkskunst 8 febr.-1 apr.
- *De Populier* (Gele Rijdersplein). Start VI 8-30 jan.
- Hans Gorter (knipprenten en tekeningen) -febr.

ASSEN

- *'t Zaalteje* (Torenlaan 16-24). Sfeer en romantiek -26 jan.

BREDA

- *Cultureel Centrum De Beyer* (Boschstraat 22). Kunstenaars uit Brabant -20 jan.
- Collectie Tony Herbert 24 jan.-2 mrt.

DELFT

- *Stedelijk Museum Het Prinsenhof*. Dieric Bouts -15 febr.
- Nieuwe religieuze kunst 27 jan.-15 mrt.

DORDRECHT

- *Dordrechts Museum*. Oude kunst uit particulier bezit. Werkd. 10-17; zon- en feestdagen 13-17; ma. gesloten -20 jan.

EINDHOVEN

- *Stedelijk Van Abbe Museum*. Roger Bissière -19 jan.

GOUDA

- *Museum Het Catharina Gasthuis*. Werken van moderne Limburgse kunstenaars -16 jan.

FRANEKER

- *Stedelijk Museum 't Dr. Coopmanshûs*. Marius Bauer -26 jan.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Werk van J. Nanninga -3 febr.
- Duitse tekeningen en prenten (eigen verzameling) -3 febr.
- Surinomo en spookprenten -3 febr.
- Toen Elisabeth regeerde.... De eeuw van Shakespeare 22 jan.-30 mrt.
- Internationale fototentoonstelling 12 febr.-23 mrt.
- *Museum voor het Onderwijs*. Glas en kristallen -zomer
- Op bezoek bij P.T.T. -zomer
- Elektrische tentoonstelling -zomer
- *Kunstzaal Bennewitz* (Noordeinde 48). De honderd gulden tentoonstelling (verkooptentoonstelling) januari
- *Kunstzaal Liernur* (Zeestr. 63). Schilderijen van Willem van de Hulst. Werkd. 10-17; ma. 14-17 -24 jan.

('S-GRAVENHAGE)

- *Grotius Lyceum*. Wijktenoonstelling Gemeentemuseum. Japan, gezien door zijn kunstenaars -24 febr.
- *Kunstzaal Plaats* (Plaats 21). Ivon Snijders (aquarellen), Theresia van der Pant (plasticen), Eva Mendlik (plasticen). Werkd. 10-17; ma. 13-17; zo. gesloten -24 jan.

'S-HERTOGENBOSCH

- *Planologische Dienst*. 7 Brabantse schilders -1 febr.

KORTENHOEF

- *Huis met de twee Linden*. Bob Ebell en vrouw -20 jan.

LAREN (N.H.)

- *Singer Memorial Foundation*. 18de eeuwse charme -26 jan.
- Jan Mankes -26 jan.

LEIDEN

- *Prentenkabinet der Rijksuniversiteit*. Diplomatenfoto's 1928-1938. Werkd. 14-17 -19 jan.
- *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Volk van Suriname -1 mrt.
- *Stedelijk Museum De Lakenhal*. Rembrandtprijs, eretentoonstelling Coba Ritsema -27 jan.
- Kees Verwey 1 febr.-3 mrt.

ROTTERDAM

- *Museum Boymans*. Constant Permeke. Schilderijen, tekeningen en beeldhouwwerken -10 febr.
- Oude kant uit het Herzog Anton Ulrich Museum te Braunschweig -10 febr.
- Houtsneden uit eigen bezit -10 febr.
- *Maritiem Museum Prins Hendrik*. Brazilië -eind mrt.
- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Afrika danst -juli
- Schimmenspel -juli
- De middelen van bestaan van Nieuw-Guinea -juli

SCHIEDAM

- *Stedelijk Museum*. Vincent van Gogh (uit de verzameling Ir. V. W. van Gogh) -28 jan.

TILBURG

- *Paleis-Raadhuis*. Kunst en werkelijkheid 17 jan.-3 febr.

UTRECHT

- *Museum van Nieuwe Religieuze Kunst*. Jozef Cante -28 jan.

WAGENINGEN

- *Zaal Negro*. Wie was Rembrandt? 28 jan.-4 febr.

MEDEDELINGEN

BETALING CONTRIBUTIE LIDMAATSCHAP K.N.O.B.

Herinnerd wordt aan het in de algemene ledenvergadering van 12 juli 1957 genomen besluit, krachtens hetwelk met ingang van 1 januari 1958 de contributie is verhoogd. De penningmeester van de K.N.O.B. verzoekt de leden hun contributie over het jaar 1958 ad f 15.— (voor instellingen f 25.—; voor student-leden f 5.—; voor hen, die tevens lid zijn van de vereniging „De Museumdag”, f 10.—) ter voorkoming van onnodige kosten vóór 1 maart a.s. te willen storten op postrekening no. 140380 van de penningmeester van de K.N.O.B. te Rotterdam dan wel op de bankrekening van de K.N.O.B. bij de heren R. MEES & ZOONEN te Rotterdam.

N.B. Enige leden hebben inmiddels reeds abusievelijk een bedrag van f 10.— overgemaakt. De penningmeester nodigt hen uit alsnog een aanvullend bedrag van f 5.— op de postrekening van de Bond te storten.

BANDEN

Bij voldoende belangstelling zullen wederom banden voor het Bulletin worden vervaardigd.

De prijs van de band van jaargang 1957 zal — afhankelijk van het aantal bestellingen — ongeveer f 2.50 bedragen, inclusief kosten voor emballage en toezending.

De uitvoering is als voorheen, in geelbruin buckramlinnen met bruine opdruk, aansluitend bij de reeds uitgegeven banden voor de 6de serie.

Banden voor eerdere jaargangen van de 6de serie (dus vanaf 1948) kunnen, mits gelijktijdig besteld, voor de prijs van f 3.— worden nageleverd.

Bestellingen (s.v.p. alleen per briefkaart en alleen de adreszijde gebruiken) onder duidelijke vermelding van volledige naam en titulatuur, kunnen tot 15 februari a.s. worden ingezonden aan het Redactie-secretariaat, Rijswijkseweg 141, 's-Gravenhage.

N.B. Men wordt beleefd verzocht op de briefkaart géén andere onderwerpen te behandelen.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

NOORD-HOLLAND

Beverwijk. Op het bollenland van de heer J. Blom, aan het eind van de Creutzberglaan, te Beverwijk, was sinds lang een kalkrijke plek bekend, temidden van de kalkarme zandgrond (oude binnenduinen). Grondkering door middel van een dragline bracht zwart, vervuild zand naar boven, waarin zich vele scherven, botten en stukken hout bevonden, benevens baksteen, formaat $23 \times 11 \times 4.5$ cm. Het aardewerk wijst op bewoning van ongeveer 1350 ± 1550 , mogelijk 1600. Naast inheemse kookpotten en grappen, veel meest ongeglazuurde Siegburg-import. Men woonde hier aan de binnenkant van de toenmalige duinen (vlak ten westen bevindt zich het heuvelachtige weiland „de Nolle”). Een laag geel zand boven de op 1.50 m. onder het maaiveld gelegen woonplaats doet denken aan een overstuiving. *H. J. Calkoen, Velsen. (correspondent R.O.B.)*

Zandwerven (Gem. Spanbroek). In 1929 werden door prof. dr. A. E. van Giffen en de heer J. Butter bij Zandwerven neolithische bewoningsresten aangetoond. Ter verkenning van eventuele mogelijkheden tot verder onderzoek van deze vindplaats werden gedurende de maand september 1957 een profielsleuf en een aantal profielkuilen gegraven. De verkregen gegevens doen hopen dat een voortgezet onderzoek in 1958 nog resultaten zal opleveren. De sleuf en de putten gaven aanleiding tot waarnemingen betreffende de stratigrafie en tot het nemen van grondmonsters, o.a. voor C-14 onderzoek. Bovendien konden mobilia worden verzameld. Tot de belangrijkste daaronder behoren scherven van vermoedelijk twee vroege standvoetbakers, een stuk steel van een aarden lepel en een aantal aaneenpassende fragmenten, waaruit de bovenste helft van een kookpot kon worden gereconstrueerd. Evenals bij de twee hieronder volgende objecten staat het onderzoek onder auspiciën van de Archaeologische Werkgroep van het Genootschap „Oud-Westfriesland”. De onderzoekingen ge-

schiedden in samenwerking met het Fysisch-geografisch Laboratorium van de Universiteit van Amsterdam. *I. P. P.*

Spanbroek. Tijdens het bovenvermelde onderzoek werd in een juist door afbraak van een oude boerderij vrijgekomen verhevenheid — een „terpje”? — op de plaats waar de huishoudschool van de zusters Ursulinen gebouwd zal worden een profielkuil gegraven. Het bleek inderdaad een niet natuurlijke verhoging te zijn. De gevonden scherven tonen dat de plek reeds in de 11de-13de eeuw bewoond werd. *I. P. P.*

Wervershoof. Op 25 en 26 september 1957 werd een proefonderzoek ingesteld naar de aanwezigheid van eventuele grondsporen van een geslachte grafheuvel bij het café „de Ark”. Het betreft hier een van de meest oostelijke tumuli van de bekende groep bij de eendenkooi. Het onderzoek bracht een ringsloot en ploegsporen aan het licht. In 1958 zal het gehele heuvelrestant worden opgegraven. *I. P. P.*

ZEELAND

Dreischor (Schouwen). In een polder ten noorden van Dreischor is bij herverkavelingswerkzaamheden een hoogte van omstreeks 1 m. afgegraven, waarin langs de rand een oude woonlaag met scherven uit de 11de of 12de eeuw voorkwam. Het bleek een restant van een terpje te zijn, dat eertijds vermoedelijk op de schorren was opgeworpen. Het betreft hier geen „vluchtberg” in de zin van een 5 tot 12 m. hoge heuvel, zoals deze in Zeeland nog op verschillende plaatsen voorkomen. *R.O.B., Amersfoort.*

ZUIDERZEEGEBIED

Oostelijk Flevoland. Bij het zandzuigen t.b.v. de werken bij de Houtribsluizen zijn enige beenderen gevonden van prehistorische dieren en wel een gaaf dijbeen van een mammoet, een afgestoten gewei van een reuzenhert en een

nog niet herkend schedelfragment. Er werd gezogen op 30 m. diepte.

Bij de aanleg van de weg naar Dronten is de dragline op een schip gestoten, dat geladen is met spaarzaam geglazuurde kleine plavuizen.

Vermoedelijk is het een 16de eeuws vaartuig. Nadere verkenning moet nog plaatsvinden. Het schip is in ieder geval geplaatst op de lijst van op te graven objecten. *Museum Schokland*.

RESTAURATIE-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Augustinusga. Herv. kerk. Bij de restauratie van dit rechthoekige, met 15de-16de eeuwse kruisribgewelven overdekte gebouw met oudere, 13de eeuwse, toren zijn de bestaande vormen zoveel mogelijk gehandhaafd gebleven, daar er geen duidelijke gegevens voorhanden waren over een eventuele oudere toestand. Zelfs van de in 1897 afgebroken zadeldakvormige torenbeëindiging was niet meer bekend dan een onvoldoende afbeelding. Tegen de zeer zware kennelijk op overwelving aangelegde zijmuren werden opnieuw lichte steunberen aangebracht naar voorbeeld van de nog bestaande hoeksteunberen. In de vensters der zijmuren zijn vorktraceringen gemaakt. Kleine gevonden fragmenten van beschildering op muren en gewelven werden bij het bepleisteren van het inwendige gespaard. De gewijzigde opstelling van de preekstoel maakte weglating van klankbord en achterschot noodzakelijk. Rest. voltooid. Arch.: P. Niesten te Leeuwarden.

Westergeest. Herv. kerk, geheel bakstenen, doch in vormtaal nog Romaanse kerk uit $\pm$ 1200. Uit een opgraving (*Nieuws-Bull. K.N.O.B.* 10 (1957), kol. *213) bleek, dat het schip — met aan de noordzijde flauw spitsbogige vensters in spaarvelden boven rondboognissen — tweemaal oostwaarts verlengd is geweest en dat het koor aanvankelijk rechtgesloten was. Bij de restauratie kwamen in de slechts even inspringende halfronde, door een koepelgewelf overkluisde koorsluiting kleine rondboogvensters omgeven door een tufstenen kraal tevoorschijn; aan de zuidzijde bovendien het fragment van een ouder groter venster, eveneens door een kraal omgeven; dit fragment werd als zodanig gehandhaafd. Ook het boogfries boven aan de muur, waarin aardige details voorkomen, werd niet aangevuld. Aan de koortravee werden de Romaanse vensters hersteld, aan de zuidzijde van het schip bleven de grotere spits-

boogvensters staan. De toren die blijkens een gravure in *Vaderl. Gezichten* een zadeldak had, werd gehandhaafd in de bestaande toestand met kleine vierzijdige spits. In de koorsluiting werden de in 1895 ontdekte en toen opnieuw overgewitte muurschilderingen (G. J. Hoogewerff, *De Noord-Nederlandse Schilderkunst*, 's-Gravenhage 1936-1947, I, blz. 51) in het zicht gebracht en geconserveerd door de heer J. R. van Nijendaal te Wijk bij Duurstede. Het betreft een serie voorstellingen uit de Passie in vier banen boven elkaar geschilderd. Rest. voltooid. Arch.: ir. J. J. M. Vegter te Leeuwarden.

GELDERLAND

Warmsveld. Herv. kerk (Rectificatie). De koorvensters hebben bij de restauratie geen vorktraceringen verkregen doch traceringen met middenmontant en oculus, op grond van de overweging, dat de resten in het zuidelijke koorvenster slechts bij zulk een tracering behoord kunnen hebben.

NOORD-HOLLAND

Amsterdam. Begijnhof 1. Laat-Gotisch huis met 18de eeuwse voorgevel. Over de juist voltooide restauratie zal nog uitvoeriger bericht worden. Arch.: K. P. Tholens.

—. Droogbak 10. Vroeg-17de eeuws huis, dat op het einde van de 18de eeuw is verhoogd en voorzien van een nieuwe voorgevel. Herstel van gevels en kap voltooid. Arch.: Y. Kok.

—. Haarlemmerhouttuinen 63-65, resp. in oorsprong vroeg-17de eeuws huis met vlakke lijstgevel van 1780, en huis van $\pm$ 1630 met gevel van het Amsterdamse type. Ingrijpende restauratie voltooid. Leiding: Publieke Werken

ZUID-HOLLAND

Maassluis. Herv. kerk. Restauratie van het in 1732 door Rudolf Garrels gebouwde orgel begonnen.

Vianen. Gasthuiskapel, 15de eeuw, later ingericht tot Waalse kerk, tenslotte na opheffing van de Waalse gemeente in 1822 sterk verval. De ingrijpende restauratie van deze kapel en van de vleugel, waardoor zij met het raadhuis verbonden werd, is voltooid. De spitsboogvensters van de kapel en van de grotendeels herbouwde verbindingsvleugel zijn naar gevonden sporen hersteld met eenvoudige vorktracingen zonder kantmontants. De grote niet oorspronkelijke spitsboog, waarmee de kapel naar de verbindingsvleugel geopend was, werd dichtgezet met eikehouten schotwerk. De kapelruimte is ingericht tot burgemeesterskamer, terwijl in de verbindingsvleugel andere werkvertrekken zijn ondergebracht en in de kelder het archief. Thans is een aanvang gemaakt met de restauratie van het eigenlijke laat-Gotische raadhuis. Arch. bureau G. J. van Hoogevest te Amersfoort.

Voorschoten. Elstlaan 1. Woonhuis met opkamer van een 17de eeuwse boerderij. Rest. voltooid. Leiding: W. J. Berghuis.

Zegwaard. Herv. kerk. Restauratie van de toren uit 1642 begonnen. Arch. bureau Dekker en Van der Sterre te Leiderdorp.

ZEELAND

St. Anna ter Muiden. Herv. kerk (Rectificatie). Arch.: E. P. en W. Messer.

Waterlandkerkje. Herv. kerk, 1674, herbouwd 1713. Rest. voltooid. Arch.: W. A. Gaanderse.

NOORD-BRABANT

Zundert. Herberg „In den Anker”. Rest. voltooid. Arch.: ir. L. F. A. M. Sturm te Roosendaal.

Eersel. Mariakapel, in 1918 ingrijpend verbouwd tot raadhuis, thans weer als kapel in gebruik genomen. Rest., juli 1957 begonnen (rectificatie *Nieuws-Bull.* 1957, kol. *140) thans voltooid. Arch. bureau Van der Laan, Hansen en Van Hal te Rosmalen.

LIMBURG

Maastricht. St. Jacobsstraat 8. Huis uit het midden van de 17de eeuw. Rest. voltooid. Arch.: A. H. J. Schellinx.

DE HERVORMDE KERK TE OLST

DOOR IR. C. L. TEMMINCK GROLL

Enkele maanden geleden werd de in 1954 begonnen restauratie van de Herv. Kerk te Olst (St. Willibrordus) voltooid¹. Het gebouw bestaat uit een tijdens de Gotiek in twee fasen verhoogde Romaanse toren, een breed eenbeukig laat-Gotisch schip en een bescheiden — wat ouder — koor, waartegen aan weerszijden een aanbouw².

Tijdens de restauratie vond men restanten van een vroeger, tufstenen schip, dat smaller en belangrijker was dan het tegenwoordige. Deze

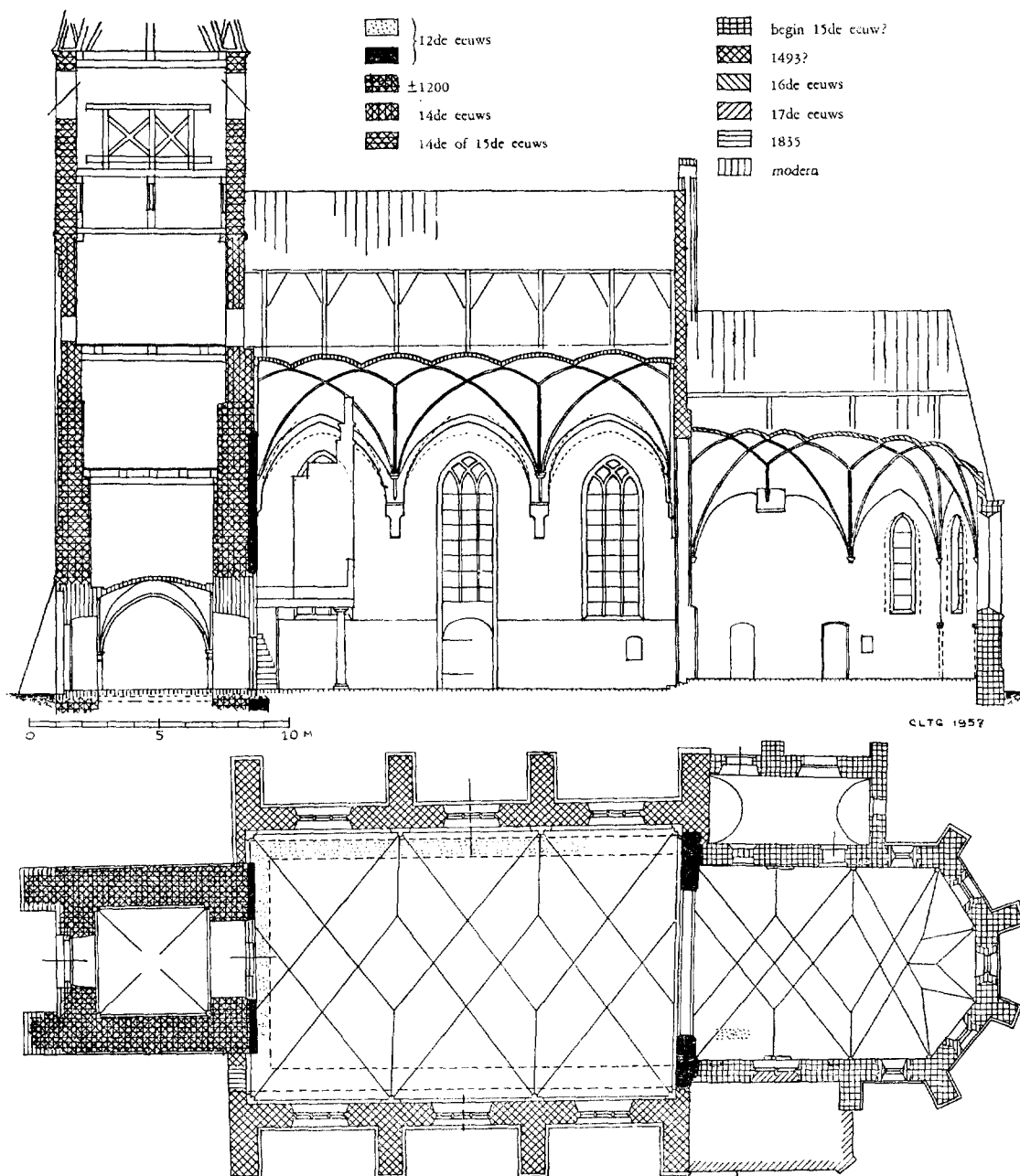
resten vormen de oudste delen van de huidige kerk³. In de oostmuur van het schip bleken tot de hoogte van de geboorte van de triomfboog nog de buitenste gedeelten van de sluitmuur van dit vroegere schip aanwezig te zijn. De muurvlakken moeten aan de buitenzijde met lisenen versierd zijn geweest: aan beide zijden was de eindliseen, die ± 3 cm. naar voren lag, duidelijk te onderkennen. Deze muurvlakken lagen ruim 40 cm. binnen de binnenwanden van het tegenwoordige schip. Uit een niet meer volledig aanwezige funderingsstrook aan de noordzijde, bestaande uit veldkeien en tufsteen, bleek, dat de muurdikte ± 70 cm. is geweest.

Ook de onregelmatigheden in het opgaande tufstenen muurvlak (sporen van afgekapte en ingeboet werk) wezen op een dergelijke breedte. Aan de zuidzijde (welke overigens niet geheel is onderzocht) werden vrijwel geen funderings-

¹ Onder leiding van het architectenbureau Knuttel te Deventer in samenwerking met de rayon-architect D. Verheus van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

² In het *Kunstreisboek voor Nederland*, III, 2de druk, Amsterdam 1954, blz. 251 wordt aangenomen, dat het koortje ouder is dan het schip, in de *Voorlopige Lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en kunst*, VII, 's-Gravenhage 1923, blz. 114 wordt het koor daarentegen op ± 1500 gedateerd zodat het jonger zou zijn dan het schip (XVd). Zoals uit het navolgende zal blijken, is de eerste veronderstelling het meest waarschijnlijk, hoewel men afgaande op de baksteenformaten tot de tweede conclusie zou komen.

³ In J. H. Hofman, *Het kerspel Olst* (1890), blz. 6 wordt aannemelijk gemaakt, dat Olst voor het eind van de 11de eeuw geen eigen kerk bezat. De gevonden fragmenten kunnen dus zelfs wel resten van de eerste kerk zijn.

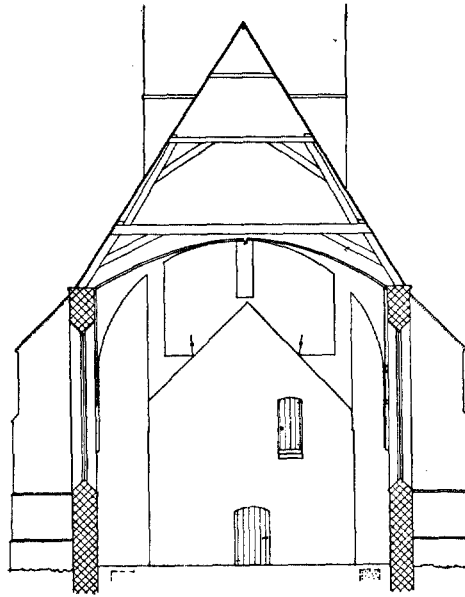
resten gevonden. Wel daarentegen pal ten Oosten van de toren, de strook was hier echter slechts ± 40 cm. breed. Dit feit, gecombineerd met de beide volgende verschijnselen: dat de oostwand van de toren na ontleistering een zeer ruw en ongelijkmatig oppervlak vertoonde en dat het muurwerk in doorsnee een zekere ver-

ticale gelaagdheid bezat, maakt het waarschijnlijk, dat de westelijke laag van de oorspronkelijke westmuur opgenomen is in de onderbouw van de toren — welke tegen het oude schip aangebouwd moet zijn — en dat men later, na het optrekken van het tegenwoordige schip, de oostelijke laag ervan heeft afgekap. De top van

deze oude westgevel tekent zich nog duidelijk af tegen de oostwand van de toren. Van het bij deze kerk behorend koor heeft men tijdens de afgelopen restauratie geen sporen gevonden. Wel stuitte men enige jaren geleden bij het aanleggen van de verwarming op de plaats, die in de plattegrond met stippen is aangegeven, op een fundering, die van dezelfde samenstelling was als die welke men nu van het oude schip vond.

Weinig jonger dan het beschreven tufstenen schip zullen de Romaanse onderste geledingen van de toren zijn. Ook deze leverden enige interessante vondsten op. Allereerst vond men in het portaal, na ontleistering en het verwijderen van jonger metselwerk, duidelijke aanwijzingen voor een overwelfing uit de bouwtijd. Het gewelf, dat een ribloos kruisgewelf moet zijn geweest, rustte in de hoeken op pilasters, waarvan er nog één, (in de n.o. hoek) met de aanzet van het gewelf en met een begin van uit langgerekte tufsteenblokken bestaande muraalbogen, volkomen gaaf aanwezig was. Een omgaande plint verbond weer de vier hoekpilasters, deze lag echter onder het huidige vloerniveau. Op grond van deze gegevens is het portaal weer in zijn Romaanse toestand teruggebracht. In verband hiermee moest een tijdens een Gotische verbouwing gemaakte, vrij hoge spitsboog-doorgang naar het schip verlaagd en deels dichtgezet worden. Uit de hoogte van deze doorgang bleek, dat het Romaanse gewelf reeds vroegtijdig moet zijn verwijderd; de aanwezigheid daarvan zou immers een hoge doorgang onmogelijk hebben gemaakt.

Tegen de westzijde stonden twee schuin opgaande steunberen, die teniet liepen op de band boven de onderste geleding. Uitwendig scheen het, alsof ze geheel in laat 19de eeuwse baksteen tegen de toren aan waren gemetseld. Het bleek echter, dat de kern van het toren-muurwerk (de vulling van tufsteenpuin met specie) ononderbroken doorliep in deze steunberen. Bovendien vond men, vooral bij de zuidelijke beer, verschillende gedeelten van het oorspronkelijke buitenvlak terug. Het is dus duidelijk, dat deze steunberen uit de bouwtijd dateren. Ze waren echter, samen met de westzijde van de onderste geleding, later ommetseld. Bij de voorkanten en de buitenste zijkanen van de steunberen was het baksteenwerk niet tegen het oorspronkelijke tufsteenwerk aangebracht, zoals tegen de binnen-zijkanen en het torenfront, maar in de plaats hiervan. De reden hiervoor is waarschijnlijk wel geweest, dat de voorkanten het meest van vertering te lijden hebben gehad en dat men bij

de zijkanen wilde voorkomen, dat de bekleding buiten de zijvlakken van de toren uit zou steken.

Gedurende de laatste jaren trof men bij verschillende restauraties van Romaanse kerken overeenkomstige steunberen aan, die in plaats van latere toevoegingen oorspronkelijk werk bleken te zijn. Dit was o.m. het geval bij de torens van Doodewaard en Wadenoyen, bij de Pieterskerk⁴ en de voormalige Paulusabdij te Utrecht, verder te Epe, Warnsveld en Rijsburg. Doordat in vele gevallen dergelijke steunberen door hun jongere ommetseling latere toevoegingen leken, zijn ze bij vroegere restauraties dan ook ongetwijfeld meermalen verwijderd.

De westingang was tijdens de Gotiek⁵ en later wederom gewijzigd. Na het verwijderen van het jongere werk vond men nog een aantal aanwijzingen in de oorspronkelijke tufsteen, die het mogelijk maakten het — zeer eenvoudige — Romaanse portaal met een redelijke mate van nauwkeurigheid te reconstrueren.

Uit een op die van de toren volgende bouw-fase dateert vermoedelijk het huidige koortje, dat nog wel tegen het oude schip aangebouwd zal zijn. Enige kleine onregelmatigheden, o.m. een over ruim een meter doorgaande, schuin verlopende, staande voeg in de noordwand zouden

⁴ Vgl. het plattegrondje in P. H. N. Briët, „Werkmaat in de Vroeg-Romaansche periode“, *Bouwk. Weekblad* 74 (1956), blz. 360.

⁵ De ingang werd overspannen door een bakstenen spitsboog; het formaat van de toegepaste baksteen was $\pm 28 \times 15 \times 7$ cm, 5 lagen = 40,5 cm.

er op kunnen wijzen, dat het koor eerst korter is geweest. Uit het verloop van de bogen boven de vensters, zoals die voor de restauratie werden aangetroffen, bleek dat deze oorspronkelijk belangrijk smaller waren geweest. Deze smalle, zeer spitse, vensters, die ook nu weer werden aangebracht (mogelijk zijn ze iets te spits uitgevallen) duiden wel op een vrij hoge ouderdom (± 1400). Waarschijnlijk zijn de vensters verbreed nadat het huidige schip was opgetrokken; ze hadden ongeveer dezelfde verhoudingen als die van het schip⁶. De nu dus versmalde koorvensters werden voorzien van gebrandschilderd glas⁷. In de travee vóór de afgeplatte, $\frac{5}{8}$ sluiting bevindt zich in de zuidmuur nog een blind venster (dichtgemetseld in verband met de aanbouw aan deze zijde), dat in zijn verbouwde vorm — met één middenstijl — gehandhaafd bleef, zodat men ook deze periode nog terug kan vinden.

De rijke overwelving, welke ongetwijfeld jonger is dan het koor zelf, dateert waarschijnlijk uit de 16de eeuw. In de hoeken van de koor-sluiting bevonden zich afgekapte tufstenen kolonnetten. De bijbehorende kapiteeltjes zijn nog (uitkragend uit de muur) aanwezig. Daarboven bevonden zich in het muurwerk met moppen gedichte verticale sleuven. Het is zeer wel mogelijk,

⁶ Moeilijk verklaarbaar blijft het feit, dat het koor in kleinere baksteen is opgetrokken dan het schip: $23/25 \times 11/12 \times 5/55$ cm, 5 lagen = 32,5 cm tegen $28 \times 15 \times 6,5$ cm, 5 lagen = 39/40 cm. Zowel op grond van de smalle vensters als op grond van de proporties van het geheel t.o.v. die van de kerk zou men het koor ouder dateren. Het kan niet in een latere periode omkleed zijn, daar dan de sporen van de smalle vensters uitgewist zouden zijn. Mogelijk is het schip in secundair materiaal opgetrokken. Zeker is dit het geval met de tufsteen, waarmee de gevels ten dele zijn bekleed: de zuidgevel vrijwel geheel en de noordgevel slechts bij enkele banden. De tufsteen zal zeer waarschijnlijk van de oude kerk afkomstig zijn, baksteen kan hierin moeilijk in zo grote hoeveelheid verwerkt zijn geweest. Misschien is er een partij van elders beschikbaar gekomen; de opbouw van de toren doet dit vermoeden: De tufstenen tweede geleding is n.l. verhoogd in baksteen, toen het schip nog niet verhoogd was (blijkens de afwerking aan de oostzijde). Het baksteen formaat bedraagt hier $\pm 25 \times 12 \times 6$ cm, 5 lagen = 35 cm. De derde geleding, welke moeilijk anders dan jonger kan zijn en vermoedelijk wel ongeveer uit de tijd van de vergroting van het schip zal dateren, bestaat uit iets grotere steen: $27 \times 13 \times 6,5$ cm, 5 lagen = 40 cm.

⁷ Vervaardigd door W. Zandvliet te Deventer, die ook een wandschildering in de consistorie aanbracht.

dat op deze kolonnetten een ouder, laag beginnend en steil oplopend gewelf heeft gerust; ze kunnen echter ook muurstijlen van een houten overkapping gedragen hebben. De gebeeldhouwde kraagstenen onder het huidige gewelf kunnen geen verband gehad hebben met de lager gelegen kolonnetten. Ook de merkwaardige uitsmetseling in de zijwanden van het rechte koorvak vóór de sluiting, van waaruit asymmetrisch de middenribben van de overwelving ontspringen, zullen wel verband houden met een vroegere toestand (een verdeling in twee traveeën?).

De fraaie netgewelven bleken een vrij rijke decoratieve beschildering te hebben, welke op voorzichtige wijze werd aangevuld⁸. Bovendien trof men nog een eigenaardige schildering aan tegen de noordwand van het koor; deze was echter zo fragmentarisch en in zo slechte staat, dat het niet mogelijk bleek haar te behouden⁹.

De laatste grote verbouwing, vermoedelijk in de tweede helft van de 15de eeuw¹⁰, omvatte

⁸ Door de schilder J. R. van Nijendaal. De ribben waren oranje-rood, bij de doorsnijdingen waren geelzwarte gedeelten met donkerrode banden. Waar ze uit de muren ontsprongen waren oranje-rode blokken geschilderd. In de velden trof men plantaardige motieven met ranken, bladeren en bloemen aan.

⁹ Nog te herkennen waren twee zeer slanke, blauw-wit-rood diagonaalsgewijze gestreepte kolommen, die een eenvoudig fronton droegen, waar aan kleine ringetjes een blauw gordijn hing, waarop vier grote gele cirkels.

¹⁰ Vgl. K. Heeringa, *Rekeningen van het bisdom Utrecht, Utrecht 1926-1932*, II blz. 64: 1493/94: „Item in Olst de dedicacione navis ecclesie cum duobus altaribus . . .” ± 1860 schijnt bij het slopen van de stenen gewelven een steen gevonden te zijn boven de triomfboog met een opschrift. In J. H. Hofman, *o.c.*, blz. 8, wordt vermeld dat hierop het jaartal „1275” stond. Het volgens de *Voorlopige lijst*, blz. 114 boven de triomfboog aanwezige opschrift: „Thomas Loeninge anno 1267” was voor de restauratie nog in neo-Gotische letters aanwezig en is vermoedelijk in 1860 aangebracht na het verwijderen van de bewuste steen. Nu is ook dit opschrift verdwenen en gecopieerd op een banderolle van een kraagsteentje in het koor. Hierop staat echter „Thomas Loemken 1264”.

Het is zeker niet uitgesloten, dat de oorspronkelijke steen evenals het neo-Gotische opschrift aanleiding heeft gegeven tot foutieve copiëring en dat er b.v. 1475 heeft gestaan. Men kan in 1861 gemakkelijk een fout gemaakt hebben met het ontcijferen van Gotische arabische cijfers! Het is trouwens moeilijk aan te nemen, dat men deze in de 13de eeuw gebruikt zou hebben. Anderzijds zou dit jaartal wel kunnen passen bij de gevonden baksteen. Mogelijk kan een later archief-onderzoek nog enig licht brengen in deze problemen.

— wanneer het gestelde juist is — de bouw van het huidige schip. Uit de zeer zware steunberen blijkt, dat men van de aanvang af aan overwelling heeft gedacht. Boven in het muurwerk trof men gewelfmoeten aan en daaronder inkassingen voor gewelven, die vermoedelijk nooit zijn uitgevoerd. Pas enige tijd na de bouw zal men inderdaad gewelven hebben aangebracht en deze toen iets hoger hebben gelegd dan oorspronkelijk het plan was ¹¹. De kruinen kwamen even boven de tegenwoordige bovenkant van de muren uit, deze moeten dus na het slopen van de gewelven enigszins verlaagd zijn ¹². In verband hiermee heeft men nu de gewelven iets lager aangebracht, maar boven de inkassingen voor de oorspronkelijk bedoelde gewelven; het ophogen van het muurwerk zou teveel consequenties met zich meegebracht hebben. Deze nieuwe overwelling is gemaakt naar analogie van die welke in het koor nog aanwezig was; zij werd versierd met een eenvoudige beschildering.

De ondersteuning wordt gevormd door achter het stucwerk teruggevonden uitmetselingen. Deze waren weliswaar ernstig verminkt, maar ze leverden met elkaar nog voldoende gegevens op voor reconstructie. Op sommige punten zag men achter deze uitmetselingen weer rechthoekige uitsparingen, welke waarschijnlijk in verband stonden met een houten overspanning die aan de overwelling voorafging.

Oorspronkelijk was er in de beide zijmuren van het schip een ingang. De noordelijke was nog in gebruik, maar ging schuil achter een later aangebouwd, nu verwijderd voorportaal. De boog was zodanig verhakt, dat deze niet meer hersteld kon worden; hij werd daarom vernieuwd, en wel in Naamse steen, daar het oorspronkelijke materiaal, zandsteen, niet kon worden toegepast. Van het zuidportaal, dat sedert lang dichtgemetseld was, vond men in het muurwerk nog allerlei sporen terug (een uiteinde van een latei, de dagkanten enz.). Het is nu weer zowel buiten als binnen zichtbaar gemaakt.

Daar verschillende onderdorpels nog aanwezig waren, was het bekend dat de vensters in drieën verdeeld waren geweest, ook het profiel van de stijlen kon hier worden teruggevonden; deze waren oorspronkelijk van zandsteen. Aangaande de oorspronkelijke vorm van de tracering in de

¹¹ In 1860 waren de stenen gewelven, waarschijnlijk in verband met bouwvalligheid vervangen door stucgewelven. J. H. Hofman, o.c., blz. 8 en *Voorlopige Lijst*.

¹² Aan de noordzijde is de bovenste strook van het muurwerk in zijn geheel in de 19de eeuw vernieuwd.

vensterkoppen werden geen aanwijzingen gevonden.

In de z.w.hoek van het schip was tot 1837 een doorgang naar een vroeger tegen deze hoek aanwezige school ¹³.

De op gietijzeren kolommen rustende, midden 19de eeuwse orgelgalerij in het koor is nu vervangen door een nieuwe tegen de westwand van het schip.

De door een tongewelf overdekte consistoriekamer tegen de noordmuur van het koor schijnt geheel uit de tijd van het koor te dateren. Ter plaatse van de huidige ingang bevond zich voor de restauratie een venster; blijkens sporen moet zich hier echter ook vroeger een getoogde ingang hebben bevonden. Bijzondere aandacht verdient het nog oorspronkelijke deurtje tussen consistorie en koor. Tegen de consistoriekamer staat buiten een verminkt gedeelte van een Romaanse doopvont ¹⁴.

Aan de zuidzijde staat eveneens een aanbouw tegen het koor. Hierin werd een aantal jaren geleden de verwarmingsinstallatie ondergebracht. Dit gedeelte is waarschijnlijk in de 17de eeuw opgetrokken ¹⁵. Tegen de plint van de zuidmuur staat een gedenksteen, waarvan het opschrift niet goed meer leesbaar is ¹⁶. In het torenportaal is een gedenksteen ingemetseld, welke men omgekeerd als dorpel in de consistorie aantrof ¹⁷.

Het interieur werd verrijkt met een fraaie 17de eeuwse avondmaaltafel en een 16de eeuwse koorstoel. Aan de twee nog aanwezige oude kronen in het schip werd een derde toegevoegd in het koor, gegoten naar model van een kroon uit het Rijksmuseum te Amsterdam.

¹³ Mededeling van ds. Meyer te Ols; hieromtrent bestaan gegevens in het gemeentelijk- resp. kerkelijk archief.

¹⁴ Vermoedelijk heeft dit ongeveer de vorm gehad van het doopvont in Hattem, dat staat afgebeeld in *Oudheidkundig Jaarboek = Bull. N.O.B.*, 3de S. 3 (1923), blz. 139.

¹⁵ Baksteenformaat 21,5 × 10 × 4,5; 5 lagen = 26,5 cm. De vorm van een in het muurwerk opgenomen omlijsting duidt op de 17de eeuw.

¹⁶ De eerste regels konden nog gedeeltelijk worden ontcijferd: „.....van Laersvelt en Averbeg haere eeraemen echtgenoot op deze wijze naer vermoogen eenigszins de uitmuntende verdiensten vergeldende van haer die door geboorte zuster door huwelijk z..... e. lieve en eensgezinde.....”

¹⁷ Op deze steen is een alliantiewapen uitgehouwen. Blijkens onderzoek van ds. Meyer te Ols in het prov. archief te Zwolle zijn de afgebeelde wapens die van Gerard van Laer van Hoenlo en Siena van der Beeke van Windesheim, die getrouwd zijn in 1637.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMERSFOORT

- *Gebouw Amersfoortse gemeenschap*. Amersfoortse Kunstenaarsgenootschap
21 febr.-5 mrt.

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Kant en kleinodiën -2 mrt.
- *Stedelijk Museum*. Frits Eschauzier -17 febr.
- J. J. Voskuil -25 febr.
- Kunstenaars uit Brabant -24 febr.
- Roger Bissière 7 febr.-10 mrt.
- *Museum Fodor*. Affiches uit vele landen -17 febr.
- *Tropenmuseum*. Arts en medicijnman -voorjaar
- *Zoölogisch museum*. Broedzorg -mei
- *Openbare Leeszaal en Bibliotheek* (Keizersgracht 444-446). Het museum in heden en verleden -1 mrt.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Japanse volkskunst 7-30 mrt.

BREDA

- *Cultureel Centrum De Beijerd* (Boschstraat 22). Tony Herbert -2 mrt.
- Tinus van Doorn -24 febr.

DELFT

- *Stedelijk Museum „Het Prinsenhof”*. Nieuwe religieuze Kunst -16 mrt.
- Dieric Bouts -2 mrt.

DEVENTER

- *De Muntentoren*. Vincent van Gogh -21 febr.

DOKKUM

- *Waag*. Etsen van M. Bauer -22 febr.

EDE

- *Raadszaal*. Wie was Rembrandt -7-16 mrt.

GOUDA

- *Stedelijk Museum Het Catharina Gasthuis*. Sierk Schröder -17 febr.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. „Toen Elisabeth regeerde . . .” De eeuw van Shakespeare -31 mrt.
- Internationale fototentoonstelling -23 mrt.

- *Museum voor het Onderwijs*. Glas en kristal -zomer

Op bezoek bij de P.T.T. -zomer

- *Grotius Lyceum*. Wijktenntoonstelling Gemeentemuseum: Japan gezien door zijn kunstenaars -24 febr.

- *Het Nederlandse Postmuseum*. Filatelistische schatten van Nederland en Overzeese Rijksdelen -het gehele jaar

'S-HERTOGENBOSCH

- *Centraal Noordbrabants Museum*. Schilderijen van Teun Gijssen -24 febr.

LEIDEN

- *Stedelijk Museum „De Lakenhal”*. Kees Verwey-Le Roy 7 mrt.-14 apr.
- *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Volk van Suriname -1 mrt.

NIJMEGEN

- *Waaggebouw*. Foto's van Charles Leirens -17 febr.
- Aquarellen van Fons Verstraeten -17 febr.
- Zeventiende eeuwse meesters -17 febr.
- Weet je wat een prent is? -17 febr.

ROERMOND

- *Gemeentelijk Museum Hendrik Luyten* — *Dr. Cuypermuseum*. Kunst en Werkelijkheid -21 febr.

ROTTERDAM

- *Maritiem Museum Prins Hendrik*. Brazilië -eind mrt.
- Nederland en het Noordpoolgebied -1 apr.
- *Museum voor Land en Volkenkunde*. Afrika danst -juli
- Schimmenspel -juli
- De middelen van bestaan van Nieuw-Guinea -juli
- *Rotterdamse Kunststichting* (Korte Lijnbaan 18c). H. C. Mac-Lean -17 febr.

TIEL

- *Prinses Irene School*. Zeventiende eeuwse meesters -16 febr.-3 mrt.

VENLO

- *Expositiezaal Maria Weyde*. Start VI -1 mrt.

MEDEDELINGEN

DE MUSEUMDAG

Vergadering van de Sectie „Historie in de Musea”, op zaterdag 15 maart 1958 om 11 uur in het Gemeentemuseum te 's-Gravenhage.

Onderwerp: *de tentoonstelling „Toen Elisabeth regeerde”*.

Inleider: prof. dr. F. W. S. van Thienen.

Het verdient aanbeveling de tentoonstelling van te voren te bezoeken. Er bestaat gelegenheid ter plaatse de koffiemaaltijd te gebruiken.

De deelnemers worden verzocht zich zo spoedig mogelijk aan te melden bij de directeur van het Gemeentemuseum, Stadhouderslaan 41. Ook zij, die niet tot de geregelde deelnemers van deze sectie behoren zijn ten zeerste welkom.

N.B. Deze bijeenkomst zal niet nader aan de leden van de De Museumdag worden geconvoceerd!

Naar aanleiding van het hierna volgend voorlopig programma van de „London Conference” is het noodzakelijk een verandering te brengen in ons programma voor de eerste museumdag in 1958.

De Koninklijke Beschermvrouwe van de „Museums Association”, H.M. Koningin Elisabeth, de Koningin Moeder, heeft het voornemen kenbaar gemaakt de receptie op maandagavond 7 juli bij te wonen.

In verband hiermede zal het nodig zijn, dat althans het grootste deel van onze deelnemers op zondag 6 juli met de dagboot naar Londen oversteekt. Nadere bijzonderheden volgen op het binnenkort te verzenden aanmeldingsformulier.

Maandag 7 juli:

10—18 uur: Inschrijving der deelnemers,
namiddag: Werkgroepen in musea,
avond: Receptie in het British Museum of de National Gallery.

Dinsdag 8 juli:

10 uur: Officieel welkomstwoord,
10.20 uur: Rede van de Voorzitter,
namiddag: Voordrachten,
avond: Receptie, in de Guildhall, op uitnodiging van de Lord Mayor.

Woensdag 9 juli:

voormiddag: Voordrachten,
namiddag: Werkgroepen in musea,
avond: „Annual Dinner” in Goldsmiths' Hall.

Donderdag 10 juli:

voormiddag: Jaarlijkse algemene vergadering; vervolgens: Voordrachten,
namiddag: Werkgroepen in musea,
18 uur: Receptie in Iveagh Bequest, Kenwood, op uitnodiging van de voorzitter van de „London County Council”.

Vrijdag 11 juli:

voormiddag: Voordrachten,
namiddag: Bezoek per boottocht aan het „National Maritime Museum” en het „Royal Naval College” te Greenwich.

Zaterdag 12 juli:

Excursies naar musea en plaatsen van aesthetisch, historisch of wetenschappelijk belang buiten Londen.

BONDS-NIEUWS

Het Bestuur brengt ter kennis, dat een algemene ledenvergadering van de Bond zal worden gehouden op *zaterdag 8 maart a.s. te 's-Gravenhage*.

Behoudens toestemming van de desbetreffende autoriteiten zal deze vergadering plaatsvinden in één der lokaliteiten van het gebouw van de *Tweede Kamer* der Staten-Generaal aan het Binnenhof. *Aanvang 13.30 uur*. Na afwerking van de huishoudelijke agenda zal prof. dr. E. H. ter Kuile een korte causerie houden over de kunsthistorische betekenis van de gebouwen van het Binnenhof-complex. Te omstreeks 14.30 uur volgt dan een rondwandeling door de historische zalen, waarbij o.a. zullen worden bezichtigd de vergaderzaal van de Tweede Kamer, de vergaderzaal van de Eerste Kamer, de zittingzaal van de Raad van State, de Trêveszaal in het Ministerie van Verkeer en Waterstaat, de Lairessezaal, de Rolzaal en de Ridderzaal.

Een gedetailleerd programma wordt de leden binnenkort toegezonden.

De leden van „De Museumdag” zijn welkom.

BENOEMING

Per 16 januari is prof. dr. A. J. Bernet Kempers benoemd tot directeur van het Ned. Openlucht Museum te Arnhem.

IN MEMORIAM

PATER H. GEURTJENS M.S.C.

Op 82-jarige leeftijd is vrij onverwacht de directeur van het Volkenkundig Missiemuseum te Tilburg, pater H. Geurtjens M.S.C., overleden. Pater Geurtjens die zijn leven aan de missie gewijd had, is pas bij het naderen van de ouderdom begonnen zich met museale arbeid bezig te houden. Tot zijn 57ste jaar, toen hij voorgoed repatrieerde, arbeidde hij als missionaris van de Congregatie van het Heilig Hart in oostelijk Indonesië (Kei Eilanden en Tanimbar) en op Nieuw Guinea. Op het laatstgenoemde eiland kwam hij in 1920. Tot 1932 — twaalf jaar lang dus — woonde en werkte hij temidden van het volk der Marind-anim aan de zuidkust. Hij behoorde daar tot de groep der oudere missionarissen wier toewijding en volharding bij een schijnbaar verloren zaak belangrijke factoren waren bij de redding van dit Papoea-volk dat door uitsterven bedreigd werd.

Een belangrijk deel van pater Geurtjens' publicaties — die steeds in een zeer persoonlijke

stijl waren geschreven — handelen dan ook over dit volk en zijn problemen. De geest waarin deze boeken en artikelen waren geschreven was er een van intens medeleven en grote bewogenheid. Daarnaast getuigen ze van een rustige, Zuid-Nederlandse gezelligheid en een groot gevoel voor humor. Een sympathieke belangstelling en een vriendelijke gemoedelijkheid kenmerkten ook de museumdirecteur Geurtjens. Mede hierdoor was hij steeds een uitnemend gastheer wie geen moeite te groot was om het de bezoekers van zijn museum naar de zin te maken. Het Tilburgse museum verliest in hem een toegewijd directeur.

In de kring van de vakgenoten, en in het bijzonder van hen die zich op volkenkundig gebied met Nieuw Guinea bezighouden, zal men met dankbaarheid en waardering blijven denken aan wat pater Geurtjens zowel „in het veld” als in het museum voor de vermeerdering van onze kennis heeft gedaan.

DR. S. KOOLJMAN

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

OVERIJSSSEL

Gramsbergen. De burgemeester van Gramsbergen meldde ons dat tijdens ruilverkavelingswerkzaamheden bij de Meene scherven waren gevonden. Bij een bezoek ter plaatse bleek dat men hier met middeleeuwse bewoningssporen te maken had (ca. 12de-14de eeuw). Medio maart zal een proefonderzoek worden ingesteld. *R.O.B., Amersfoort.*

Twente. Dank zij de financiële steun van bevriende zijde kon door de Oudheidkamer „Twente” de collectie archaeologica van wijlen de heer A. van Deelen te Delden worden aangekocht.

Deze verzameling, die voor verreweg het grootste gedeelte uit Twente afkomstig is, bestaat uit: Gravette-spitsen uit de jongste sub-

periode van de oude steentijd; een zeer groot aantal voorwerpen van vuursteen uit de midden-steentijd; bijlen van vuursteen en brons; urnen uit het grafveld „De Aust” te De Lutte, Gem. Losser; laat-middeleeuwse lanspunten enz. *Oudheidkamer Twente, Enschede.*

GELDERLAND

Apeldoorn. Op het landgoed „Bruggelen” blijken reeds lange tijd geleden belangrijke bronsvondsten te zijn gedaan. Een fraaie bronzen kokerbijl, een armband van breed bandvormig niet gesloten model, vier fragmenten van dergelijke armbanden en een fragment van een bronzen mes met handvat konden onlangs worden opgespoord. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

—. Bij de „Mottenkuil” in de buurtschap Nieuw Millingen werden scherven van een 4de eeuwse Romeinse pot aangetroffen. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Ede. Te Harskamp werd een vermoedelijk Neolithische maalsteen gevonden. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Heteren. Op de Nijborgh kwam een bronzen munt van Magnus Maximus aan het licht. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Laren. Op de Lochemse Berg werd een fragment van een vuurstenen dolk door kampeerders opgeraapt. Het stuk is waarschijnlijk in Grand-Pressigny-techniek vervaardigd. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Tiel. Op 10 februari i.l. is een aanvang gemaakt met het oudheidkundig onderzoek van de St. Maartenskerk te Tiel. Reeds zijn funderingen van een ouder bouwwerk aangetroffen, opgemetseld uit kwartsietbrokken; de kalkspecie bevatte Romeinse dakpanresten. *R.O.B., Amersfoort.*

Tuil. Bij afgraving van het kasteelterrein „De Nes”, oudtijds stamburcht van de Heren van Tuil, gelegen aan een afgesneden Waalarm ten westen van het dorp, zijn cultuurresten uit de 14de eeuw aangetroffen.

Van het kasteel, dat in 1672 door de Fransen in brand gestoken is, restte nog de 16de eeuwse toren, die thans is afgebroken. Het grondplan vormde een vierkant van 6×6 m en vertoonde een muurdikte van 1 m. *R.O.B., Amersfoort.*

NOORD-HOLLAND

Barsingerhorn. Bij afgraving van een gedeelte van de oude zeedijk, waarop de huizen van Barsingerhorn staan, zijn aardewerkscherven uit de 13de eeuw te voorschijn gekomen. *R.O.B., Amersfoort.*

Dorregest. Aan de weg, halverwege Uitgeest-Akersloot, wordt een hoog liggend perceel weiland, 't Oude Kerkhof geheten, afgegraven ten behoeve van zandwinning voor de wegenbouw. Door de R.O.B. is een noodonderzoekje ingesteld. Het betreft een begraafplaats op een natuurlijke zandige verhevenheid, een door de zee afgezette schoorwal, waarop ook het dorp Uitgeest is gebouwd. Op de kruin van de hoogte zijn de resten vastgesteld van een kapel, ongeveer 8 m lang en 5 m breed, met rechthoekig grondplan. Het is op-

getrokken uit blokken tufsteen, formaat gemiddeld $10 \times 20 \times 40$ cm. De kapel was gefundeerd op een ondiep bed van afwisselende laagjes klei, tufsteengruis en schelpkalk. Dit tufstenen gebouwtje is naderhand blijkbaar hersteld met kloosterstenen, formaat $7 \times 15 \times 29$ cm. Fragmentjes leisteen wijzen op een leien dak. De fundering is bij afbraak volkomen uitgebroken en het afval in de funderingsseuven teruggestort.

Ten noorden van de kapel zijn talrijke west-oost gerichte skeletgraven aangetroffen. De kapel is opgetrokken boven een ouder grafveld dat kort voor de bouw ervan ongeveer 1 m werd opgehoogd. Onder het eerste grafveld bevonden zich spaarzame cultuurresten in de vorm van enige ingravingen of kuilen, waarin scherven van 9de-10de eeuwse kogelpotten, mitsgaders een enkel paalgat.

Over de historie van dit grafveld is niets bekend, evenmin is de kapel vermeld in de registers van het bisdom Utrecht. Wellicht is zij bestemd geweest voor het gehucht Dorregeest, zonder de volle rechten van een parochiekerk bezeten te hebben. *R.O.B., Amersfoort.*

ZEELAND

Baarland (Zuid-Beveland). Aan de grens van de bebouwde kom van Baarland, ligt het terrein van het verdwenen kasteel Hellenburg. Slechts een gravure in de bekende kroniek van Smallegange en enkele andere afbeeldingen gaven enig idee van dit bouwwerk.

Binnen het kader van een herverkaveling werd het noodzakelijk op korte termijn tot onderzoek van het terrein over te gaan. Met een dragline zijn de voormalige grachten uitgediept. De muren van het kasteel bleken nog tot op vrij grote hoogte bewaard. Op de hoeken van het pl.m. 40×30 m grote complex bevinden zich twee vierkante en twee ronde torens. Op het midden van de zijden werden bovendien nog uitspringende torens aangetroffen. De muren zijn ongeveer 1.20 — 1.40 m breed. Het aardewerk dat in vrij grote hoeveelheid te voorschijn komt, geeft de indruk met een kasteel uit het eind van de 15de eeuw te doen te hebben. Een gedeelte der binnenmuren schijnt bewaard te zijn, zodat een vrij volledig beeld van deze aanleg het resultaat van het onderzoek beloofd te worden. *R.O.B., Amersfoort.*

NOORD-BRABANT

Cuyk. Bij de aanleg van een riolering werd in het oostelijk gedeelte van de Molenstraat, vlak bij de Grote straat, een tweetal Romeinse brandlagen ontdekt op een diepte van pl.m. 1 m beneden het straatniveau. *R.O.B., Amersfoort.*

Gemert. In een particuliere collectie werd een fraaie smaltoppige vuurstenen bij aangetroffen die in deze gemeente gevonden is. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

LIMBURG

Elsloo. Eind januari is een begin gemaakt met een opgraving van bandceramische bewoningssporen te Elsloo. Het onderzoek sluit aan op dat in 1950, waarbij een zeer jonge fase van deze cultuur is vastgesteld.

De te Geleen en Sittard geconstateerde ontwikkeling van de gebouwplattegronden maakte het mogelijk deze jonge fase beter te leren kennen; hiertoe bestond in Elsloo nog geen goede gelegenheid. Inderdaad zijn reeds paalkuilen enz. uit de bewuste periode gevonden, doch ook uit een oudere. Helaas blijken deze

laatste grotendeels te zijn vergraven op het eind van de 19de eeuw. Het onderzoek wordt voortgezet. *R.O.B., Amersfoort.*

ZUIDERZEEGEBIED

Oostelijk Flevoland. Nabij Lelystad, bij de werkzaamheden voor de toekomstige Houtribsluizen, kwamen weer beenderen van prehistorische dieren aan het licht en wel: een hoornpit van een bison, een schedelfragment met hoornpit van een bison en een hoektandfragment van een olifantachtig dier.

Het schip in de wegsloot naar Dronten werd nader verkend en bleek zodanig te zijn beschadigd op de grote zandbank dat geen complete opgraving meer kon worden uitgevoerd. De verkenning werd gevolgd door het opruimen van het wrak, waarbij de constructies wel nader werden bestudeerd.

Een nieuw scheepswrak (het 20ste) is gemeld uit de geprojecteerde weg N 2. Nadere verkenning moet nog plaatsvinden.

Uit het kanaal ten noordwesten van Harderwijk kwam bij baggerwerk een gave drinkkan van vroeg-Duits steengoed te voorschijn. *Museum, Schokland.*

RESTAURATIE-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Franeker. Noord 102. Trapgeveltje, 17de eeuw. Restauratie, waarbij de onderpui werd verbeterd en de vensters een nieuwe roedenverdeling kregen voltooid. Arch.: W. J. Adema.

Gaastmeer. Herv. kerk. Restauratie van dit eenvoudige vroeg 19de eeuwse gebouwtje voltooid.

Stiens. Herv. kerk. De toren, opgebouwd uit drie weinig versnijdende blokvormige geledingen onder een zadeldak — naar het schema van de toren te Bolsward — is gerestaureerd, waarbij de afdekkingen en aanvullingen in afwijkend materiaal, afkomstig van een restauratie in 1898, op passende wijze vervangen konden worden. Aan de westzijde bleek de toren, verborgen achter een laat 16de-17de eeuwse dichtung met kleine toegang, een forse hoogopgaande ingangspartij bezeten te hebben; in het zeer brede gepleisterde holprofiel kwam halfhoog een kleine, met driepas gesloten beeldnis en bijbehorende sierlijke console

van tuf en roodzandsteen aan de zuidzijde geheel gaaf tevoorschijn. Profielen en details konden over het algemeen naar de aanwezige resten worden gereconstrueerd. De ingangspartij, waar de waterlijst rechthoekig omheengrijpt, is kennelijk van meet af aan in het torenplan opgenomen geweest, waardoor de datering van de gehele toren een eindweegs in de 16de eeuw moet worden gesteld. Restauratie voltooid. Arch.: A. Baart Sr. te Leeuwarden.

GRONINGEN

Groningen. Ossenmarkt 5. Rijkversierde vroeg-16de eeuwse gevel met Lodewijk XVI-ingangsomlijsting uit 1723. Rest. voltooid. Arch.: A. R. Wittop Koning en R. Offringa.

GELDERLAND

Nijkerk. Langstraat 2. Met topgevel met vlechtingen, 1665. Aan de voorzijde kwamen een nieuwe ingang en overstekende etalagekasten

in vroeg-19de eeuwse trant; de vensters werden voorzien van een nieuwe roedenverdeling. Rest. voltooid. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

UTRECHT

Oud-Leusden. Toren, omstreeks 1300, van de vroegere kerk. Rest. voltooid. Leiding: Gemeentewerken.

NOORD-HOLLAND

Amsterdam. Geldersekafe 96. Halsgevel 1728. Rest. voltooid. Arch.: H. Lansink.

Haarlem. Hofje van Staats, 1730. Restauratie, waarbij o.a. de schoorstenen werden vervangen door andere naar oude afbeeldingen, voltooid. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

— Doelstraat 142. Voormalige conciërgewoning van de St. Jorisdoelen. Restauratie, waarbij enkele goedbedoelde „herstellingen” uit de twintiger jaren ongedaan werden gemaakt, voltooid. Leiding: Openbare Werken.

— Wjde Appelaarsteeg 11. Het bij een aanrijding ernstig beschadigde poortje van het hofje de Bakenesser Kamers is hersteld. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

Oudendijk. Herv. kerk, eenvoudig zaalkerkje, 1649. Restauratie voltooid. Arch.: D. Fledderus te Enkhuizen en P. Rueter te Blaricum.

ZUIDHOLLAND

Delft. Oude Delft 169, „Het Wapen van Savoye”. Het pand, dat waarschijnlijk gebouwd is als koopmanshuis, stamt uit het tweede kwart van de 16de eeuw. In 1712 is de oorspronkelijke Gotische poort vervangen door de huidige ingang met erker. De schuiframen werden eerst aangebracht in 1798, toen het huis werd verkocht aan de gemeente Delft. Nadien heeft het vele bestemmingen gehad, o.a. kazerne en Latijnse School (waarvan de cartouche met Y overbleef). Thans is het ingericht tot Gemeente-archief. Daar het gehele huis in een uiterst bouwvallige staat verkeerde, is het ingrijpend hersteld, maar het uiterlijk bleef vrijwel onveranderd. De puntgevel aan de achterzijde is gecompleteerd naar gevonden sporen en de traptoren, die deels gesloopt was, werd gereconstrueerd en dienstbaar gemaakt voor een stenen spiltrap over de volle hoogte van het gebouw. De grote hal gelijkvloers, die in de 18de eeuw was onderver-

deeld, is in haar oorspronkelijke maten hersteld. Rest. voltooid. Arch.: Prof. N. Landsorp.

Dordrecht. Museumstraat 30. Overkragende trapgevel van het z.g. Dordtse type. Restauratie, waarbij o.a. de pui werd verbeterd en de vensters een roedenverdeling in 18de eeuwse trant kregen, voltooid. Leiding: Openbare Werken.

Gorinchem. Dalemstraat 64-66. Rest. voltooid. Arch.: A. van Essen te Voorburg.

Nieuwkoop. Gemeente-toren. De toren is in 1627 gebouwd tegen de achterzijde van het in 1618 begonnen en in de vorige eeuw gesloopte „Gemeenlantsraethuys”. Van het huis werden funderingsresten aangetroffen alsmede enig opgaand werk in de zuidwestelijke torenmuur. Met staande tanden heeft men nu aangegeven, waar de muren van het huis aansloten op de toren. De toren moet vrij snel na de bouw in zijn geheel omkleed zijn geworden; men vond namelijk een halve steen onder het oppervlak een aantal zandstenen banden, bogen en hoekblokken. Deze zijn nu grotendeels overgebracht in de tegenwoordige buitenzijde. Blijkens een schilderij van A. van Beerstraten (verz. B. de Geus van den Heuvel, Amsterdam, afgebeeld in *Buiten* 15 (1921), blz. 71) moet de omkleeding reeds voor het einde van de 17de eeuw zijn aangebracht. Bij de restauratie werd voorts een nieuwe balustrade aangebracht in 17de eeuwse trant. Het achtkant, dat in zeer slechte staat verkeerde, is in de oude vormen vernieuwd. De in 1927 aangebrachte weinig fraaie buitentrapp naar de eerste verdieping is in luchtiger vormen vernieuwd; de torenruimte op deze verdieping wordt nu verlicht door een kruisvenster, dat is aangebracht op grond van de teruggevonden oorspronkelijke dagkanten. Op de hogere verdiepingen zijn de oorspronkelijke vensters wel in het metselwerk aangegeven, maar niet gereconstrueerd, omdat de toren dan wel zeer ijl van structuur zou zijn geworden; vermoedelijk heeft deze ijheid ook wel de ommetseling, zo spoedig na de bouw, noodzakelijk gemaakt. Rest. voltooid. Arch. bureau Dekker en Van der Sterre te Leiderdorp.

ZEELAND

Oudelande. Herv. kerk. Restauratie van de toren, ± 1400, begonnen. Arch. bureau Irs. Rothuizen en P. J. 't Hooft te Middelburg.

Vlissingen. Evangelisch Lutherse kerk, 1735, vergroot 1778. Rest. begonnen. Arch. W. Messer.

NOORDBRABANT

's-Hertogenbosch. St. Anthoniuskapel, 1491. De thans gerestaureerde voorgevel was gebouwd voor een schip met ingebouwde steunberen, waarvan de funderingen zijn teruggevonden evenals die van het vijfzijdig gesloten koor. In 1751 verkreeg het gebouw een koepeltorentje. Twee smalle huizen met ingezwenkte halsgevels, die tegen de voorgevel waren aangebouwd, werden in 1910 tijdens een ingrijpende restauratie verwijderd. Thans heeft men

de voorgevel getrokken bij een bejaardencentrum en in een korte driezijdig gesloten achterbouw op de eerste verdieping de regentenzaal ingericht. Voorts werd het uiterlijk van de gevel op enige punten verbeterd. Rest. voltooid. Arch.: ir. N. van der Laan.

LIMBURG

Venlo. Raadhuis. Over de bij deze restauratie gevonden gegevens is een artikel in voorbereiding. Rest. voltooid. Arch.: ir. J. Kaiser.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMERSFOORT

— *A. G. Huis* (Paulus Buyslaan 1). Kunst en Werkelijkheid 17 mrt-13 apr.

AMSTERDAM

— *Rijksmuseum*. Kant en kleinodiën uit eigen bezit -31 mrt
 — *Rijksmuseum, Pren'enkabinet*. Japanse prenten uit de verz. Dr. J. L. Addens -3 apr.
 — *Museum Fodor*. Han Hulsbergen -17 mrt.
 — *Stedelijk Museum*. Hollandse aquarellistenkring -1 apr.
 Groep Espace -13 apr.
 A. Heyboer (etsen) -1 mei
 Klei en vuur. Potterie van Meindert Zaalberg -13 apr.
 — *Tropenmuseum*. Arts en medicijnman -1 mei
 — *Zoologisch Museum*. Broedzorg -mei

ARNHEM

— *Gemeentemuseum*. Oud-Japanse volkskunst -31 mrt
 Grafisch werk van Harry Disberg, M. C. Escher, Wout van Heusden en Harry van Kruiningen -14 apr.
 De collectie Heldring (Oosterbeek) 5 apr.-2 juni
 — *De Populier* (Gele Rijdersplein). Jan Hartogh (litho's en tekeningen) mrt
 Fototentoonstelling Gelria mrt

BREDA

— *Cultureel Centrum De Beyerd*. Verzameling Tony Herbert -30 mrt
 — *Volkenkundig Museum Justinus van Nassau*. Reproducties naar Perzische miniaturen 11 apr.-5 mei

DELFT

— *Museum Het Prinsenhof*. Nieuwe religieuze Kunst 17 mrt
 Contour 3 apr.-27 mei
 Surinaamse folklore 28 mrt-28 apr.

EDE

— *Bergpoort*. Wie was Rembrandt? -21 mrt

EINDHOVEN

— *Stedelijk van Abbe Museum*. Tekeningen van Paul Citroen -24 mrt
 Miserere (aqua-tint handdrukken van G. Rouault) -24 mrt
 Patrick Bakker 1910-1932 -24 mrt

ENKHUIZEN

— *Rijksmuseum Zuiderzeemuseum*. Glorie van Hindeloopen 29 mrt-1 nov.

GOUDA

— *Museum Het Catharina Gas'huys*. Werken van de Stichtse Expositiegroep -8 apr.

'S-GRAVENHAGE

— *Gemeen'emuseum*. „Toen Elisabeth regeerde . . .” De eeuw van Shakespeare -31 mrt
 Internationale fototentoonstelling -23 mrt
 Architectuur van Le Corbusier 29 mrt-2 mei
 Zuiderpark H.B.S. (Zuidlarenstraat). Japan gezien door zijn kunstenaars -31 mrt
 — *Museum voor het Onderwijs*. Glas en kristal -zomer
 Op bezoek bij de P.T.T. -zomer
 — *Panorama Mesdag*. De Nederlandse Kunstkring 22 mrt-13 apr.

('S-GRAVENHAGE)

- *Kunstzaal Bennewitz*. Oude kunst (particulier bezit) -1 apr.
- *Kunstzaal Kunst van onzen Tijd*. Werken van Simon Buchbinder -1 apr.
- *Kunstzaal Plaats*. Werk van de Turkse schilder Néjad -28 mrt
- Schilderijen van Jeanne Bieruma Oosting 29 mrt-18 apr.
- *Galerie De Posthoorn*. Sinemus -21 mrt
- *Pulchri Studio*. Kunst en bedrijf -1 apr.

GRONINGEN

- *Groninger Museum voor Stad en Ommelanden*. Patrick Bakker 26 mrt-20 apr.

HAARLEM

- *Museum Het Huis van Looy*. (Ingang Kamperlaan) Reproducties naar Perzische miniaturen -2 apr.
- *Stadsbibliotheek en -Leeszaal*. Het museum in verleden en heden -22 mrt

LEEWARDEN

- *Fries Museum*. De Friese takken der Nassau's 21 mrt-1 mei
- *Kunstcentrum Prinsentuin*. J. A. Bakker -23 mrt

LEIDEN

- *Stedelijk Museum De Lakenhal*. Bakker Korff -15 apr.
- Kees Verwey -14 apr.
- Chris le Roy, tekeningen -14 apr.
- *Prentenkabinet der Rijksuniversiteit*, Foto's G. K. F. Werkdagen van 14-17 u. -13 apr.

NIJMEGEN

- *Waaggebouw*. De best verzorgde 50 boeken van 1956 -24 mrt.
- Werken van Sierk Schröder -24 mrt
- Werken van Gaby Bovelanders -24 mrt

ROERMOND

- *Hendrik Luyten - Dr Cuypers Museum*. Jeanne Groenendaal -24 mrt

ROTTERDAM

- *Museum Boymans*. Kunst van het Verre en Nabije Oosten (uit de collectie Bierens de Haan) maart
- Jan van Heel (schilderijen en gouaches) -27 apr.
- Schilderijen, tekeningen en beeldhouwwerken door Naun Gabo 12 apr.-19 mei
- H. Goltzius als tekenaar 23 mei-15 juli
- *Maritiem Museum Prins Hendrik*. Nederland en het Noordpoolgebied -1 apr.
- Brazilië -1 apr.
- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Afrika danst -1 juli
- Schimmenspel -1 juli
- De middelen van bestaan van Nieuw-Guinea -1 juli
- Tibet -1 juli

SCHIEDAM

- *Stedelijk Museum*. Start. -14 apr.

WOERDEN

- *Museum*. Wie was Rembrandt? 22 mrt-29 apr.

MEDEDELINGEN

Ir. Z. Salverda, Hoofd van de Afdeling Voorlichting Staatsbosbeheer is sedert 15 september 1957 belast met het beheer van het Museum van het Staatsbosbeheer te Utrecht.

'S-GRAVENHAGE, *Koninklijk Penningkabinet*.

Met ingang van 1 maart 1958 is het Koninklijk Penningkabinet verplaatst naar Zeestraat 71 B te 's-Gravenhage (tel. 01700/180957 *). De datum van opening van de in dit gebouw in te richten expositie zal nader worden bekend gemaakt.

DE MUSEUMDAG

Met de meeste nadruk maken wij de deelnemers aan de „London Conference" er op attent, dat het formulier voor de aanvraag van het reisbiljet vóór 1 april in het bezit van de secretaris moet zijn; zo spoedig mogelijk daarna ontvangt U dan de nota voor het verschuldigde bedrag.

Volgens mededeling van het bestuur van The Museums Association zal bij sommige recepties het dragen van avondkleding (rok of smoking voor de heren) gewenst zijn.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

DRENTE

Anlo. Bij het aanleggen van een weg kwam een standvoetbeker van enigszins afwijkend type voor den dag. Vermoedelijk is deze uit een vlakgraf afkomstig. *B.A.I., Groningen.*

OVERIJSEL

Vriezenveen. Bij ruilverkavelingswerkzaamheden in het Almeloër Veen zijn twee stenen bijlen gevonden, alsmede vuurstenen artefacten. Deze wijzen op menselijke bewoning gedurende de Steen- en Bronstijd.

Overwogen wordt een nader onderzoek in te stellen op de zandrug, waarover het nu noordelijker gelegen dorp Vriezenveen zich oorspronkelijk uitstrekte. Een tweede verplaatsing, eveneens in noordelijke richting, geschiedde na de gedeeltelijke verwoesting van dit dorp door de Munsterse troepen in het jaar 1676. De plaats der opeenvolgende kerksteden kon nauwkeurig worden vastgesteld. *R.O.B., Amersfoort.*

GELDERLAND

Arnhem. Dank zij de medewerking van het Architectenbureau Boeyinga kon tijdens werkzaamheden in De Waag opnieuw een aantal stukken aardewerk opgegraven worden. Uit een afvalkuil aan de noordzijde tegenover de Grote Kerk kwam een collectie fragmenten van laat 15de eeuws en vroeg 16de eeuws Siegburg-vaatwerk te voorschijn. Dit was grotendeels versierd met medaillons, waarin heiligenfiguren en bijbelse taferelen. Verschillende stukken kunnen worden hersteld.

Bij graafwerk achter een pand in de Weezenstraat werd een aantal fragmenten van 15de eeuws Nederlands en Westduits aardewerk aangetroffen. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Ermelo. In 1936 werd door de heer G. Prop te Lochem ten westen van Staverden om een omgeploegd terrein een aantal resten gevonden van steentijd-aardewerk. Hierbij bevinden zich scherven van bekens met visgraatversiering,

van klokbekers en van diepsteekceramiek. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Herwen en Aerd. In de Bylandse Waard werd een bronzen speerpunt opgebaggerd, alsmede een houten huls, waarvan de betekenis nog niet duidelijk is. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Lochem. Aan de Berkel werd omstreeks 1930 een fraai neolithisch spaanmes gevonden. In 1939 kwamen bij de aanleg van een schuilkelder aan de Barchemse weg enige urnscherven aan het licht, die uit de IJzertijd dateren. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Renkum. Het onderzoek van een grafheuvel bracht aan het licht, dat het hier een tweeperioden-heuvel betrof. Het hoofdgraf uit de eerste periode bevatte een Veluwe klokbeker. *B.A.I., Groningen.*

Tiel. Het onderzoek in de St. Maartenskerk heeft de overblijfselen aan het licht gebracht van minstens twee voorgaande kerkgebouwen, opgetrokken uit kwartsietbrokken, met tufsteen bekleed. Onder, en naast deze resten bevindt zich een grafveld, daterende uit de Karolingische tijd. Het onderzoek duurt voort. *R.O.B., Amersfoort.*

ZEELAND

Baarland. De onderzoeken op het terrein van het v.m. kasteel De Hellenburg zijn in het eindstadium gekomen. Naast de hoofdburcht is nu ook de voorburcht ontgraven. Het muurwerk op dit terrein, dat een afmeting heeft van 70 × 30 m, is zo fragmentarisch bewaard, dat men slechts een globale indruk van de bebouwing krijgt. De toegang over een dam in de gracht en het bruggehoofd aan de naar de voorburcht toegekeerde zijde laten echter geen twijfel over de verbindingen van de voorburcht met de wereld daarbuiten. Bij nadere bestudering blijkt de hoofdburcht tenminste drie grote bouwperiodes te hebben doorgemaakt. Aanvankelijk bestond de Hellenburg slechts uit een woontoren met muren van ongeveer 2 m dikte. Waarschijnlijk ontstond deze donjon reeds in de 2de helft van de 14de eeuw. De tweede

bouwperiode bracht een aanmerkelijke vergroting, waarbij de donjon binnen de nieuwe ommuring kwam te liggen. De derde verbouwing, waarschijnlijk tot stand gekomen onder Frederik van Renesse (± 1450), betrof de toevoeging van o.m. de vierkante hoektorens aan de westzijde en de daartussen gelegen buitenmuur. In deze dagen moet de Hellenburg zijn statig uiterlijk hebben verkregen. *R.O.B., Amersfoort.*

NOORD-BRABANT

Hoogeloon. Het onderzoek van een mesolithische vindplaats werd spoedig beëindigd, daar de concentratie der artefacten te gering was. *B.A.I., Groningen.*

Oirschot. Bij het graven van een proefsleuf over het Marktplaatsje is de plaats van de oude kerkhofmuur vastgesteld. Deze bleek buiten de huidige ommuring te liggen en was vroeger omgeven door een gracht van ± 5 m breedte.

In het verdere verloop van de proefsleuf werd ter plaatse van de v.m. muziektent, waar volgens oude afbeeldingen vroeger een kring van bomen heeft gestaan met in het midden een linde, een kuil aangetroffen met 15de en 16de eeuws aardewerk. *R.O.B., Amersfoort.*

LIMBURG

Elsloo. De opgraving van de bandceramische bewoningssporen is met succes voortgezet. Uit de jonge periode van deze cultuur zijn enkele gebouwplattegronden tevoorschijn gekomen die nog nader bestudeerd moeten worden. Het staat evenwel reeds vast dat één dezer gebouwen meer dan 30 m lang is. In de lange wand

van dit huis bevindt zich een ingang, hetgeen een zeer bijzondere vondst is. Een ander gebouw is veel breder dan de tot nu toe gevonden; het meet nl. ruim 7 m in plaats van 5 à 6 m. De grote paalkuilen, ter plaatse van de wand, wijzen in dit geval bovendien op een bijzonder bouwwerk. *R.O.B., Amersfoort.*

Maastricht. Ten oosten van de O. L. Vrouwekerk, aan de overzijde van de Grote Stokstraat, is een aanvang gemaakt met een oudheidkundig bodemonderzoek op beperkte schaal, met het doel overblijfselen te vinden van de Romeinse nederzetting. *R.O.B., Amersfoort.*

ZUIDERZEEGEBIED

Oostelijk Flevoland. Uit de hoofdvaarten I en II werd bij baggerwerk enig rood aardewerk borgebracht; ten noordwesten van Harderwijk bovendien uit hoofdvaart I een fragment van een kan van vroeg Duits steengoed.

Van het scheepswrak M 42, dat overigens niet voor systematische opgraving in aanmerking kon komen, kwamen bij het opruimen van de lading bazalt enig rood aardewerk, een slijpsteentje en ijzerwerk te voorschijn.

Bij de werkzaamheden aan de Houtrib brachten de zandzuigers weer resten van prehistorische dieren boven water, waaronder een dijbeenfragment van een bison, enige wervels, een linker- en een rechter scheenbeen, vermoedelijk van een wild rund en nog enkele nog niet nader gedetermineerde beenderen.

Bij kartering is een dijbeenfragment van een mammoet aangetroffen dat eerder moet zijn opgezogen. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders.*

RESTAURATIE-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Harlingen. Herv. kerk, 1775, met Romaanse toren. Rest. begonnen. Arch.: A. L. Sijmons te Amsterdam.

Wolvega. Sluisje van de Helomapolder. Rest. voltooid. Leiding: Prov. Waterstaat.

GELDERLAND

Elburg. Huis Rosmarijsteeg, hoek Krommesteeg. Zie R. Meischke, in *Bull. K.N.O.B.* 6de S. 11 (1958), kol. 71. Rest. voltooid. Arch.: C. W. Royaards te Schoorl.

NOORD-HOLLAND

Amsterdam. Falckstraat 1. Huis uit de tweede helft van de 17de eeuw met 18de eeuwse ingezwenkte halsgevel. Rest. voltooid. Aann.: W. C. Schouten o.l.v. Publieke Werken.

— O. Z. Voorburgwal 40. Zie R. Meischke, in *Amstelodamum* 43 (1956), blz. 149-160. Rest. voltooid. Arch.: Y. Kok.

ZUID-HOLLAND

Lekmond. Herv. kerk, met eenbeukig schip en koor uit de tweede helft van de 14de eeuw en

15de eeuws dwarspand. De niet oorspronkelijke wandzuilen en het metselwerk daarboven (17de eeuws?) tussen schip en dwarspand werden uitgebroken; een nieuwe triomfboog werd gebouwd tussen dwarspand en koor, zodat het houten tongewelf en het dak van het schip tot daartoe konden worden doorgetrokken. De vensters verkregen vorktraceringen naar model van de in verschillende dichtgemetselde vensters bewaarde traceringen met spruitstukken van rode zandsteen. Aan de noordzijde van het schip werden opnieuw steunberen aangebracht. In de hoek tussen het koor en de zuidelijke dwarsarm verrees een nieuwe consistoriekamer, in haakvorm om het zicht op het koor zoveel mogelijk vrij te houden. Het orgel, dat in het transept stond opgesteld, werd naar het westen van de kerk verplaatst. Op de zuidelijke koorwand werd een fragment van een Gotische muurschildering gevonden. Rest. met uitzondering van de to-

ren voltooid. Arch.: ir. J. B. Baron van Asbeck te Driebergen.

Maassluis. Gemeenlandshuis van Delfland, 1626. Rest. begonnen. Arch.: ir. L. H. H. van der Kloot Meijburg te Scheveningen.

NOORD-BRABANT

Bakel. Gesloten standerdmolen. Rest. voltooid. Molenmakers: Firma Adriaens te Weert.

Boxmeer. R.K. kerk. Restauratie van het oksaal, 1634 door Jan Werkens, het orgelfront, eind 17de eeuw, en het grafmonument voor graaf Oswald van Bergh en Leopoldina van Oost-Friesland, 1741 door J. B. Xavery, begonnen door J. de Best.

LIMBURG

Geleen. R.K. kerk. Rest. van de laat-Romaanse toren met laat-Gotische bovengleding begonnen. Arch.: H. J. Palmen te Sittard.

MUNTVONDSTEN 1957

MEDEDELING VAN HET KON. PENNINGKABINET

Het jaar 1957 is in tegenstelling tot de voorgaande jaren opvallend arm aan muntvondsten geweest. De binnengekomen mededelingen betroffen grotendeels afzonderlijk gevonden munten, die wel geregistreerd werden, maar waaruit slechts in veel ruimer verband, na verwerking in statistieken over een lange reeks van jaren, enige conclusies getrokken mogen worden.

De volgende vondsten van grotere omvang dienen vermelding:

Groningen. Bij de herstelwerkzaamheden in een oude woning kwamen 18 kleine muntjes tevoorschijn, die ingemetseld gezeten hadden: grotendeels kleingeld van de stad Groningen, benevens een enkel stuk van Oost-Friesland en Utrecht. De vondst maakt weer eens duidelijk hoe gering de spreiding van het zeer kleine geld was: de circulatie hiervan was, in tegenstelling met die van goudstukken en grotere zilvestukken, in hoofdzaak tot de plaats van uitgifte beperkt.

Lippenhuizen (gem. Opsterland). Gevonden werden 42 zilveren munten uit het einde van de 17de en het begin van de 18de eeuw, alle Nederlands. De schat bestond in hoofdzaak uit de nieuwe sedert 1694 geslagen Generali-

teitsguldens en uit de provinciale daalders en florijnen uit de onmiddellijk daaraan voorafgaande jaren. De florijnen of 28 stuiverstukken droegen alle het contramerck van een der provinciën of van de Generaliteit in 1693 aangebracht: aan het voorschrift, dat ongeklopte niet mochten circuleren werd kort na 1705, in tegenstelling tot later in de 18de eeuw, blijkbaar nog nauwlettend de hand gehouden.

Holwerd (gem. Westdongeradeel). Bij wegenbouw werd een schat aangetroffen van 3 gouden en 76 zilveren munten verborgen in of kort na 1578. De vondst bevatte een groot aantal stuivers en halve stuivers geslagen onder Philips de Schone en Karel V, die in het algemeen in vondsten, verborgen na 1560, zelden worden aangetroffen. Daarnaast was er het recente geld van Philips II en vooral de sedert 1575 in groot aantal uitgegeven leeuwendaalders van het opstandige Holland.

Aalbeek (gem. Hulsberg). Bij funderingswerkzaamheden werd een 18de eeuws kruikje gevonden, dat 65 gouden munten bleek te bevatten, gedateerd van 1674 tot 1786. Hiervan waren 45 stuks Nederlandse dukaten en 20

goudstukken van de Oostenrijkse Nederlanden, Frankrijk en verschillende Duitse staten.

De aanwezigheid van deze laatste, die 50 % van de nominale waarde van de schat uitmaak-

ten, is in Nederlandse vondsten van die tijd zeer ongebruikelijk, maar is in dit excentrisch gelegen door vreemd territoir omgeven gebied wel begrijpelijk.

BONDS-NIEUWS

Verslag van de algemene ledenvergadering van de *Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond*, gehouden op zaterdag 8 maart 1958, des namiddags te half twee uur, in de vergaderzaal van de Tweede Kamer der Staten-Generaal te 's-Gravenhage.

Aanwezig zijn 94 leden en een aantal introducté's.

De voorzitter, de heer TH. H. LUNSINGH SCHEURLEER, opent de vergadering. Na de Griffier der Tweede Kamer dank te hebben gebracht voor de verleende gastvrijheid heet hij in het bijzonder welkom het lid van Gedeputeerde Staten der provincie Gelderland, de heer W. F. P. BOSHOEWERS. Spreker deelt mede dat het erelid van de Bond, prof. W. VAN DER PLUYM, heeft bericht dat hij verhinderd is de vergadering bij te wonen.

De notulen van de vorige algemene ledenvergadering, op 12 juli 1957 te Assen gehouden (afgedrukt in het Nieuws-Bulletin van 15 augustus 1957, kolom 185 e.v.), worden ongewijzigd goedgekeurd.

De voorzitter acht het wenselijk de mening van de leden te vernemen over de data van de zomervergadering en de excursie, die krachtens het op de te Assen gehouden vergadering genomen besluit in de Betuwe zal plaatsvinden. Vele leden zullen vermoedelijk willen deelnemen aan de eerste Museumdag in 1958, die als „London Conference” van the Museums Association op maandag 7 juli 1958 te Londen zal aanvangen. In verband daarmee verdient het aanbeveling vergadering en excursie van de Bond enige weken daarvóór te beleggen. Het Bestuur stelt voor de vergadering te houden op vrijdag 20 en de excursie op zaterdag 21 juni 1958. Geen van de aanwezigen verlangt hierover het woord, zodat de genoemde data definitief zijn vastgelegd.

De secretaris, mr. P. J. VAN DER MARK, deelt mede dat de Staatssecretaris van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen als tegemoetkoming in de exploitatiekosten van het Bulletin over het jaar 1956 een bedrag van f 10.057,— ter beschikking van de Bond heeft gesteld. Het Bestuur is het Ministerie voor deze belangrijke

financiële steun bijzonder erkentelijk. Voorts zet de secretaris uiteen, dat de Bond Heemschut heeft verzocht instemming te betuigen met een adres, dat hij tot de Staatssecretaris heeft gericht inzake het behoud van het poortgebouw van het voormalige slot Honselaarsdijk te Naaldwijk. Het Bestuur is voornemens de gevraagde adhesie te betuigen. Prof. dr. E. H. TER KUILE acht het restant van dit poortgebouw van weinig belang, zodat hij enigerlei actie voor het behoud ontraadt. Mr. S. N. B. HALBERTSMA dringt om historische redenen met klem aan op behoud en de heer M. A. VAN NIEUKERKEN uit zich in dezelfde geest. De heer E. PELINCK valt prof. Ter Kuile bij; de heer A. BICKER CAARTEN geeft in overweging de Bond Heemschut te steunen in zijn streven, het poortgebouw te behouden. De heer H. MOLENDIJK wil in het algemeen een lans breken voor het behoud van het „kleine” monument. Prof. TER KUILE wil graag zijn zienswijze verduidelijken: spreker is niet tegen het behoud van een op zichzelf onbelangrijk remiscens aan een groots historisch verleden, maar in het onderhavige geval biedt het restant de bezoeker geen enkele steun indien hij zich de oorspronkelijke situatie tracht te realiseren. De voorzitter stelt vast dat over het behoud van het poortgebouw van Honselaarsdijk blijkbaar geen communis opinio bestaat, zodat het bestuur zich hierover nader zal beraden.

De voorzitter geeft dan het woord aan prof. TER KUILE voor het houden van zijn inleiding op het bezoek aan de gebouwen van het Binnenhof-complex.

Prof. TER KUILE acht het geen gemakkelijke opgave in kort bestek een toelichting te geven op de wordingsgeschiedenis van dit gehele complex, omdat de gebouwen in hun onderlinge samenhang moeten worden gezien. Wat is de betekenis van het Binnenhof, zo vraagt spreker

zich af, wat is het kenmerkende? Het is duidelijk dat de beantwoording van deze vragen in het historische vlak moet worden gezocht. Een centrum van de regering, dat gegroeid is uit een landsheerlijk residentieslot, dat is de unieke plaats, die het Binnenhof als geheel ook thans nog in ons nationale bestel inneemt. De graven van Holland waren hier gevestigd; de regerende en rechtsprekende macht waren geconcentreerd op het Hof te 's-Gravenhage. Toen na 1581 geen landsheer meer bestond, gingen de stadhouders op deze plaats resideren en ook de Staten van Holland vestigden zich hier. In feite veranderde er dus niets, maar de situatie werd nog belangrijker, omdat het gewest Holland de eerste plaats gaat innemen. Ook na 1795, bij het einde van het „ancien régime", blijft het Binnenhof, merkwaardig genoeg, het centrum van de regering. Tot 1899 is ook de „Justitie" hier gezeteld geweest. Analoge voorbeelden van een regeringscentrum binnen zeer oude muren zijn er niet veel, misschien nog slechts te Praag en te Moskou. Het huidige Binnenhof-complex spreekt ons nog steeds aan door zijn typisch conservatisme en zijn historisch besef. De lotgevallen van de „grote zaal" (ten onrechte Ridderzaal genoemd) zijn bekend. Tijdens de Republiek is zelden een belangrijke vergadering binnen haar historische muren gehouden; de ruimte diende voor velerlei doeleinden. Bij het einde van de Franse overheersing bevond de zaal zich in een slechte toestand, maar het duurde nog tot 1861 voordat de bouwmeester Rose opdracht kreeg voor een restauratie. Nadat de prachtige eikenhouten kap door een gietijzeren geval was vervangen bleef de zaal ongebruikt staan; men had er geen bestemming voor. Wij mogen ons thans gelukkig prijzen dat van de voorgenomen bouw van een geheel nieuw „parlement" niets is gekomen en ook de „trouvaille", de grote zaal te bestemmen tot een waardige vergaderplaats voor de Verenigde Kamers der Staten-Generaal, mag zeer geslaagd worden genoemd. Natuurlijk hebben wij nu, na 60 jaren, wel enige bedenkingen tegen de wijze, waarop destijds is gerestaureerd, maar in grote trekken heeft men het toen toch wel juist aangevoeld.

Spreker uitte er tenslotte zijn vreugde over dat het juist twee leden van onze Bond zijn, die zich intensief hebben beziggehouden met de bestu-

dering van het Binnenhof. Dr. C. de Wit publiceerde in het Bulletin van 1954 zijn visie over de oudste geschiedenis en mr. J. K. van der Hagen stelde destijds een beschrijving samen van de huidige toestand van alle gebouwen. Met het uitspreken van de wens dat de beschrijving van de heer Van der Hagen spoedig al dan niet bijgewerkt in enigerlei vorm zal worden gepubliceerd, besluit prof. Ter Kuile zijn boeiend betoog.

Nadat de VOORZITTER de spreker heeft bedankt, wordt de vergadering gesloten.

Tijdens de vergadering hebben de aanwezigen gelegenheid gehad het interieur van deze in 1777 door Gunckel als balzaal voor stadhouder Willem V gebouwde ruimte in zich op te nemen, zodat men zich haast een kijkje te nemen in het voormalige kabinet van Willem V, dat met zijn goed bewaard Lodewijk XVI-interieur een charmante indruk maakt. Daarna steekt het gezelschap het plein over naar de gebouwen, waar thans de Eerste Kamer der Staten-Generaal is gevestigd. In de stemmige vergaderzaal van dit hoge college, omstreeks 1655 naar plannen van Pieter Post voor de Staten van Holland gebouwd, spreekt de president, mr. J. A. JONKMAN, een begroetingsrede uit, waarin hij de lotgevallen van het gebouw memoreert en een toelichting geeft op de onlangs tot stand gekomen restauratie. Na een dankwoord van de voorzitter van de Bond volgt een stijlvolle ontvangst in de koffiekamer. De deelnemers aan de excursie begeven zich dan naar het gebouw van het Ministerie van Verkeer en Waterstaat, waar de voormalige vergaderzaal van de Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden en de uit 1697 daterende Trêveszaal met haar indrukwekkend Lodewijk XIV-interieur en het weidse uitzicht over de Hofvijver aller bewondering wekken. In de majestueuze ruimte van de Ridderzaal geeft de heer J. BOK van de Rijksgebouwendienst een kort overzicht van de geschiedenis, waarna hij een impressie schetst van wat zich hier afspeelt, wanneer H.M. de Koningin het nieuwe zittingsjaar van de beide Kamers opent. Op eigen gelegenheid bekijken de deelnemers dan de Rolzaal en de Lairesezaal, waarna deze zeer geslaagde excursie te ruim vijf uur wordt ontbonden.

v. d. M.

MUSEUM-NIEUWS

RIJSWIJK (Z.H.), *Stichting Oudheidkundig Museum uitgebreid en heropend.*

Onlangs werd onder grote belangstelling het Oudheidkundig Museum te Rijswijk heropend, dat thans de beschikking heeft gekregen over de gehele bovenverdieping van het Tollenshuis, waar de verzamelingen sinds 1950 zijn gevestigd. Gedurende meer dan 7 jaar, in welke periode de collectie voortdurend in omvang toenam, heeft men zich met één vertrek moeten behelpen. Uiteraard maakte deze ruimte een overvolle indruk.

Er is dan ook alle reden tot vreugde, dat het museum nu ook de overige vertrekken op deze etage mag gebruiken, waardoor het mogelijk is geworden de objecten systematisch te verdelen. In het oorspronkelijke museumvertrek aan de straatzijde zijn thans de topografica bijeengebracht. In praktische wissellijsten, eenvoudig van structuur, zijn o.m. de buitenplaatsen van Rijswijk en omgeving gehangen. Voorts vindt men op een langs de vensters doorlopende lage tafel houten en stenen bouwfragmenten. Een aparte afdeling vormen de penningen, boekwerken en prenten, betrekking hebbend op de in 1697 gesloten Vrede van Rijswijk, die zijn geëxposeerd in een leg- en wandvitrine. Herinneringen aan Buziau en Henri Ter Hall, alsook een vijftal lithografische stenen met afbeeldingen van personen kan men eveneens in dit vertrek bezichtigen. Voorts geeft een bescheiden collectie bodenvondsten een indruk van gebruiksvoorwerpen uit vroeger tijden.

De uitgebreide munt- en penningcollectie is in

een kamer aan de overzijde van de gang op overzichtelijke wijze opgesteld. In dezelfde ruimte kan de bezoeker zich een beeld vormen van de verschillende typen boerenwoningen, die in de omgeving van Rijswijk hebben bestaan. Aangrenzend aan dit vertrek is de bestuurskamer gelegen. Via de gang, waar een nis is benut voor het opstellen van attributen van de brandweer, bereikt men twee vertrekken, die ineenlopend gemaakt, zeer geschikt zijn om ook gebruikt te worden voor het houden van tijdelijke tentoonstellingen. De wanden en de ruimten rondom de vitrines, waarin enkele stukken majolica, oud glas, en een aantal gebruiksvoorwerpen als pijpen, een tondeldoos, glazen van Tollens, e.d. zijn opgesteld, bieden genoeg plaats om verzamelingen schilderijen, prenten, of beeldhouwwerken van bescheiden omvang te exposeren¹.

Een woord van lof zij hier op zijn plaats voor de goed verzorgde inrichting van de vertrekken, waar men met de lichtgetinte vloerbedekking en het grijze behang als neutrale achtergrond in de plaatsing der voorwerpen weloverwogen profijt heeft getrokken van hun kleur, zodat naast de noodzakelijke rust, in niet geringe mate bevorderd door de eenheid van het expositiemateriaal van de vitrines, toch een levendig effect is bereikt.

J. WOLFF-FILZ

¹ Ter gelegenheid van de opening is werk (eigen bezit van het museum) van Piet de Regt, een Rijswijks schilder en tekenaar, tentoongesteld.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMERSFOORT

- *A. G. Huis* (Paulus Buyslaan 1).
Start 18 apr.-5 mei
Fotokring „Eemland” 6-26 mei
- *Kunsthandel Ch. Mol. „'t Oude Wevershuys”*. Coba Idserda-van der Lee. Di. t.m. zo. 14-17 u, bovendien wo. 19-21 u. -25 apr.

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Kant en kleinodiën. -14 apr.
- *Rijksmuseum*, *Prentenkabinet*. Tekeningen uit

de verzameling Mr. Chr. P. van Eeghen

- 3 apr.-27 mei
- *Rijks-Academie voor beeldende kunsten*.
Werk van docenten en studenten 1953-'58.
Werkd. 10-17 u. -28 apr.
- *Stedelijk Museum*. Jacques Lipchitz -5 mei
World Press Photo -4 mei
- *Tropenmuseum*. Reproducties naar Perzische
miniaturen 10 mei-9 juni
- Arts en medicijnman -1 mei
- *Zoölogisch Museum*. Broedzorg -1 mei

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. De collectie Heldring (Oosterbeek) -2 juni
- Suze Robertson 3 mei-16 juni
- Frits Eschauzier 26 apr.-19 mei
- *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Het Nederlands Openluchtmuseum. Marktgang -1 nov.
- *De Populier* (Gele Rijdersplein). Jan J. Hartogh -21 apr.
- J. Haak april
- Andries Beeftink mei

BERGEN

- *Kunstzaal De Rustende Jager*. Kees den Tex. Dag. 14½-17½ 19, 20, 26 en 27 apr.
- *Cultureel Centrum De Beyerd*. Japanse volkskunst. Japanse prenten -5 mei
- Kees Verwey 10 mei-16 juni
- J. J. Voskuil -28 apr.
- *Volkenkundig Museum*. Justinus van Nassau. Reproducties naar Perzische miniaturen -5 mei

DELFT

- *Museum Het Prinsenhof*. Contour -27 mei
- Surinaamse Folklore -28 apr.

EINDHOVEN

- *Stedelijk van Abbe Museum*. Suze Robertson -5 mei
- *Krabbendans*. Ro Mogendorff. Dag. 12-17; bovendien di. en do. 19.30-21.30 u. -18 apr.

ENKHUIZEN

- *Rijksmuseum Zuiderzeemuseum*. Glorie van Hindeloopen -1 nov.

ENSCHDEDE

- *Rijksmuseum Twentbe*. Kunst en Werkelijkheid -19 mei

GOUDA

- *Stedelijk Museum Het Catharina Gasthuis*. Stichtse Expositiegroep -21 apr.
- Start 19 apr.-11 mei

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Le Corbusier -1 juni
- W. J. Rozendaal 26 apr.-8 juni
- *Museum voor het Onderwijs*. Glas en kristal -zomer
- Op bezoek bij de P.T.T. -zomer
- *Oranje Nassau Museum*. De Friese tak der Nassau's 9 mei-15 juni
- *Haagse Kunstkring* (Denneweg 64). Hannie Bal, Mengels, Jos van den Berg en Van der Veen -17 apr.
- *Kunst van onze tijd* (Prins Mauritsplein 21-22) Mevr. Cool-van Oosten Slingeland 19 apr.-8 mei

- *Kunsthandel Martinus Liernur* (Zeeustr. 63). H. H. Kamerlingh Onnes. Werkd. 10-17; ma. 14-17 -18 apr.
- *Panorama Mesdag*. Johfra 19 apr.-11 mei
- Bleijenberg 17 mei-1 juni
- *Kunstzaal Bennervitz* (Noordeinde 48). Enid Fearnside 19 apr.-11 mei
- *Kunstzaal Plaats* (Plaats 21). Jeanne Bieruma Oosting. Werkd. 10-17; ma. 13-17 -18 apr.
- Piet Zwiers 19 apr.-9 mei
- *Openbare Leeszaal en Bibliotheek* (Bilderdijkstr. 1). Het Museum in verleden en heden -1 mei
- *Vrije Academie voor Beeldende Kunsten* (Hoefkade 101). Van Dijk, F. de Haas, I. Fraissniet -1 mei
- *Nederlands postmuseum*. Expeditie op de grote postkantoren. Druktechnieken voor Postzegels. De gebouwen der P.T.T. De geschiedenis van het postvervoer en Postzegelgalerij. -1 mei

GRONINGEN

- *Groninger Museum voor Stad en Land*. Georges Rouault (serie Miserere) -20 apr.
- Patrick Bakker -20 apr.
- Moderne kunst uit Oldenburg 17 mei-15 juni

HAARLEM

- *Museum Het huis Van Looy* (ingang Kamperlaan). Kunst zij ons doel (erezaal werken Jhr. F. Teding van Berkhout). Werkd. 10-12.30, 13.30-17 u., zo. 14-17 u. 19 apr.-19 mei

LAREN

- *Hamdorff*. Kees Schrikker (plastiek en ceramiek) 21 apr.
- *Singer Memorial Museum*. Willem van den Berg -30 apr.

LEEWARDEN

- *Fries Museum*. De Friese tak der Nassau's

LEIDEN

- *Stedelijk Museum De Lakenhal*. Pieter Geeraedts 26 apr.-27 mei
- *Prentenkabinet der Rijksuniversiteit*. Litho's van Elenbaas. Dag. 14-17 u. Zo. en feestdagen gesloten 26 apr.-18 mei

MOORDRECHT

- *'t Ambachtshuis*. Ons Vorstenhuis -18 mei

NIJMEGEN

- *Waggebouw*. Schilderijen van Carel Wilink, etsen van Eugène Lückert, tekeningen van Toon Heymans. Dag. 14-17; wo. bovendien 19-21 -5 mei

OTTERLO

- *Rijksmuseum Kröller-Müller*. Lipchitz
17 mei-21 juli

ROERMOND

- *Hendrik Luyten-Dr. Cuypers Museum*. „De vreugde van het schilderen” (door Koninklijke Fabrieken Talens en Zoon n.v., ter bedding van de Talens-prijs). Werkd. 10-17; zo. 14-17
-28 apr.

ROTTERDAM

- *Bouwcentrum*. Architectuur-tentoonstelling
19 mei-sept.
— *Museum Boymans*. Jan van Heel (schilderijen en gouaches)
-27 apr.
Schilderijen, tekeningen en beeldhouwwerken door Naun Gabo
-19 mei
H. Goltzius als tekenaar 23 mei-15 juli
(aanwinstenzaal) Etsen van Bernard Buffet
— *Historisch Museum*. Engels zilver en aardewerk
-31 mei
— *Museum voor Land- en Volkenkunde*.
Afrika danst
-1 juli
Schimmenspel
-1 juli

De middelen van bestaan van Nieuw-Guinea

-1 juli

Tibet

-1 juli

- *Kunstcentrum Groot Handelsgebouw* (Stationsplein 45). Han Douma
-30 apr.

SCHIEDAM

- *Stedelijk Museum*. Gerrit Benner
-20 apr.

TILBURG

- *Natuurhistorisch Museum*. Uit Nederlands Vogelleven. Dag. 14-18 u. 20 apr.-20 mei

UITGEEST

- *Kennemer Oudheidkamer*. De Boer in de Nederlandse schilderkunst
15-21 apr.

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Rietveld. Bijdrage tot de vernieuwing der bouwkunst 11 mei-10 aug.
— *Museum van Nieuwe Religieuze Kunst*. Rosemarijn van der Does de Willebois.
Dag. 14-17
-12 mei

VLISSINGEN

- *Stedelijk Museum*. Wie was Rembrandt?
2-eind mei

WOERDEN

- *Museum*. Wie was Rembrandt?
-30 apr.

MEDEDELINGEN

DE MUSEUMDAG

MEDEDELINGEN OVER DE EERSTE MUSEUMDAG IN 1958, TEVENS LONDON
CONFERENCE VAN THE MUSEUMS ASSOCIATION

De boekingen voor de gezelschapsbiljetten zijn thans in behandeling; zij, die zich hiervoor hebben opgegeven ontvangen spoedig nader bericht. Het zal in het algemeen niet meer mogelijk zijn zich alsnog hiervoor op te geven.

Het is nu noodzakelijk, o.m. voor de vermelding in het programma, dat de deelnemers hun „Application to attend” zo spoedig mogelijk aan het secretariaat van De Museumdag (Raamsteeg 2, Leiden) inzenden. Ook dringt de Heer F. Greenaway er op aan de „Application for Accomodation” zo spoedig mogelijk in te zenden en niet te wachten tot de laatst mogelijke datum (15 mei).

De secretaris van De Museumdag zal van 28 april tot begin juni afwezig zijn; de penningmeester, dr. R. E. J. Weber, Directeur van Het Nederlandse Postmuseum, Zeestraat 82 te 's-Gravenhage, zal in die tijd het secretariaat waarnemen.

STICHTING TH. MORREN „TEHUIS VOOR ARCHIEFAMBTENAREN”

Het dicht bij Scheveningen gelegen vakantiehuis voor archiefambtenaren in de Celebesstraat nr. 76 te Den Haag staat sinds juni 1957 ook open voor andere personen uit de oudheidkundige sfeer (bibliotheek- en museumwezen, monumentenzorg en oudheidkundig bodemonderzoek). Zij, die reeds van de geboden gastvrijheid gebruik maakten, betuigden hun tevredenheid en waren vol lof over de goed verzorgde maaltijden en de rustige sfeer in het Tehuis.

Met het oog op het komende seizoen maakt ondergetekende de lezer nog even op het Tehuis attent.

De pensioenprijzen zijn ook voor 1958 zeer laag gehouden nl.:

Logies f 3,—

Ontbijt f 1,—

Koffiemaaltijd f 1,50

Middagmaal f 2,50

De Administrateur

Correspondentie te richten aan H. J. van Meerendonk, Veenendaalkade 610, 's-Gravenhage.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Lettelbert, gem. Leek. Bij het slechten van het voormalige dorpterrein te Lettelbert kwamen de resten te voorschijn van het in de 18de eeuw gesloopte huis „Valkenburg”. Hoewel dit huis eerst in 1602 werd genoemd en kort daarvoor als „principale borch” door Aleyt Valcke werd bewoond, is door nader onderzoek van de blootgekomen overblijfselen gebleken dat de borg reeds in de 14de eeuw moet hebben bestaan. Aanvankelijk een woon-toren, op een grondslag van 7.5×13 m, opgemetseld uit kloostermoppen van $8 \times 14 \times 28$ cm en met „nonnen- en paterpannen” afgedekt, werd het bouwwerk in de 15de eeuw in zuidelijke richting uitgebreid met een aanbouw van 13 m breed en 21 m lang, opgetrokken uit kloostermoppen van iets dunner formaat ($7.5 \times 14 \times 28$ cm). De dakbedekking van de uitbouw bestond uit leipannen. Slechts de oostgevel, zowel van de oorspronkelijke stins als de latere uitbreiding, grensde aan de gracht zonder hieruit nochtans op te rijzen. Aan de andere drie zijden werd het bouwwerk door een ruime strook gronds van de grachtenvierhoek gescheiden. Deze besloeg een oppervlakte van 45×85 m, waarvan door een tweede gracht nog weer een kleinere rechthoek van 45×55 m was afgescheiden. De toegang tot het buitenterrein, door een poortgebouw afgesloten, bevond zich aan de zuidzijde, terwijl de borg zelf de noordoosthoek van het binnenterrein innam. Over het algemeen viel grote gelijkenis op te merken met huis „Bijma” in het nabijgelegen Faan, waarvan de resten in 1957 zijn onderzocht. *R.O.B., Amersfoort.*

DRENTE

Anlo. Door het Biologisch-Archaeologisch Instituut der Rijksuniversiteit te Groningen werd een aanvang gemaakt met het onderzoek van een grote nederzetting der hunebedden-cultuur. Veel ceramiek, waaronder typisch

wikkeldraadaardewerk en bakplaatfragmenten, werd reeds geborgen. Onder het silex-materiaal valt het grote aantal schrabbers op. Het terrein blijkt ook in gebruik te zijn geweest als grafveld in de late Bronstijd. Een aantal kringgrepbijzettingen met houtbouw (type Vledder-Gasteren) kwam te voorschijn. *B.A.I., Groningen.*

Emmen. In samenwerking met de Stichting voor Bodemkartering worden terreinverkenningen gedaan in het veengebied ten Zuid-Oosten van Emmen. Voornamelijk mesolithische vindplaatsen konden tot op heden op enige punten onder het veen vastgesteld worden. *R.O.B., Amersfoort*

OVERIJSSSEL

Gramsbergen. Naar aanleiding van een vondstmelding van aardewerkscherven door burgemeester De Goede is op het betreffende terrein, genaamd De Meene, een onderzoek ingesteld. Gebleken is dat de oever van de oude Vechtloop bewoond is geweest in de Jonge Steentijd, en opnieuw in de 14de en 16de eeuw. Het gehele terrein was reeds ± 1 m afgegraven, zodat vrijwel alle grondsporen vernield waren. Een aantal vondsten kon geborgen worden, o.a. een stenen bijl, enige pijlpunten, krabbers, vuursteenafval en 14de en 16de eeuwse aardewerkscherven. *R.O.B., Amersfoort.*

GELDERLAND

Arnhem. In de binnenstad tussen de Weesenstraat en de Ruitersstraat kwam bij graafwerk op ongeveer 2.5 m diepte een urn te voorschijn die de kenmerken vertoont van ceramiek uit de 6de-5de eeuw voor onze jaartelling. Ook resten van twee andere gelijktijdig vervaardigde urnen werden aangetroffen. Waarnemingen in het zeer verstoorde profiel maakten duidelijk dat de vondst is gedaan juist op de scheiding van de ongeroerde zandbodem en een zeer

vochtige humeuze cultuurlaag, die echter niet duidelijk gescheiden was van de bovenliggende middeleeuwse bewoningssporen. Volgens de vinder lagen in de urn „kleine botjes” die helaas verloren zijn gegaan. *Gem. Museum, Arnhem.*

Oude IJssel. Opnieuw zijn enkele vondsten van werktuigen, uit hertshoorn gemaakt, uit het stroomgebied van deze rivier bekend geworden. *Gem. Museum, Arnhem.*

Rossum. Het blijkt dat hier nog regelmatig vondsten worden gedaan bij baggerwerkzaamheden en zandzuigen. Zo zijn o.a. een groot aantal scherven van Romeins vaatwerk uit de 1ste-3de eeuw en een fraaie zwaardgreep van ivoor aan het licht gekomen. *Gem. Museum, Arnhem.*

Tiel. De huidige stand van het onderzoek in de St. Maartenskerk vestigt de indruk, dat de historie van dit bedehuis teruggaat op een Karolingisch grafveld, waarbij een uit brokken lei, kwartsiet en Romeins bouwpuin opgemetseld, 6 m breed zaalkerkje behoorde. Hieraan werden uit hetzelfde materiaal opgetrokken, 3 m brede zijschepen toegevoegd. Nadien verrees over de volle breedte van het gebouw een 4 m diepe westbouw, bestaande uit muren, bekleed met tufsteen van klein onregelmatig formaat, opgevuld met kalk en steenslag. Uit de 12de eeuw zal, blijkens een muntvondst, de 6 m in het vierkant metende tufstenen toren dateren, die deels op, deels naast de inmiddels weer tot op de fundering afgebroken westbouw kwam te rusten. Een muntje van Hertog Reinald III van Gelre, in een brandlaag teruggevonden, doet vermoeden, dat de St. Maartenskerk, althans de toren, zwaar te lijden had van de bestorming van Tiel, in 1346 door genoemde hertog ondernomen.

Ingrijpende verbouwingen, in baksteen uitgevoerd, krijgen sinds de 2de helft der 14de eeuw hun beslag en laten tenslotte van de oude kerk niets over. Aanvankelijk reikt de bakstenen kerk, met haar twee zijschepen niet verder dan de westmuur van de ingebouwde, klaarblijkelijk nog gespaarde, tufstenen toren. Doch wanneer de tegenwoordige toren in het jaar 1514 gereed komt, verlengt men de kerk in westelijke richting, totdat de toren hiermee een geheel vormt. Met het onderzoek van de kerk ten Oosten van de huidige afsluiting, op

de scheiding van het middenschip met de voormalige viering, is een begin gemaakt. *R.O.B., Amersfoort.*

NOORD-HOLLAND

Spanbroek. Te Zandwerven is aangevangen met een onderzoek op grote schaal van de Neolitische bewoningsresten (zie kol. *33). Blootgelegd werden groepen van paalgaten, waarbij afvalhopen werden aangetroffen van mosselen, gemengd met dierenbeenderen en visgraten. Talrijke vondsten (aardewerk, vuurstenen artefacten, enz.) werden verzameld. Onder de aardewerkvondsten bevindt zich een fragment van een versierde aarden bakplaat — misschien een zonnelymbol. De onderzoekingen worden voortgezet. *I.P.P., Amsterdam.*

ZUID-HOLLAND

Ouddorp. In de Oude-Oostzeedijkpolder ten Noorden van Goedereede bevindt zich op 60 à 100 cm beneden het maaiveld over een vrij uitgestrekt terrein een ongeveer 20 cm dikke cultuurlaag, die blijkens het — in grote hoeveelheden — gevonden Romeinse aardewerk uit de 2de eeuw na Chr. moet dateren. In verband met de in genoemde polder aangevangen herverkavelingswerkzaamheden is begonnen met een proefopgraving. De nederzetting uit de Romeinse tijd ligt op een meer dan 1 m dikke afzetting van zeeklei, waaronder subboreaal veen voorkomt. Hieruit blijkt dat reeds vóór de 2de eeuw na Chr. de zee invloed had op dit, destijds achter de Oude Duinen gelegen gebied. Onze indruk is dat bij de aanvang van de bewoning nog een open verbinding met de zee bestond. In de oude cultuurlaag zijn veel standsporen aanwezig, zoals paalgaten, greppels enz. In een wat dieper niveau werden talrijke aangepunte, recht-opstaande palen en liggende balken aangetroffen, die door de hoge grondwaterstand vrij goed zijn geconserveerd. Het onderzoek duurt nog voort. *R.O.B., Amersfoort.*

LIMBURG

Elsloo. De opgravingen te Elsloo worden met succes voortgezet. Opnieuw zijn enkele volledige plattegronden van gebouwen uit de „jüngere Linearbandkeramik” blootgelegd. Een van deze huizen was 6.5 m breed en 27 m lang; het heeft een volledige houten wand gehad. *R.O.B., Amersfoort.*

Maastricht. Het onderzoek ten Oosten van de O.L. Vrouwekerk, aan de overzijde van de Grote Stokstraat, is beëindigd. Er is een deel gevonden van de Maasoever uit de Romeinse tijd. De oudste scherven dateren uit het midden van de 1ste eeuw na Chr. *R.O.B., Amersfoort.*

Stein. Op een terrein, gelegen in het havengebied, werd op 29 maart j.l. bij het graven van grint op 2.80 m onder het maaiveld een Romeinse zandstenen sarcofaag ontdekt, waarvan de afmetingen $140 \times 96 \times 75$ cm bedragen. Het deksel heeft een dikte van 25 cm. De kist is van binnen versierd met rechthoekige en halfronde nissen. Bij het onderzoek kon worden vastgesteld dat in twee van deze nissen voorwerpen geplaatst zijn, een bronzen vaasje en twee bronzen strigiles. In een derde nis werden de resten van een stuk glaswerk aangetroffen. Op de bodem van de kist zijn de overblijfselen van vier bijna totaal versplinter-

de glazen bekervonden, die rondom de crematie van een volwassen individu waren geplaatst. De vondst werd gemeld door pater A. Munsters te Stein. *R.O.B., Amersfoort.*

ZUIDERZEEGEBIED

Oostelijk Flevoland. Van de zandzuigers bij de Houtrib werden opnieuw enige beenderen van prehistorische dieren aangevoerd; ditmaal een schedelfragment met hoornpit van een steppenwisent en een schedeldak met gewei-bases van een reuzenhert.

Voorts werden schelpen verzameld uit het Eemien, waartussen zich ook huisjes van land- en zoetwatermollusken bevinden.

Noordoostpolder. Bij Kuinre zijn enige vondsten aan het licht gekomen, waaronder een zandstenen gietvorm voor ijzeren kogels en een stukje houtsnijwerk. Voorts resten van een oude oeverbeschoeiing. *Oudheidk. Onderz. IJsselmeerpolders.*

RESTAURATIE-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

GRONINGEN

Leermens. Herv. kerk. Restauratie van deze op 18 april 1957 door brand geteisterde Romaanse kruiskerk begonnen. Arch.: R. Offringa te Groningen.

OVERIJSEL

Dalfsen. Herv. kerk. Rest. voltooid. Arch.: ir. W. P. C. Knuttel te Deventer (zie kol. *89).

GELDERLAND

Beesd. Herv. kerk. Bij de restauratie van de laat-Gotische toren in Kempische trant, opgetrokken uit baksteen met toepassing van mergel voor sierende delen, werden de boogfriezen aangevuld en de in Renaissancetrant versierde pinakels en kraagstenen vernieuwd; het venster boven de westingang werd heropend en voorzien van een tracering; inwendig werd na verwijdering van latere zolderingen een gewelf aangebracht op reeds bestaande muraal-bogen. Rest. voltooid. Arch.: H. Onnes te 's-Gravenhage.

Drempt. Herv. kerk, laat-Gotische pseudobasiliek met Romaanse toren. Restauratie, waarbij de

neo-Gotische veranderingen uit 1868 ongedaan konden worden gemaakt, voltooid. Een uitvoeriger bericht zal t.z.t. volgen. Arch.: B. T. Boeyinga te Amsterdam.

Elburg. Muurtoren bij de Vispoort en vestingmuur ten Westen van de Goorpoort. Rest. voltooid. Arch.: C. W. Royaards te Schoorl.

Herveld. Herv. kerk. Bij de restauratie van de 15de eeuwse toren zijn de traceringen in de blindnissen van midden- en bovengeliding naar sporen hersteld. De ingangspartij werd hersteld naar in het werk gevonden gegevens, waarbij het venster weer traceringen verkreeg. Rest. voltooid. Arch.: J. G. A. Heineman te 's-Gravenhage.

Nijmegen. Valkhof, St. Nicolaaskapel. De restauratie bood gelegenheid tot een onderzoek, waarbij is komen vast te staan, dat deze voorheen „Karolingisch” genoemde kapel geen aanspraak kan maken op deze aanduiding daar zij eerst tegen het midden van de 11de eeuw gebouwd kan zijn. Uit tevoorschijn gekomen balkgaten is voorts gebleken, dat zij oorspronkelijk geen gewelven had doch houten overdekkingen. Pas tegen het einde van de 14de

eeuw toen het zuidelijke en het oostelijke gedeelte van de omgang geheel herbouwd werden in baksteen, resp. baksteen met speklagen, en een oostelijke altaaruitbouw werd toegevoegd, werden de houten overdekkingen van beide verdiepingen van de omgang vervangen door bakstenen graatgewelven. De overwelfing maakte een verhoging van de galerijvloer noodzakelijk en daartoe werden de onderdorpels van de galerij-openingen in tufsteen verhoogd; de oorspronkelijke deelzuiltjes in deze openingen, waarvan de dikte kon worden afgeleid van uit de bouwtijd stammende basementen en teerlingkapitelen, zijn toen vervangen door dünnere achtkantige pijlertjes. Tegen het einde van de 14de eeuw werd tevens het middengedeelte in baksteen verhoogd tot verdedigingstoren. Later werd de helling van de lessenaardaken van de omgang, die reeds eerder een weinig steiler was gemaakt, zo veranderd, dat de 11de eeuwse lichtbeukvensters grotendeels bedekt werden; zij werden daarom naar boven toe spitsbogig uitgebroken. De vervanging van de bakstenen graatgewelven in de zuidelijke en oostelijke traveeën van de beneden-omgang door ribgewelven volgde na de vernieuwing van twee scheibogen, en wel aan de noordoostelijke en oostelijke zijde. De huidige ingang in de westelijke uitbouw bleek in feite een uitgebroken spaarveld te zijn, waarin zich wellicht oorspronkelijk een rechtafgedekte ingang bevonden heeft. De representatieve bovenverdieping was, zeker na de Gotische verbouwingen, via een soort luchtbrug rechtstreeks van het paleis uit toegankelijk; sporen van de hierbij behorende doorgang zijn teruggevonden aan de noordoostelijke zijde. (Vgl. J. J. F. W. van Agt, „Die Nikolauskapelle auf dem Valkhof zu Nymwegen”, *Forschungen zur Kunstgeschichte und Christlichen Archäologie*, 3: *Karolingische und ottonische Kunst*, Wiesbaden 1957, blz. 179-192).

Na de oorlog was een ingrijpende restauratie dringend noodzakelijk geworden; hierbij werd de fundering van de eerste drie vakken van de omgangsmuur ten noorden van de westelijke uitbouw verzaard en werd het geheel verstevigd door middel van een betonnen verankering boven de gewelven van de beneden-omgang. De buitenhuid van het 11de eeuwse gedeelte is vrij ingrijpend vernieuwd, met uitzondering van de westgevel, terwijl de in de 19de eeuw gewijzigde bovenhelft van de twee muurvakken ten noorden van de westelijke

uitbouw zijn gecompleteerd in de oorspronkelijke stijl. In het Gotische gedeelte zijn tufstenen vensterharnassen vernieuwd en aan de oostzijde werd de slechts zeer fragmentarisch bewaarde altaaruitbouw volledig gereconstrueerd. Voorts werd op de verdieping ten Zuiden van de westelijke uitbouw een oude segmentboogdoorgang, waarvan de zin niet duidelijk is, in het zicht gebracht. De spitsbogig uitgebroken lichtbeukvensters werden met een ingezette rollaag en zijwangen versterkt. Inwendig zijn de gewelven hersteld, resp. aangevuld. Enige achtkantige zuiltjes, die waren gespleten doordat zij met „staand lager” waren aangebracht, werden vervangen terwijl andere een versterking kregen in de vorm van bronzen ringen. Restauratie voltooid. Arch.: ir. G. J. Deur te Nijmegen.

Zaltbommel. Gasthuistoren. De laat-Gotische spits, die in 1944 op last van de bezetters moest worden gedemonteerd, kon geheel gereconstrueerd worden dank zij opmetingen van de heer A. Griffioen. Arch.: G. H. Kleinhout en ir. A. J. van der Steur te Amsterdam.

UTRECHT

Amersfoort. Lavendelstraat 12, met 17de eeuwse trapgevel. Rest. begonnen. Arch.: J. Blom.
Montfoort. Walmuur bij de molen „De Valk”. Rest. voltooid. Arch.: G. Aling te Utrecht.

ZUIDHOLLAND

Delft. Gemeenlandshuis. Restauratie van het torentje voltooid. Arch.: H. van der Kloot Meijburg te Scheveningen.

Lisse. Herv. kerk. Bij de restauratie van de 15de eeuwse toren is de buitenbekleding van tufsteen, boven onderbroken met speklagen van rode baksteen, hersteld. Boven de westingang is het venster heropend. Inwendig werd het ribloze stergewelf over de benedenruimte hersteld. De merkwaardige tussenbouw tussen toren en schip, die zeer slecht geconstrueerd was, moest ingrijpend onder handen worden genomen; hierbij werd de galerij aan de zijde van de toren voorzien van een balustrade in 17de eeuwse trant terwijl het uitgevallen gewelf vervangen werd door een houten zoldering. Rest. voltooid. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

Kapelle aan de IJssel. Herv. kerk. Rest. begonnen. Arch.: H. Korswagen te Driebergen.

ZEELAND

Noordwelle. Herv. kerk. Laat-Gotisch met koor uit 1754. Rest. begonnen. Arch.: M. J. J. van Beveren te Middelburg.

Zierikzee. Gasthuiskerk. Deze eenbeukige Gotische kerk, in oorsprong kapel van het 14de eeuwse St. Elizabethgasthuis, was in 1651 bij de bouw van de z.g. Beurs aan de noordzijde uitgebreid met een galerij boven deze markthall. Daar de Beurs een andere traveeëndeling verkreeg dan de kerk bleef de constructieve

samenhang onvoldoende. Om hierin verbetering te brengen heeft men nu boven de markthall betonnen verstevigingen aangebracht. De Gotische zuidvensters verkregen op grond van sporen eenvoudige vorktraceringen. Inwendig herkreeg het houten tongewelf de oude blauwe kleur. Voorts werden de uit de 17de eeuw stammende preekstoel, doophek, herenbanken, tochtportalen en trappen naar de galerij gerestaureerd. Arch.: B. V. van den Berg te Rotterdam.

DE HERVORMDE KERK TE DALFSEN

DOOR HERMA M. VAN DEN BERG

De restauratie van de Hervormde Kerk te Dalfsen en het aldaar uitgevoerde oudheidkundige bodemonderzoek geven aanleiding nader in te gaan op de bouwgeschiedenis van dit monument. De in 1941 gepubliceerde moderne inventaris van het archief van het Huis Rechteren met welks geschiedenis Dalfsen zozeer verweven is, kan daarbij enige feitelijke hulp verschaffen ¹.

Uit de plattegrond van de huidige driebeukige pseudobasilikale kerk is af te lezen dat de twee oostelijke traveeën van de zuidbeuk, die de grafkapel van Rechteren vormen, een andere detaillering vertonen dan de aangrenzende gedeelten van het gebouw. Na ontleistering bleek de kapel uit baksteen van 23/25 × 5/5.5 te bestaan met een waterlijst van tufsteen; de zijbeuksmuren van de kerk zijn aan deze zijde beneden de waterlijst met tufsteen bekleed en bestaan daarboven uit baksteen van formaat 25/26 × 5.5/6. Tussen de beide bouwdelen bleek een restant van een tufstenen muur bewaard te zijn gebleven.

Voorts is uit de plattegrond af te leiden dat de kapel tegen een eerder gebouwde schip was opgetrokken. Een opgraving heeft aan het licht gebracht dat deze oudste kerk uit een rechthoekig schip heeft bestaan van ijzeroersteen, bekleed met tuf. De toenmalige kerk had een schip van drie traveeën en een smaller koor met inspringende halfronde absis. Aan de noord- en zuidzijde was deze kerk uitgebreid met zijbeuken van gelijke breedte als de latere; blijkens een tufstenen restant aan de oostzijde van de noordbeuk was de oudste zijbeuk ook reeds recht gesloten. Een toren aan de westzijde compleetde het normale beeld van een rijp-Romaanse

kerk, die volgens 13de eeuwse bronnen in de tweede helft van de 12de eeuw reeds bestaan moet hebben ². De kerk behoorde aan het kapittel van de Dom te Utrecht.

Het koor van de kerk werd blijkens een acte van 1455 in het archief van Rechteren ³ kort na dat jaar vernieuwd. Kerkmeesters bevestigden daarin de verkoop van een stuk grond „um noet, durftighe ende gebrekes willen unser Kerken voirsr.“; het geld zou gebruikt worden „totter tymmeringe eens nijen koers des daer noet was“ ⁴.

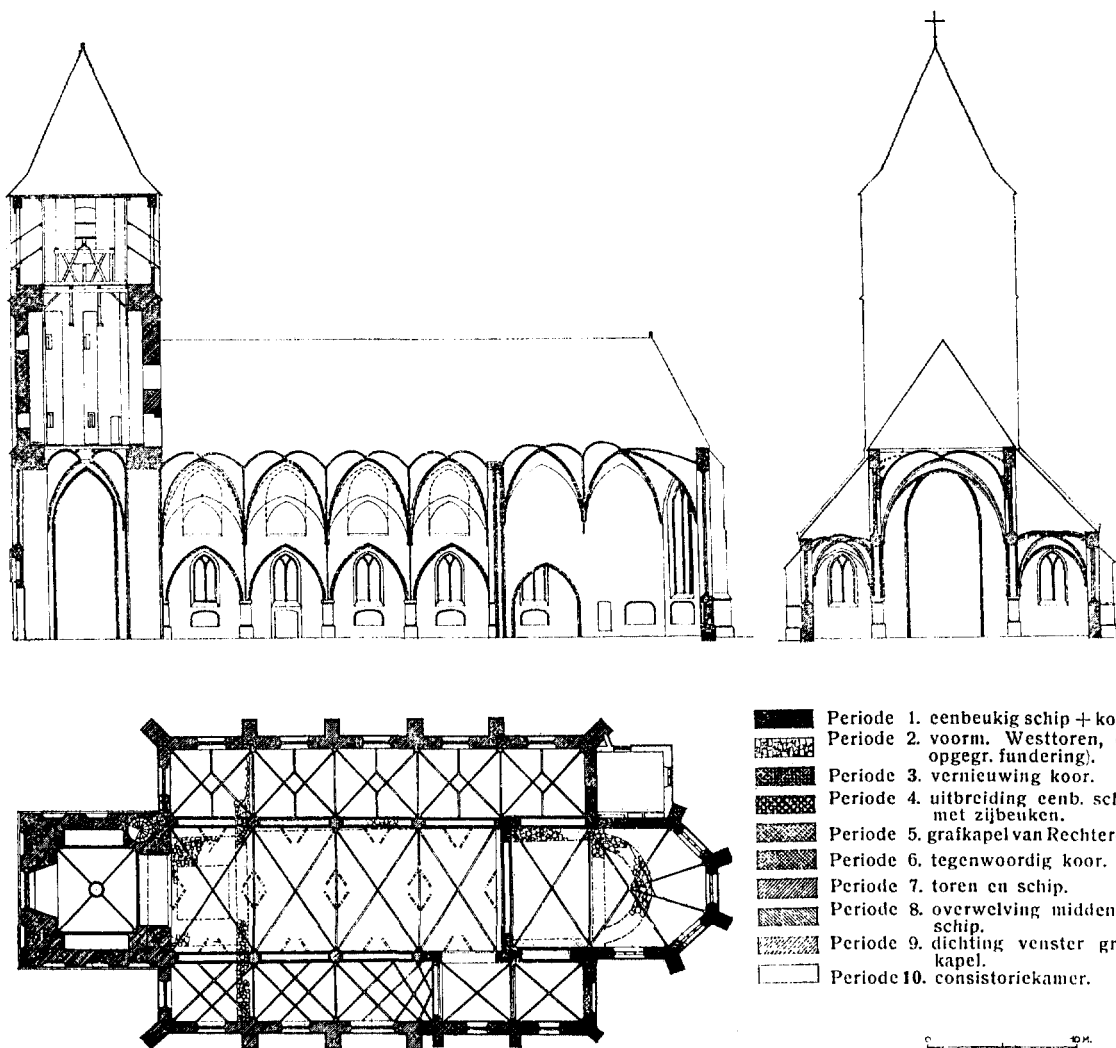
Uit de situatie van de muren in de hoek tussen het tegenwoordige koor en de sluiting van de kapel van Rechteren was na ontleistering van de kapel op te maken, dat het tegenwoordige koor gebouwd is tegen een ouder stuk muurwerk, waartegen ook de van Rechterenkapel aansluit. Het in zicht gekomen fragment was afgehakt, zodat men kan aannemen, dat het zich oorspronkelijk verder oostwaarts uitstrekte. Wij moeten dus aannemen, dat er na het Romaanse rondgesloten koor en vóór de bouw van het tegenwoordige een ander koor gestaan moet hebben. Daar in de kerk geen fundamentsporen gevonden zijn, was dit koor dus niet kleiner dan het tegenwoordige. Omtrent de datering ervan is niet veel meer te zeggen dan dat dit koor in 1455 vervallen was en dat het waarschijnlijk eerder was gebouwd dan de zijbeuken die aan de Romaanse kerk waren toegevoegd, daar deze laatste

² *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht*, Utrecht 1920 e.v., nr. 819; R. R. Post, *Eigenkerken en bischoppelijk gezag in het diocees Utrecht*, Utrecht 1928, blz. 153.

³ Graswinckel en Hardenberg, *o.c.*, nr. 1687.

⁴ Mr. G. J. ter Kuile was zo vriendelijk het stuk te herlezen.

¹ D. P. M. Graswinckel en H. Hardenberg, *Het archief van het Kasteel Rechteren*, Zaltbommel 1941.

anders het lage korte koor al te zeer zouden hebben ingeklemd.

Blijkens een brief in het archief van Rechteren⁵ bestond er in de kerk van Dalfsen een altaar voor Joannes de Evangelist, gesticht door Herman van Voorst, † 1326, in welks bediening in 1416 door de heer van Rechteren als patroon werd voorzien⁶. De vraag of dat altaar in de kapel van Rechteren staat, wordt eerst in 1482 bevestigend beantwoord. Is de kapel dus eerst in de 15de eeuw gebouwd? Wij neigen ertoe over dit aan te nemen op grond van een inscriptie, met zeer zorgvuldige letters aangebracht op

een rechthoekige steen, die bij het restaureren werd ontdekt in de muurdam direct ten Westen van het meest oostelijke venster van de Rechterenkapel. De tekst luidt, voorzover leesbaar:

„Struxit. de. recht(ere).
Scribit(ur). m.c. quat(er). x. q(ia)ter. et.
tria. ter.”

Volgens deze mededeling zou de kapel dus gebouwd zijn door een van Rechteren in het jaar 1449⁷: Behalve Frederick van Heeckeren, sedert 1404 Heer van Rechteren, komen ook zijn zoons in aanmerking, van wie Otto zich b.v. in 1455

⁷ Gaarne danken wij dr. G. J. Lieftinck te Leiden voor alle moeite, die hij zich heeft willen geven bij het ontcijferen van de tekst.

⁵ Graswinckel en Hardenberg, *o.c.*, nr. 1680.

⁶ Graswinckel en Hardenberg, *o.c.*, nr. 1686.

in het genoemde stuk over grondverkoop ten behoeve van het bouwen van het koor van Rechteren noemt; van Zeger bestaat in de kapel nog de grafzerk uit 1458, in 1466 aangevuld met de naam van Sweder van Rechteren.

Het schip van de kerk is in de tweede helft van de 15de eeuw of in het begin van de 16de eeuw vernieuwd en westwaarts met een travee uitgebreid. Het driebeukig schip werd even breed als het oude; alleen bij de aansluiting tegen de van Rechterenkapel en aan de oostzijde van de noordbeuk bleven kleine gedeelten van de vorige zijbeuken bewaard; in het laatste geval door de aanwezigheid van een sacristie, die gelijktijdig met het koor van 1455 ter hoogte van twee verdiepingen opgetrokken moet zijn geweest, daar men bij het bekleden van het koor met tufsteen dit gedeelte vrij liet en het dus niet in het zicht gekomen zal zijn. In de zuiderzijbeuk was de aanwezigheid van de van Rechterenkapel oorzaak van de onregelmatige aansluiting van het nieuwe netgewelf.

De velden boven de scheibogen aan de middendeukzijde werden versierd met hoge spaarnissen, die boven de thans aanwezige lagere gewelven nog te vinden zijn. Alleen de meest oostelijke schiptravee mist aan de zuidzijde deze nis. Wij menen daarvoor een verklaring te vinden in het feit, dat hier een ouder stuk muurwerk behouden bleef, waartegen de van Rechterenkapel was gebouwd. In de eerste koortravee vindt men daarentegen een kortere nis; deze zou een restant kunnen zijn van het versieringssysteem van het tot 1455 aanwezige koor.

De tegenwoordige kruisgewelven over het middenschip bestaan uit zeer kleine baksteen en zullen na 1517 zijn aangebracht, toen een brand heeft gewoed, waarna blijkens een stuk in het archief van de bisschoppen van Utrecht de kerk te Dalfsen „herbouwd” moest worden⁸. Het koor behield zijn oorspronkelijke overwelving.

Wellicht is toen reeds het bovenste gedeelte van de toren vernield, dat nimmer hersteld werd. Het plan tot de bouw van de toren moet reeds bij het laatste bouwplan van het schip voorzien zijn. De baksteen van de toren is ongeveer van gelijke afmeting als die van de zijbeuks-

muren en de muren boven de gewelven, welke laatste zonder onderbreking in het muurwerk van de toren bleken over te gaan. De toren is met uitzondering van de bovenste geleding uitwendig met tufsteen bekleed. De vrij zware muren zijn inwendig door diepe nisvormige uitsparingen met korfbogige beëindiging lichter gemaakt. De toren lijkt daarin sterk op die van Hasselt, die ook uitwendig de versiering met in elke geleding telkens drie nissen met schuine dagkanten gemeen heeft met de toren van Dalfsen. Te Hasselt is echter in de derde geleding opnieuw een gewelf aangebracht. Ook de toren van de Grote Kerk te Steenwijk heeft in de derde en vierde geleding deze nissen en vertoont uitwendig hetzelfde versieringssysteem. Deze mist in de benedenste geleding de flankerende nissen naast de ingang en heeft de traptoren in een der zijwanden, in plaats van, zoals gebruikelijk, in een der hoeken. Van de toren van Steenwijk is blijkens een inscriptie in 1464 de eerste steen gelegd door Claes ter Maet, deken van de kerk. Merkwaardigerwijs komt de naam ter Maet voor in het stuk van 1455 over de bouw van het koor te Dalfsen, waar het stuk grond verkocht wordt aan Otto ter Maet, priester op het altaar van St. Jan in de kerk van Dalfsen, die het in 1480 legateert aan dat altaar. Mogen wij Otto ter Maet zien als de „bouwpastoor” tot dit werk aangespoord door een familielid, die de grote toren van Steenwijk liet optrekken? Gedateerd is ook de Grote Toren te Zwolle, die in de benedenste drie geledingen zowel uit- als inwendig een dergelijke opbouw vertoont als de genoemde torens. Deze zou vóór 1484 begonnen zijn, waarna de bouw in 1487 en 1494 zou zijn voortgezet. Het ligt wel voor de hand uit deze vergelijkingen de bouw van de toren te Dalfsen in het vierde kwart van de 15de eeuw te stellen; na de impuls door de bouw van een kapel door de van Rechteren zal de gehele kerk in de tweede helft van de 15de eeuw vernieuwd zijn.

Het muurwerk van de zijbeuken, dat door de bepleistering sterk aangetast was, werd bij de restauratie van een nieuwe huid voorzien. In alle vensters kwamen vorkmontants naar voorbeeld van het oostelijke venster van de Rechterenkapel, dat bij de oprichting van het grafmonument voor Joachim Hendrik Adolf van Rechteren, † 1719, gedicht werd. Het venster boven de toegang van de toren werd van traceringen voorzien in overeenstemming met de overige nissvullingen van de toren.

⁸ S. Muller Fz., *Regesten van het archief der Bisschoppen van Utrecht*, Utrecht 1917-1922, dl. 3, nr. 5371.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMERSFOORT

- *A. G. Huis* (Paulus Buyslaan 1). Fotokring Eemland -26 mei
- *'t Oude Wevershuis* (Muurhuizen 227-229). Desiré Haine -22 mei

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum, Prentenkabinet*. Tekeningen uit de verzameling mr. Chr. P. van Eeghen -27 mei
- *Joods Historisch Museum*. Collectie Strauss-Rothschild -29 sept.
- *Stedelijk Museum*. H. A. P. Grieshaber -18 mei
- Sal Meijer -18 mei
- „De Blauwe Schuit” -18 mei
- Amsterdamse Katholieke Werkgemeenschap -2 juni
- Nederlands Kunstenaarsgenootschap -2 juni
- *Tropenmuseum*. Reproducties naar Perzische miniaturen -9 juni

APELDOORN

- *Museum Felua*. Apeldoorn van 792 tot 1958 16 mei-eind juni

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. De collectie Heldring -2 juni
- Suze Robertson -16 juni
- Frits Eschauzier -15 juni
- Franse wandtapijten van hedendaagse kunstenaars juni/sept.
- Zilver en glas uit eigen bezit 6 juni-28 sept.
- Haagse School 6 juni-21 sept.
- *Rijksmuseum voor Volkskunde. Het Nederlands Openluchtmuseum*. Marktgang -1 nov.
- Documentatie van landelijke bouwkunst in Nederland -1 nov.
- *De Populier* (Gele Rijdersplein). Andries Beeftink -mei

ASSEN

- *'t Zaalte*. De Bergense School. Werkd. 9-18 uur -25 mei

BERGEN

- *Kunstzaal De Rustende Jager*. Jan de Leeuw. 14.30-15.30 uur 17/18, 24/26 mei

BRED A

- *Cultureel Centrum De Beyerd*. Kees Verwey -16 juni

BUURMALSEN

- *L. School*. De Boer in de Nederlandse Schilderkunst 1550-1900 -20 mei

DELFT

- *Museum het Prinsenhof*. Contour -27 mei
- *Mensa*. Jan Hendrikse -1 juni

DORDRECHT

- *Museum Mr. Simon van Gijn*. Zeilend verleden -20 mei

EDAM

- *Edam's Museum*. Etsen en tekeningen van Jan Bouman. Werkd. 10-12, 14-17; zo. 14-17 uur -30 juni

EINDHOVEN

- *Stedelijk Van Abbe Museum*. Foto's van John Craven -27 mei

ENKHUIZEN

- *Rijksmuseum Zuiderzeemuseum*. Glorie van Hindeloopen -1 nov.

ENSCH EDE

- *Rijksmuseum Twenthe*. Kunst en Werkelijkheid -19 mei

GOUDA

- *Stedelijk Museum Het Catharina Gasthuis*. Paul Citroen -2 juni

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Le Corbusier -1 juni
- W. J. Rozendaal -9 juni
- Reconstructieplan Badplaats Scheveningen -15 juni
- Documentaire Wie was Vincent van Gogh 23 mei-13 juli
- *Museum voor het Onderwijs*. Glas en kristal -zomer
- Op bezoek bij de P.T.T. -zomer
- *Oranje Nassau Museum*. De Friese tak der Nassau's -15 juni
- *Panorama Mesdag*. Bleijenberg 17 mei-1 juni
- Damesschilderessen Odis 7-22 juni

GRONINGEN

- *Groninger Museum van Stad en Land*. Moderne Kunst uit Oldenburg -15 juni

HAARLEM

- *Museum Het Huis Van Looy* (ingang Kamperlaan). Kunst zij ons doel (erezaal werken jhr. F. Teding van Berkhout). Werkd. 10-12, 13.30-17; zo. 14-17 u. -19 mei

LEIDEN

- *Stedelijk Museum De Lakenhal*. Pieter Geeraedts -27 mei
- Portretten van deze tijd 13 juni-1 sept.
- *Prentenkabinet der Rijksuniversiteit*. Litho's van Elenbaas -18 mei
- A. J. Veldhoen, etsen. Werkd. 14-17; zo. en feestd. gesloten 24 mei-5 juli

MOORDRECHT

- *'t Ambachtshuis*. Ons Vorstenhuis. di. en vrij. 19-21; do. 14-16 uur -14 juni
- Jan Kennedy 3-25 juni

NIJMEGEN

- *Waaggebouw*. Reproducties naar Perzische miniaturen 14 juni-begin juli

OTTERLO

- *Rijksmuseum Kröller Müller*. Lipchitz -21 juni

ROTTERDAM

- *Bouwcentrum*. Architectuur-tentoonstelling 19 mei-sept.
- *Historisch Museum*. Engelse interieurs -31 mei
- *Museum Boymans*. Schilderijen, tekeningen en beeldhouwwerken door Naun Gabo -19 mei
- H. Goltzius als tekenaar -15 juli
- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Afrika danst -1 juli
- Schimmenspel -1 juli
- De middelen van bestaan van Nieuw Guinea -1 juli
- Tibet -1 juli
- *Gemeentebibliotheek* (Nieuwe Markt 4). Het Museum in verleden en heden -27 mei
- *Rotterdamse Kunstkring* (W. de Withstr. 35a). Jan Stekelenburg -27 mei

SCHIEDAM

- *Stedelijk Museum*. Karel Appel „Op klein formaat” -27 mei
- Japane volkskunst -22 juni
- Grieshaber 27 mei-22 juni

TILBURG

- *Natuurhistorisch Museum*. Uit Nederlands vogelleven. Dag. 14-18 -20 mei

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Rietveld. Bijdrage tot de vernieuwing der bouwkunst -10 aug.
- Monumentenzorg in de stad Utrecht door de Stichting Het Utrechts Monumentenfonds. Werkd. 10-17; zo. 13-17 bovendien 20-22 -6 juli
- *Kunstliefde*. Indianen uit Brazilië -28 mei
- *Utrechtse kring*. Rolf van der Lenne (kunst-naaldwerk) -19 mei
- *Universiteitshuis*. Vrije expressie geesteszieken -23 mei

VLISSINGEN

- *Stedelijk Museum*. Wie was Rembrandt? -eind mei

VOORBURG

- *Museum Hofwijck*. Henk de Vries. Dag. 14-17; 19-21 uur -19 mei

ZUTPHEN

- *Burgerzaal Stadhuis*. Start 31 mei-14 juni

MEDEDELINGEN

BONDSNIEUWS

ZOMERVERGADERING EN EXCURSIE

Ingevolge het besluit van de algemene ledenvergadering van 8 maart 1958 zal de zomervergadering van de K.N.O.B. en de daaraan verbonden excursie worden gehouden op

vrijdag 20 en zaterdag 21 juni 1958 te Zaltbommelen 's-Hertogenbosch.

Verkort programma:

vrijdag 20 juni:

14.00 uur. Samenkomst te Zaltbommel. Wandeling door de stad.

16.00 uur. Ontvangst door het gemeentebestuur van Zaltbommel.

16.30 uur. Rit per autobus over Kerkwijk (kerk) en Ammersoyen (kasteel) naar 's-Hertogenbosch.

20.15 uur. Vergadering.

zaterdag 21 juni:

Excursie. Route: 's-Hertogenbosch-Waardenburg (kasteel)-Buren-Geldermalsen-Leerdam (lunch)-Everdingen-Vianen-Utrecht.

Een uitvoerig programma zal de leden van de K.N.O.B. begin juni worden toegezonden.

Leden van de Museumdag zijn welkom.

I.v.m. seizoendrukte wordt de deelnemers aangeraden tijdig logies te 's-Hertogenbosch te bespreken.

VOLLENHOVE EN HARE HAVEZATHEN

Vollenhove heeft 13 juli 1954 het feit herdacht, dat het zeshonderd jaar tevoren stadsrecht kreeg. Naar aanleiding van dit eeuwfeest is door de heer J. Westra van Holthe een uitvoerige studie geschreven, getiteld „Vollenhove 1354—1954 en hare havezathen", waarin vele nog nimmer gepubliceerde gegevens zijn verwerkt uit het oud archief van Vollenhove, het waterschap-archief en andere archieven. Behandeld worden o.a.: Het ontstaan van Vollenhove; poorten, grachten en aanzien der stad; het kasteel; bestuur en rechtspraak; gilden; gasthuizen; kerkelijk leven; gebouwen voor de credienst; kloosters; het college van de Volle Stoel; dijkwezen en waterschap; visserij; stadsomroeper, ratelwacht en karreman; oud raadhuis; gemeentewapen; onderwijs enz.; voorts de havezathen met een inleiding, waarin de vereisten om in de Ridderschap te worden opgenomen, gegevens over borgleen, jacht en visserij. De auteur publiceerde in 1950 „De Ridderschap van Drenthe" nadat in 1937 was verschenen „Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken in Drenthe", samengesteld door mr. J. Belonje en hem. Het boek zal verlucht worden met afbeeldingen. Om publicatie van dit werk, dat niet in de handel zal komen, mogelijk te maken is de gelegenheid geopend tot voorintekening; de prijs bedraagt dan f 9.50. Bestellingen te zenden naar: Bremer's Offsetdrukkerij, Oranjestraat 3, Assen, tel. 2495.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Kenwerd. In de nog tamelijk ongerepte, tot 4.92 m centimeter boven N.A.P. rijzende wierde van het gehucht Kenwerd bij Oldehove, werden enige profielen afgestoken en onderzocht. In overeenstemming met oudere waarnemingen elders in de Fries-Groningse terpgebieden, bleek deze ruim 8 ha beslaande wierde eerst sinds de 8ste eeuw haar grootste hoogte, doch vooral ook haar grootste omvang te hebben verkregen. Onder deze latere aardmassa's gingen oudere cultuurresten schuil, op zijn minst teruggaand tot het begin van de jaartelling. *R.O.B., Amersfoort.*

Oldehove. Een onderzoek werd ingesteld op het kerkhof van de uit het tweede kwart der 13de eeuw daterende Ned. Herv. kerk, teneinde meer zekerheid te verkrijgen omtrent de meermalen uitgesproken vermoedens, dat deze eertijds aan St.-Liudger gewijde kerk op de grondvesten zou staan van het eerste bedehuis, dat door Liudger in Humsterland werd gesticht.

Gebleken is, dat de tegenwoordige kerk geen tufstenen voorgangster heeft gekend; evenmin rustte deze op een wierde of terp, hoewel men het rond de kerk gelegen terrein wel enigszins had opgehoogd alvorens het tot kerkhof te bestemmen. Cultuurresten, ouder dan de 13de eeuw, werden in de ondergrond niet aangetroffen. Een en ander laat geen andere veronderstelling toe dan dat het door Liudger gestichte bedehuis elders gelegen moet hebben: waarschijnlijk in het nabij gelegen wierdedorp Niehove, juist in het midden van het kweldereiland Humsterland. Het tegen deze veronderstelling aangevoerde argument, dat de naamgeving hiertegen zou strijden, vervalt, indien men bedenkt dat de oorspronkelijke naam van Niehove Suxwerd luidde. *R.O.B., Amersfoort.*

FRIESLAND

Holwerd. Sind enige weken is men bezig een hooggelegen perceel weiland tussen Holwerd

en Medwerd te slechten. Op het bericht dat hierbij geregeld sporen van vroegere bewoning tevoorschijn waren gekomen, is vanwege de R.O.B. ter plaatse een nader onderzoek ingesteld. Hoewel het terrein een terpachtig voorkomen heeft, bepalen de bodemvondsten zich vrijwel uitsluitend tot zaken, welke niet ouder kunnen zijn dan de 13de eeuw. Hieronder bevinden zich kloostermoppen, doch ook veel later bouw materiaal, waaronder het fragment van baksteen met de ingekerfde inscriptie „A(nn)O D(omini)”. Klaarblijkelijk betreft het hier dus de stede van een zeer oude hoeve, welke overigens eerst in de vorige eeuw afgebroken schijnt te zijn en die volgens de oudste inwoners van Holwerd de naam „Hogerhuis” droeg. *R.O.B., Amersfoort.*

DRENTÉ

Noord-Sleen. Een onderzoek werd ingesteld in een perceel eiken hakhout. Er bleken sporen aanwezig te zijn van een boerderij met potstal van een type dat vergelijkbaar is met het boerderijtype, door prof. Van Giffen te Ezinga gevonden. De datering van de vondst te Noord-Sleen kan gesteld worden op ± 100 jaar v. Chr. *R.O.B., Amersfoort.*

GELDERLAND

Eibergen. Uit het beekje de Middelhuysgoot werd een grote hamer van een vermoedelijk diorietachtig gesteente opgevest. *Gemeentemuseum Arnhem.*

Ermelo. De heer A. van Sprang te Ermelo berichtte, dat bij graven van een sleuf ten behoeve van de waterleiding ten noorden van de Hamburgerweg een afvalkuil te voorschijn was gekomen, waarin zich veel scherven, beenderresten en houtskool bevonden. Naast enkele scherven van ruwwandig Romeins aardewerk bestaat het merendeel uit een grote verscheidenheid van versierd, gladwandig en besmeten inheems aardewerk. Datering 1ste-2de eeuw. *R.O.B., Amersfoort.*

Gorssel. Dank zij de medewerking van enkele gemeentediensten en een particulier kon in deze gemeente een eerste verkenning worden ondernomen. Van archeologisch belang moeten worden geacht de zgn. IJsselduinen, waarin reeds enkele vondsten zijn gedaan. Hun natuurlijke ligging ten opzichte van de IJssel maakt het waarschijnlijk dat hier oudere woon- en begraafplaatsen zijn geweest.

Bij Springop, waar enkele grafheuvels hebben gelegen, blijkt nog een tumulus, waarschijnlijk ongestoord, aanwezig.

Bij Esterholt werd een merkwaardige wal in bebost terrein waargenomen. De wal loopt gedeeltelijk om een lager gelegen plaats heen. Op enkele andere plaatsen, waar volgens oudere literatuur grafheuvels zouden liggen, konden deze uiterlijk niet worden vastgesteld. Wel waren er met zekerheid stuifheuvels. *Gemeentemuseum Arnhem.*

Groesbeek. De natuurbeschermingsconsulent bij het Staatsbosbeheer meldde dat bij de bouw van een huis bij de Holdeurn een graf was gevonden. Dit bleek een Romeins tegelgraf te zijn, waarin enkele stukken aardewerk en een munt van Faustina werden aangetroffen. De vondsten bevinden zich in het Museum Kam te Nijmegen. *Gemeentemuseum Arnhem.*

Maasdriel. Op een uiterwaarde bij Alem werd een uit de oude Maasbocht opgebaggerd stuk bewerkt hertschoorn gevonden, dat waarschijnlijk als landbouwwerktuig heeft gediend. *Gemeentemuseum Arnhem.*

Rossum. Onder het talrijke opgebaggerde Romeinse en inheemse scherfmateriaal, waarvan reeds enkele malen melding is gemaakt, werden enige met kerf spatelindrukken versierde scherven van Neolithische bekerceramik aangetroffen. *Gemeentemuseum Arnhem.*

NOORD-HOLLAND

Zandwerven. Het onderzoek naar de Neolithische nederzetting (cf. *Nieuwsbull.* K.N.O.B. 6de S. 11 (1958), kol. 84) werd begin mei voorlopig afgesloten. Helaas werd geen huisplattegrond teruggevonden, wel daarentegen de huisplaats. Een verrassing was bovendien de ontdekking van ploegsporen. Het onderzoek zal op een nader te bepalen tijdstip worden hervat. *I.P.P., Amsterdam.*

ZUID-HOLLAND

Ouddorp. Tijdens de proefopgravingen in de Oostdijkpolder ten noorden van Goedereede

(zie vorig Nieuwsbull.) zijn in het Romeinse niveau langs een vroegere gracht of stroombedding een rij dicht opeenstaande palen aangetroffen die mogelijk deel hebben uitgemaakt van een oeverversterking of kade. In verband met de aanwezigheid van landbouwgewassen moest het proefonderzoek voorlopig beperkt blijven tot een strook grond van 6 m breed, waardoor de palenrij slechts over een betrekkelijk korte afstand was te volgen. Over de omvang van de nederzetting kan om dezelfde reden nog niets met zekerheid gezegd worden. De mogelijkheid van een Romeinse versterking lijkt niet uitgesloten. Het gevonden aardewerk is — op één stuk na — geïmporteerde 2de eeuwse ceramik. Het onderzoek wordt in het najaar voortgezet. *R.O.B., Amersfoort.*

NOORD-BRABANT

Op-Andel. In verband met de verbouwing van de Ned. Herv. kerk, die eertijds aan St.-Maarten gewijd was, is een onderzoek ingesteld naar een mogelijke voorganger van het huidige, in 1852 ingrijpend gewijzigde bouwwerk. Afgezien van de toen tot stand gekomen veranderingen, bleek het een 16de eeuws zaalkerkje te zijn, dat rustte op een oudere fundering, opgemetseld uit kloostermoppen van het formaat $30 \times 14 \times 7.5$ cm. Halverwege het schip vertoonde deze oudere fundering binnenwaarts, aan weerszijden een uitmetseling, welke kennelijk de onderbouw vormde van een triomfboog op de scheiding van het koor. Hoewel in het opgaande werk van de koormuur der 16de eeuwse kerk enige tufstenen sierbanden waren verwerkt, werd overigens nergens tufsteen aangetroffen. Wel stiet men nog juist onder de triomfboog op een overwelfd grafkeldertje, uit dezelfde kloostermoppen opgemetseld als de fundering. In het koor werd een veel latere grafkelder ontdekt, oorspronkelijk afgedekt door de elders in de kerk teruggevonden zerk. Deze, in 1766 geplaatst, vermeldt de naam van de ambachtsheer mr. Pieter Scharp en van diens gade, Ida Maria Royer. *R.O.B., Amersfoort.*

Rijswijk (N. Br.). Ter completering van de reeds eerder ingestelde kerkonderzoekingen te Aalburg en Op-Andel is een bescheiden opgraving verricht op het kerkterrein der Ned. Herv. Gemeente te Rijswijk.

Het uit 1854 daterende kerkje ligt op een verhevenheid, juist aan de buitenzijde van de Maasdijk en kan ogenschijnlijk niet op oudere

bouwresten bogen. Niettemin bleek men bij de in 1920 tot stand gekomen uitbreiding van de kerk in westelijke richting, partij te hebben getrokken van een vroegere westtoren, waarvan de westelijke helft nog gespaard was en tot 5 m boven de begane grond uit tufsteen bestond. Op deze tufstenen onderbouw rustte een tot bijna 7 m boven het tegenwoordige kerkhofniveau uitrijzende bovenbouw, opgetrokken uit kloostermoppen van het formaat $30 \times 15 \times 7.5$ cm en vermoedelijk uit de 13de eeuw daterende.

Het opgaande werk van het tegenwoordige kerkje stond op de fundering van een kennelijk in de 16de eeuw hersteld zaalkerkje. Op zijn beurt was dit 16de eeuwse kerkje weer opgetrokken op de grondvesten van een tufstenen zaalkerkje, dat in de 13de eeuw nog weer met kloostermoppen scheen te zijn gerestoreerd.

De tot een zeer diep peil stekende fundering van de tufstenen toren en van het tufstenen zaalkerkje valt te verklaren uit het feit dat de Maasarm van Heusden tot Woudrichem eerst in de loop van de 13de eeuw ontstond. In verband hiermede traden belangrijke landverliezen op, terwijl men genoodzaakt was de bedreigde dorpskerkjes, zo zij niet door de nieuwgelegde Maasdijken konden worden beschermd, door ophoging van het kerkterrein te beveiligen voor algehele ondergang. Ook het kerkhof van Rijswijk is om deze reden minstens tot tweemaal toe, in de 13de zowel als in de 16de eeuw, en in 1854 ten derde male aanzienlijk opgehoogd. Bij de daarmede in verband staande bouwwerkzaamheden werd met deze ophogingen uiteraard rekening gehouden. De noodzaak van deze ophogingen is overigens in het voorjaar van 1958 nog weer gebleken toen het Maaswater, ten gevolge van de buitengewoon hoge rivierstanden, tot aan de rand van het kerkhof stond.

LIMBURG

America. Een noodopgraving is verricht bij de „Zwarte Plak” in de gemeente Horst. Het onderzoek betrof een palaeolitische cultuurlaag in een dekzandafzetting. Het onderzoek is geëindigd. *B.A.I., Groningen.*

Elsloo. Bij de opgravingen van de bandceramische nederzettingssporen komen steeds weer nieuwe aspecten naar voren. Het beeld hoe de nederzetting zich eertijds heeft ontwikkeld,

lijkt enigszins te verschillen van hetgeen in Sittard bekend is geworden. Ook wat betreft de bouwwijze van de afzonderlijke gebouwen tijdens de „jüngere Linearbandkeramik” worden interessante gegevens verzameld. Zo is voor de eerste maal in Nederland een wand vastgesteld, bestaande uit een dubbele rij palen. Welk aardewerk daarbij behoort, is nog niet bekend. Deze manier van bouwen is in Duitsland en Tsjecho-Slowakije bekend uit de jongste fase van de „jüngere Linearbandkeramik”, terwijl zij typisch is voor de „Stichbandkeramik”. *R.O.B., Amersfoort.*

Geisteren. In verband met de reeds begonnen sloping van het kasteel — verwoest tijdens het laatste oorlogsjaar — werd een aanvang gemaakt met het onderzoek naar de voorgangers van het 17de eeuwse kasteel. Slechts het binnenplein kwam voor een opgraving in aanmerking, daar elders diepe kelders alle mogelijkheden voor de archeoloog weggenomen hebben. In het eerste kwadrant kwamen reeds stukken fundering, bestaande uit ijzeroersteen, te voorschijn. Men krijgt de indruk dat de muren van het op deze funderingen passende gebouw een richting hadden die sterk afwijkt van die, welke het 17de eeuwse Geisteren kenmerkte. *R.O.B., Amersfoort.*

Kessel. Met de consolidatie van de kasteelruïne werd een begin gemaakt. Daar de opgraving van 1951 aanvulling behoeft, vindt een klein naonderzoek plaats. Bovendien biedt de sloping van gevaarlijke gedeelten een welkome gelegenheid om allerlei gegevens voor de bouwgeschiedenis te verzamelen. Er werd o.a. nog een gave waterput ontdekt; deze zal hersteld worden. *R.O.B., Amersfoort.*

Montfort. Om de onontbeerlijke gegevens voor de plannen tot conservering van de ruïne van Montfort te kunnen leveren, werd begonnen met het onderzoek van deze imposante kasteelruïne. De begroeiing heeft hier reeds veel schade aangericht en daar binnen het kader van het onderzoek struiken moeten verdwijnen, is het gewas verwijderd. Een begin van een kelder kwam te voorschijn; deze wordt vrij gemaakt van ingestort puin. Enkele sleuven aan de voet van de muren gaven een belangwekkend profiel te zien. Reeds is duidelijk dat de gracht niet onmiddellijk om de muur heeft gelopen, maar dat tussen gracht en buitenmuur een sterk oplopend talud heeft gelegen. *R.O.B., Amersfoort.*

ZUIDERZEEGEBIED

Noordoostpolder. Bij het „opschonen” van de Bomentocht is in de tochtwal van kavel O 98 een vuurstenen bijl gevonden. Een nadere verkenning van het terrein zal nog volgen.

Het opgraven van een wrak op kavel P 33 is begonnen. Het betreft een overnaads gebouwd, met stenen geballast vissersvaartuig van in dit stadium nog niet nader te bepalen type. De datering is vermoedelijk 16de of 17de eeuws, maar kan waarschijnlijk bij voortzetting van het onderzoek scherper worden gesteld. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders.*

Oostelijk Flevoland. Bij de ontginningswerken in het noordoosten van Oostelijk Flevoland kwamen vele losse vondsten te voorschijn waaronder een kleine gewestang van een edel-

hert, vermoedelijk als splitspen in gebruik geweest; een 18de eeuwse tinnen drinkkan; een geglazuurde Duits steengoed kruik van 16de eeuwse datering en een ongeglaazuurde Siegburg-kan uit de 14/15de eeuw.

Gemeld en verkend werden voorts een scheepswrak op kavel N 10, een klein licht gebouwd vaartuig, vermoedelijk een vissers-scheepje uit de kavelsloot N 10/11; een nog niet nader bepaald wrak op kavel N 6 en in de noordelijke tocht een scheepswrak, dat naar het zich laat aanzien is geladen met Noordzeeschelpen voor de kalkbranderij. In dit laatste vaartuig, dat bij het opnieuw uitgraven van de tocht te voorschijn kwam, bevindt zich een compleet skelet van een mens. Een eerste verkenning duidt erop dat het wrak vermoedelijk niet erg oud zal zijn. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolder.*

RESTAURATIE-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Dronrijp. Gasthuis Vredenhof, 1744; aangepast aan de hedendaagse eisen van bewoning. Rest. voltooid. Arch.: C. Reisma.

GRONINGEN

Bedum. Herv. kerk. De sterk naar het westen overhellende tufstenen toren is in feite een Romaans westwerk, waarvan de lagere zijvleugels van twee verdiepingen verdwenen zijn. Bij de restauratie zijn maatregelen genomen om de voortgaande verzakkingen te stuiten. Aan de westzijde is een geprofileerde Gotische ingang, die een Romaanse ingang blijkt te vervangen, vrijgelegd en hersteld. Voorts is bovenaan het laatmiddeleeuwse baksteenwerk, dat was gespaard bij de brand van de achtzijdige spits in 1910, verwijderd om het oorspronkelijk ruitendak te kunnen reconstrueren naar in het werk gevonden aanduidingen. Rest. voltooid. Arch.: A. R. Wittop Koning en R. Offringa.

GELDERLAND

Arnhem. Waag, 1761, in de laatste oorlog uitgebrand. Rest. begonnen. Arch.: B. T. Boeyinga.

NOORDHOLLAND

Amsterdam. O.Z. Voorburgwal 19. Pilastergevel, 1656, in de trant van Vingboons, met grote klauwstukken in de vorm van dolfijnen. Rest. begonnen. Arch.: Y. Kok.

Koog aan de Zaan. Zaans Molenmuseum, Museumlaan 22; koopmanshuis uit het derde kwart van de 18de eeuw, gewijzigd in het begin van de 19de eeuw, in 1927 van de Hoogstraat overgebracht naar de huidige plaats. Rest. begonnen. Leiding: Gemeentewerken.

ZUIDHOLLAND

Delft. Voorstraat 3. Gevel met hoek- en boogblokken, 1612, met latere rechte kroonlijst. Rest. begonnen. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Voorschoten. Duivenvoorde, ± 1625, met oudere kern. Rest. begonnen. Arch.: E. A. Canneman.

ZEELAND

St. Annaland. Langestraat A 27. Ingezwente halsgevel. Rest. begonnen. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

NOORD-BRABANT

Prinsenbaje. Kapel van Gageldonk, uit het begin van de 16de eeuw. Restauratie, waarbij o.a. de vensters geopend werden en voorzien van eenvoudige traceringen, voltooid. Arch.: F. Mol. *Woudrichem.* Raadhuis, 1592. De topgevel werd aangevuld en bekroond met een door de beeldhouwer Bergman vervaardigde leeuwenfiguur, geïnspireerd op die van het bordes. De vensters verkregen houten kruiskozijsen met glas-in-lood. Aan de achterzijde is een teruggevonden stenen kruiskozijs hersteld. De keldergevels zijn hersteld. In de hoofdverdieping

is een schouw van ± 1640 geplaatst, afkomstig uit de coll. van de Techn. Hogeschool te Delft. Op oude grondslag werd een trap geconstrueerd in vormen van deze tijd. Arch.: A. van Essen.

LIMBURG

Kessel. Kasteel, 12de-16de eeuw, waaronder enige jaren geleden fundamenten werden opgegraven van een woontoren van ± 1000 ; in de oorlog zwaar beschadigd. Rest. van de ruïne begonnen. Arch.: ir. J. G. Deur.

MUSEUM-NIEUWS

GORINCHEM. *Museum Dit is in Bethlehem.*

De heer H. van Hoogdalen Hzn conservator aan bovengenoemd museum ontving op 29 april j.l. uit handen van de burgemeester van Gorinchem de medaille in zilver voor verdienste jegens openbaar kunstbezit, de zgn. museummedaille.

OENKERK, *Stania State.*

Het vorig jaar is Stania State, na een metamorfose ondergaan te hebben, opnieuw geopend en voor het publiek opengesteld. De gelijkvloers gelegen zalen hebben thans geen museale bestemming gekregen, maar zijn als jeugdherberg in gebruik. Hier bevindt zich o.a. een zaal waarin behangschilderingen van Juriaan Andriessen zijn aangebracht. Op de eerste verdieping zijn aan de voorzijde van het gebouw drie zalen, die gebruikt worden voor het houden van tijdelijke tentoonstellingen. In een van deze vertrekken zijn langs de wanden vitrines met kunstverlichting aangebracht, waardoor het ook mogelijk is kunstnijverheidsvoorwerpen te exposeren. De wanden van de zalen zijn wit geschilderd. De vertrekken kunnen zo gewenst met kunstlicht worden verlicht. Friesland is hiermede een smaakvol ingerichte expositieruimte rijker geworden. Aan de achterzijde van het gebouw treft de bezoeker in een zaal een aantal modellen van boerderijen van verschillend type aan.

De zolderverdieping is thans ingericht tot landbouwmuseum. De hier geëxposeerde voorwerpen zijn in bruikleen gegeven door het Fries Museum te Leeuwarden. Vroeger waren deze landbouwwerktuigen verdeeld over laatstgenoemd museum en Stania State. Door beide collecties te combineren is het nu mogelijk geworden een beeld te geven van een aantal landbouw-

werktuigen, die vroeger in Friesland werden gebruikt. Dit museum is de eerste instelling in ons land waar men uitsluitend landbouwwerktuigen kan bezichtigen. Het is onbegrijpelijk, dat, terwijl ons land vooral vroeger typisch agrarisch was, men niet reeds lang een museum gewijd aan het landbouwwerktuig heeft gesticht. Veel gereedschappen, die van onschatbare betekenis voor de kennis van onze landbouw in vroegere eeuwen zouden zijn geweest, gingen verloren. Hierdoor zal het in vele gevallen niet mogelijk zijn zich een beeld te vormen van de verschillende landbouwmethoden. Gelukkig is men thans te Wageningen bezig aan dit onderwerp de aandacht te besteden, die het verdient.

In een der hoeken van de zolder is een oude klompenmakerswerkplaats gereconstrueerd. Een gedeelte van een rieten dak geeft de bezoeker een denkbeeld, hoe dergelijke daken werden vervaardigd. Tal van werktuigen, zoals ploegen, eggen, honingpersen enz. zijn te bezichtigen. Het is jammer, dat de overzichtelijkheid van de opstelling enigermate wordt geschaad door kleine met riet beklede schotjes, die langs een van de paden waar werktuigen zijn opgesteld, zijn geplaatst.

D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

SCHIERMONNIKOOG, *Het Natuurhistorisch Museum.*

Het succes van het Natuurhistorisch Museum te West Terschelling heeft bewezen dat voorlichting op biologisch gebied door de badgasten op prijs wordt gesteld. Het voorbeeld vond navolging. De gemeente Schiermonnikoog bestemde een typisch oud huisje in het dorp tot Natuurhistorisch Museum. Het gebouwtje werd grondig gerestaureerd, de benedenverdieping werd uitge-

broken en op die manier werd een zaaltje verkregen van ruim acht bij acht meter dat als expositieruimte kon worden ingericht. De esthetische vormgeving werd, evenals te West Terschelling, toevertrouwd aan de heer en mevrouw W. Kaars.

Hoewel het eigenlijk maar een miniatuur museum is, maakt het toch een ruime indruk omdat vrijwel het gehele grondoppervlak voor de toeschouwers is bestemd en de expositie zo veel mogelijk tegen de wanden en zelfs tegen de vensters is aangebracht. Slechts een smalle, zwevende vitrine heeft een centrale plaats gevonden, waarbij gebruik is gemaakt van een steunpilaar die niet kon worden gemist. De achterwand van het zaaltje wordt ingenomen door een montage welke „Het Konijn” tot onderwerp heeft. Immers, het konijn heeft als geen ander organisme zijn stempel op flora en landschap van het eiland gedrukt. Een aantal foto's geven van deze invloed een duidelijk beeld. Vogels die zich met konijnen voeden en vogels die gaarne van konijnenholten gebruik maken als nestgelegenheid zijn tegen deze wand aangebracht. De ondergrond van de montage wordt aangevuld met konijnen, hollende, springende, gravende en zekerende konijnen. Een enkel konijn schijnt van de wand weggelopen en kijkt om het hoekje van de achterdeur.

Tegen de beide ramen aan de linkerwand zijn vitrines aangebracht waarin de meest opvallende vogels van het eiland te zien zijn. De ruiten zijn met kaasdoek bespannen en het tegenlichtprobleem is daarmee aan deze noordwand vrijwel opgelost. Tussen de vitrines zijn foto's van de verschillende levensgemeenschappen waarin de

geëxposeerde vogels voorkomen, te vinden. De rechterwand is gewijd aan de vogeltrek. Een sierlijk vignet van trekkende spreeuwen dient als achtergrond en hierop is een geheel glazen vitrine gemonteerd, die de belangrijkste trekvogels bevat. Een aantal kaartjes en grafieken verduidelijken het trekvraagstuk. De centrale vitrine bevat een uitgebreide collectie strandschelpen en andere naturalien die men aan het strand kan vinden. Daarboven zijn verticaal enkele showkasten met vlinders van het eiland aangebracht, ieder exemplaar voorzien van biologische bijzonderheden.

Tussen de ramen aan de straatzijde bevindt zich, boven een moderne bank, die de bezoekers gelegenheid geeft het geheel rustig te beschouwen, een montage die betrekking heeft op de zeehonden in de Waddenzee.

Een korte zijwand is bedekt door een reusachtig spinnenweb waarin een aantal kastjes met levende insecten en spinnen is aangebracht.

Het museum heeft nog kans op een kleine uitbreiding. Er is n.l. nog een keurig betimmerde zolder, vanuit de expositiezaal te bereiken, waarin men t.z.t. een leeszaaltje en een handcollectie van schelpen, insecten en gedroogde planten van het eiland denkt onder te brengen, dit ten gerieve van hen die zich gedurende hun vakantieverblijf wat nader met flora en fauna vertrouwd willen maken.

Het beheer van het museum berust bij de gemeente Schiermonnikoog en de vereniging „Dorpshuis”. De kosten van inrichting werden door deze beide instanties en door het Rijk gedragen.

A. C. V. VAN BEMMEL

MUSEUMPUBLIKATIES

In aansluiting op de lijst Museumpublicaties, die in het Nieuwsbulletin 6de S. 10 (1957) kol. *245 werd afgedrukt, volgt hieronder een opsomming van de sinds die datum verschenen uitgaven.

Jaarverslagen:

Verslagen der rijksverzamelingen van geschiedenis en kunst, 1956.

ALKMAAR, *Museum*, Jvsl. 1956.

AMSTERDAM, *Nederlands Instituut voor Nijverheid en Techniek*, Jvsl. 1957.

—, *Toneelmuseum*, Jvsl. 1957.

BOLSWARD, *Bolswards Historie*, Jvsl. 1957.

ENSCHEDÉ, *Stichting Textielgeschiedenis*, Jvsl. 1957.

's-GRAVENHAGE, *Het Nederlandse Postmuseum*, Jvsl. 1956.

GRONINGEN, *Gronings Schoolmuseum voor Onderwijs, Opvoeding en Literatuur*, Jvsl. 1957.

HARLINGEN, *Museum Hannema-huis*, Jvsl. 1957.

LEEWARDEN, *Fries Natuurhistorisch Museum*, Jvsl. 1957.

LEIDEN, *Rijksmuseum van Geologie en Mineralogie*, Jvsl. 1956-1957.

NAARDEN, *Nederlands Comenius Museum*, Jvsl. 1957.

NOORDOOST POLDER, *Oudheidkundig Museum voor het Zuiderzeegebied*, Jvsl. 1957.

ROOSENDAAL, *Oudheidkundige Kring De Ghulden Roos*, Jvsl. 1957.

ROTTERDAM, *Maritiem Museum Prins Hendrik*, Jvsl. 1957.

—, *Het Nederlands Belastingmuseum*, Jvsl. 1957.

UTRECHT, *Tandheelkundige Afdeling van de Stichting Utrechts Universiteitsmuseum*, Jvsl. 1956-1957.

VLISSINGEN, *Stedelijk Museum*, Jvsl. 1956.

ZAANDIJK, *Zaanlandse Oudheidkamer*, Jvsl. 1956-1957.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

— *Joods Historisch Museum*. Collectie Strauss-Rothschild -29 sept.

— *Museum Fodor*. De Grafische -30 juni

— *Rembrandthuis*. Rembrandt's getekend portret zomer

— *Rijksmuseum*. Hollands porselein uit eigen bezit -16 juli

Zalen K.O.G. Uitgaan in Oud-Amsterdam -13 juli

De middeleeuwse kunst der noordelijke Nederlanden 29 juni-28 sept.

— *Stedelijk Museum*. Het leven en scheppen van Van Gogh in een documentaire tentoonstelling -23 juni

Naum Gabo -23 juni

Emil Nolde -7 juli

Laurens van Kuyk -23 juni

Hans Fischer -23 juni

Jackson Pollock -7 juli

— *Museum Willet Holtbuysen*. Rammelaar en rinkelbel 19 juni-29 sept.

— *Tropenmuseum*. In de ban der Voorouders Kunst uit Australisch Nieuw-Guinea -okt.

— *Zoölogisch Museum*. Evolutie -eind '58

— *De Galerij*. De strijdbare prent -28 juni

— *E. J. van Wisselingh en Co.* (Rokin 78-80) Fransche Meesters XIX en XX juni-sept.

APELDOORN

— *Museum Felua*. Apeldoorn van 792 tot 1958 -eind juni

ARNHEM

— *Gemeentemuseum*. Franse wandtapijten van hedendaagse kunstenaars juni-sept.

Zilver en glas uit eigen bezit -28 sept.

Haagse School -21 sept.

Collectie van Leeuwen 21 juni-21 sept.

— *Rijksmuseum voor Volkskunde*. *Het Nederlands Openluchtmuseum*. Marktgang -1 nov. Documentatie van landelijke bouwkunst in Nederland -1 nov.

— *Sonsbeek*. Internationale beeldhouwkunst -sept.

BAARN

— *Oudheidkamer der Gemeente Baarn*. Oranjententoonstelling 29 juni-sept.

BEILEN

— *Raadhuis*. De Boer in de Nederlandse schilderkunst -17 juni

BOLSWARD

— *Raadhuis*. Haarlemse meesters uit 4 eeuwen zomer

BREDA

— *De Beyerd*. Kees Verwey -16 juni

— *Volkenkundig Museum „Justinus van Nassau”*. Volk van Suriname -1 sept.

DELFT

— *Stedelijk Museum Het Prinsenhof*. De Nederlandse Leeuw 20 juni-15 aug.

DIEVER

— *Gemeentehuis*. Arts en medicijnman zomer

DORDRECHT

— *Dordrechts Museum*. Herdenkingtentoonstelling Ary Scheffer -28 sept.

Adriaan Coorte 12 juli-28 sept.

EDAM

— *Edam's Museum*. Etsen en tekeningen van Jan Bouman. Werkd. 10-12, 14-17; zo. 14-17 -30 juni

ENKHUIZEN

— *Rijksmuseum Zuiderzeemuseum*. Glorie van Hindeloopen -1 nov.

GOUDA

— *Stedelijk Museum Het Catharina Gasthuis*. Paul Citroen -30 juni

'S-GRAVENHAGE

— *Gemeentemuseum*. Documentaire Wie was Vincent van Gogh -13 juli

Fotografie als uitdrukkingmiddel -4 aug.

— *Panorama Mesdag*. Dames schildersessen „Odis” -22 juni

— *De Posthoorn* (Lange Voorhout 39a). Jan Roede -20 juni

GRONINGEN

— *Groninger Museum voor Stad en Ommelanden*. Kunst uit Oldenburg -17 juni

LEEWARDEN

- *Kunstcentrum Prinsenuin*. Tempera en tekeningen van Folkert Haanstra Sr. uit Goor
-23 juni

LEIDEN

- *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Japanse prenten uit de collectie Lieftinck
begin juli-1 okt.
— *Stedelijk Museum De Lakenhal*. Tinus van Doorn
-30 juni
Bakker Korff 5 juli-15 sept.
— *Prentenkabinet der Rijksuniversiteit*. A. J. Veldhoen (etsen). Werkd. 14-17 -6 juli

MOORDRECHT

- *'t Ambachtsbuis*. Werk van de Baarnse schilder Jan Kennedy
-25 juni

NAARDEN

- *Stadhuys*. Gooise kunstenaars
-30 juni

NIJMEGEN

- *Waaggebouw*. Reproducties naar Perzische miniaturen
-beg. juli

OTTERLO

- *Rijksmuseum Kröller Müller*. Lipchitz
-21 juli

ROTTERDAM

- *Bouwcentrum*. Architectuur tentoonstelling
-3 sept.
— *Museum Boymans*. Hendrick Goltzius als tekenaar 1558-1958
-13 juli
Jan Wiegers -20 juli

- Museum voor Land- en Volkenkunde*. Afrika
danst -1 juli
Schimmenspel -1 juli
De middelen van bestaan van Nieuw Guinea
-1 juli

- Tibet -1 juli
— *Kunstcentrum Groot Handelsgebouw* (Hal A, 7e etage). Talens' prijs 1957. Dag. 11-17
-30 juni
— *De Pijp* (Gaffelstraat 90). Johan Verheij
-21 juni

SCHIEDAM

- *Stedelijk Museum*. Japanse Volkskunst
-22 juni
Grieshaber -22 juni
Het Paard 11 juli-9 sept.

TILBURG

- *Textielmuseum*. Kleurenpracht van Soembaweefsels
-5 juli

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Rietveld. Bijdragen tot de vernieuwing der bouwkunst -10 aug.
Monumentenzorg in de stad Utrecht door de Stichting Het Utrechts Monumentenfonds.
Werkd. 10-17; zo. 13-17; bovendien 20-22
-6 juli

WOERDEN

- *Museum H. van Kempen* 21 juni-3 aug.

WOUDRICHEM

- *Raadhuys*. Het Museum in verleden en heden
-eind juni

MEDEDELINGEN

VACATURES EN BENOEMINGEN

UTRECHT

Bij het Centraal Museum der gemeente Utrecht kan worden geplaatst een

CONSERVATOR of ASSISTENT-CONSERVATOR,

salarisgrenzen resp. f 5.784,— tot f 7.800,— en f 4.872,— tot f 6.756,—, huurcompensatie niet inbegrepen. Aanstelling boven het minimum is mogelijk, doch afhankelijk van ervaring en bekwaamheid.

Vereist: universitaire kunsthistorische opleiding. Tot aanbeveling kunnen strekken beheersing der moderne talen, kennis der geschiedenis resp. cultuurgeschiedenis.

Eigenhandig geschreven sollicitaties te richten aan de directrice van het Centraal Museum, Agnietenstraat 1, Utrecht.

HILVERSUM

Met ingang van 1 juli 1958 is de heer G. Zijlstra benoemd tot directeur van het Museum voor het Gooi en omstreken te Hilversum.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Scharnegoutum. Bij het graven van bermsloten naast een nieuw aangelegd weglichaam zijn op het scheidingsvlak tussen zeeklei en veen, op ongeveer 1.60 m diepte, aardewerkscherven gevonden uit de 1ste eeuw van onze jaartelling. Deze vondsten sluiten aan bij reeds vroeger in de naaste omgeving gedane waarnemingen, welke wijzen op een overstroming van het oorspronkelijke, klaarblijkelijk bewoonde veenlandschap door de latere Middelsee tegen het einde van de 1ste eeuw na Chr. *R.O.B., Amersfoort.*

Terschelling. Naar aanleiding van verschillende bodemvondsten werd op verzoek van de conservator van het Gemeentemuseum „t Behouden Huys”, de heer H. J. de Feijfer, een aantal verkenningen uitgevoerd op Terschelling. De buurtschappen Hee, Horp, Kaart, Stortum, Stryp en Landerum bleken alle op natuurlijke, uit zeezand bestaande verhevenheden te liggen, tijdens de eeuwenlange bewoning al dan niet nog weer met een 40—150 cm dik pakket humeus zand opgehoogd. In dit zand werden aardewerkscherfjes aangetroffen uit de 12de/13de eeuw of latere tijd. Een onderzoek naar de mogelijke resten van de v.m. kapel „Vijfpoort” te Formerum bleek vruchteloos te zijn, daar het oude kapelterrein was afgegraven en van alle funderingsoverblijfselen beroofd. Op ongeveer 50 cm diepte werden reeds de stoffelijke resten teruggevonden van de daar oudtijds bijgezette personen. Ten slotte werd getracht een indruk te verkrijgen van de ouderdom en aard der beide vrij kleine, doch steile zandheuvels, achtereenvolgens „De Worf” en „De Stins” geheten, nabij Lies en Oosterend. Aangezien in de onmiddellijke nabijheid van beide heuvels fragmenten, dan wel complete exemplaren van kloostermoppen werden aangetroffen van uitzonderlijk groot formaat — $33 \times 17 \times 9$ cm — terwijl rond de heuvel te Lies bovendien een ringgracht van 18 m breedte werd aangeboord, ligt het ver-

moeden voor de hand in beide gevallen met 13de eeuwse burchtheuvels te doen te hebben, tegenhangers der Zeeuwse vliedbergen en Friese wierden. *R.O.B., Amersfoort.*

DRENTÉ

Anlo. De opgravingen te Anlo naderen hun voltooiing. Gevonden werden een nederzetting van de trechterbekerculturen, een grafveld en een nederzetting van de bekerculturen, benevens oud akkerland en een grafveld uit de Bronstijd. *B.A.I., Groningen.*

Ruinen. Bij de aanleg van een sportveld stuitte men op een kringgreppelveld van uitzonderlijke grootte. Helaas zijn de meeste urnen verdwenen door de vroegere grondbewerking. Het urnenveld is vermoedelijk zeer laat, gezien het voorkomen van talrijke vierkante kringgreppels. Met het onderzoek is een aanvang gemaakt. *B.A.I., Groningen.*

OVERIJSSSEL

Almelo. Bij aanleg van straten en huizenbouw werd een grote hoeveelheid scherven gevonden van kogelpotten en Pingsdorfaardewerk. *Oudheidkamer Twente, Enschede.*

Mander. Bij het sinds enkele weken op gang zijnde grafheuvelonderzoek is gebleken dat een der heuvels gedateerd moet worden in de oude Bronstijd. De twee hoofdgraven en de oudste nabijzetting hadden de vorm van boomkisten. In het jongste graf dat niet de vorm van een boomkist had, werd een lijksilhouet aangetroffen. Het grootste, tevens het hoofdgraf, had een inhoud, bestaande uit vier schedels die op onderling gelijke afstanden ter aarde waren besteld.

Een tweede grafheuvel, daterende uit de overgang van Steen- naar Bronstijd, vertoonde twee perioden. Het hoofdgraf had de vorm van een ± 4.5 m lange boomkist met dekfel. Een in dezelfde heuvel voorkomende begraafing had de vorm van een steenkist. In het zuidoostelijke kwadrant van deze tweeperio-

denheuvel werden twee nabijzettingen gevonden. In de ene hiervan kwam een kralensnoer aan het licht, bestaande uit drie barnstenen kralen en drie spiraaltjes van brons. Ten slotte werd in dit graf nog een segmentvormig voorwerpje van brons aangetroffen. In de tweede van laatst genoemde bijzettingen bevond zich een nog vrijwel complete menselijke schedel. *Oudheidkamer Twente*.

GELDERLAND

Arnhem. Bij het graven van een bouwput voor de uitbreiding van de gebouwen van Vroom & Dreesmann in de Walstraat, kwamen belangrijke resten van de 15de eeuwse en latere stadsmuren en -grachten te voorschijn. Deze sluiten aan bij de in 1946 gevonden overblijfselen van het Velperpoortcomplex. *Gemeentemuseum, Arnhem*.

Bergh. Door bemiddeling van de heer A. Tinneveld te Didam kon op de Beckse Hei een vindplaats van aeneolithische artefacten getoond worden. Tot de vondsten behoren een fraaie vuurstenen pijlpunt met holle basis en eenzelfde voorwerp met steel en doorns. *Gemeentemuseum, Arnhem*.

Ede. De rentmeester van het landgoed Kernhem berichtte dat op een reeds enkele jaren geleden gerooid en geploegd perceel bos vondsten werden gedaan. Bij een bezoek ter plaatse kon worden vastgesteld, dat zich hier een ongeveer 150×100 m grote oppervlakte van „roodzand” bevindt. Aan de periferie daarvan werden een aantal scherven, vuursteensplinters en stuk geslagen brokken van andere gesteenten opgeraapt. De datering van het aardewerk loopt uiteen van het Neolithicum tot in de Urnenveldentijd. Er bevinden zich scherven van een potbeker bij.

Aan de westzijde van de spoorlijn Lunteren-Ede werd een „roodzand” profiel waargenomen. Dank zij de medewerking van de eigenaren kon te Lunteren een bijzonder fraaie kuil met kunstmatige omwalling, vermoedelijk een offer- of vergaderplaats, van hinderlijke houtopslag worden ontdaan.

Op de Goudsberg werden de resten van een door zandafgraving geheel vernielde grafheuvel waargenomen.

Te Wekerom werden op het landgoed van die naam enige vindplaatsen van IJzertijdaardewerk vastgesteld. *Gemeentemuseum, Arnhem*.

Nijmegen. Het onderzoek van het terrein Ubbergse Veldweg 95, dat in 1957 plaatsvond, wordt thans voortgezet. Het betreft hier de „latera pretorii” met gebouwen geheel of ten dele van steen. Tijdens de bezetting van de legerplaats van 70 — ca 105 zijn drie perioden te onderscheiden in de gebouwssporen, waarvan de laatste opvalt door grotere monumentaliteit en het gebruik van steen. Bij het begin van het onderzoek werd een munt van Trajanus gevonden, geslagen in 104-110, belangrijk dus voor de einddatum van de castra. Opvallend zijn van de dakpanstempels, behalve die van het 10de legioen enkele exemplaren van het monogram TRA, en twee van het Legio XXX, met de bijvoeging VV = Ulpia Victrix. Dit legioen lag niet vóór 120 in Xanten (H. v. Petrikovits, in Pauly Wissowa s.v. Vetera). Vondsten, die zeker na 105 dateren, zijn in beperkt aantal reeds vroeger gedaan, maar het is onzeker, of de genoemde munt na 105 in de grond raakte en zelfs onwaarschijnlijk, dat de genoemde derde periode na 105 te dateren is en dus aan het 30ste legioen zou zijn toe te schrijven. Een mogelijkheid is, dat na 120 een afdeling van dit legioen met de afbraak van de oude vesting belast was. *Rijksmuseum van Oudheden, Leiden*.

Renkum. Op de berghelling ten zuiden van de „Westerbouwing” werd een aantal scherven gevonden van 10de/11de eeuwse ceramiek, die vermoedelijk in de directe omgeving is vervaardigd. *Gemeentemuseum, Arnhem*.

Tiel. Het onderzoek in de St.-Maartenskerk loopt ten einde en heeft, behalve de reeds eerder waargenomen sporen van eerst uit kwartsiet, vervolgens uit tufsteen opgetrokken, bij herhaling nog weer uitgebreide kerken, de resten van tenminste drie bakstenen opvolgsters te voorschijn gebracht. Het kerkterrein was bovendien door een gracht omgeven en nadien ommuurd. *R.O.B., Amersfoort*.

UTRECHT

Houten. In het centrum van het dorp, ten westen van de Herv. kerk, zijn bij het graven van een kuil voor een benzinetank de sporen van een uitgekomen Romeinse muur gevonden.

Hierdoor kan het beeld van de opgraving 1957 gecompleteerd worden. *R.O.B., Amersfoort.*

Utrecht. Tijdens werkzaamheden in de plantsoenstrook tussen het bastion Sterrenburg en de Tolsteegbrug werden belangrijke restanten aangetroffen van de uit ca. 1555 daterende stadsmuur. Tussen een aantal pijlers van 1.20×3.70 m (tussenruimte 4.40 m, gemeten hart op hart; steenformaat $25 \times 12 \times 6$ cm, 5 lagen 34 cm), loodrecht op de ruim 1.5 m dikke muur waren bogen geslagen. Daarboven bevonden zich resten van hoger opgaande pijlers van ca. 1 — 2 m, welke blijkens een in het gemeentearchief berustende tekening een tweede reeks bogen droegen, waarover de weergang liep. *Dienst van Openbare Werken, Utrecht.*

NOORD-HOLLAND

Schagen. In verband met de uitgestrekte gebieden binnen de Ringpolder bij Schagen, welke thans door ruilverkaveling hun middeleeuws karakter verliezen, is een onderzoek gedaan naar de ouderdom en opbouw van enige terpen, binnen genoemde polder gelegen en gedoemd te verdwijnen. Deze terpen bleken nederzettingen te zijn, welke aanvankelijk onverhoogd waren en rustten op een ongeveer 20 cm dik knipkleipakket, afgezet over een 60 cm zware veenlaag, op haar beurt weer zeeklei van oudere datum afdekkende. De aardewerkscherpen, in deze bovenste kleilaag aangetroffen, dateerden uit de 10de, mogelijk nog 9de eeuw, terwijl het woonniveau thans ongeveer 60 cm beneden N.A.P. ligt. In verhouding met het woonvlak van gelijktijdige culturen in het terpengebied ten oosten van het Flie een zeer laag peil, dat wel op rekening geschreven zal moeten worden van de ondergrond, welke in West-Friesland aanzienlijk verschilt van die in de kleigebieden, verder oostwaarts en aan grote „klink” heeft blootgestaan. De bewoning zet zich voort tot in de 12de eeuw, in een enkel geval zelfs tot in de 13de eeuw, waarbij het al spoedig noodzakelijk werd tot ophoging der woonplaatsen over te gaan. Deze ophoging bereikte intussen niet de omvang der grote terpen ten oosten van het Flie en bedroeg ten hoogste 1.50 m. In de 13de eeuw schijnen de terpen in de Ringpolder verlaten te zijn; niettemin werd in een der hoogten, onmiddellijk ten noorden van het rijndorp Tuitjehorn een drietal putten ontdekt, bestaande uit twee op elkaar gestapelde eiken

tonnen, waarvan een nog de resten van vroeg 14de eeuws aardewerk bevatte. De tonnen zelf, met haar vierkante spongat en ingebrande eigenaarsmerken, zijn hoogst waarschijnlijk biervaten, welke uit Hamburg in grote getale naar de Lage Landen werden verscheept. Er zijn geheel overeenkomstige vaten ook elders in het Nederlandse kustgebied — als putmantels benut — teruggevonden, in het bijzonder aan de westkust van Ameland, toen hier — enige jaren geleden — van onder de duinvoet de resten van het voormalige dorpje Sier te voorschijn spoelden. Intussen geven al deze waarnemingen de indruk dat het huidige karakter der Westfriese dorpen met hun langgerekte bebouwing langs dijkjes of weteringen, uit de 13de eeuw stamt en ten nauwste samenhangt met de bedijking, welke deze bebouwing eerst mogelijk maakte en beter aanpaste aan de toenmalige landbouwkundige mogelijkheden. *R.O.B., Amersfoort.*

NOORD-BRABANT

Geertruidenberg. Bij restauratiewerkzaamheden in de Herv. kerk kwam in het noordelijk dwarspand tegen de oostmuur een tufsteenfundering aan het licht. Dit muurwerk dat een oost-westrichting had, zette zich buiten de tegenwoordige kerk voort over een lengte van 60 cm, maakte vervolgens een haakse hoek in zuidelijke richting (lengte ± 25 cm) en liep vervolgens in oostelijke richting. Ten slotte boog het fundament naar het zuiden af. Het laatste wekte de veronderstelling dat men te doen had met de rest van een absidale oostelijke sluiting van de noordbeuk van de Romaanse kerk. Bestudering van het nog bestaande opgaande werk heeft deze veronderstelling bevestigd. Overeenkomstige fundamentresten konden aan de zuidkant van de huidige kerk niet worden aangetroffen. Blijkbaar zijn zij door de bouw van een latere traptoren geheel ten gronde gegaan. Van de triomfboogdoorgang van de Romaanse kerk kwamen nog enkele fundamentresten aan het licht. De oude kerk van Geertruidenberg is vermoedelijk een drieschepig gebouw geweest, waarvan de zijbeuken aan de oostkant door absiden waren gesloten. Het hoofdkoor van deze kerk is bij de bouw van de huidige crypt, ook wat de fundamenteën betreft, geheel teniet gedaan. *R.O.B., Amersfoort.*

Giessen. Ter aanvulling van het streekonderzoek

der reeds eerder onderzochte dorpskerkjes langs de Maasarm tussen Heusden en Woudrichem is een steekproef gedaan naar de bouwgeschiedenis der voorheen aan St.-Agnes gewijde en het Kapittel van Oud-Munster toebehorende Herv. kerk te Giessen. Tot dusverre was bekend dat dit buitendijks, op een heuvel staand kerkje zijn tegenwoordige vorm in 1854 had verkregen. Bij deze verbouwing had men zich gehouden aan de plattegrond, welke het kerkje in 1763, ter gelegenheid van een vorige herstelling, was gaan vertonen, nadat in 1755 de toren was ingestort. Gebleken is nu dat het oudste stenen kerkje te Giessen een uit tuf opgetrokken gebouw moet zijn geweest, ongeveer 8 m breed en 16 m lang. Vermoedelijk zullen de verwoestende overstromingen, gepaard gaande met het ontstaan van de bij Woudrichem in de Waal stromende Maasarm, de oorzaak zijn geweest, dat dit kerkje in de loop der 14de eeuw met baksteen — $28 \times 13 \times 6$ cm — ingrijpend moest worden hersteld. Bij dezelfde gelegenheid werd het in oostelijke richting verlengd met een nieuw koor, driezijdig gesloten en tot op heden bewaard gebleven. Het feit dat men geen kans zag kerk, kerkhof en priesterhuis binnen de nieuwe Maasdijk te brengen, noopte de parochianen het kerkterrein aanzienlijk op te hogen, en wel tot zes voet boven het oorspronkelijk niveau. Het is juist tot even beneden het huidige maai-veld, dat, althans aan de noord- en zuidhoek van de oudste koorsluiting het tufstenen metselwerk bewaard bleef. Het bestaat uit zorgvuldig gezaagde blokken tuf — gemiddeld $40 \times 20 \times 10$ cm —, gescheiden door dun gesneden, helder wit gekleurde voegen. Het opgaande werk vertoont een eenvoudige, afgeschuinde plint, waaronder zich vier steenlagen bevonden, rustende op een bed van tufsteengruis, terwijl boven de plint dertien steenlagen gehandhaafd bleven. Nadien werd aan het bakstenen koor aan de noordzijde een sacristie toegevoegd, aan de zuidzijde een dwarskapelletje — steenformaten $28 \times 13 \times 6$ cm —, terwijl aan de westzijde een toren kwam te verrijzen, opgetrokken uit baksteen van het formaat $25 \times 12 \times 5$ cm. Na het instorten van de toren, blijkens het vooroverhellen der teruggevonden fundering, het gevolg van verzakking, werd de kerk ingekort tot op de tegenwoordige lengte, terwijl de beide toevoegingen aan het koor vervielen. *R.O.B., Amersfoort.*

LIMBURG

Elsloo. De opgravingen te Elsloo zijn thans voorlopig stopgezet. In totaal is een oppervlakte van ruim 1 ha onderzocht, waarop zich 14 volledige, 15 grotendeels volledige en 16 onvolledige gebouwplattegronden bevinden. De meeste kunnen gerekend worden tot de jongere „Linearbandkeramik”. Bij niet minder dan 4 gebouwen tekende de wand zich als een doorlopende greppel af. Het grootste is 7.5 m breed en 28 m lang. Het gebouw, waarvan de lange wanden zich als een dubbele rij palen aftekenen, blijkt tenminste 20 m lang geweest te zijn. Aan het noordwestelijke einde van het huis gaat de binnenste van de beide rijen in een zgn. wandgreppeltje over. De buitenste palenrijen hebben recht op gestaan. Hoewel het schervenmateriaal uit de kuilen naast dit gebouw schaars is, mag het toch met zekerheid tot de jongere „Linearbandkeramik” gerekend worden. *R.O.B., Amersfoort.*

Geisteren. De opgravingen van de kasteelruïne zijn voortgezet en het is thans duidelijk geworden dat het hier een ringmuur betreft, voorzien van een weergang op steunberen. Op verschillende punten kwamen overblijfselen van genoemde muur te voorschijn. Binnen de ringmuur bevond zich een ronde donjon, met een diameter van 5 m binnenwerks. De dikte van de muren bedroeg 1.80 m. Het geheel is een goed voorbeeld van een kleine versterking. De woongebouwen moeten op het voorplein gelegen hebben. Zekerheid hieromtrent zal worden verkregen bij een eventueel voortgezet onderzoek in het volgend jaar. *R.O.B., Amersfoort.*

Montfort. Het onderzoek op het burchtplein bracht enkele muren aan het licht. Bij de ont-ruiming van de kelder werden een trap met uitgang, benevens een tweede kelder aangetroffen. Het schoonmaken van de nog bestaande kelderruimte leidde tot de ontdekking van een muurtrapje, waardoor de situatie in dit gedeelte van het gebouw veel duidelijker werd. Het onderzoek is voorlopig afgesloten. *R.O.B., Amersfoort.*

Weert. Het Franciskaner klooster te Weert staat $\pm$ 1460 al op de plaats, waar oudtijds het kasteel der Horne's heeft gestaan. Reeds lang speurt men bij grondwerk naar resten van de oude burcht. Een bericht van de pater-archivaris dat er enig muurwerk te voorschijn was gekomen, vormde aanleiding tot een onderzoek ter plaatse, waarbij bleek dat de gevonden

funderingen behoorden tot de laat-middeleeuwse gevel van een verdwenen gebouw. In geen geval gaat het hier om overblijfselen van het kasteel der Horne's. *R.O.B., Amersfoort.*

ZUIDERZEEGEBIED

Noordoostpolder. Het onderzoek van het overnaadsgebouwde vissersscheepje op kavel P 33 werd voortgezet. Het vaartuig is vergaan in de 16de eeuw en is van een zelfde type als een eerder op een nabijgelegen kavel opgegraven bunschip, dat eveneens in de 16de eeuw was vergaan en geladen was met zwerfstenen van de Deense kust. Het nu in onderzoek zijnde wrak is evenwel completer. De aanzienlijke hoeveelheid stenen die zich aan boord van scheepswrak P 33 bevindt, zal worden bemonsterd en gedetermineerd. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders.*

Oostelijk Flevoland. Bij de Houtribsluizen zijn door zandzuigers nog enkele kleinere beenfragmenten van voorhistorische dieren boven water gekomen, welke nog nader gedetermineerd dienen te worden.

In sectie K is een scheepswrak aangetroffen, dat blijkens een eerste verkenning schijnt te

zijn gekapseisd. Het lijkt dat het wrak jonger is dan de 17de eeuw.

In sectie P is een vrij groot scheepswrak aangetroffen, dat in zeer slechte staat verkeert. Het schip zal vermoedelijk na een proefgraving worden prijsgegeven. Er is echter hoop dat de proefgraving een datering kan opleveren voor de jongere mariene afzetting ter plaatse. Dit is mede van belang voor correlatie van de bodemopbouw van de Noordoostpolder en Oostelijk Flevoland.

Op kavel N 10 werd een skeletfragment van een rund opgegraven. Het betrof hier een stuk slacht, blijkens de situatie in het bodemprofiel in de 14de/15de eeuw ter plaatse terecht gekomen.

Op kavel N 4 vond de opgraving plaats van een ongeveer uit dezelfde tijd daterend skelet van een verdrongen of over boord geworpen paard.

Een 14de/15de eeuwse Jacobakan, een 16de eeuwse kruik van Duits steengoed en een geglazuurde kookpot op drie knobbelvoeten van rood aardewerk, hebben geleid tot datering van de fase van de „vette sloef”. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders.*

RESTAURATIE NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

OVERIJSEL

Steenwijkerwold. Herv. kerk, laat-Gotisch. Rest. begonnen. Arch.: ir. H. Meyerink te Zwolle.

Breukelen. Herv. kerk. Restauratie van de in 1705 gebouwde toren voltooid. Arch.: Chr. C. de Haan te Utrecht.

Loenen. Oud Over. Restauratie van de theekoepel voltooid. Arch.: S. van Woerden te Amsterdam.

NOORD-HOLLAND

Haarlem. Gedempte Oude Gracht 56. Gevel met verhoogde Lodewijk XIV-kroonlijst. Rest. begonnen. Arch.: G. Uriot te Amsterdam.

—. Klein Heiligland 53. Huis uit de 17de eeuw met ingezwenkte halsgevel uit de tweede helft van de 18de eeuw. Restauratie, waarbij de roedenverdeling der vensters is aangevuld en de niet oorspronkelijke onderpui is vervangen door een nieuwe in eenvoudige 18de

eeuwse vormen, voltooid. Leiding: Openbare Werken.

—. Riviervismarkt 19. Ingezwente halsgevel met aanzetstenen waarop voluten. Restauratie, waarbij de topgevel opnieuw is opgemetseld en de vensters voorzien zijn van een roedenverdeling, voltooid. Leiding: Openbare Werken.

Oterleek. Boerderij Schermerdijk B. 2. Rest. voorgevel begonnen. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

ZUID-HOLLAND

Leiden. Rapenburg 25. Bibliotheca Thysiana, 1655, door A. van 's-Gravesande. Restauratie, waarbij o.a. de oude binnenindeling hersteld is en de dubbele bordestrap naar de bovenverdieping is aangevuld, voltooid. Arch. bur. Van Oerle en Schrama te Leiden en arch. M. J. J. van Beveren te Middelburg.

—, Rapenburg 65. Brede gevel met rechte kroonlijst, 1759. Interieur Régence, Lodewijk XV en Lodewijk XVI. Rest. begonnen. Arch.: ir. J. Kruger te Voorburg.

Voorschoten. Nieuw Voordorp. Restauratie van het inrijhek voltooid. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

ZEELAND

Hulst. St. Willibrordskerk. Bekroning van de kruisingstoren voltooid. Arch.: J. Brouwer te Aalsmeer.

Serooskerke (Schouwen). Herv. kerk, laat-Gotisch. Restauratie, waarbij o.a. de buitenbepleistering van het schip werd verwijderd en vensters nieuwe houten ramen met glas-in-lood kregen, voltooid. Arch.: M. J. J. van Beveren.

Geertruidenberg. Vestingwerken. Rest. voltooid. Leiding: Ned. Heidemaatschappij.

Heusden. Herv. kerk. Koor en driebeukig schip uit de 14de eeuw; schip in 1550 vergroot door aanbouw van noorderdwersarm en bouw van

een nieuwe, bredere noordbeuk; herstellingen na brand in 1572 kwamen eerst in 1637 gereed. Bij het opblazen van de 14de eeuwse toren in 1944 werd ook het westelijke gedeelte van het schip verwoest. Daar herbouw van de verwoeste gedeelten geen zin had, heeft men de gespaarde gedeelten van noord- en zuidbeuk van een westgevel voorzien; het gespaarde gedeelte van het middenschip werd westwaarts doorgetrokken, terwijl ter plaatse van de verwoeste toren een lage portaal-aanbouw kwam. Op de kruising werd een dakruiter geplaatst om een der oude luidklokken te kunnen ophangen. De vensters werden voorzien van gemetselde traceringen van baksteen en natuursteen. Rest. voltooid. Arch.: F. B. Jantzen te Amsterdam.

LIMBURG

Nederweert. R. K. kerk. Rest. kerkmeubilair voltooid.

Veltum. St. Antoniuskapel, 1625, vergroot 1681. Rest. voltooid. Arch.: ir. J. Kaiser te Venlo.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AKERSLOOT

— Stad en landschap in de Nederlandse schilderkunst 21-29 juli

AMSTERDAM

— *Joods Historisch Museum*. Collectie Strauss-Rothschild -29 sept.

— *Rembrandthuis*. Rembrandt's getekend portret zomer

— *Rijksmuseum*. Jubileumtentoonstelling. De middeleeuwse kunst der Noordelijke Nederlanden -28 sept.

Hollands porselein uit eigen bezit -21 juli

— *Stedelijk Museum*. De Renaissance der XXste eeuw -29 sept.

Het Stadhuis aan de Amstel -29 sept.

Van Romantiek tot Amsterdamse School -29 sept.

(Tuin). Het Huis in de Buurt (Jubileumtentoonstelling van de Bond van Ned. Architecten) -29 sept.

— *Museum Willet Holthuysen*. Rinkelbel en rammelaar -29 sept.

— *Tropenmuseum*. In de ban der Voorouders. Kunst uit Australisch Nieuw-Guinea - okt.

— *Zoölogisch Museum*. Evolutie -eind '58

— *Kunsthandel Magdalena Solthmann* (N.Z. Voorburgwal 284). Zomertentoonstelling

-21 juli

— *E. J. van Wisselingh en Co* (Rokin 78-80). Franse Meesters XIX en XX -1 sept.

APELDOORN

— *Museum Felua*. Bloemstillevens -28 juli

ARNHEM

— *Gemeentemuseum*. Franse wandtapijten van hedendaagse kunstenaars -sept.

Zilver en ceramiek (eigen collectie) en glas uit de collectie van C. Baron de Vos van Steenwijk -28 sept.

Haagse School (uit collectie Stedelijk Museum te Amsterdam) -21 sept.

Collectie H. van Leeuwen: tekeningen en prenten van Nederlandse meesters uit de 17de t/m 19de eeuw -21 sept.

— *Rijksmuseum voor Volkskunde*. Het Nederlands Openluchtmuseum. Marktgang -1 nov.

Documentatie van landelijke bouwkunst in Nederland -1 nov.

— *Park Sonsbeek*. Internationale beeldhouwkunst -15 sept.

BERGEN OP ZOOM

- *Markiezenhof*. Nederlandse schilderkunst van de 16de tot de 20ste eeuw -1 sept.

BOLSWARD

- *Raadhuis*. Haarlemse Meesters uit 4 eeuwen zomer

BOXTEL

- *Gebouw Waterschap „Het Stroomgebied van de Donmel*. Eretentoonstelling A. C. Nina-ber van Eijben -21 juli

BREDA

- *Cultureel Centrum de Beyerl*. Jan Sluyters 12-31 aug.
Grieshaber -11 aug.
- *Volkenkundig Museum „Justinus van Nassau”*. Volk van Suriname -1 sept.

CALLANTSOOG

- *O. L. School*. Stad en landschap in de Nederlandse schilderkunst 30 juli-7 aug.

CASTRICUM

- *Aula O. L. School*. Stad en landschap in de Nederlandse schilderkunst 26 aug.-13 sept.

DELFT

- *Ethnografisch Museum*. Nieuw Guinea. Kunst uit privé bezit -4 okt.
- *Stedelijk Museum Het Prinsenhof*. De Nederlandse Lecuw -10 aug.

DIEVER

- *Gemeentehuis*. Arts en medicijnman zomer

DORDRECHT

- *Dordrechts Museum*. Herdenkingstentoonstelling Ary Scheffer -28 sept.
Adriaan Coorte -28 sept.

ENKHUIZEN

- *Rijksmuseum Zuiderzeemuseum*. Glorie van Hindeloopen -1 nov.
De schoonheid onzer binnenschepen (week van de Haagse schilder W. J. Dijk) -sept.

GOUDA

- *Stedelijk Museum Het Catharina Gasthuis*. Holenwandkunst (Zuid-Frankrijk, Noord en Oost Spanje) -28 juli

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Fotografie als uitdruk- kingsmiddel -4 aug.
Oskar Kokoschka 31 juli-1 okt.
- *De Posthoorn* (Lange Voorhout 39a). Aart Verhoog -20 juli
- *Houtrust*. Curiosa. Internationale tentoon- stelling van verzamelingen 1, 2 en 3 aug.
- *Willemskerk* (Nassaulaan 12). Palestina- diorama's met Bijbels Museum. Werkd. 10- 16; za. uitsluitend na aanvraag -sept.

GRONINGEN

- *Groninger Museum voor Stad en Lande*. Suze Robertson -21 juli

HAARLEM

- *Museum Het Huis Van Looy*. Keuzetentoon- stelling van moderne kunstwerken uit ge- meentelijk bezit -21 juli
- *Teylers Museum*. Hendrick Goltzius als teke- naar 1558-1958 19 juli-31 aug.

HEERDE

- *Kasteel Vosbergen*. 17de eeuwse meesters juli en aug.

HELMOND

- *Raadhuis*. Jan Sluyters 30 juli-10 aug.

'S-HERTOGENBOSCH

- *Centraal Noordbrabants Museum*. Jan Sluy- ters -27 juli

KAMPEN

- *Koornmarkspoort*. Gesel van de oorlog (Jac- ques Callot, Francisco de Goya, Otto Dix, Pablo Picasso, Henry Moore) -31 aug.

KROMMENIE

- *Aula O. L. School*. Stad en landschap in de Nederlandse schilderkunst 15-25 aug.

LEEUWARDEN

- *Kunstcentrum Prinsentuin*. Sylter Reuzen, Gurbe, Akke de Ka. Werkd. 9-17; zo. 14-17 -21 juli

LEIDEN

- *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Japanse penseeltekeningen -12 okt.
- *Stedelijk Museum De Lakenhal*. Bakker Korff -15 sept.

MUIDEN

- *Muiderslot*. „Muiderslot 1948-1958” -1 okt.
- *Prentenkabinet der Rijksuniversiteit*. Etsen van J. Veldhoen -27 juli

NIJMEGEN

- *Wag.* Maria in de hedendaagse kunst. Dag.
14-17; bovendien wo. 19.30-21.30 -28 juli

OENKERK

- *Stania State.* P. Witteveen zomer

OTTERLO

- *'t Rieselo.* Zomertentoonstelling -1 sept.
— *Rijksmuseum Kröller-Müller.* Lipchitz
-21 juli

PURMEREND

- *A. R. K. Gebouw.* Stad en landschap in
de Nederlandse schilderkunst 7-15 aug.

ROTTERDAM

- *Bouwcentrum.* Architectuur tentoonstelling
-3 sept.
— *Instituut voor Scheepvaart en Luchtvaart.*
Onder Nederlandse vlag de wereld rond
-1 sept.
— *Maritiem Museum „Prins Hendrik“.* Britse
zeilsport (voorbereid door de British Council)
-15 sept.
— *Museum Boymans.* Jan Wiegers -20 juli

- *Museum voor Land- en Volkenkunde.* Afrika
danst -1 aug.
De middelen van bestaan in Nieuw-Guinea
-1 aug.
Schimmenspel -1 aug.
Tibet -1 aug.

SCHIEDAM

- *Stedelijk Museum.* Het Paard -9 sept.

UTRECHT

- *Centraal Museum.* Rietveld. Bijdragen tot de
vernieuwing der bouwkunst -10 aug.

WINTERSWIJK

- *Openbare leeszaal.* De boer in de Nederlandse
schilderkunst -21 juli

WOERDEN

- *Museum.* H. van Kempen -2 aug.
Werken van de Woerdense schilder- en te-
kenclub en van de fotoclub „Iris“ 9-30 aug.

WOUDRICHEM

- *Raadhuis.* Schilderijen betrekking hebbend
op de Rijn aug.

BENOEMING

MEDEDELINGEN

HILVERSUM

Met ingang van 1 juli 1958 is benoemd tot hoofd van de afdeling Culturele Zaken van Hilversum en tevens tot Directeur van het Goois Museum de heer G. ZIJLSTRA, Oud-Conservator van de Waag te Nijmegen.

LEIDEN

Met ingang van 1 mei 1958 is benoemd tot directeur van het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie te Leiden DR. L. D. BRONGERSMA.

VACATURES

GEMEENTE UTRECHT

Bij het Centraal Museum der Gemeente kunnen worden geplaatst:

a. CONSERVATOR B

salarisgrenzen f 8952,— tot f 12.348,— (8 jaarlijkse verhogingen), exclusief huurcompensatie.
Vereisten: Universitaire kunsthistorische opleiding en beheersing der moderne talen.
Publicaties en museumervaring kunnen tot aanbeveling strekken.

b. CONSERVATOR of ASSISTENT-CONSERVATOR

salarisgrenzen resp. f 5628,— tot f 7968,— (7 jaarlijkse verhogingen) en f 4788,— tot f 6936,— (9 jaarlijkse verhogingen), exclusief huurcompensatie.
Vereisten: Universitaire kunsthistorische opleiding.
Tot aanbeveling kunnen strekken: beheersing der moderne talen, kennis der geschiedenis resp. cultuurgeschiedenis.

Aanstelling boven het minimum is mogelijk, doch afhankelijk van ervaring en bekwaamheid.

Eigenhandig geschreven sollicitaties te richten aan de directrice van het Centraal Museum, Agnietenstraat 1, Utrecht.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Loënga. Bij het graven van een bermsloot langs de straatweg tussen Sneek en Scharnegoutum zijn ter hoogte van het dorpje Loënga, aardewerkscherven uit de 1ste-2de eeuw na Chr. te voorschijn gekomen, die wijzen op een door de zee overslibde nederzetting. *R.O.B., Amersfoort.*

OVERIJSSSEL

Zwolle. Het Provinciaal Overijssels Museum deelde mede dat achter een boerderij aan de Katersteeg bij de Rondweg te Zwolle resten waren gevonden van holle boomstammen. Het bezoek ter plaatse toonde aan dat zich in het Pleistoceen zand twee welputten bevonden, welke van binnen bekleed waren met uitgeholde boomstammen, die aan de onderzijde ruw bekapt bleken te zijn teneinde een wat scherpere onderrand te verkrijgen. Er zijn tot nu toe ter plaatse geen scherven of ander daatbaar materiaal aangetroffen. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders.*

GELDERLAND

Arnhem. In de bouwput van het Joods bejaarden-centrum aan het Walburgsplein werden op 3.5 m diepte drie middeleeuwse tonputten waargenomen. Tevens werd een 14de eeuwse kan van rood aardewerk met spaarzaam loodglazuur opgegraven.

Bij het graven van een kelderruimte in de Weverstraat werd enig 14de/15de eeuws Siegburg aardewerk aangetroffen. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Ede. Op de Noorderheide te Harskamp werd een smaltoppig geslepen bijltje van diabaas opge-raapt. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Ermelo. In het Leuvenumse Veld werd in 1957 een driehoekige pijlpunt met holle basis gevonden. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Heerde. In een particuliere verzameling werd een fraaie hertshoornen hak aangetroffen die om-

strecks 1920 bij Veessen uit de IJssel is opge-baggerd. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Rossum. Hier kwamen bij zand- en grintzuigen aan het licht: een bronzen guts met resten van de houten steel, twee benen naalden, drie gave stukken Romeins zwart gesmoord aardewerk (2 urtjes en een bord), een bronzen spatel, een vleugellans, alsmede talrijke fragmenten van inheems en Romeins aardewerk. Bij deze fragmenten bevindt zich een terra sigillata scherf met stempel CELSINVS F. (1ste helft van de 2de eeuw). *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Zaltbommel. Onder een vloer, vervaardigd van grafzerken, in het pand Kerkstraat 41 werd een tweetal uit terracotta vervaardigde, onge-veer 1.5 m hoge beelden, ontdekt, de een voorstellende een man, de andere een vrouw, beide in vroeg-Renaissancestijl. Vermoedelijk betreft het hier de dragende kolommen van een schouw, waarvan de overige onderdelen verloren gingen. *R.O.B., Amersfoort.*

NOORD-HOLLAND

Hoofddorp (Haarlemmermeerpolder). Bij het eggen van een perceel bouwland kwam een grote hoeveelheid aardewerkscherven aan de oppervlakte, bestaande uit fragmenten van hardgebakken kogelpotten. Mogelijk betreft het hier de cultuurresten van een verdronken nederzetting, welke gedurende de 12de/13de eeuw bewoond geweest is. *R.O.B., Amersfoort.*

NOORD-BRABANT

Uitwijk. Rondom de N.-H. kerk te Uitwijk bij Woudrichem zijn enige steekproeven verricht met het doel nadere gegevens te verkrijgen omtrent de bouwgeschiedenis van dit bede-huis. Zeer waarschijnlijk stond hier, op het hoogste punt van de terpachtige dorpsheuvel een tufstenen zaalkerkje. Dit werd vermoede-lijk tegen het einde van de 13de eeuw in oos-telijke richting verlengd met het tegenwoor-dige drizijdig gesloten koor, opgetrokken uit

bakstenen van het formaat $28.5 \times 14 \times 7$ cm. Vervolgens schijnt het tufstenen kerkje aan de westzijde te zijn verrijkt met de thans nog bestaande in Romaanse trant opgetrokken toren, opgemetseld uit stenen van het formaat $26.5 \times 13 \times 6.5$ cm. Ten slotte werd het tufstenen schip afgebroken, dan wel ommetseld en verhoogd tot het tegenwoordige schip, dat gemaakt is van baksteen van het formaat $26 \times 12 \times 6$ cm. In de met puin aangevulde noordelijke funderingssleuf, ten behoeve van deze laatste verbouwing gegraven, werd een muntje gevonden, een zgn. mite, geslagen ten tijde van graaf Willem I van Namen (1331-1391). *R.O.B., Amersfoort.*

NOORD-OOSTPOLDER

Kuinre. Bij werkzaamheden voor de huizenbouw zijn twee merkwaardige vondsten aan het licht gekomen: 1. een hak van een elandgewei met een versmald, scherp einde aan één zijde en een breed-plat lepelvormig uiteinde aan de andere kant. Ongeveer in het midden is een cilindrisch gat geboord. Omtrent de mogelijke ouderdom hiervan is nog niets bekend. 2. Een stuk zeer grof, geheel ongeglazuurd aardewerk met een wanddikte van ca. 5 cm. Het fragment wijst op de vorm van een vrij wijde bak met rechtopgaande rand. Het materiaal is zacht gebakken. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders.*

BONDS-NIEUWS

Verslag van de algemene ledenvergadering van de *Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, gehouden op vrijdag 20 juni 1958, des avonds te 8.30 uur, in Hotel „Noordbrabant” te 's-Hertogenbosch.

Aanwezig zijn 51 leden en een aantal introducees. Het lid van het Bestuur MR. A. P. VAN SCHILFGAARDE heeft doen weten, dat hij verhuurd is de vergadering bij te wonen.

De voorzitter, de heer TH. H. LUNSINGH SCHEURLEER, opent de vergadering en heet in het bijzonder welkom het Engelse lid van de Bond, de heer J. PELHAM MAITLAND. Daarna spreekt hij de volgende rede uit:

Het jaar 1958 is in onze museale geschiedenis een jaar van gewicht. Deze zomer immers herdenken wij het feit, dat 150 jaar geleden door Koning Lodewijk Napoleon het Amsterdamse Rijksmuseum — onder de naam van Koninklijk Museum — gesticht werd, waarmede de grondslag voor ons voornaamste nationale Museum gelegd werd. Er is dan ook alle reden in onze kring, nu deze mijlpaal bereikt is, een enkel ogenblik bij de geschiedenis van deze ook ver buiten de grenzen vermaarde instelling stil te staan.

Niet algemeen bekend is het, dat bij het stichtingsdecreet van 21 april 1808 het werkterrein van het nieuwe museum zeer ruim afgebakend werd. Het zou immers niet slechts schilderijen omvatten, maar ook tekeningen, verschillende werken van beeldhouwkunst en ciselure, gesneden stenen, oudheden en kunstzaken van allerlei soort. Slechts voor prenten en penningen werd een uitzondering gemaakt en deze kregen voorlopig een plaats in de Koninklijke Bibliotheek

toegewezen. Op waarlijk grootscheepse wijze werd de kern, die uit de enige jaren tevoren opgerichte Haagse Nationale Konst-Gallerij afkomstig was, uitgebreid door aankoop van twee belangrijke collecties, waarmede een bedrag van omstreeks f 200.000 gemoeid was. De Stad Amsterdam zette de rijksinstelling van de aanvang af luister bij door het bruikleen van zeven kapitale werken, waarbij Rembrandt's Nachtwacht en Staalmesters. Deze overrompelend snelle groei kwam reeds in 1810 bij de abdicatie van Lodewijk Napoleon ten eind. Na de Franse tijd werd het Museum uit de te kleine behuizing in het Paleis naar het Trippenhuis overgebracht en daar beleefde de instelling, dank zij de daadwerkelijke steun van Willem I, tot 1830 een periode van betrekkelijke bloei. Belangrijke aankopen konden worden verkregen. Anderzijds werd spoedig het arbeidsveld zeer beperkt, doordat de oudheden en penningen in nieuw gestichte Haagse musea werden ondergebracht en het Rijksmuseum slechts schilderijen en prenten onder zijn hoede kreeg. De periode na 1830 kenmerkt zich door minimale activiteit en door volslagen onverschilligheid van de overheid. Het heeft tot na 1870 geduurd, voordat in het standpunt van bezuiniging tot het uiterste, waar het onze musea en monumenten betrof, een gunstige wending kwam. De plannen om te geraken tot de stichting van een nieuw museum, dat in de plaats moest treden van de veel te enge behui-

zing in het Trippenhuis, begonnen nu ook vastere vorm aan te nemen en vooral dank zij het optreden van Victor de Stuers kon op 13 juli 1885 het huidige gebouw op plechtige wijze worden geopend. Behalve het Rijksmuseum van schilderijen en het Rijksprentenkabinet, kreeg ook het Nederlandse Museum voor Geschiedenis en Kunst, dat niet onbelangrijke collecties beeldhouwwerken, voorwerpen van kunstnijverheid en historische objecten omvatte, in het nieuwe gebouw een plaats. Eerst recht had nu het Rijksmuseum de mogelijkheid gekregen zich in velerlei richting als waarlijk nationale instelling te ontwikkelen, zoals dat reeds bij de Stichting in 1808 was vastgelegd.

Overziet men de achter ons liggende 150 jaar, dan moet men vaststellen, dat wat bereikt is vrijwel steeds aan een enkeling of hoogstens kleine groeperingen te danken is. Ons volk als geheel heeft er slechts zelden deel aan gehad. Eerst in de laatste tijd schijnen ook bredere groepen het belang in te gaan zien van wat eertijds, veelal tegen onverschilligheid en zelfgenoegzaamheid in, door toedoen van lieden, begiftigd met vooruitziende blik, tot stand kwam.

Gaat men in diezelfde 150 jaar de ontwikkeling onzer oudheidkundige verenigingen na, dan blijkt dat het in die sector evenzo gesteld was. Een van de oudste dezer particuliere lichamen is het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, dat in 1858 te Amsterdam werd opgericht en dit jaar dus zijn eeuwfeest herdenkt. Sindsdien ontstond een hele reeks verenigingen met verwante doelstellingen op oudheidkundig gebied. Enkele, zoals onze Bond, meer gericht op het algemeen landelijk belang, de meeste van overwegend plaatselijk karakter.

Een vreemdeling in het Oudheidkundig Jerusalem zou misschien, wanneer hij deze reeks voor zijn geestesoog voorbij laat gaan, de indruk krijgen dat er in ons land een verrassend grote belangstelling voor oudheidkundige zaken leeft. Men hoeft echter nauwelijks een insider te zijn om te weten, dat het bij al deze verenigingen en stichtingen niet zelden om dezelfde leden gaat en dat zelfs het totaal van alle groeperingen, vergeleken bij het inwonersaantal van Nederland, dat inmiddels reeds met rasse schreden de 11.000.000 is gepasseerd, bedroevend klein is.

In de loop van de bijna 60 jaren van zijn bestaan heeft onze Bond steeds getracht bredere kringen voor zijn werk te interesseren. De vergaderingen en excursies, maar vooral ook zijn publikaties hebben deze belangstelling aanzien-

lijk gestimuleerd. De indrukwekkende reeks van Bulletins, zoals deze sinds 1899 het licht zag, vormt, ook juist door zijn grote verscheidenheid, een monumentale bijdrage tot onze oudheidkunde in de ruimste zin van het woord en de leden van de Bond hebben recht hierop met een zekere trots terug te zien. Maar men moet bereid zijn ook een andere kant van het vraagstuk te zien en zich af te vragen of wij ons met onze publikaties niet te uitsluitend tot specialisten gewend hebben. Wij Nederlanders gaan er als volk gaarne prat op dat wij tot de meest gastvrije naties ter wereld behoren. De grenzen van ons land en de poorten, die naar onze monumenten leiden, zouden wij bij voorkeur zo wijd mogelijk open willen zetten om iedere belangstellende in de schoonheden, die het land biedt, te doen delen. Maar wij weten allen wel welke obstakels hij, die een voor de Protestantse dienst ingericht kerkgebouw wenst te bezichtigen, op zijn weg kan vinden. Een zeer geïnteresseerd buitenlands vakgenoot vertelde mij onlangs, dat het hem bij een eendaags bezoek aan een om zijn monumenten zeer bekende Zuidhollandse stad ondanks zijn moeite niet was gelukt de kerken van deze plaats te bezoeken. Hij moest zich, na vergeefse pogingen deze bouwwerken te betreden, tot de overige bezienswaardigheden beperken, waardoor hij de stad verliet met een zekere bitterheid, die hem enige dagen later bij ons onderhoud nog niet had verlaten. Gelukkig is het resultaat niet altijd zo negatief. Betreedt de argeloze bezoeker dan eenmaal het monument, dat het doel van zijn tocht was, dan blijkt een beknopte en zakelijke voorlichting maar al te dikwijls ten enemale te ontbreken. Er zijn natuurlijk de kunstreisboekjes, zoals zij door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg zijn samengesteld, maar hun verspreiding zou groter moeten zijn en men vraagt zich toch af, of het niet mogelijk zou zijn in meer direct aansprekende vorm een toelichting samen te stellen en wel zodanig, dat de aandacht op het essentiële zou worden gericht en de latente belangstelling ontwikkeld. Men zou zich kunnen voorstellen, dat in de voornaamste kerkgebouwen kleine, smakelijk uitgegeven vouwbladen, voorzien van enkele goede illustraties en helder gestelde tekst, verkrijgbaar worden gesteld. Men zou dit ook tot andere belangrijke bouwwerken kunnen uitbreiden en door een uniforme wijze van uitgeven de bezitter de mogelijkheid bieden deze bladen tot mapjes of boekdeeltjes te verenigen. Er wordt door steeds grotere groepen gereisd en er is veelal meer oprechte honger

naar kennis in potentie aanwezig dan men vermoeden zou. Aan ons is het, deze niet in de kiem te smoren maar tot verdere wasdom te brengen. Verschillende uitgevers beseffen dit ook en men staat verbaasd over het hoge, dikwijls zelfs wetenschappelijk peil, dat sommige „pocketbooks“, die toch in zeer grote oplagen worden gedrukt, kenmerkt. Een met kennis van zaken gesteld, goed geredigeerd handboekje over de geschiedenis van onze bouwkunst zou, wanneer het op dergelijke wijze kan verschijnen, de belangstelling en kennis ver kunnen verbreiden. Zo zijn er meer mogelijkheden te overwegen. Voorlopig moge ik volstaan met het doen van deze enkele suggesties. Zij kwamen mij in gedachten toen ik overwoog hoezeer, ook na zovele jaren van velerlei werkzaamheid, de zaak van onze monumenten, die ons volk als geheel moest interesseren, nog steeds het domein van weinigen is. Ik ontveins mij niet, dat iedere werkzaamheid in de door mij aangegeven richting mede afhankelijk is van de staat onzer financiën en niet minder van de tijd, die zij, die dit werk op zich kunnen nemen, tot hun beschikking hebben. Maar iedere poging tot waarachtige stimulering is, dunkt mij, het overwegen waard.

Degenen die meenden, dat wij in onze geleerden over een hechte staf van deskundigen konden beschikken, zullen deze illusie wel geheel verloren hebben, toen onlangs bleek hoe moeilijk het was de twee leidende posten van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, die door het overlijden van de heren Van Nispen en Van de Velde waren opengevallen, te bezetten. Wij verheugen ons er ten zeerste over, dat de heren Hotke en Meischke bereid zijn gevonden hun krachten in hun nieuwe functies aan onze monumenten te wijden. Zij zijn in dienst getreden op het ogenblik, dat de financiële problemen van ons land weer meer dan voorheen een remmende factor voor onze monumentenzorg dreigen te worden. Er zal dus veel van hun toewijding geëist worden en wij stellen er prijs op hier te verklaren, dat zij steeds van onze steun verzekerd kunnen zijn. Een ernstige reden tot verontrusting vormt het vacuum, dat door het vertrek van de heer Meischke te Amsterdam dreigt te ontstaan. Wij weten, hoeveel er in de weinige jaren, dat de heer Meischke te Amsterdam werkzaam is geweest, tot stand is gekomen, maar wij weten ook hoeveel nog op verdere behandeling wacht. Veel zal er dus van de functionaris, die deze post zal gaan bezetten, afhangen. Maar hij blijkt voorlopig nog moeilijk te vinden. Er is werkelijk re-

den om alle aandacht aan formatie van nieuwe geleerden te blijven schenken en het bondswerk op zo breed mogelijke basis voort te zetten.

De vergadering gedenkt dan in een moment van eerbiedige stilte de leden, die de Bond in 1957 door de dood zijn overleden:

J. E. J. Bonnike Amsterdam, A. G. de Bruyn Oldenzaal, A. Edel Amsterdam, dr. J. H. van Heek 's-Heerenberg, J. W. Janzen 's-Gravenhage, A. O. van Kerkwijk Doorn, jhr. dr. E. O. M. van Nispen tot Sevenaer 's-Gravenhage, J. van Ommen Steenwijk, mevrouw J. Overvoorde-Gordon Wassenaar, jhr. mr. dr. A. B. G. M. van Rijckevorsel 's-Gravenhage, W. A. A. J. Baron Schimmelpenninck van der Oye Voorschoten, A. P. Smits Aerdenhout, G. M. Sturm Middelburg, mejuffrouw W. C. M. Vaillant Zeist, P. J. van de Velde Voorburg, dr. A. Welcker Amsterdam, A. W. Wichers Hoeth Zeist, dr. W. Zwier Wzn. 's-Gravenhage.

De *notulen* van de vorige algemene ledenvergadering, op 8 maart 1958 te 's-Gravenhage gehouden, (afgedrukt in het *Nieuws-Bulletin* van 15 april 1958, kolom *71 e.v.) worden ongewijzigd goedgekeurd.

De secretaris, MR. P. J. VAN DER MARK, brengt het *jaarverslag* uit:

De in het vorige jaarverslag reeds vermelde verschijnselen van een teruglopende conjunctuur deden zich in het jaar 1957 in versterkte mate gevoelen; de bestedingsbeperking drukte in toenemende mate haar stempel op het regeringsbeleid. De terugslag van de daarmede verband houdende maatregelen werd ook in de sector van de restauraties van onze monumenten duidelijk merkbaar. Niet alleen kunnen wegens gebrek aan de nodige middelen practisch geen nieuwe restauratiegevallen meer aanhangig worden gemaakt, maar ook dient het tempo van reeds in uitvoering zijnde herstellingen veelal te worden vertraagd; in enkele gevallen heeft men zelfs tot de stopzetting van een restauratie moeten besluiten. Dat de hierdoor ontstane achterstand uiteindelijk tot noodlottige gevolgen moet leiden, is duidelijk.

Het in 1955 bij de Tweede Kamer der Staten-Generaal ingediende ontwerp-Monumentenwet kwam een stap nader op de ongetwijfeld lange weg, die — naar wij hopen — tenslotte tot de plaatsing in het Staatsblad zal leiden: op 22 mei 1957 werd het Voorlopig Verslag van de vaste commissie voor Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen uit de Tweede Kamer vastgesteld en

gepubliceerd. Het woord is thans weer aan de Regering, waarna de openbare behandeling kan volgen. De Bond heeft derhalve ruimschoots de tijd gehad de tot dusverre gepubliceerde stukken aan een nader onderzoek te onderwerpen. Het resultaat daarvan is neergelegd in een adres, dat aan alle leden van de Tweede Kamer is toegezonden en dat is afgedrukt in het Bulletin van 15 november 1957. Daarin heeft de Bond in de eerste plaats meer aandacht gevraagd voor de eenvoudige woon- en bedrijfsgebouwen, die voor een belangrijk deel het aantrekkelijk aspect van onze oude stads- en dorpskernen bepalen. Het in het ontwerp van wet aanvaarde beginsel, dat de monumentale kerkgebouwen als een afzonderlijke groep moeten worden beschouwd, gaat de Bond te ver, omdat de huidige regeling, waarbij de kerkelijke monumenten op gelijke wijze worden behandeld als de andere, in de praktijk nimmer moeilijkheden heeft opgeleverd. De Bond betreurt het, dat in het wetsontwerp de bescherming van het in een historisch gebouw aanwezige antieke meubilair zich tot de onroerende zaken zal beperken. Met betrekking tot de organisatie van de monumentenzorg zou de Bond willen pleiten voor het actief inschakelen van de provinciale- en de gemeentebesturen. Ten aanzien van de wijze van restaureren acht de Bond centrale richtlijnen en een scherp toezicht van het Rijk noodzakelijk. Tenslotte heeft de Bond gewezen op het belang van een nauwe samenwerking met het Ministerie van Volkshuisvesting en Bouwnijverheid voorzover het betreft de uitvoering van sanerings- en reconstructieplannen in historische stadskernen.

Ten aanzien van de organisatie van de Bond mag het volgende worden vermeld. De in 1957 aftredende leden van het Bestuur werden met uitzondering van ir. G. M. Leeuwenberg, die niet herkiesbaar was, opnieuw benoemd. In zijn plaats is gekozen ir. C. L. Temminck Groll. Het voorzitterschap van de heer Th. H. Lunsingh Scheurleer werd wederom met een jaar verlengd. Het Bestuur kwam in het jaar 1957 drie maal in vergadering bijeen. De besprekingen over een wenselijk geachte nieuwe omslag voor het Bulletin leidden nog niet tot een aanvaardbaar resultaat en ook de noodzakelijk geworden herdruk van de propaganda-circulaire bleek grotere moeilijkheden met zich te brengen dan was voorzien. De Staatssecretaris van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen berichtte ons, dat na het overlijden van Mevrouw Overvoorde-Gordon een bedrag van f 50.000,— is opengevallen, dat krachtens de wens van wijlen mr. dr. J. C. Overvoorde

moet worden bestemd voor het uitgeven van werken over monumenten in Nederland of Nederlandse monumenten in het buitenland. Het bedrag zal worden beheerd door een stichting, waarvan het bestuur bestaat uit drie personen, één aan te wijzen door de Minister, één door de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg en één door onze Bond. Het Bestuur besloot prof. dr. M. D. Ozinga als vertegenwoordiger van de Bond aan te wijzen.

Van belangstellende zijde werd de Bond attent gemaakt op de buitengewoon slechte toestand, waarin de fundamenteen en de bijgebouwen van het „Oude Slot” te HEEMSTEDÉ verkeren. Inmiddels mochten wij vernemen dat met de consolidatie een aanvang is gemaakt. Zeer ingrijpende maatregelen dreigen te DORDRECHT, waar voor de oude binnenstad een „groots” doorbraak- en saneringsplan wordt voorbereid, welks realisering het ergste doet vrezen voor het behoud van de historische stadskern. De Bond zegde de Vereniging „Oud-Dordrecht” alle steun toe in haar pogingen, het gemeentebestuur tot andere gedachten te brengen. Te UTRECHT wordt het in oorsprong middeleeuwse huis „Drakenburgh” aan de Oudegracht bedreigd door de bouw van een modern torenflat aan de Neude. De Bond drong er bij het gemeentebestuur op aan, niet over te gaan tot het afvoeren van dit huis van de gemeentelijke monumentenlijst, omdat de bouwondernemer dan de vrije hand zou hebben.

Over de financiële toestand van de Bond zal de penningmeester aanstonds opening van zaken geven. De exploitatie van het Bulletin over 1957 vervult ons met enige zorg, want ondanks de hogelijk gewaardeerde bijdrage van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen van ruim f 10.000,— en ondanks het feit, dat in vergelijking met de jaargang 1956 de omvang werd teruggebracht (het totale aantal tekstpagina's verminderde met 12 en het aantal pagina's met autotypen met 14) moet toch nog met een klein nadelig saldo rekening worden gehouden. Het Bestuur koestert de hoop, dat de op 1 januari 1958 van kracht geworden contributieverhoging de steeds stijgende drukkosten kan opvangen en dat mitsdien bij een gelijkblijvende royale steun van het Ministerie een verdere inkrimping van de omvang van het Bulletin kan worden voorkomen.

De penningmeester, MR. G. J. WIT, leest het *financiële verslag* voor:

De rekening en verantwoording over het jaar 1957, welke ingevolge artikel 14 van het Huis-

houdelijk Reglement hierbij ter goedkeuring wordt voorgelegd, is nagezien en akkoord bevonden door de kascommissie. Leden van deze commissie waren de heren B. VAN DER VEEN en MR. P. J. W. BELTJES.

De jaarrekening werd afgesloten met een voordelig saldo van f 558,66. Dit is bijna f 300,— minder dan het vorige jaar, hetgeen een gevolg is van het hogere verlies op de exploitatie van het Bulletin. Dit jaar bedraagt dit verlies namelijk f 904,63 tegen vorig jaar f 481,74, een verschil van meer dan f 400,—. Dit ondanks het feit, dat het aantal pagina's in 1957 minder was dan in 1956. Deze cijfers geven weliswaar geen reden tot ongerustheid, maar een voorzichtig beleid ten aanzien van de exploitatie van het Bulletin zal noodzakelijk zijn. Hoewel er ernstig naar moet worden gestreefd de omvang van ons orgaan niet drastisch te beperken, zal enige vermindering van het aantal pagina's wellicht niet voorkomen kunnen worden.

Zeer nadrukkelijk moge ik hier memoreren, dat de uitgave van het Bulletin financieel voor een groot deel mogelijk wordt gemaakt door de bijdrage van het Ministerie van Onderwijs Kunsten en Wetenschappen, welke ditmaal f 10.057,51 bedroeg. Een woord van hartelijke dank aan dit Ministerie is hier zeker op zijn plaats. Wij moeten echter goed begrijpen dat de gestadig hoger wordende druk- en andere kosten niet steeds zullen kunnen worden gecompenseerd door een telken jare hogere bijdrage van het Ministerie.

Het bovenvermelde voordelig saldo werd aan het kapitaal toegevoegd. Dit bedroeg, na deze toevoeging, op 31 december 1957 f 6.271,08 na aftrek van f 2,04 voor koersverlies op effecten.

Aan het Fonds voor de uitgave van een Repertorium werd zoals ieder jaar een bedrag van f 1.000,— toegevoegd. Dit Fonds is thans groot f 8.256,81.

Het Fonds Penning bedraagt f 1.247,74 (een kleine vermindering in verband met een koersverlies op effecten) en het Fonds 1949 onveranderd f 2.000,—.

Tenslotte de vooruitzichten voor het lopende jaar. Onder alle voorbehoud valt een tekort te verwachten van ongeveer f 650,—, zulks ondanks de contributieverhoging, die op 1 januari 1958 is ingegaan.

De commissie tot het nazien van de geldelijke verantwoording over 1957, bestaande uit de heren MR. P. J. W. BELTJES en B. VAN DER VEEN, verklaart bij monde van laatstgenoemde, dat zij de stukken akkoord heeft bevonden, zodat zij de

vergadering voorstelt de penningmeester eervol décharge te verlenen. Met applaus wordt daartoe besloten.

Ingevolge het bepaalde in artikel 6 van het Huishoudelijk Reglement zijn aan de beurt van aftreden de bestuursleden DR. H. GERSON, R. C. HEKKER, TH. H. LUNSINGH SCHEURLEER, IR. R. MEISCHKE, MR. A. P. VAN SCHILFGAARDE en MR. G. J. WIT, die allen herkiesbaar zijn. Bij akklamatie worden zij wederom voor een periode van twee jaar benoemd. De aftredende voorzitter, de heer TH. LUNSINGH SCHEURLEER, heeft drie jaren achtereen het presidentschap van de Bond bekleed en is mitsdien ingevolge artikel 6 niet als zodanig herkiesbaar. Op voorstel van het bestuur benoemt de vergadering met applaus PROF. DR. M. D. OZINGA tot voorzitter.

Bij de verkiezing van een commissie van redactie voor het Bulletin deelt DR. P. GLAZEMA mede, dat hij zijn plaats in de commissie gaarne wil afstaan aan de heer J. G. N. RENAUD. De vergadering gaat daarmee akkoord. De heer GLAZEMA heeft, nu hij geen deel meer uitmaakt van de redactie, enige wensen: het omslag van het Bulletin dient te worden verbeterd en gemoderniseerd, de nummering per kolom ziet hij gaarne vervangen door een nummering per pagina en het archeologisch nieuws dient bij voorkeur los te worden ingelegd. De heer N. E. H. J. J. ZON antwoordt, dat aan een nieuw omslag reeds wordt gewerkt. De wijziging van de paginering behoort tot de competentie van de redactie-commissie en het los inleggen van het Nieuwsbulletin zal met de drukkerij Brill worden besproken.

Op voorstel van het bestuur worden benoemd tot lid van de commissie tot het nazien van de rekening van de penningmeester over het jaar 1958 de heren MR. P. J. W. BELTJES en G. VAN DER MARK.

De voorzitter deelt mede, dat het bestuur zijn gedachten heeft laten gaan over de plaatsen, waar de algemene ledenvergaderingen in 1959 zullen worden gehouden. Voor de wintervergadering wordt Amsterdam voorgesteld; aangezien de Bond in januari a.s. zestig jaar bestaat, kan aan deze vergadering wellicht een enigszins feestelijk karakter worden gegeven. Voor de zomervergadering denkt het bestuur aan Amersfoort; tijdens de excursie zouden Bunschoten, Eemnes, het huis Trompenburg te 's-Graveland en misschien Muiden of Weesp kunnen worden bezocht. De heer M. ROEST is niet tegen de voorstellen van het be-

stuur, maar hij meent, dat enige jaren geleden een vergadering te Breda en een excursie door westelijk Brabant in uitzicht zijn gesteld. De voorzitter zegt toe, dat een volgende keer bij het maken van plannen hieraan zal worden gedacht. De voorstellen van het bestuur worden door de vergadering aanvaard.

Bij de rondvraag dringt de heer ROEST er op aan de zomervergadering en de excursie van de Bond telken jare op een vaste datum te houden. De voorzitter pleit voor enige speling tussen half juni en half juli, omdat juist dit jaar wel is gebleken, dat een vaste datum ook zijn bezwaren heeft. Nadat MR. H. L. L. VAN HOOGENHUYZE op de wenselijkheid heeft gewezen, dat het excursienummer van het Bulletin eerder in het bezit van de leden is, sluit de voorzitter de vergadering.

Voorafgaande aan deze vergadering was men des middags om 2 uur bijeengekomen te Zaltbommel in het Maarten van Rossum-museum. Na een begroetingswoord van de voorzitter, waarin hij het bestuur van de Stichting Maarten van Rossum dank zegt voor de verleende gastvrijheid en er de aandacht op vestigt, dat bij de bouw van het Rijksmuseum te Amsterdam het huis, waar het gezelschap thans bijeen is, wat de opzet van de gevels betreft als voorbeeld heeft gediend, geeft IR. C. L. TEMMINCK GROLL een korte uiteenzetting van de ontwikkeling van de stad Zaltbommel. Onder leiding van de heren TEMMINCK GROLL en BELTJES brengen de deelnemers dan een bezoek aan de St. Maartenskerk, welke bezichtiging wordt gevolgd door een wandeling door de op tal van punten schilderachtige stad. Om 4 uur ontvangt het gemeentebestuur van Zaltbommel de deelnemers aan de excursie in de feestelijk met bloemen versierde raadzaal. De uitvoerige rede van de Burgemeester wordt door de voorzitter beantwoord, waarna men zich gaat verpozen in de hal van het stadhuis, waar wélvoorzien buffetten zijn aangericht. Om 5 uur verlaten de autobussen en de particuliere auto's Zaltbommel voor een rit door de Bommerwaard. De gerestaureerde Hervormde kerk te Kerkwijk heeft ieders aandacht, niet in het minst door de gewelfschildering in het koor, die na tal van jaren in het Rijksmuseum te zijn ondergebracht, haar oorspronkelijke plaats weer heeft ingenomen. De tijd is helaas te kort om het kasteel Ammersoyen van buiten uitvoerig te bezichtigen, maar van hun vervoermiddel uit krijgen de excursionisten een indruk van dit imposante gebouw met zijn zware hoektorens, alsmede van de schilderachtige ruïne van de Hervormde kerk.

Over Hedel, dat in de laatste oorlog voor een groot deel werd verwoest, zodat nog maar enkele oude boerderijen zijn overgebleven, gaat de rit naar 's-Hertogenbosch, waar om 7 uur het gemeenschappelijk diner in „Noordbrabant” plaats vindt.

De weersomstandigheden zijn op zaterdag 21 juni aanvankelijk niet gunstig en grijze regenwolken hangen boven het unieke rivierlandschap, wanneer de lange stoet auto's de kronkels van de Waaldijk volgt langs het kasteel Waardenburg, de zware toren van Varik en de Hervormde kerk van Ophemert. De eigenaar van het kasteel Ophemert, A. A. BARON MACKAY LORD REAY, heeft de deuren van zijn huis voor de leden van de Bond gastvrij opengezet, zodat ieder kan zien welke resultaten met de restauratie van deze edelmanswoning zijn bereikt. Intussen is het gelukkig droog geworden; op het voorplein wordt de deelnemers hoffelijk een bakje kersen aangeboden, waarna men zich gaat vertreden in de fraaie tuinen. Van Ophemert gaat de rit binnendoor naar Wadenoyen, waar de onlangs gerestaureerde Hervormde kerk wordt bezichtigd. Na Geldermalsen wordt de noordelijke Lingedijk gevolgd — het Provinciaal Bestuur van Gelderland heeft ten behoeve van de autobussen de Bond voor deze gelegenheid ontheffing verleend van het verbod om met zwaar materiaal deze Appeldijk te berijden —, zodat de deelnemers ongestoord kunnen genieten van het natuurschoon (Marienweerd!) en van de schilderachtige dorpen Beesd, Rhenoy en Acquoy met hun boeiende torentoren. Over Asperen wordt Leerdam bereikt. Na de gemeenschappelijke koffietafel in „De Glas-hof” houdt de conservator van het Nationaal Glasmuseum, de heer K. WASCH, een inleiding over de geschiedenis van de glasfabricage, waarna het gezelschap met veel belangstelling het museum bezichtigt. Om 3 uur gaat de tocht verder langs de Diefdijk en de Lekdijk, zodat precies op het vastgestelde uur de stad Vianen wordt binnengereden. In de klare ruimte van de onlangs gerestaureerde Hervormde kerk spreekt de Burgemeester van Vianen in zijn kwaliteit van president-kerkvoogd de deelnemers toe. Daarna volgt een wandeling door het stadje, waarbij het stadhuis, welks restauratie in volle gang is, de Lekpoort en de onlangs door een aanrijding gemaltraiteerde Hofpoort worden bezichtigd. In hotel „Het Zwijnhoofd” biedt het gemeentebestuur het gezelschap thee aan. De bussen rijden dan door naar Utrecht, waar de excursie op het Stationsplein wordt ontbonden.

V. D. M.

DE MUSEUMDAG

VERSLAG VAN DE EERSTE MUSEUMDAG IN 1958, TEVENS LONDON CONFERENCE VAN THE MUSEUMS ASSOCIATION

De eerste Museumdag in 1958 had een zeer bijzonder karakter, door het samengaan met de Annual Conference te London. Hierdoor moest het huishoudelijk gedeelte afzonderlijk worden behandeld in een daartoe op maandag 30 juni belegde bijeenkomst in het Stedelijk Museum te Amsterdam.

Na opening der vergadering gaf de Voorzitter, DR. A. B. DE VRIES, het volgende jaaroverzicht:

Van de Museumdag zou men kunnen zeggen, dat zij niet als de Victoria regia haar schoonheid maar eenmaal in het jaar openbaart, doch tweemaal 's jaars, en zoal niet van schoonheid, dan toch wel van vitaliteit blijkt geeft.

Verleden jaar heeft Uw toenmalige voorzitter, de heer EBBINGE WUBBEN, gesproken van het hoogtijjaar 1956-57, naar aanleiding van de gemeenschappelijke bijeenkomst van de Britsche Museums Association met onze Museumdag in de laatste dagen van juni 1956.

In het afgelopen jaar heeft geen gebeurtenis van zo markante betekenis plaats gevonden. Toch heeft onze vereniging — althans naar mijn mening — aan haar voornaamste doel beantwoord. Ik denk nu niet aan onze statutaire bepaling, waarin het doel van De Museumdag wordt omschreven, doch aan hetgeen ons allen voor ogen staat, wanneer wij ons rekenschap geven van de zin van De Museumdag. Deze is primair, althans ik zie het zo, een gesprekscentrum te bezitten voor allen, die in onze musea werkzaam zijn en niet minder een ontmoetingspunt te hebben, waarin een openhartige, collegiale geest heerst. Ik geloof te mogen zeggen, dat De Museumdag sinds zijn oprichting er in is geslaagd de sfeer te scheppen, waarin collegialiteit en vakgesprek zich op zeer bevredigende wijze hebben ontwikkeld.

De eerste museumdag in 1957 werd gehouden te Kampen, op 24 en 25 mei. Als onderwerp van bespreking werd aan de orde gesteld: Gids en Catalogus in Museum en Tentoonstelling. De heer EBBINGE WUBBEN, PROFESSOR SCHULTE NORDHOLT en DR. JAFFÉ hielden inleidingen, die ik hier niet wil samenvatten; U weet ongetwijfeld allen nog, wat er over dit onderwerp is gezegd. Mocht ik mij niet vergissen, dan kunt U er het Verslag in het *Nieuwsbulletin van de Kon. Ne-*

derl. Oudheidkundige Bond, 1957, aflevering 7, op nalezen.

Eén les konden wij er allen uit trekken: In het algemeen gesproken valt op dit gebied nog heel veel te doen en te verbeteren.

Ook de historische sectie kwam te Kampen bijeen, die daarbij de De Ruyter-tentoonstelling te Amsterdam, in het Rijksmuseum, aan een beschouwing met daarop volgende discussie onderwierp. Eveneens vergaderde de Natuurhistorische sectie ter bespreking van enkele technische kwesties.

De ontvangst door het Gemeentebestuur te Kampen in het oude Raadhuis droeg bij tot een allerplezierigste sfeer, en ook de excursie naar de Noordoostpolder en het museum in Schokland was een succes. De ontvangst en rondleiding in het Zwols museum werden zeer op prijs gesteld.

De tweede museumdag werd op zaterdag 30 november in het Centraal- en Aartsbisshoppelijk museum te Utrecht gehouden. Verslag over deze bijeenkomst werd uitgebracht in het *Nieuwsbulletin van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond*, 1958, aflevering 1. Het gespreksthem was ditmaal: „de Kunstnijverheid in onze Musea”. Hoe degelijk de discussie was werd al direct duidelijk door de twijfel aan de juistheid van de term „kunstnijverheid”. Tot een uitspraak over de in het vervolg te bezigen term kwam men niet. Over de waarde van „patina” werden interessante opmerkingen gemaakt, die wellicht nog eens kunnen leiden tot een systematische behandeling van deze kwestie.

De historische sectie, onder voorzitterschap van de heer E. PELINCK belegde een bijeenkomst in het Gemeentemuseum te 's-Gravenhage, op zaterdag 15 maart. PROF. DR. F. W. S. VAN THIE-NEN hield een inleiding over de aldaar plaats hebbende tentoonstelling „Toen Elisabeth regeerde”. Bewondering en critiek op deze tentoonstelling, die een uitgesproken cultuur-historisch karakter droeg, kwamen naar voren. Wederom bleek, dat de historische tentoonstelling nog geen min of meer algemeen aanvaarde oplossing heeft gevonden.

Dames en Heren, De Museumdag toont zijn bestaan op de algemene bijeenkomsten, doch het algemeen- en dagelijks bestuur verricht zo af en toe nog wel werkzaamheden, waarover ik niet lang wil uitwijden, doch waarvan enkele punten kunnen worden gememoreerd.

Zo hebben de volgende onderwerpen onze aandacht gevraagd: de Centrale van Hogere Ambtenaren en de aansluiting van leden van De Museumdag. Hier liggen allerlei moeilijkheden, die de heren WIJSENBEEK en WEBER zo nodig kunnen uiteenzetten. Ik wil volstaan met de mededeling, dat een bestuurslid van de C. H. A. zo mogelijk op onze volgende bijeenkomst een uiteenzetting zal geven over de kwesties, die zich hier voordoen.

Er ging een rondschrĳven uit van ons secretariaat aan de leden van het algemeen bestuur, om de problemen van de perifere musea beter onder de aandacht van het bestuur te brengen. Het bevatte een opwekking om zoveel mogelijk „agendapunten” voor bespreking ter kennis van de secretaris te brengen.

De honorering van lezingen, diefstallen in musea, restauratie-problemen, in het bijzonder van tekeningen, grafiek, boeken enz., problemen betrekking hebbend op papier hadden de aandacht. Een commissie heeft deze laatste zaak in onderzoek gehad, en is met belangrijk rapport voor het voetlicht getreden (*Nieuwsbulletin Kon. Ned. Oudheidkundige Bond*, 1957, afl. 12).

Maar ik wilde U niet te lang bezig houden. Voorzover ik niet alleen De Museumdag, maar ook de Nederlandse musea in dit jaarverslag mag betrekken, meen ik te mogen vaststellen, dat ook dit jaar in het algemeen genomen een goed jaar is geweest. Weliswaar drukken de bestedingsbeperking en de personeelsstop hier en daar, doch het is, mede dank zij het inzicht en de vechtlust van ons ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen en ongetwijfeld ook van andere overheden, tegenwoordig niet meer zo, dat bezuinigingen het eerst en het zwaarst op onze instellingen drukken. De plaats, die de musea in onze samenleving innemen, is inderdaad veel en veel gunstiger geworden.

Eén gebeurtenis moet ik hier echter afzonderlijk memoreren: het 150-jarig jubileum, van het Rijksmuseum, dat laatstleden zaterdag aanleiding was tot een plechtige bijeenkomst in de eregalerij van deze instelling. Het past ons, naar aanleiding hiervan onze hartelijke gelukwensen aan te bieden aan de staf van deze instelling, en in het bijzonder ook aan hen, wien ter gelegen-

heid van deze herdenking een koninklijke onderscheiding te beurt mocht vallen.

Thans staan wij aan de vooravond van onze eerste museumdag in 1957, in samenwerking met The Museums Association te London te houden. Het deed ons veel genoegen te zien, dat het aantal deelnemers voor deze bijeenkomst zeer bevredigend is. De plannen, die het bestuur van onze Britse zustervereniging aan ons heeft voorgesteld beloven, dat deze „annual conference” een groot succes zal worden.

Vervolgens is het verslag van de Penningmeester aan de orde.

De penningmeester, DR. R. E. J. WEBER, laat een minder optimistisch geluid horen. Van de inkomsten in 1957, hoofdzakelijk gevormd door ruim f 2700.— aan contributies, moest f 1868.— worden afgedragen voor het Bulletin en Nieuwsbulletin van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond. De heruitgave van het Verenigingsboekje kostte ons f 429.—, Bestuurs- en administratiekosten bedroegen ongeveer f 500.—, de excursie naar de Noordoostpolder leverde een nadelig saldo op van f 55.—, de Nederlandse editie van het „Rapport Balder” kostte ons f 1031.—, zodat er een exploitatietekort van f 1051.— resulteerde. De overige posten op de uitgavenrekening werden gecompenseerd door subsidies van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, waarvoor wij hoogst erkentelijk zijn.

De balans wijst na aftrek van het exploitatieverlies nog een bezit op van ongeveer f 2000.—, afgezien van een vrij belangrijk publicatiefonds. De penningmeester wekt ertoe op publicaties uit dit fonds te betrekken, om daardoor de activa te vermeerderen. Ook wijst hij op de wenselijkheid, dat het aantal instelling-leden zou toenemen.

De heer N. E. H. J. J. ZON bepleit contributieverhoging, omdat ook de K. N. Oudheidk. Bond daartoe overging. De Voorzitter meent, dat dit op zichzelf geen reden is, doch dat contributieverhoging wel nodig zal worden; hij meent echter, dat het gewenst is te wachten, tot de verhouding tot de Centrale van Hogere Ambtenaren is gestabiliseerd. Mevr. J. J. E. H. J. W. WOLFF-FILZ brengt mede namens de heer R. W. D. OXENAAR verslag uit over de bevindingen van de kascommissie. Dit verslag is aanleiding de penningmeester, onder dankzegging voor zijn beheer over 1957, te déchargeren.

Tot leden van de commissie voor het nazien der boeken over 1958 worden benoemd: Mevr. WOLFF-FILZ en DR. P. H. POTT.

Tot secretaris wordt herkozen: DR. H. C. BLÖTE, tot provinciaal vertegenwoordiger in het Algemeen Bestuur voor Groningen wordt benoemd: de heer W. JOS DE GRUYTER; voor Drenthe: de heer E. PELINCK.

De voorzitter wijst vervolgens op het aanstaand jubileum, op 11 oktober a.s., van de Vereniging Rembrandt. Op 11 oktober zal in het Rijksmuseum een herdenkingsbijeenkomst plaats vinden. Het ligt op onze weg om leden voor de Vereniging Rembrandt te werven. Van 11 tot 18 oktober zal een „Vereniging-Rembrandt-week” in musea, en door de pers en radio worden georganiseerd, elk op zijn eigen wijze. De musea moeten daarbij zoveel mogelijk de landelijke en regionale pers inschakelen.

Mej. HOUTZAGER stelt voor stencils voor de aanmelding van het lidmaatschap in de musea ter beschikking te stellen.

DR. POTT vraagt, of de actie in radio en televisie centraal geregeld wordt. De heer T. KOOT zal het bestuur van de Vereniging Rembrandt hierbij behulpzaam zijn.

De heer J. C. EBBINGE WUBBEN deelt mede, dat Openbaar Kunstbezit in die week 'Het zieke kind' van Gabriel Metsu zal bespreken.

De heer H. J. DE FEYFER vraagt hoe nadere gegevens te verkrijgen betreffende de Vereniging Rembrandt, voor het maken van propaganda.

De Voorzitter verwijst hem hiertoe naar mej. Ph. Cornelissen, Scheepvaarthuis, te Amsterdam, doch meent, dat ieder de wijze van propaganda maken naar eigen inzicht moet organiseren.

Bij de rondvraag deelt DR. WEBER mede, dat een Nederlandse firma thans een nieuw soort opzetcarton fabriceert, dat geheel aan de eisen van het door de commissie uitgebrachte rapport voldoet. Hij laat er enige monsters van circuleren.

DR. MR. F. J. DUPARC wijst op het grote belang dat hierin is gelegen, ook voor archieven en bibliotheken.

De heer EBBINGE WUBBEN vraagt of dit carton ook dikker geleverd kan worden dan de aanwezige monsters.

PROF. IR. R. J. FORBES deelt mede, dat de grotere instellingen het best overleg zullen kunnen plegen over de aanmaak van een paar standaardqualiteiten. (Nadere gegevens zullen alsnog in dit tijdschrift worden gepubliceerd.

Hierna sluit de Voorzitter deze bijeenkomst.

Op zondag 6 juli scheepten zich 49 deelnemers aan de London conference in op de dag-

boot naar Harwich; 28 anderen begaven zich op andere wijzen eveneens naar dit gebeuren. Het ligt niet op mijn weg U van deze gehele serie van bijeenkomsten en evenementen een volledig, zakelijk verslag te doen. In *The Museums Journal* van augustus 1958 zullen de verslagen verschijnen van de openingszitting op dinsdag 8 juli, met de toespraken van de minister of Education, MR. GEOFFREY LLOYD, M. P., en van de beide voorzitters, SIR PHILIP HENDY en DR. A. B. DE VRIES. Voorts de minuten van de 29th annual general meeting, waarin o.m. de voordracht van DR. MR. F. J. DUPARC. De overige voordrachten, ook die door Nederlandse deelnemers zullen in latere nummers van *The Museums Journal* worden opgenomen, en hier worden aangekondigd.

Wel meen ik hier iets te moeten vastleggen over de wijze waarop wij deze conferentie met onze engelse collegae mochten beleven.

Voor sommigen onzer stonden reeds maandagmiddag „working parties” op het programma. Veelal zeer leerzame demonstraties van museumtechniek en presentatie, tevens een geschikte gelegenheid om collega's met gelijke belangstelling bijeen te vinden. 's Avonds werd de receptie in de National Art Gallery gehouden. Een bezoek aan deze hoogst belangrijke schilderijenverzameling is op zichzelf reeds een bijzondere belevenis. De feestelijke sfeer van deze avondreceptie, in het bijzonder echter de aanwezigheid van H.M. KONINGIN ELISABETH, DE KONINGIN MOEDER, hebben deze avond voor ons tot een onvergetelijke gebeurtenis gemaakt.

Dinsdag 8 juli, om 10 uur, ving de eigenlijke conferentie aan met het openingswoord door de Minister of Education, gevolgd door de toespraken van de beide voorzitters, in de Beveridge Hall. Na een korte pauze werd de vergadering voortgezet met de voordracht van de heer TH. H. LUNSINGH SCHEURLEER, over de „150th Anniversary of the Rijksmuseum”. Zijn voordracht, die een levendig beeld van het wel en wee van het Rijksmuseum in deze 150 jaar opriep, werd met grote belangstelling gevolgd, en verwierf ook bij de engelse collegae veel bijval. In de namiddag kwam men andermaal bijeen om te luisteren naar de voordracht van MEJ. DR. M. ROOSEBOOM, over „History of Science as illustrated in Dutch Collections”, een boeiend betoog, geïllustreerd met vele lichtbeelden, dat ook de Nederlanders nog veel wetenswaardigs bood.

De avondreceptie in de Guildhall, op uitnodiging van de Lord Mayor of London, SIR DENNIS TRUSCOTT, was wellicht het hoogtepunt in deze

conferentie. Guildhall is ongetwijfeld een prachtig gebouw van grote historische waarde. Gelijkwaardige gebouwen zijn er evenwel ook elders. Ik meen intussen, dat het heel moeilijk zal zijn buiten het Verenigd Koninkrijk een gebouw te vinden, dat zo in harmonie met zijn traditie in toch levend gebruik wordt gehouden. Men kon zich soms voorstellen deelgenoot te zijn in een gebeurtenis in Shakespeare's tijd, maar anderszins was het gebeuren zo werkelijk en van onze tijd, dat het nauwelijks als anachronisme kon worden gevoeld, dat de heraut, die onze namen afriep, daarbij van een microfoon met versterker gebruik maakte. De interessante tentoongestelde voorwerpen en handschriften, de beide orkesten, de welvoorzien buffetten, de danszaal en de gezellige crypt hebben deze avond korter doen schijnen dan we wel wensten.

De volgende morgen was gewijd aan de „Museums in the Commonwealth and Overseas“, de middag was ingenomen door „working parties“. Velen onzer ontvingen voorts uitnodigingen van verschillende leden van het „Ladies committee“ tot een lunch, tea of sherry. De dag werd besloten met het annual dinner van The Museums Association in Goldsmiths' Hall, waaraan verscheidene Nederlandse deelnemers mede aanzaten.

Donderdagmorgen werd in beslag genomen door de „Annual General Meeting“ van The Museums Association, waar de Nederlanders als waarnemers waren uitgenodigd. Zij, die aan deze uitnodiging gevolg gaven, zullen hier stellig geen spijt over hebben gehad; het was een zeer leerzame ochtend. In het middaguur waren de Nederlandse deelnemers uitgenodigd tot een „Buffet luncheon“ ten huize van de Ambassaderaad, MR. C. W. BARON VAN BOETZELAER VAN ASPEREN. Hier heerste een heel genoeglijke sfeer, en deze bijeenkomst bood ons een goede gelegenheid om de Nederlandse collegae te spreken, die bij de algemene bijeenkomsten niet altijd even gemakkelijk te vinden waren. Ons past dan ook een woord van welgemeende dank aan Baron en

Baronesse Van Boetzelaer, voor de genoten gastvrijheid.

In de vooravond werden recepties aangeboden in Iveagh Bequest en in the Wellcome Building. 's Avonds bood ons bestuur aan het bestuur van the Museums Association een diner aan in St. Bridget's building, hiertoe welwillend in staat gesteld door de directie van Unilever te London. De bijeenkomst op vrijdagmorgen was gewijd aan het onderwerp: Museum Architecture. Hier werden wederom zeer belangrijke uiteenzettingen gegeven, waaronder een voordracht van DR. H. L. C. JAFFÉ, die veel belangstelling vond en grote bijval oogstte.

Vele deelnemers maakten des middags gebruik van de gelegenheid per boot naar het National Maritime Museum te Greenwich te gaan, en vervolgens de film-show door de Shell Petroleum Cy bij te wonen. Ook was er gelegenheid Hampton Court Palace te bezoeken. De zaterdag was beschikbaar voor verschillende excursies — Brighton — Saltwood Castle en Canterbury — Cambridge of St. Albans. Op zondag 13 juli hadden 25 onzer deelnemers een „bewogen“ terugreis naar Hoek van Holland. Da vele overigen verspreiden zich nog enige tijd over het Verenigd Koninkrijk, dat ons zo gastvrij had ontvangen.

Alles bijeengenomen was deze „London Conference“ een volledig succes, en ik ben ervan overtuigd dat alle deelnemers hieraan de meest aangename herinneringen zullen bewaren. Wij moeten dan ook de initiatiefnemers — i.c. het bestuur van The Museums Association en in het bijzonder de Voorzitter, SIR PHILIP HENDY, wel heel erkentelijk zijn voor hun uitnodiging aan De Museumdag tot een gezamenlijke conferentie, en voor het feit, dat zij ons gedurende deze week zoveel belangrijke evenementen hebben geboden. Niet minder echter gaat onze dank uit naar de Secretaris, de heer M. NIGHTINGALE en zijn staf, die er voor hebben gezorgd, dat alles zo keurig verlopen is en dat ieder onzer naar zijn wensen is bediend.

DR. H. C. BLÖTE

MUSEUM-NIEUWS

AMSTERDAM, *Rijksmuseum*.

Tot voor kort hingen in het Rijksmuseum slechts twee zelfportretten van Rembrandt, beiden als bruikleen.

Met steun van de Vereniging Rembrandt heeft het Rijksmuseum thans een vroeg zelfportret kunnen aankopen. Het stelt de kunstenaar

voor op ongeveer drie-en-twintigjarige leeftijd, met een lachende uitdrukking op het gelaat. Het is geschilderd in de tijd, dat Rembrandt grote belangstelling aan de dag legde voor de verschillende expressies op het menselijk gelaat. Dit portret mag als één van zijn levendigste uitdrukingsstudies beschouwd worden.

Dit „Lachend Zelfportret” is het eerste zelfportret van Rembrandt, dat als definitief bezit zijn intrede doet in het Rijksmuseum. Het is thans in de eerste Rembrandtzaal tentoongesteld.

ARNHEM, *Gemeentemuseum*.

Bij het graven van een bouwput op een terrein van de firma van Houtum in de Weezenstraat is een pot te voorschijn gekomen, die tot de oudste vondsten behoort die tot heden in de binnenstad van Arnhem zijn gedaan. Het is een urn van bijna 27 cm hoogte, voorzien van vier kleine oortjes, die op de schouder van de pot zijn aangebracht. Hij is met de hand vervaardigd van goed geknede klei, zwartbruin van kleur, en gedeeltelijk gepolijst. Daarna is de pot in een zacht vuur gebakken.

Dit type urnen werd omstreeks 700 tot 400 v. Chr. gebruikt om de resten van op brandstapels verbrande doden in te bergen. De gevulde urnen werden dan begraven in kleine lage heuveltjes, waarvan er soms vele bij elkaar liggen.

De urn werd op ongeveer 2,5 m diepte gevonden, juist op de scheiding van de ongeroerde grond en de gedurende vele eeuwen daarboven ontstane woonlaag. Hij is licht beschadigd, hoewel de arbeiders hem zorgvuldig hebben uitgegraven.

De firma van Houtum heeft de urn dadelijk afgestaan ten behoeve van de archeologische verzamelingen in het gemeentemuseum Arnhem. Het stuk is in de Gelders historische afdeling tentoongesteld. Samen met het in 1952 in de Janslangstraat te Arnhem gevonden, hoewel 1000 jaar jongere, Frankische glazen kommetje, is deze urn een aanwijzing, dat er te Arnhem reeds een bewoning was, lang voordat er in geschreven bronnen van het bestaan van Arnhem melding wordt gemaakt.

ROTTERDAM, *Historisch Museum*.

Drie zalen in het Historisch Museum der Stad Rotterdam zijn reeds voorzien van andere ramen, welke meer in overeenstemming zijn met de stijl van het gebouw, terwijl in deze ruimten drie 18de eeuwse stijlzalen worden ingericht, waarvan er twee uit oud-Rotterdamse koopmanshuizen gekomen zijn.

SNEEK, *Fries Scheepvaart Museum gereorganiseerd*.

Aanwinsten kunnen soms, hoe paradoxaal het ook moge klinken, een uitbreiding van de expositiemogelijkheden betekenen. Dit blijkt ten dele het geval te zijn in het Fries Scheepvaart Museum te Sneek, dat enige tijd geleden aan zijn

verzameling een laat 18de eeuwse bedstedewand uit Workum kon toevoegen. Dit aardige stuk, dat gemarmerd is en bloemmotieven vertoont, waarboven een Louis XVI-strik ornament, is thans opgesteld in het grote benedenvertrek van het museum. Achter de ruitjes van de bedstededeurtjes heeft men plankjes aangebracht, zodat vitrines zijn ontstaan, die op generlei wijze de oorspronkelijke functie te niet doen. Munten te Stavoren, Bolsward, Leeuwarden en Dokkum geslagen hebben hier een plaats gekregen; de fraaie zilveren kom, die herinnert aan de aanval op de Friese kofschepen, doet dienst als pièce de milieu van het linkergedeelte van de wand. Voorts zijn hier een aantal zilveren lepels geëxposeerd. Het aardige zeemansaardewerk, door de Friese kapiteins op hun reizen uit Engeland meegebracht, is aan de rechterzijde opgesteld. In de open middenwand ziet men een schilderijtje met een voorstelling van een vloot palingaken bij Londen. Een serie rouwschilden van het Sneker schippersgilde is op de bedstedewand geplaatst.

Verder behoort een Louis XV-boezem met marmeren schoorsteenmantel tot de aanwinsten van de laatste tijd. Deze is in hetzelfde vertrek ingebracht. Het fraai bewerkte stuk afkomstig uit een huis te Sneek doet het hier uitstekend.

In verband met de overige aanwinsten, waaronder twee interessante hakkeborden, voorzien van de wapens van Sneek en Amsterdam, alsmede een origineel tjottertje, die genoemd moeten worden, was herziening van de opstelling in deze zaal noodzakelijk. Het grote Friese statenjacht werd naar de eerste verdieping gebracht, naar de zilverzaal, waar het op een grote tafel een goede plaats heeft gekregen en in al zijn fierheid te pronk staat. De overige modellen als die van een kofschip, een boterschip, een paviljoen tjalk, een botter, een Lemster aak enz. zijn beneden gebleven. De bovengenoemde tjotter is in de lengte-as van het vertrek geplaatst.

Minder geslaagd uit een oogpunt van opstelling is de oude apothekerskast, waarin afbeeldingen van palingaken, foto's van zeilwedstrijden, instrumenten van de scheepvaart als stakelpotten¹, sextanten enz. door de grote diepte van de kast en de dicht op elkaar geplaatste planken niet geheel tot hun recht komen.

Een goede vondst was het de blokken van palingaken op tableaux te hangen; deze zeer zware voorwerpen kunnen namelijk zeer moeilijk direct aan de wand worden bevestigd.

J. WOLFF-FILZ

¹ Soort seinlampen.

VALKENBURG Z-H, *Oudheidkamer*.

Reeds bij proefgravingen, in 1914 verricht, waren resten van een Romeinse nederzetting aangetroffen. Toen in de mei-dagen van 1940 het dorp Valkenburg — tussen Katwijk en Leiden gelegen — voor het grootste deel was plat gebombardeerd, werd onder leiding van prof. dr. A. E. van Giffen begonnen met een opgraving. Deze werd gedurende de gehele oorlog voortgezet en zelfs ook nog nadien tot in 1954. In de loop van de jaren werden o.m. 7 Romeinse castella blootgelegd. Valkenburg is hoogstwaarschijnlijk identiek met het op de Peutinger kaart voorkomende Praetorium-Agrippinae. Het tweede gedeelte van deze naam is op een scherf aangetroffen, die ter plaatse is opgegraven. Het werd reeds in 42 n. Chr. als een van de vestingen die de Romeinen aan de zuidkant van de Rijn bouwden gesticht om het achterland te beschermen tegen invallen van de inheemse volkstammen op de rechter oever. Van deze vestingen, die met drie grachten omringd waren en waarvan de eerste van hout was opgetrokken, werd er o.m. één tijdens de opstand van Julius Civilis in 69-70 verwoest. Sporen hiervan zijn duidelijk in de vorm van een brandlaag aangetroffen. Het stenen castellum is aan het eind van de 2de eeuw gebouwd. De noord-oost-hoek heeft de Rijn, die haar loop meer naar het zuiden heeft verlegd, weggespoeld.

Het is een gelukkige gedachte geweest aan de belangrijke vesting een museum te wijden. Een tentoongestelde plattegrond toont de bezoeker het bekende type van de Romeinse vesting met in het midden van elke zijde — behalve aan de westzijde — een poort waarop een weg uitkomt, met de woning van de commandant, kazernes voor twee cohorten (1200 man), stallen voor de paarden enz. Foto's tonen de fundamente van hout en stenen van de uit tufsteen opgetrokken muren, wanden van gewolchten takken; $\pm$ 240 werd de vesting verwoest.

In tegenstelling tot Elst zijn hier zeer veel voorwerpen opgegraven. Uit dit omvangrijke materiaal, dat enkele maanden geleden door de „Vereniging voor Terpenonderzoek” te Groningen aan de Staat der Nederlanden werd geschonken, is een kleine keuze gemaakt om hier tentoon te stellen. De ruimte liet niet toe meer te exposeren dan is geschied.

In een tweetal vitrines is het terra-sigillata opgesteld; in een derde treft men dat met ingekraste opschriften aan. Het meeste dateert uit de 1ste eeuw n. Chr. In deze zelfde vitrine zijn enkele stukken terra-nigra (zwart Belgisch aarde-

werk) met zeer dunne scherf opgesteld. Zeer fraai zijn enkele kommen van geel-wit aardewerk met uitzonderlijk dunne scherf, die van binnen rood zijn geschilderd, alsook enkele kommen met barbotine versiering. Een fraaie collectie aardewerken lampen, fragmenten van veelkleurig glas, enkele bronzen lampen, een barnsteen sieraad (?) en een figurkje van pijpenaarde vullen een vierde vitrine. Tot de bijzondere voorwerpen behoort de zeer fraaie met ornament bewerkte bronzen zwaardschede. In een andere vitrine vindt men dakpannen, die legioenstempels dragen; deze stammen uit de 2de en 3de eeuw. Ook munten, voornamelijk van brons, zijn tentoongesteld. Als slot een vitrine met aardewerk uit de middeleeuwen.

Er bestaat goede hoop, dat eerlang in het nieuw te bouwen raadhuis een flinke ruimte beschikbaar komt om deze belangrijke vondsten op waardige wijze op te stellen.

D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

ZWARTSLUIS, *Natuurhistorisch museum Schoonewelle in een nieuw gebouw*.

Onlangs opende onder grote belangstelling de echtgenote van de Commissaris van de Koningin in de provincie Overijssel, mevr. M. A. Th. de van der Schueren-Helmich het in een nieuw gewaad gestoken natuurhistorisch museum Schoonewelle te Zwartsluis.

De privé-verzameling naturalia, die de heer R. J. Schoonewelle in de loop van 40 jaar had bijeengebracht in zijn woning, heeft hiermee ten dele een nieuwe behuizing gekregen.

Het zeer moderne gebouw kon worden gezet doordat provincie, gemeente en particulier, de heer R. Buisman, tezamen de financiën bijeenbrachten voor de bouw, waarvoor opdracht was verstrekt aan de architect Baron Van Hardenbroek. Intussen was deze particuliere verzameling overgegaan aan een Stichting.

Het gebouw, dat bestaat uit een ruime hall waarop een kleine werkplaats uitkomt, biedt beneden weinig expositiegelegenheid. Een brede trap leidt naar een grote bovenzaal met aan alle zijden gesloten wanden. Er komt in deze rechtehoekige ruimte geen daglicht, zodat de gehele belichting is afgesteld op T.L.-buizen en spotlights. In de wanden zijn kleine ventilatieluiken aangebracht, terwijl in de zoldering een grote ventilator voor luchtversing zorgdraagt.

De bovenzaal — de expositiezaal dus van het gebouw — is verdeeld in twee delen en wel een verdiept gedeelte dat bestemd is voor het aanbrengen van diorama's, en verder de zaal. De

wanden zijn in lichte tinten geel, groen, blauw en wit gesausd.

De eerste expositie in het gebouw, dat overigens meer de indruk geeft van een ruimte voor wisselende tentoonstellingen dan voor een meer statisch museum, is gewijd aan de noordwesthoek van Overijssel. Daarvan worden reeds in het diorama enige karakteristieke landschappen weergegeven, welke verder worden behandeld in de overige, in vijf compartimenten ingedeelde ruimte.

Het materiaal waarop is geëxposeerd is uiterst eenvoudig: panelen en tafels zijn van geheel hetzelfde materiaal vervaardigd en van dezelfde afmetingen, hetgeen bij wisselende exposities gemakkelijk is teneinde, hetzij het aantal tafels, hetzij het aantal panelen, tegen de wand te kunnen uitbreiden naar behoefte.

Met deze eerste expositie heeft het museum zich ingesteld op de kuststrook van de voormalige Zuiderzee, het morene landschap, het kraggenlandschap, het moerasbos, de wieden en het weidelandschap van noordwest Overijssel,

waarvan allerlei levensvormen — vooral vogels — worden getoond. Het een en ander wordt ingeleid door een kaart van deze streek met daarop de ligging van de genoemde landschappen. Het is daarmee geworden tot een zeer uitgesproken streektentoonstelling.

Daar het hier gaat om een én uit biologische én uit zuiver recreatieve overwegingen zeer belangwekkende streek, menen wij dat het museum een goede keus heeft gedaan met deze eerste expositie. Het is te hopen dat men zich ook met volgende tentoonstellingen op dit unieke landschap blijft instellen, zodat zich hier een goed streekmuseum kan ontwikkelen.

Ten aanzien van de kwaliteit van de geëxposeerde dieren komt ons nog wel verbetering wenselijk voor en zal selectie moeten worden toegepast. Men hoede zich er voor te veel te willen laten zien aan de bezoekers. Ook dient er naar gestreefd te worden meer eenheid te brengen in het materiaal waarop en waarin de vogels enz. zijn bevestigd.

G. D. VAN DER HEIDE

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

- *Joods Historisch Museum*. Collectie Strauss-Rothschild -29 sept.
- *Museum Fodor*. Ikonen -1 sept.
- *Rembrandthuis*. Rembrandt's getekend portret zomer
- *Rijksmuseum*. Jubileumtentoonstelling. De middeleeuwse kunst der Noordelijke Nederlanden -28 sept.
- Hollands porselein uit eigen bezit -21 sept.
- *Rijksprentenkabinet*. Houtsneden en gravures van Jacob Cornelisz van Oostanen en Lucas van Leyden -28 sept.
- *Stedelijk Museum*. Van Romantiek tot Amsterdamse School -29 sept.
- Zomeropstelling eigen collectie eind sept.
- De Renaissance der XXste eeuw -29 sept.
- Het stadhuis aan de Amstel -29 sept.
- (Tuin). Het Huis in de Buurt (jubileumtentoonstelling van de Bond van Ned. Architecten) -29 sept.
- *Museum Willet Holthuysen*. Rinkelbel en rammelaar -29 sept.
- *Tropenmuseum*. In de ban der Voorouders Kunst uit Australisch Nieuw-Guinea -okt.
- *Zoölogisch Museum*. Evolutie -eind '58
- *E. J. van Wisselingh en Co* (Rokin 78-80). Franse Meesters XIX en XX -1 sept.

APPINGENDAM

- *Het Gewestelijk Historisch Museum*. Historische tentoonstelling 23 aug.-10 sept.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Franse wandtapijten door hedendaagse kunstenaars -sept.
- Zilver en ceramiek (eigen collectie) en glas uit de collectie van C. Baron de Vos van Steenwijk -28 sept.
- Haagse School (uit collectie Stedelijk Museum te Amsterdam) -21 sept.
- Collectie H. van Leeuwen: tekeningen en prenten van Nederlandse meesters uit de 17de t.m. de 19de eeuw -21 sept.
- *Rijksmuseum voor Volkskunde*. *Het Nederlandse Openluchtmuseum*. Marktgang -1 nov.
- Documentatie van landelijke bouwkunst in Nederland -1 nov.
- *Park Sonsbeek*. Internationale beeldhouwkunst -15 sept.
- *De Populier* (Gele Rijdersplein). Schilderen op Zondag (werk van amateurs uit Arnhem en omgeving). Werkd. 10.30-17; zo. 14-17; bovendien ma., wo. en vrij. 19-21 -18 aug.

BERGEN (N-H.)

- *Huize Kranenburg*. Tentoonstelling schilderijen eigendom van het Rijk en de Gemeente Bergen. Werkd. 10-12; 14.30-17.30; zo. 14.30-17.30 -aug.

BERGEN OP ZOOM

- *Markiezenhof*. Nederlandse schilderkunst van de 16de tot de 20ste eeuw -1 sept.

BOLSWAARD

- *Raadhuis*. Haarlemse Meesters uit 4 eeuwen zomer

BROUWERSHAVEN

- *Stadhuys*. 12 Voorburgse Kunstenaars -1 sept.

BREDÁ

- *Cultureel Centrum De Beyer*. Jan Sluyters Amsterdamse Joffers -31 aug.
- *Volkenkundig Museum „Justinus van Nassau“*. Volk van Suriname -1 sept.

CASTRICUM

- *Aula O. L. School*. Stad en Landschap in de Nederlandse schilderkunst -13 sept.

DELFT

- *Ethnografisch Museum*. Nieuw Guinea. Kunst uit privé bezit -4 okt.
- *Stedelijk Museum Het Prinsenhof*. Oude Kunst- en Antiekbeurs 21 aug.-10 sept.

DEVENTER

- *Muntentoren*. Onbekende bekende. Tekeningen en aquarellen van I. Israëls (uit (Rijksmuseum Kröller-Müller) -15 sept.

DIEVER

- *Gemeentehuis*. Arts en Medicijnman zomer

DORDRECHT

- *Dordrechts Museum*. Herdenkings-tentoonstelling Ary Scheffer -28 sept.
- Adriaan Coorte -28 sept.

EINDHOVEN

- *Stedelijk Van Abbe Museum*. Westeuropese beeldende kunst -1 okt.

GOUDA

- *Stedelijk Museum „Het Catharina Gasthuis“*. Suze Robertson -8 sept.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Oskar Kokoschka -1 okt.
- Tentoonstellingsauto*. Afrikaanse Klanken, Gevers Deynootplein -17 aug.
- Lange Voorhout bij Tournooiveld 19 aug.-14 sept.
- *Kunsthandel Pieter A. Scheen* (Zeestr. 50). Zomertentoonstelling 1958 -aug.
- *Kunstzaal Escher Surrey* (Lange Voorhout 58). Schilderijen door Sedje Hemon -30 aug.
- *Museum voor het Onderwijs*. Glas en Kristal -eind aug.
- *Panorama Mesdag*. Han Timmer 13 sept.-28 sept.
- *Het Nederlandse Postmuseum*. Japanse Postzegels -1 sept.

- *Pulchri Studio* (Lange Voorhout 15). Haagse Salon. Dag. 10-16; zo. 14-17 -6 sept.
- *Willemskerk* (Nassaulaan 12). Palestina diorama's met Bijbels Museum. Werkd. 10-16; za. uitsluitend na aanvraag -1 sept.

GRONINGEN

- *Magelgang*. Groningse kunstenaars -16 sept.

HAARLEM

- *Museum Het Huis Van Looy*. Herdenkings-tentoonstelling Tinus van Doorn. Werkd. 10-12.30, 13.30-17; zo. 14-17 -1 sept.
- *Teylers Museum*. Hendrick Goltzius als tekenaar 1558-1958 -31 aug.

HEERDE

- *Kasteel Vosbergen*. 17de eeuwse meesters -aug.

'S-HERTOGENBOSCH

- *Koninklijke Academie van Kunst en Vormgeving*. Nederlandse Keramiek 16 aug.-eind sept.

HILVERSUM

- *Goois Scheppend Ambacht* (Kerkbrink). Positief -6 sept.

KAMPEN

- *Koornmarkspoort*. Gesel van de oorlog (Jacques Callot, Francisco de Goya, Otto Dix, Pablo Picasso, Henri Moore) -31 aug.

KATWIJK

- *Gebouw Irene* (Voorstraat). Klederdrachten uit Katwijk's verleden -30 aug.

KERKRADE

- *Park*. Beeldhouwwerken -aug.

KROMMENIE

- *Aula O. L. School*. Stad en Landschap in de Nederlandse schilderkunst -25 aug.

LAREN (N.H.)

- *Kunstzaal Hamdorff*. Werken van de Vereniging van Beeldende Kunstenaars (Laren en Blaricum) -26 aug.
- *Singermuseum*. Kunstbezit rondom Laren -31 aug.

LEEK (Gr.)

- *School*. De boer in de Nederlandse schilderkunst 30 aug.-7 sept.

LEIDEN

- *Prentenkabinet der Rijksuniversiteit* (Kloksteeg 10). Tekeningen van T. W. E. Lohmann en J. G. Wertheim, werkdagen 2-5 u. -30 aug.
- *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Japanse penseeltekeningen -12 okt.
- *Stedelijk Museum De Lakenhal*. Bakker Korff -15 sept.

LITH

- *Raadhuis*. W. Noordhoek -12 okt.

MOORDRECHT

- *Ambachtshuis*. Zeldzame collectie poppen in klederdrachten 2e helft aug.

MUIDEN

- *Rijksmuseum Muiderslot*. „Muiderslot 1948-1958” -okt.

NOORDWIJK

- *Huis ter Duin*. Nederlandse schilders (verzameling De Boer) -1 okt.

OENKERK

- *Stania State*. P. Witteveen zomer

OTTERLO

- *'t Rieselo*. Zomertentoonstelling -1 sept.

ROTTERDAM

- *Bouwcentrum*. Architectuur tentoonstelling -3 sept.

- *Instituut voor Scheepvaart en Luchtvaart*. Onder Nederlandse Vlag de wereld rond -1 sept.

- *Maritiem Museum „Prins Hendrik”*. Britse zeilsport (voorbereid door de British Council) -15 sept.

- *Museum Boymans*. Van Clouet tot Matisse. Franse tekeningen uit Amerikaanse collecties (onder auspiciën van The International Council at the Museum of Modern Art, New

York)

-28 sept.

- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Hiroshige 6 sept.-19 okt.

SCHIEDAM

- *Stedelijk Museum*. Man en Paard -9 sept.

SNEEK

- *Stadhuys*. Justus Halbertsma -24 aug.

TER HORNE (F.)

- *School*. Binnenscheepvaart -21 aug.

TILBURG

- *Paleis-Raadhuys*. Jan Sluyters 5-28 sept.

WILLEMSTAD

- *Stadhuys*. C. de Kort -1 sept.

WOERDEN

- *Museum*. Werken van de Woerdense schilder- en tekenclub en van de fotoclub „Iris” -30 aug.

WOUDRICHEM

- *Raadhuys*. Schilderijen betrekking hebbend op de Rijn aug.

IJZENDIJK

- *Raadhuys*. Wie was van Gogh? eind aug.

ZWOLLE

- *Provinciaal Overijssels Geschiedkundig Museum*. Wie was van Gogh -7 sept.

MEDEDELINGEN

HET FONDS CAREL VAN MANDER

In oktober 1957 werd bij de herdenking van het vijftigjarig bestaan van de kunstgeschiedenis als universitair leervak het Fonds Carel van Mander opgericht.

Dit geschiedde om jonge Nederlandse kunsthistorici aan te moedigen tot het verrichten en publiceren van wetenschappelijke onderzoekingen, wat het Fonds tracht te bereiken door het instellen van twee jaarlijkse prijzen voor de auteurs van de beste kunsthistorische en documentair-kunsthistorische publikaties.

De jury is samengesteld uit de hoogleraren in de kunsthistorische vakken aan de universiteiten te Amsterdam, Groningen, Leiden, Nijmegen en Utrecht en aan de Technische Hogeschool te Delft. Zij zal bij de beoordeling vooral letten op het door de auteurs voldoen aan algemeen geldende wetenschappelijke eisen, oorspronkelijkheid en het bezigen van goede methoden bij het onderzoek.

Het bestaan van de prijs voor de beste kunsthistorische studie (de Carel-van-Manderprijs, die op den duur tenminste f 500.— groot zal zijn)

is reeds verzekerd. De middelen van het Fonds laten naar verwacht kan worden binnenkort toe een prijs voor de documentair gerichte publikatie (Bucheliusprijs, circa f 300.—) in te stellen.

Wij doen bij het streven om deze prijzen zowel financieel als ideëel aantrekkelijk en zinvol te maken ook een beroep op de lezers van dit Bulletin.

Tot nu toe is voornamelijk in eigen kring binnen een jaar bijna f 8000.— verzameld. Dit geld is op gunstige wijze belegd, zodat uit de rente van het kapitaal en jaarlijkse toezeggingen de prijzen uitgereikt kunnen worden.

Wij verzoeken Uw medewerking bij het vergroten van het stamkapitaal door Uw bijdrage (ineens of jaarlijks) over te maken op giro 2900 van de Amsterdamse Bank te Utrecht onder vermelding van Fonds Carel-van-Mander.

PROF. DR. J. G. VAN GELDER,
voorzitter

P. SINGELENBERG,
sekretaris-penningmeester

Kunsthistorisch Instituut
Drift 25, Utrecht.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Tritsum. Gem. Franekeradeel. Een aanvang werd gemaakt met een proefonderzoek in een $\pm$ 4 m hoge terp-rest. *B.A.I., Groningen.*

DRENTE

Anlo. Het onderzoek van de Neolithische nederzetting werd beëindigd. *B.A.I., Groningen.*

Ruinen. Het onderzoek van het grote urnenveld kon vrijwel worden afgesloten. Vondsten zijn weinig talrijk. Het oudste gedeelte van het grafveld is in het begin der jaartelling voor bewoning gebruikt. Sporen van minstens twee boerderijen werden vastgesteld. *B.A.I., Groningen.*

OVERIJSEL

Wierden. Rectificatie: In het voorgaande nummer van het Archeologisch Nieuws werd melding gemaakt van een vondst van kogelpot-scherven en Pingsdorfaardewerk te Almelo. Deze vondst werd echter te Wierden gedaan. *Oudheidkamer Twente.*

Zwolle. Bij het uitgraven van een der welputten nabij de Rondweg, genoemd in het nummer van de vorige maand, zijn kogelpot-scherven gevonden. Om de aangepunte, uitgeholde boomstamgedeelten werd een halfronde hoepel aangetroffen, gemaakt uit een zware, gekloofde boomtak met houten pennen bevestigd. De putbekleding was grotendeels in de grond ingegraven geweest. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders.*

GELDERLAND

Arnhem. In de Bakkerstraat kwamen de zuidelijke funderingen te voorschijn van het voor 30 jaar afgebroken huis „De Olde Munthe”. Zij bestonden uit enige bakstenen spaarbogen van 16de eeuws karakter. In een daarnaast gelegen afvalput werd aardewerk en glas aangetroffen, waarvan de ouderdom uiteenliep van 15de tot 18de eeuws. Onder de min of meer gave stukken bevinden zich een drinkbekertje van Siegburgaardewerk, enkele fles-

sen en een viertal zalfpotjes. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

—. Naast het huis Kerkstraat 19 werd enig 15de eeuws ceramiek gevonden. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Duiven. Tijdens het graven van funderingssleuven ten oosten van het kruispunt bij de R.K. kerk kwamen resten te voorschijn van grove kogelpotten en 12de-13de eeuws west-Duits aardewerk. Tevens werden enige ijzerslakken en brokken verbrande leem aangetroffen, die van een smeltoventje afkomstig kunnen zijn. Tot de overige vondsten behoren een slijpsteentje van een waarschijnlijk inheems diabolovormig lampje. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Heteren. In een uiterwaard bij Driel werden bij het zuigen van zand een zeer afgesleten, vermoedelijk 1ste eeuwse koperen Romeinse munt, een draadfibula, een ijzeren lanspunt en enige Romeinse scherven, waaronder terra sigillata en pijparden fragmenten gevonden. Bovendien middeleeuwse ceramiekresten van de 10de-13de eeuw. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Oude IJssel. Opnieuw zijn enige vondsten bekend geworden die bij de kanalisatiewerkzaamheden zijn gedaan. Het betreft de resten van twee menselijke schedels, een bewerkt stuk rendiergewei en enkele vuursteenartefacten. Deze laatste behoren vermoedelijk tot laat-Neolithische culturen. Helaas zijn de nauwkeurige vondstomstandigheden niet meer na te gaan. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Zelhem. Nabij het Wolferveen konden enkele vindplaatsen van Mesolithische artefacten worden vastgesteld. Ook werd een aantal scherven van urnen met gepolijst oppervlak opgeraapt. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

NOORD-HOLLAND

Hoogkarspel. In juli werd een aanvang gemaakt met het onderzoek van de bedreigde, onlangs deels afgegraven tumulus achter de watertoren. Ten gevolge van gebrek aan arbeidskrachten bleef het onderzoek beperkt tot het zuid-

westkwadrant en een deel van het zuidoostkwadrant en voorts enkele proefsleuven. Het onderzoek zal in oktober worden voortgezet. De grafheuvel is een éénperiodentumulus, die omringd is door een rechthoekige ringsloot met V-vormig profiel. Zeer waarschijnlijk waren er toegangen op de vier hoeken. De heuvelkern bestaat uit omgekeerd gelegde zoden. Hierover ligt een mantel van zand. In het opgegraven gedeelte bevonden zich geen graven of rituele kuilen. De ondergrond van de heuvel bleek te bestaan uit een fijn gelaagd pakket van zand- en kleibandjes. Aan de oppervlakte hiervan bevindt zich een 9 cm dikke, zwarte, humeuze laag, waarin, blijkens de zich eronder aftekenende haakploegvoren, vóór het opwerpen van de grafheuvel in verschillende richtingen is geploegd. *I.P.P., Amsterdam.*

ZUID-HOLLAND

's-Gravenhage. Het onderzoek op het terrein van de voormalige boerderij „Vrederust” aan de Lozerlaan heeft de funderingen van de 16de eeuwse boerderij aan het licht gebracht. Een enkel stukje metselwerk behoorde kennelijk tot een ouder stadium. Nochtans bleek deze aanwijzing niet tot reconstructie van het middeleeuwse bedrijf te kunnen leiden, daar uit verschillende gegevens op te maken viel dat het middeleeuwse gebouw — voor zover behouden — zich ter plaatse van de huidige bestrating bevonden heeft. Het bouw materiaal hiervan vond op ruime schaal opnieuw toepassing in het „Vrederust” uit 1593. Overblijfselen van een houtconstructie wijzen op een stalletje, behorend tot het middeleeuws complex. *R.O.B., Amersfoort.*

Tienhoven. De restauratie der Ned. Herv. kerk bracht enige zaken aan het licht, welke een onverwachte aanvulling vormden op de bouwgeschiedenis van dit monument. Oudtijds aan St.-Nicolaas gewijd, bestond het eerste bedehuis klaarblijkelijk uit een tufstenen zaalkerkje. Belangrijke gedeelten van het opgaande werk bleken besloten te zijn in de grotendeels beklampte zuid- en westmuur der tegenwoordige kerk, terwijl in de zuidgevel zelfs nog de oorspronkelijke venstertjes, in getale van vier, werden teruggevonden. Aan het oostelijk uiteinde van de zuidgevel werden tevens de sporen ontdekt van een vroegere toegang. De oorspronkelijke westgevel schijnt een toegangs-poort bezeten te hebben, gekroond door een dubbele siernis, overlangs gedeeld door een

zuiltje. Betrekkelijk kort na de voltooiing van dit bescheiden, 13.50×7.25 m grote kerkje is men begonnen met de bouw van een tufstenen toren, tegen de westgevel opgetrokken, welke echter niet meteen voltooid, doch eerst naderhand in baksteen werd afgewerkt. Hierbij verwijderde men het oorspronkelijke tufstenen verwulft boven de onderste torenruimte en verving dit door een nieuwe bakstenen koepel, welke bijna 3 voet hoger reikte dan de eerste. Het formaat der hierbij gebezigde baksteen — $23 \times 16 \times 8$ cm — wijst op de 13de eeuw. Het patronaat van de kerk doet vermoeden dat het eerste kerkje eerder in de 12de dan in de 11de eeuw verrees. Merkwaardig mag het heten dat de fundering van west-, zowel als oostgevel een onderbreking vertoont, welke reeds bij de bouw van de kerk opzettelijk moet zijn aangebracht, en op het voorhanden zijn van een grondboog ter opvang van het niet rechtstreeks op de fundering rustende, opgaande werk zou kunnen wijzen. Het uit baksteen van klein formaat — $6 \times 12 \times 24$ cm — opgetrokken, vijfzijdig gesloten koor maakt de indruk omstreeks het jaar 1500 aan de tufstenen kerk te zijn toegevoegd. In de fundering is plaatselijk baksteen gebruikt van hetzelfde formaat, alsook in de bovenpartijen van de toren. Het is daarom niet uitgesloten dat aan het laat-gotische koor nog een uit kloostermoppen opgetrokken ouder koor vooraf is gegaan. Na de bouw van het huidige koor werd het schip hoger opgetrokken, terwijl de kerkvloer ongeveer 30 cm werd opgehoogd. Bestond de oorspronkelijke vloer uit leem, de latere bestond uit gebakken plavuizen van het formaat 17×17 cm. Ook nadien heeft men de vloer kennelijk nog weer tot 50 cm toe moeten ophogen, waarbij de roodzandstenen altaarsteen op een gegeven moment tot drempel voor de ingang werd gedegradeerd. Wellicht wijst het jaartal op een der beide overgebleven kerkklokken — 1588 — op het tijdstip van deze post-reformatorische verbouwing. De herhaalde ophoging der kerkvloeren is begrijpelijk, gezien het feit dat men zich op den duur genoodzaakt zag de bandijk langs de zuidelijke Lekoever vlak langs de kerk te leggen, zodat de toreningang zelfs onder de grond bedolven raakte. Ten gevolge ook van deze grondstortingen heeft men omstreeks het jaar 1870 de gehele noordmuur van de kerk moeten uitbreken en vernieuwen. *R.O.B., Amersfoort.*

NOORD-BRABANT

Vorstenbosch, gem. Nistelrode. Bij graafwerkzaamheden ten behoeve van de aanleg van een nieuwe weg zijn scherven gevonden die tot de groep der Hilversum-urnen gerekend kunnen worden. De 36 cm hoge pot is versierd met nagelindrukken, die zich niet alleen op de rand en op de stafband bevinden, maar ook in verticale banen van de rand af tot ± 12 cm boven de bodem van de pot. Deze banen bestaan uit boven de stafband 3×2 en daaronder uit 2×2 rijen nagelindrukken. Onder de stafband worden de banen afwisselend gevormd door nagelindrukken en wikkeldraadstempelindrukken. Even onder de stafband zijn aanzetten van vier brede knobbeloren te zien. Crematieresten werden niet aangetroffen. De pot is blijkens een ingesteld onderzoek in vergraven grond onder oud bouwland aangetroffen. In de onmiddellijke nabijheid van de pot is het recent afgebroken bovineinde van een flauw geribde bronzen naald met een vlakke top gevonden. *R.O.B., Amersfoort.*

ZUIDERZEEGBIED

Noordoostpolder. Op een bedrijf aan de Kuinderweg in Sectie M is een geglazuurd aardewerk fluitje gevonden in de vorm van een

vogeltje. *Oudheidkundig Onderzoek IJssel-meerpolders.*

Oostelijk Flevoland. Van het zandzuigen bij de Houtribsluizen zijn nog enkele beenderfragmenten van prehistorische dieren aangebracht en wel een wervel, vermoedelijk van een wild rund, een ribfragment van een mammoet en een ander beenfragment van een mammoet.

Op het stort langs de dijk tussen Ketelhaven en Lelystad zijn enkele scherven van prehistorisch vaatwerk gevonden, vermoedelijk uit de jonge Steentijd of Bronstijd. Op de plaats waar het zand voor dit dépot gezogen wordt, komt oude zeeklei voor, die zeer wel als substraat voor bewoning gediend kan hebben. Het aantreffen van detritus maakt het bovendien waarschijnlijk dat er tevens een voormalige stroomgeul aanwezig is in het zuigtraject.

Er zijn een aantal fragmenten van geglazuurd rood aardewerk gevonden op diverse kavels, een kookpotje op knobbelvoeten van 16de-17de eeuwse datering, een éénorige kookpot op knobbelvoeten van gedeeltelijk geglazuurd rood aardewerk, een steengoed kruik en een rood aardewerk steelpan. Deze vondsten hebben reeds goede diensten bewezen voor het onderscheiden van de jongere afzettingen (de Zu-fase). *Oudheidkundig Onderzoek IJssel-meerpolders.*

RESTAURATIE NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Dronrijp. Herv. kerk. Restauratie van de in 1544 door mr. Antonisz gebouwde toren met acht-kante bovengleding en peerbekroning begonnen. Arch.: H. van der Kloot Meijburg te Scheveningen.

Dokkum. Zijl D. 32. Vroeg-17de eeuwse trapgevel van het Haarlemse type. Rest. begonnen. Leiding: Gemeentewerken.

OVERIJSSSEL

Deventer. Polstraat 34-40. Dubbel huis met twee puntgevels aan weerskanten van een ingezwenkt halsgeveltje, derde kwart der 18de eeuw. Rest. begonnen. Arch.: ir. W. P. C. Knuttel en D. E. C. Knuttel.

GELDERLAND

Hengelo. Herv. kerk, eerste helft 15de eeuw.

Bij de restauratie werd de tufstenen buitenbekleding van het koor en het pseudobasilikale schip aangevuld. De vullingen der westelijke zijbeukvensters en de gietijzeren ramen der overige vensters werden vervangen door gevorkte traceringen, uitgaande van in de onderdorpels bewaarde montantaanzetten; vgl. een 18de eeuwse tekening in het archief De Poll; de vensters van de noordbeuk verkregen in verband met een periodenverschil gevorkte traceringen met toten naar voorbeeld van de traceringen, die aan de toren zijn toegepast. Uit pleisterresten op teruggevonden zandstenen negkanten kon worden afgeleid dat de buitendagkanten der vensters oorspronkelijk gepleisterd waren. In de spitsbogige ingangsnis van de toren werd een nieuwe ingang in Gotische trant aangebracht zonder zijprofielen omdat bij onderzoek der oude basementen

bleek, dat er oorspronkelijk evenmin zijprofielen geweest zijn; het venster boven deze ingang verkreeg een vorktracering met toten. Het torenportaal werd op grond van aanzetten wederom overkluisd met een stergewelf. Voorts werd de zuidbeuk inwendig verbeterd. Rest. voltooid. Arch.: G. Feenstra te Arnhem.

Nijmegen. Protestantsche Kinderen Weeshuis, 1644 en volgende jaren verbouwd naar plannen van de S. de Bray en aan de binnenplaats voorzien van twee rechtafgedekte pilastergevels met frontons boven de vensters. Het gebouw is aan de huidige eisen van bewoning aangepast terwijl de ramen zijn verbeterd. Rest. voltooid. Arch.: ir. F. M. Oswald te Berg en Dal.

Zulfen. Wijnhuistoren, 1618, met bovenbouw 1637-'41 door Edmond Hellenraet. Rest. voltooid. Leiding: Gemeentewerken.

UTRECHT

Schalkwijk. Herv. kerk. De tegen het einde van de middeleeuwen verhoogde Romaanse toren is bij de restauratie ontleend; latere steunberen zijn verwijderd en onder de bovenste geleding is naar oude sporen wederom een profiel-en-tandlijst aangebracht. Rest. voltooid. Arch.: W. Stoker te Utrecht.

NOORD-HOLLAND

's-Graveland. Leeuwenlaan 297. „Land en Bosch-zigt”. Rest. van de 18de eeuwse theekoepel begonnen. Arch.: ir. J. Bordewijk te Hilversum.

Monnikendam. Kerkstraat 32. Huis met trapgevel in Haarlemse trant, 1620. Rest. begonnen. Arch.: J. Schipper te Zaandam.

ZUID-HOLLAND

Maasland. Herv. kerk. Rest. van de 15de eeuwse toren voltooid. Arch.: A. Warnaar te Maasland en A. van Essen te Voorburg.

's-Gravenhage. Hofje van Cornelia van Wouw, 1647. Rest. begonnen. Arch.: Ph. Bolt.

ZEELAND

Veere. Kade A. 62. „De Houttuin”. Vermoedelijk 16de eeuwse woonhuis met latere voorgevel. Rest. begonnen. Arch.: F. P. Glastra van Loon te Amsterdam.

NOORD-BRABANT

Sprundel. R.K. kerk. De laat-Gotische in 1857 ingrijpend herstelde toren is thans uitwendig geheel met oude baksteen ingeboet; de oude spitsbogige ingangsnis werd benut voor een nieuw westvenster. Rest. voltooid. Arch.: ir. L. F. A. M. Sturm te Roosendaal.

MUSEUM-NIEUWS

ELST, *Oudheidkamer in de Herv. Kerk.*

Tijdens de oorlog werd de Herv. Kerk te Elst door oorlogsgeweld in ernstige mate beschadigd. Hierdoor was het mogelijk in de kerk opgravingen te verrichten. Hierbij kwamen de fundamente van twee Gallo-Romeinse tempels en een preromaanse kerk te voorschijn. Het oudste heiligdom dateerde uit de tijd van keizer Claudius (41-54) en werd waarschijnlijk tijdens de Bataafse opstand verwoest. Het tweede, dat groter was dan het eerste en waarvan een gedeelte van de fundamente zich bevindt buiten de zuidmuur van het kerkgebouw, is waarschijnlijk ontstaan onder keizer Vespasianus (69-79).

In de oudheidkamer geeft een plattegrond in kleuren de bezoeker een beeld van de ligging van deze verwoeste heiligdommen ten opzichte van de huidige kerk. Foto's van de opgravingswerkzaamheden, waarbij o.a. ook een paalfundering werd gevonden, zijn eveneens geëxposeerd.

Met behulp van bij deze opgravingen gevon-

den kalkstenen bouwfragmenten en resten van Corinthische kapitelen en aan de hand van gegevens, ontleend aan de literatuur kon een maquette van de tweede tempel vervaardigd worden, die hier is opgesteld. Ook werd een van de zuilen van dit heiligdom op verkleinde schaal in tekening gebracht.

Voorts zijn hier gevonden fragmenten van beschilderde muurpleister, met behulp waarvan o.a. een muurschildering met twee kandelabermotieven gereconstrueerd kon worden. Het belangrijkste dat hier werd aangetroffen is het bekende suovetaurilia-offer. Bij reinigingsplechtigheden werd dit offer aan de god Mars gebracht. Het bestond uit het offeren van een varken, een ram en een stier. De schedels van deze dieren, die tot nu toe nimmer waren gevonden, zijn hier opgegraven en thans geëxposeerd. Voorts zijn hier enkele munten, stukjes brons, tegels van een hypocaustum, dakpannen en houten palen tentoongesteld. De oudste kerk,

een eenvoudige preromaanse zaalkerk was gedeeltelijk dwars door en op de fundamenteën van de Gallo-Romeinse heiligdommen gebouwd. Deze kerk werd vergroot, zeer waarschijnlijk door Baldericus, bisschop van Utrecht (918-975/6), wiens naam wordt genoemd in de inscriptie op een helaas tijdens de oorlog beschadigd altaarsteenfragment. Deze voorwerpen zijn

in het Maria-portaal, dat zich aan de zuidzijde van de kerk bevindt, opgesteld. Zonder twijfel zal het tentoongestelde er aan meewerken om bij de bezichtiging van de overblijfselen van o.m. de Gallo-Romeinse heiligdommen onder de vloer van het schip van de kerk, een duidelijker beeld daarvan te krijgen.

D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMERSFOORT

- *Arti et Amicitiae*. Najaarstentoonstelling -5 okt.
- *'t Oude Wevershuys* (Muurhuizen 227).
Dezso Korniss en André Balint -19 sept.

AMSTERDAM

- *Joods Historisch Museum*. Collectie Strauss-Rothschild -29 sept.
- *Rembrandthuis*. Rembrandt's getekend portret -1 nov.
- *Rijksmuseum*. Jubileumtentoonstelling. De middeleeuwse kunst der Noordelijke Nederlanden (buiten de normale openingstijden te bezichtigen wo. en vr. 19.30-22 u. -28 sept. Hollands porcelain uit eigen bezit -21 sept. Japans aardewerk 4 okt.-30 nov.
- *Rijks prentenkabinet*. Houtsneden en gravures van Jacob Cornelisz van Oostsanen en Lucas van Leyden -28 sept.
- *Stedelijk Museum*. Van Romantiek tot Amsterdamse School -29 sept.
Zomer opstelling eigen collectie -eind sept.
De Renaissance der XXste eeuw -29 sept.
Het Stadhuis aan de Amstel -29 sept.
(*Prentenkabinet*). Eigen collectie -29 sept.
(*Tuin*). Het Huis in de Buurt (jubileumtentoonstelling van de Bond van Ned. Architecten) -29 sept.
- *Museum Willet Holthuysen*. Rinkelbel en rammelaar -29 sept.
- *Tropenmuseum*. In de ban der Voorouders. Kunst uit Australisch Nieuw-Guinea -okt.
- *Zoölogisch Museum*. Evolutie -eind '58

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Zilver en ceramiek (eigen collectie) en glas uit de collectie van C. Baron de Vos van Steenwijk -28 sept.

- Haagse School (uit collectie Stedelijk Museum te Amsterdam) -21 sept.
- Collectie H. van Leeuwen: tekeningen en prenten van Nederlandse meesters uit de 17de t/m de 19de eeuw -21 sept.
- Zuidafrikaanse schilderkunst 27 sept.-16 nov.
- Johan Buning 27 sept.-16 nov.
- *Rijksmuseum voor Volkskunde*. *Het Nederlandse Openluchtmuseum*. Marktgang -1 nov.
- Documentatie van landelijke bouwkunst in Nederland -1 nov.

BRUNSSUM

- *Stichting Culturele kring*. Tentoonstelling Moderne kunst. -22 sept.

DELFT

- *Ethnografisch Museum*. Nieuw Guinea. Kunst uit privé bezit -4 okt.
- *Rijksmuseum Huis Lambert van Meerten*. Vijf kunstenaars uit Maastricht -29 sept.

DIEVER

- *Gemeentehuis*. Arts en Medicijnman -28 sept.

DORDRECHT

- *Dordrechts Museum*. Herdenkingstentoonstelling Ary Scheffer -28 sept.
- Adriaen Coorte -28 sept.

EINDHOVEN

- *Stedelijk Van Abbe Museum*. Westeuropese beeldende kunst -1 okt.

ENSCHDEDE

- *Rijksmuseum Twenthe*. Werken van Appel, Corneille enz. 13 sept.-5 okt.
- Suze Robertson -13 okt.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Oskar Kokoschka -1 okt.
Oude Japanse kunst 24 sept.-9 nov.
- Tentoonstellingsauto*. Afrikaanse Klanken,
Hoogwerflaan 16 sept.-29 sept.
- Jonckbloetplein 30 sept.-20 okt.
- *Panorama Mesdag*, Han Timmer -28 sept.
- De Nederlandse Kunstkring 4-26 okt.

HENGELO

- *Hengelose kunstzaal*. Kunst in de Wederop-
bouw -22 sept.

'S-HERTOGENBOSCH

- *Koninklijke Academie van Kunst en Vorm-
geving*. Nederlandse Keramiek -eind sept.
- *Centraal Noordbrabantsmuseum*. De Amster-
damse Joffers. Ma. t/m za. 10-17 u.; zo. 11-
17 u. -17 sept.

HULST

- *Raadhuis*. Wie was Van Gogh 10 sept.-1 okt.

LAREN (N.H.)

- *Hotel Hamdorff*. A. P. Schotel -22 sept.

LEIDEN

- *Prentenkabinet der Rijksuniversiteit* (Klok-
steeg 25, Leiden). Foto's H. H. Baudert,
werkdagen 14-17 u. -5 okt.
- *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Japanse
penseeltekeningen -12 okt.
- *Stedelijk Museum De Lakenhal*. Gerretsen
en Hierck 26 sept.-26 okt.

LITH

- *Raadhuis*. W. Noordhoek -12 okt.

MUIDEN

- *Rijksmuseum Muiderslot* „Muiderslot 1948-
1958” -okt.

NOORDWIJK

- *Huis ter Duin*. Nederlandse Schilders (verza-
meling De Boer) -1 okt.

NIJMEGEN

- *Besiedershuys*. Federatie van Gelderse Ver-
enigingen voor beeldende kunst „De acht”
-27 sept.

ROTTERDAM

- *Bouwcentrum*. Bouwen en wonen. Nu en
straks (t.g.v. 50-jarig bestaan B.N.A.)
werkd. 9-17 -1 okt.
- *Museum Boymans*. Van Clouet tot Matisse.
Franse tekeningen uit Amerikaanse collecties
(onder auspiciën van the International
Council at the Museum of Modern Art,
New York) (Extra geopend gedurende sept.
wo. 19.30 tot 22 u.) -28 sept.
- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Hiro-
shige na honderd jaar -20 okt.
- *De Pijp* (Gaffelstr. 90). Christa van Santen
-21 sept.
- *Kunstcentrum De Brug* (Meent 114). Re-
producties van werken van Picasso -27 sept.
- *Rotterdamsche Kunstkring* (Witte de With-
str. 35). Piero Manzoni -30 sept.
- Het portret (door Rotterdamse Kunstenaars)
-29 sept.

TILBURG

- *Naturhistorisch Museum*. „Wat leeft er op
de Heide?” -14 okt.
- *Paleis-Raadhuis*. Jan Sluyters -28 sept.

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Jubileumtentoonstelling
Vereeniging Rembrandt 11-18 okt.

VORDEN

- *Blaauboer*. De Bruyne, De Jonge, Van Moor-
sel -1 okt.

MEDEDELINGEN

VRAAG EN AANBOD

Dr. H. Plath, directeur van het Niedersächsisches Heimatmuseum, Prinzenstr. 9, Hannover zou gaarne vernemen in welke musea in Nederland zich nog loopfietsen (draisines) bevinden. Men gelieve zich direct tot de heer Plath te wenden.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Hamdijk, gem. Nienweschans. Door de landbouwer E. Tijdens te Hamdijk zijn, ongeveer 60 cm beneden de bouwvoor, funderingen aangetroffen van een uit kloostermoppen — $9\frac{1}{2} \times 14\frac{1}{2} \times 29$ cm — opgemetseld gebouw. Dit gebouw besloeg een rechthoek van 8.40×10.80 m en bestond uit muren, welke, althans in de onderbouw, een dikte van 1.25 m bezaten. Op het tijdstip dat met het optrekken van deze torenachtige weerbouw werd aangevangen, bestond de bodem uit veen, rustende op diluviaal zand en met een betrekkelijk dunne kleilaag afgedekt. Teneinde het bouwwerk voor verzakking te behoeden, verwijderde men de klei, zowel als het veen tot op het zand, om hierop de fundering te kunnen doen rusten. Een bouwwijze, welke al meerdere malen voordien bij middeleeuwse gebouwen in het Oldambt is waargenomen. Naderhand zette zich over het oude landschap een pakket Dollardklei af, welke de resten van de voor het ontstaan van de Dollard reeds vernieuwde borg aan het oog onttrok en althans aan de vergeetelheid prijs gaf. Enige jaren geleden werd een geheel overeenkomstige vondst gedaan te Bellingwolde. In beide gevallen tast men in het duister omtrent de naam en de lotgevallen van deze torens, welke een belangrijke rol in de historie van het Oldambt zullen hebben gespeeld, eer de zee bezit nam van het land en dit, inmiddels door de mens op de golven herwonnen, een gans ander karakter verleende. R.O.B., Amersfoort.

FRIESLAND

Harlingen. In het kader der restauratiewerkzaamheden is binnen de muren der eertijds aan St. Michael gewijde Ned.-hervormde kerk te Harlingen een bescheiden onderzoek ingesteld naar de overblijfselen van kerken, welke de huidige, in 1772-1775 gebouwde vooraf moeten zijn gegaan. Teruggevonden werden de uit lagen gestampte leem en zwerfkeien bestaande funderingen van een tufstenen, eenschepig bedehuis,

dat waarschijnlijk een geheel heeft uitgemaakt met de tufstenen westtoren, welke in 1772 werd gespaard en tot op heden bewaard bleef. Dit tufstenen gebouw lag juist binnen de muren van het middenschip der tegenwoordige kerk besloten en vertoonde een breedte van 10.25 m, terwijl de lengte ongeveer 20 m bedroeg. De vorm van de koorsluiting kon niet met zekerheid worden vastgesteld; de indruk is verkregen dat deze ten opzichte van het schip een geringe versmalling vertoonde, terwijl zij vermoedelijk een halfronde grondslag bezat. De breedte is aanzienlijk groter dan die der normale tufstenen dorpskerken in Friesland, ook die van de voormalige tufstenen St-Maartenskerk te Bolsward, de moederkerk van het dekenaat Westergo, doch overeenkomstig die der voormalige tufstenen abdijkerk van het St.-Bonifatiusklooster te Dokkum, welke kort voor het jaar 1190 gereed kwam. Een omstreeks het jaar 1200 opgesteld bericht, aangevend in de proloog der zgn. Magnus-Keuren, rept van een houten kerk te Harlingen, gedekt met riet, welke een der alleroudste van Friesland zou zijn geweest. Inderdaad werden tijdens het onderzoek enige sporen van minstens twee houten kerken waargenomen, welke door brand schijnen te zijn verwoest en aan de tufstenen kerk nog weer vooraf moeten zijn gegaan. Hoewel het kerkterrein thans tot 5 m + N.A.P. reikt en de verwachting was uitgesproken dat de Harlinger St.-Michaelskerk, gelijk zo menige andere middeleeuwse kerk in de noordelijke kustgebieden, op een terp stond, bleek zulks bij nader onderzoek toch niet het geval te zijn. Men koos voor de bouw van de kerk een zeer hoog opgeslibde kwelderrug uit, welke tot $2\frac{1}{2}$ m + N.A.P. reikte. Deze natuurlijke verhevenheid werd vervolgens op gelijk niveau gebracht met de nabij gelegen nederzetting, het handelsvelek Almenum, welke met de verder westwaarts gelegen buurt Harlingen op den duur tot de stad Harlingen zou smelten. De eigenlijke nederzetting lag wel op een terp, waarvan het ontstaan in de 7de

eeuw schijnt te liggen. In hoeverre de 16de eeuwse bewering, dat „sente Michaelis Dome in Almenum” in het jaar 777 werd gesticht, geloof verdient, zal intussen wel steeds een vraag blijven. *R.O.B., Amersfoort.*

Jutrijp, gem. Wijmbritseradeel. Bij het bouwen van een arbeiderswoning ten westen van Jutrijp, aan de westelijke oever van een dichtgegroeide wetering werden talrijke aardewerkscherven gevonden, wijzende op een kolonistennederzetting uit de 12de-13de eeuw. *R.O.B., Amersfoort.*

Sneek. Bij het graven van een nieuwe bermsloot langs de Leeuwarder straatweg nabij de driesprong met de Groene Dijk, tussen Scharnegoutum en Sneek, zijn thans opnieuw bewoningssporen vastgesteld uit het begin der jaartelling in het nadien door de Middellzee overstroomde en overslibde veengebied. *R.O.B., Amersfoort.*

Sneek. Bij het funderen van een nieuwe uitbreiding van het St.-Anthoniusziekenhuis te Sneek kwamen drie zandstenen toogstenen te voorschijn, versierd met leeuwenkoppen. Vermoedelijk hebben deze eenmaal de verdwenen Noorderpoort of een der daarmee verbonden buitenwerken gesierd. *R.O.B., Amersfoort.*

Tritsum, gem. Franekeradeel. Het proefonderzoek van een terprest vond goede voortgang. In het profiel zijn minstens twee kernterpjes te herkennen. Op een van deze werden sporen van paalgaten en omheiningen gevonden. Uit de terpzool buiten de kernterpjes komt geometrisch aardewerk te voorschijn. *B.A.I., Groningen.*

DRENTE

Benneveld, gem. Zweeloo. Bij het afzenden van een hooggelegen akker langs de oever van een beekdal kwamen scherven van bronsijdaardewerk voor den dag. Een proefonderzoek ter plaatse leverde geen verdere vondsten op. *B.A.I., Groningen.*

Wijster, gem. Beilen. Bij het Looveen, in de onmiddellijke omgeving van het in 1926 en 1931 onderzochte grafveld kwamen nederzettingssporen uit het begin der jaartelling aan het licht. Met een opgraving is een begin gemaakt. Reeds werden aangetroffen enkele putten, ge-

bouwsporen, hutkommen, oud akkerland met ploegsporen en interessante bodemprofielen. *B.A.I., Groningen.*

GELDERLAND

Ermelo. In het Elspeter Bos werd onlangs een ± 1 m diepe en brede kuil ontdekt die gevuld bleek te zijn met vuurstenen afslagen, brokken gebakken en ongebakken leem, kapot geslagen keien, een polijststeentje en scherven van aardewerk. De vondsten doen vermoeden dat zich in de kuil de resten van een laat-Neolithische pottenbakkerij hebben bevonden. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Ermelo. In een particuliere collectie werden enige voorwerpen aangetroffen die omstreeks 1925 uit enkele grafheuvels in het Elspeter Bos en op de Noorderheide te voorschijn waren gekomen. Het betreft een vroege met touwindrukken versierde standvoetbeker, een hoge klokbeker met fraaie kerfspatelindrukken die volgens de verklaring van de vinder vergezeld was van een nog aanwezige van vier gaatjes voorziene grote polsbeschermmer van lydiet en een geslepen bijl van diadaas. Voorts twee klokbekers uit een iets latere ontwikkelingsperiode. Van de voorwerpen die in bruikleen mochten worden ontvangen, konden de vindplaatsen nog nauwkeurig worden vastgesteld. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Laren. In het Verwoldsche Broek werd bij het afgraven van een walletje langs een weideperceel de punt van een mooi bewerkte vuurstenen dolk gevonden. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Putten. Bij het graven van zand op een heideterrein aan de Voorthuizenze weg is een gesloten grafinhoud uit het Neolithicum aan het licht gekomen. De vondst bestaat uit een gefacetteerde hamerbijl van amphiboliet, een geslepen bijltje, een spaanmes van vuursteen, een platte ovale slijpsteen van fijn korrelig roodachtig gesteente en een aantal scherven van een met touwindrukken versierde standvoetbeker. Deze lag volgens de vinder ca een halve meter hoger dan de overige vondsten. In samenwerking met de R.O.B. werd na de vondstmelding direct een nader onderzoek ingesteld, maar alle sporen van een grafaanleg bleken reeds verdwenen. Eventuele resten van een tumulus werden ook niet aangetroffen. Mocht deze er geweest zijn, dan is het verdwijnen ervan hoogst waar-

schijnlijk te wijten aan het herhaaldelijk afplaggen van de heide; een normaal heideprofiel werd dan ook niet meer waargenomen. De mogelijkheid van een vlakgraf is echter ook niet uitgesloten. Op hetzelfde terrein werden nog enige kuilen aangetroffen, waarin zich enkele aardewerkscherven bevonden, die vermoedelijk uit de Bronstijd dateren. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

ZEELAND

Aardenburg. Bij proefopgravingen in deze gemeente zijn weer tal van oudheden uit de middeleeuwen en de Romeinse tijd te voorschijn gekomen. Voorts werden enige sporen uit het Neolithicum aangetroffen in de vorm van bewerkte vuursteen. Bodemkundige verkenningen ten zuiden van Aardenburg, richting Belgische grens, brachten op tal van plaatsen overblijfselen van bewoning uit de Romeinse tijd aan het licht. *R.O.B., Amersfoort.*

Oosterland (Duiveland). In samenwerking met de Herverkaveling Schouwen en Duiveland werd het onderzoek naar de funderingen van het voormalige slot Oostersteyn voortgezet. Het hoofdgebouw en de noordoostelijk daarvan gelegen voorburch zijn nu geheel ontgraven; zowel het buiten- als het binnenmuurwerk bleken vrij goed bewaard te zijn gebleven. Het hoofdgebouw heeft een vierkante vorm (24 × 24 m). Het bezit een ronde hoektoren op de westhoek en een vierkant torentje op de zuidhoek. De buitenmuren hebben een dikte van 90 cm. Het gebouw is in een aantal rechthoekige vertrekken onderverdeeld. Een binnenplaatsje, geplaveid met veldkeien, houdt verband met de toegangspoort aan de zijde van de voorburch, die 53 m lang is en 14 m breed. De muurdikte bedraagt 50 cm. Het slot dateert uit omstreeks 1360. Het werd gebouwd in opdracht van Floris van den Abeele of van diens vader Hendrik van den Abeele. *R.O.B., Amersfoort.*

NOORD-BRABANT

Bergheim. Bij de aanleg van een nieuw wegtracé Oss—Megen, iets ten noorden van de lijn Macharen—Haren, zijn op een diepte van 0.50-2 m beneden het maaiveld verspreid scherven gevonden tezamen met houtskoolstukjes en dierenbotten. Daar het grondwater reeds op pl.m. 1 m beneden het maaiveld een goede waarneming belemmerde, kon niet vastgesteld worden,

of het pakket uit stratigrafisch gescheiden lagen bestond. Volgens de vinders zouden ook late 15de eeuwse scherven te voorschijn zijn gekomen. Dit kon echter niet worden nagegaan en moet onwaarschijnlijk worden geacht. Wellicht zijn zij door inzakken van de put onderin geraakt. De oudste scherven dateren zeker niet van vóór de 11de eeuw. Pingsdorf-, Badorf- en reliëfband-aardewerk werd niet aangetroffen. De vindplaats duidt dus op bewoning van de 11de-15de eeuw. *R.O.B., Amersfoort.*

Prinsenbeek. Naar aanleiding van een bericht van de correspondent van de R.O.B., de heer Moelands, werd een onderzoek ingesteld op een terrein, genaamd De Steenakker. Na het verwijderen van de resterende bouwoverblijfselen kwam een rechthoekige verkleuring met scherven en houtskoolresten te voorschijn. De afmetingen van deze rechthoek waren 6.75 × 5.75 m; deze had in het midden een lager niveau (90 cm beneden het maaiveld) dan aan de begrenzingszijde die werd gemarkeerd door een ondiep greppeltje. Aan de noordzijde van dit vlak bevonden zich enkele rechthoekige aftekeningen, mogelijk van palen en een stookplaats, aan de oostzijde een rechthoekige put met enkele Romeinse scherven, voor het merendeel uit de 2de eeuw. Vermoedelijk betreft het hier een hutkom. *R.O.B., Amersfoort.*

LIMBURG

Baexem. In een vernield Romeins graf op het terrein „Op de Bos” is een Romeinse munt gevonden met als beeldenaar Antonius Aug. Pius P. P. TRP. Italia SC. *Tb. H. Bouts, Ell.*

Elsloo. In september zijn nog een tweetal ernstig bedreigde terreinen onderzocht op de aanwezigheid van bandkeramische bewoningssporen. Het blijkt dat de grenzen van de nederzetting nog steeds niet bereikt zijn. Enkele bijzonder interessante gebouwplattegronden konden nog in tekening worden gebracht. Zij vertonen nog niet waargenomen overgangsvormen van de oudere naar de jongere „Linearbandkeramik”. Buiten de gebouwen werden de resten van een oventje of haardplek gevonden van een type dat ons elders uit de bandceramiek niet bekend is. Dit is te meer interessant, omdat vuurplaatsen zeer zelden zijn waargenomen in bandkeramische nederzettingen. *R.O.B., Amersfoort.*

ZUIDERZEEGEBIED

Markerwaard. Bij Enkhuizen hebben de voorbereidende werkzaamheden voor de sluisbouw en het baggerwerk in het Krabbersgat enkele vondsten opgeleverd. Behalve enkele oude boeikettingen van typisch model, kwam er wat 17de-18de eeuwse aardewerk, loden kogeltjes en knoepjes e.d. boven water.

Van grotere diepte echter zijn twee beenderen afkomstig: een heiligbeenfragment, vermoedelijk van een bison en een opperarmbeen van een wolharige neushoorn. Deze beide laatste vondsten kunnen samenhangen met het verwachte stroomgeulensysteem in dit gebied. Een nader onderzoek wordt hiernaar nog ingesteld aan de hand van boorgegevens. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders.*

Noordoostpolder. In sectie J kwam bij het opschonen van een sloot een bronsvondst te voorschijn: een lanspunt van 11½ cm lengte met een blad van ruim 7 cm lang. In de schacht bevinden zich twee tegenover elkaar geplaatste gaatjes. Binnen in de schacht bevond zich de rest van de houten steel, waaraan de lanspunt

bevestigd was geweest. Een nader onderzoek volgt ter plaatse. De vondst hangt samen met de bewoning van de oeverwal van een oude stroomgeul in dit gebied. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders.*

Oostelijk Flevoland. Opnieuw is er enig geheel en gedeeltelijk geglazuurd rood aardewerk gevonden van 16de-17de eeuwse ouderdom. Dit materiaal is van veel belang in verband met de datering van de grondlagen mede teneinde de kennis van de sedimentatie in het gebied van de Noordoostpolder te kunnen coördineren met die van Oostelijk Flevoland.

In het gebied ten zuiden en zuidoosten van Ketelhaven zijn ook scherven van laat-middeleeuwse kannen van vroeg Duits steengoed en van ongeglaazuurd Siegburg steengoed aange troffen.

In sectie C is een fragment van een groot gewei van een edelhert gevonden.

Voorts kwamen er tal van huisdierbeenderen in het noordoostelijk gebied van de polder aan het licht. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders.*

RESTAURATIE-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

DRENTE

Zuilen. De havezathe Laarwoud, in 1910 door de gemeente Zuidlaren aangekocht, is hersteld en verfraaid om beter te kunnen beantwoorden aan de bestemming van raadhuis. Gelegen binnen een gracht en omgeven door een ruim park met hoog opgaand geboomte, maakt deze in wezen bescheiden havezathe een statige indruk. Bij de restauratie werden jongere aanbouwen aan de linkerzijde gesloopt om vervangen te worden door een vleugel in de trant van de laat-18de eeuwse toevoeging aan de rechtervleugel. Raad- en trouwzaal werden voorzien van rijkgesneden schoorsteenmantels, die gered zijn uit gesloopte panden. Alle vensters kregen een 18de eeuwse roedenverdeling. Het 17de eeuwse bouwhuis op het voorplein is hersteld en ingericht tot dorpshuis. Restauratie voltooid. Arch.: D. J. van Iperen en R. Offringa.

NOORDHOLLAND

Amsterdam. Herengracht 120. Gevel uit het

tweede kwart van de 17de eeuw van het z.g. Amsterdamse type met grote trappen, nawerking H. de Keyser. Rest. begonnen. Arch.: Y. Kok.

— O.Z. Achterburgwal 93. Gevel uit het tweede kwart van de 17de eeuw behorend tot een groep van twee van het z.g. Amsterdamse type met grote trappen. Rest. voltooid. Arch.: H. F. Rappange.

ZUIDHOLLAND

Leiden. Rapenburg 48. Pilastergevel uit het derde kwart van de 17de eeuw. Rest. voltooid. Arch.-bur. Van Oerle en Schrama.

Rijnsaterwoude. Herv. kerk met koor van omstreeks 1500, toren kort na 1552 en 18de eeuwse schip. Tijdens de restauratie kwamen fundamente tevoorschijn van een ouder smaller schip (baksteen-formaten 26 à 27 cm). Tegen de oostwand van de toren werd de moet zichtbaar van een dak, dat beduidend lager was dan het huidige. Een afbeelding door J. Stellingwerf in het Gem. Archief te Leiden,

die de toestand in 1597 heet weer te geven, ver-
toont een schip met zijdelingse steekappen.
Tot onder de dakmoet doorlopende pleister-
resten tonen in elk geval aan, dat het schip
in de 16de eeuw een z.g. ziende kap moet
hebben gehad dus zonder houten tongewelf.
Ook staat vast, dat de toren aanvankelijk niet
zoals thans grotendeels ingebouwd was. Ruim
een meter onder het huidige niveau werden
voorts de onderdorpel van een vroegere zuid-
ingang en vloerresten aangetroffen. In het
koor kwam een piscina voor de dag. Bij de
restauratie werd allereerst de gehele fundering
vernieuwd. Na verwijdering van de machi-
nale baksteen, waarmede de toren in 1908 aan
west- en zuidzijde was beklampt, werden er
aan weerskanten van de westingang twee nis-
sen met gebogen achterwand zichtbaar, die nu
aan de bovenzijde met een natuurstenen schelp-
vulling in Renaissancetrant zijn aangevuld.
Voorts kwam de Gotische nissenversiering aan
de westzijde van het vierkante torengedeelte
weer vrij. Het rondboogvenster boven de in-
gang werd spitsbogig gemaakt en voorzien van
vorktraceringen. Vier spitsbogige galmgatnis-
sen aan de zuid- en westzijde van de achtkan-
tige bovenbouw werden naar analogie van die
aan de noord- en oostzijde hersteld. De rond-
bogige schipvensters verkregen houten ramen
en een rond venster in de westgevel ten zui-
den van de toren werd weer geopend. In de
Gotische koorvensters kwamen gemetselde

vorktraceringen. Inwendig zijn onderdelen van
het verwijderde doophek en de koperen doop-
bogen opnieuw toegepast aan de afsluitingen
van de ruimten naast de toren. Restauratie vol-
tooid. Arch.bur. Dekker en Van der Sterre.

ZEELAND

Veere. Kade 142. Rest. voltooid.

— Kapellestraat A 39. Rest. begonnen. Arch.:
H. F. Rappange.

NOORDBRABANT

Diessen. R.K. kerk. De vroeg 16de eeuwse toren
heeft herstellingen ondergaan, waarbij o.a. de
steunberen aan de westzijde werden gecomp-
leteerd met pinakels naar voorbeeld van de
overige steunberen. Verder werd het fries van
elkaar doorkruisende bogen onder de trans aan
de westzijde hersteld en verkreeg de traptoren
een gemetselde spits. Rest. voltooid. Arch.:
N. H. Pontzen.

Breugel. R.K. kerk, tweede helft der 15de eeuw.
Rest. begonnen. Arch.: J. Strik.

Heeswijk. Kasteel, in aanleg vermoedelijk 14de
eeuws doch met vele Neo-Gotische verande-
ringen. Rest. begonnen. Arch.: C. J. W.
Royaards.

LIMBURG

Maastricht. Bouillonstraat 8-10, woonhuis ont-
staan door samenvoeging van oudere, vroeg-
17de eeuwse gedeelten. Rest. begonnen. Arch.:
Huysmans.

MUSEUM-NIEUWS

Aanvullingen en wijzigingen ¹ op de derde druk van *De Nederlandse Musea*. 's-Gravenhage
1956. Mededelingen van de Rijksinspecteur voor roerende monumenten.)

I *Nieuw opgerichte en voor het publiek toe-
gankelijke musea en oudheidkamers:*

Amsterdam

— Roothaanmuseum. R.K. Pastorie De Krijtberg.
Singel 448. Bezoek: Zondagmiddag.

Berg en Dal (Gem. Groesbeek) (G.)

— Africa Museum. Postweg 6. Tel. 0885/391.
Bezoek: Dagelijks 9-12, 13-19.

Eernewoude (Gem. Tietjerksteradeel) (F.)

— Oudheidkamer „It Kokelhus”. Bezoek: Na
aanvraag.

¹ Wijzigingen in adressen en telefoonnummers zul-
len in het volgend nummer worden opgenomen.

Elst (G.)

— Verzameling in de N.H. Kerk. Bezoek: Na
aanvraag bij de kosten.

Geervliet

— Verzameling in het Raadhuis. Bezoek: Werk-
dagen 10-12, 14-17.

's-Gravenhage

— Palestina Diorama's en Bijbels Museum. Nas-
saulaan 12. Bezoek: Werkdagen 10-16. Zater-
dag uitsluitend na aanvraag.

Harlingen

— Museum Hannemahuis. St. Christoffelsteeg 2.
Bezoek: Na aanvraag.

Laren (N.H.)

- Singer Memorial Museum. De Wilde Zwannen. Oude Drift 1. Tel. 02953/4020. Bezoek: Apr.-sept. 10-17. Zon- en feestdagen 13-17. Okt.-mrt. 10-16. Zon- en feestdagen 13-16.

Leek (Gr.)

- Nationaal Rijtuigmuseum. Huize Nienoord Tel. 05945/2260. Bezoek: Pasen tot 15 okt. 9-18.

Leiden

- Pilgrimfathershuisje. Boissotkade 2a. Tel. 01710/20191. Bezoek: Werkdagen 9½-12, 14-16. Zaterdag 9½-12.

Moordrecht

- 't Oude Ambachtshuis. Dorpsstraat 60. Bezoek: Dinsdag en vrijdag 19-21, donderdag 14-16.

Nunspeet

- Veluws diorama. Marktstraat 19. Tel. 03412/2335. Bezoek: Werkdagen 10-12, 14-18, 19-21.

Oudemirdum (F.)

- Natuurhistorisch Museum. Gaasterland. Bezoek: Werkdagen 9½-12, 13½-17.

Rotterdam

- Kunstverzameling Stichting Willem van der Vorm. Westersingel 66. Tel. 01800/136059. Bezoek: Dinsdag en donderdag 10-12½; woensdag, vrijdag en zondag 14-17; 2de Paas-, Pinkster- en Kerstdag 14-17. 1 jan. gesloten.

Schiermonnikoog

- Natuurhistorisch Museum. Middenstreek 25. Bezoek: Werkdagen juni-sept. 14½-17, 19½-21.

Tilburg

- Textiel-Museum. Gasthuisstraat 27. Tel. 04250/22241. Bezoek: Dagelijks 14-17; dinsdag bovendien 19-22. Christelijke feestdagen, Kermisweek en Kerstweek gesloten.

Utrecht

- Speeldoos- en draaiorgelmuseum. Catharijneconvent. Lange Nieuwstraat 38. Tel. 030/17458. Bezoek: Donderdag en vrijdag 9½-22, zaterdag en zondag 14-17. Overige dagen na aanvraag.
- Tandheelkundige afdeling van de Stichting Utrechts Universiteitsmuseum. Jutphaaseweg 5. Tel. 030/11882. Bezoek: Woensdag en zaterdag 9½-12; vrijdag 9½-17. Sleutel verkrijgbaar bij de bibliothecaris van het Tandheelkundig Instituut.

Valkenburg (Z.H.)

- Verzameling van de Stichting Praetorium Agrippinae. Raadhuis. Tel. 01780/2929. Bezoek: Na aanvraag bij de burgemeester.

Vlieland

- Natuurhistorisch Museum. Kerkplein 6. Bezoek: Werkdagen 10-12, 14-17; bovendien dinsdag en vrijdag 20-22.

*II Toegankelijk gestelde particuliere verzamelingen: 2**Aerdenhout (gem. Bloemendaal)*

- Verzameling Mevrouw A. M. Nienhuys-Versteegh, Bentveldsweg 142. Tel. 02500/26567. Inhoud: Franse meubelen XVIII, Perzische miniaturen, beeldhouwwerken, Delfts aardewerk en Chinees porselein, schilderijen XVII. Bezoek: Di., vr. en za. 10½-12½ u. na voorafgaande aanmelding, met overlegging van introductie.

Amsterdam

- Verzameling N. V. Roelof Citroen. Kalverstraat 1. Tel. 020/65534. Inhoud: Juwelen, gouden en zilveren voorwerpen en objecten vervaardigd uit andere materialen. Bezoek: na voorafgaande aanmelding, met overlegging van een introductie.
- Verzameling F. Baron van Heeckeren van Waliën, Prinses Margrietstraat 24. Tel. 020/728428. Inhoud: Chinees porselein, Chinese bronzen, Hollands porselein, poppenzilver, familieportretten, o.a. door F. Bol, Jan Mijntens en Pieneman. Bezoek: Ma., wo. en vr. 10-12 u. na voorafgaande schriftelijke aanmelding (tenminste 24 uur van tevoren), met overlegging van een introductie.

's-Gravenhage

- Verzameling H. M. Knight, Zeekant 100 E (Oranjeflat). Tel. 01700/557696. Inhoud: Chinese ceramiek, w.o. zeldzame schotels en vazen, vervaardigd voor de Chinese keizers (XVIII), voorwerpen van cristal de roche, jade, agaat, koraal en barnsteen. Bezoek: Ma., wo. en vr. 10-12 u., na voorafgaande aanmelding (tenminste 24 uur tevoren), met overlegging van een introductie.
- Verzameling G. Praetorius, Willem de Zwijgerlaan 76a. Tel. 01700/554940. Inhoud: Kunstwerken uit het Franse keizerrijk en de Restauratie, familieportretten. Bezoek: Di., wo. en do. 14-16 u. na voorafgaande aanmelding, met overlegging van een introductie.

² Zie de notitie op blz. 381 van het Museumboekje.

Haamstede (Z.)

- Verzameling N.V. Mij tot Exploitatie van Onroerende en Roerende Goederen „Gadra”, Jonge Jan Boeyesweg 6. Tel. 265. Inhoud: Chinese ceramiek, meubelen XVII en XVIII, schilderijen door Bonaventura, Peeters, Vredeman de Vries. Bezoek: Ma., wo., vr. 14-16 u., na voorafgaande aanmelding (tenminste 24 uur tevoren), met overlegging van een introductie van een der bovenstaande instellingen alsmede van de burgemeester van Haamstede.

Ophemert (G.)

- Verzameling A. A. Baron Mackay van Ophemert en Zennewijnen Lord Reay, Kasteel Ophemert. Tel. 03445/281. Inhoud: Meubelen voornamelijk Engelse (XVII en XVIII), verzameling Waterford-kristal, zilver, Chinees porselein XVII en XVIII, familieportretten. Bezoek: Wo., do. en vr. 15-17 u., na voorafgaande aanmelding (tenminste 24 uur tevoren) bij het rentmeesterskantoor F. K. Ozinga-C. Duvekot, Herengracht 495 te Amsterdam, tel. 020/34460, met overlegging van een introductie.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

ALMELO

- *De Waag*. Wie was Vincent van Gogh? -3 nov.

ALKMAAR

- *Stedelijk Museum*. Hollandse Aquarellistenkring -27 okt.

AMERSFOORT

- *Kunsthandel Ch. Mol* (Muurhuizen 227-229) J. Jaspers. Di. t.m. za. 10-17 u.; zo. 14-17 u. -17 okt.

AMSTERDAM

- *Rembrandthuis*. Rembrandt's getekend portret -1 nov.
— *Rijksmuseum*. Tentoonstelling ter herdenking van het 75-jarig bestaan van de Vereniging Rembrandt -20 okt.
Japans aardewerk 4-30 nov.
— *Rijksprentenkabinet*. Indische miniaturen. -4 nov.
— *Stedelijk Museum*. „De Keerkring” -26 okt.
Patrick Bakker en Jaap Mooy -19 okt.
Hoger Bouwkundig Onderricht -20 okt.
— *Zoölogisch Museum*. Evolutie -eind '58

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Zuidafrikaanse schilderkunst -30 nov.
— *Rijksmuseum voor Volkskunde*. Het Nederlands Openluchtmuseum. Marktgang -1 nov.
Documentatie van landelijke bouwkunst in Nederland -1 nov.

- *De Populier* (Gele Rijders Plein). Suzette Gotlieb. Werkd. 10½-17; zo. 14-17; bovendien 19-21 -26 okt.

BRED A

- *Cultureel Centrum De Beyerdt*. Nederlandse Keramiek nov.-dec.

DORDRECHT

- *Dordrecht's Museum*. Ary Scheffer -3 nov.
Adriaen Coorte -3 nov.

EINDHOVEN

- *Stedelijk Van Abbe Museum*. Nederlandse Keramiek okt.-nov.

ENSCH EDE

- *Rijksmuseum Twenthe*. Stromingen heden-daagse beeldende kunst 18 okt.-17 nov.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Oude Japanse Kunst -10 nov.
Maquette van het culturele centrum -20 okt.
Tentoonstellingsauto. Afrikaanse Klanken, Jonckbloetplein -20 okt.
Heeswijkplein -3 nov.
— *Kunstzaal Plaats* (Plaats 21). Frieda Hunziker en H. van Kruiningen -17 okt.
— *Kunsthandel Martinus Liernur* (Zeestraat 63). Willy Rieser -17 okt.
— *Mauritshuis*. Werken verworven met steun van de Vereniging Rembrandt uit de collecties van het Mauritshuis, het Gemeente-

- museum te 's-Gravenhage, het Koninklijk Penningkabinet, en het Oranje-Nassau Museum. -19 okt.
- *Museum voor het Onderwijs*. Van Zonnemaker tot Electriche Klok -juli '59
- *Panorama Mesdag*. De Nederlandse Kunstkring -26 okt.
- R. Visscher 1-23 nov.

GRONINGEN

- *Groninger Museum voor Stad en Ommelanden*. Jan G. Jordens 1883/1958 en Jan van der Zee 1898/1958 -10 nov.

HAARLEM

- *Museum Het Huis Van Looy*. Jacobus van Looy en Willem de Zwart. Twee tijdgenoten. Werkd. 10-12½, 13½-17; zo. 14-17 -3 nov.

HAARLEMMERMEER

- *Stad en Landschap in de Nederlandse Schilderkunst* 20 okt.-14 nov.

HENGELO (O.)

- *Hengelose Kunstzaal* (Stationsplein). Tentoonstelling van Yo Bwan Tjong. Werd. 14½-17; zo. 11½-13, 14½-17; bovendien dins., do. en vrij. 20-22 -1 nov.

LEIDEN

- *Prentenkabinet der Rijksuniversiteit*. 75 jaar „Vereniging Rembrandt”: tekeningen van Goltzius, werkdagen 14-17 u. -19 okt.
- Portretten uit de Gouden Eeuw (gravures en etsen), werkdagen 14-17 u. -16 nov.
- *Stedelijk Museum De Lakenhal*. Gerretsen en Hierck -26 okt.
- Ars Aemula 8 nov.-8 dec.

MOORDRECHT

- *'t Oude Ambachtshuis*. Het Masker 21 okt.-21 nov.

NAARDEN

- *Stadhuis*. Stad en Landschap in de Nederlandse Schilderkunst -20 okt.

OSS

- *Jan Cuneneuseum*. Hedendaagse religieuze kunst uit het Rijnland -27 okt.

OUD BEIJERLAND

- *Rijks Hogere Burgerschool*. Streekhistorie Hoeksche Waard -23 okt.

ROERMOND

- *Gemeentemuseum*. Werken door Suzanne Nicolas, Leo Franssen, Joop Nicolas -30 okt.

ROTTERDAM

- *Museum Boymans*. Michael Sweerts en tijdgenoten. Gewone openingsuren; bovendien wo. 19.30-22 u. -23 nov.
- Werken met steun van de Vereniging Rembrandt verworven. -26 okt.
- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Hiroshige na honderd jaar -20 okt.
- *Museum voor Ouders en Opvoeders*. Verborggen mogelijkheden in het creatieve kind. Werkd. 10-12, 14-17; bovendien wo. 19-21½. Maandag gesloten -6 nov.
- *Kunstcentrum 't Venster*. Bart de Leeuw en Jan Dries -18 okt.
- *Hector & Bazendijk* (Korte Lijnbaan 19). Panoramafoto's van Frits J. Rotgans. Dag. 9-18 -1 nov.
- *De Pijp* (Gaffelstraat 90). Langs de Karawanten. Foto's van Bertus Schmidt. Dag. 10-13 -19 okt.
- *Rotterdamse Kunststichting* (Korte Lijnbaan 18c). Charles Kemper. Werkd. 10-17; zo. 11-16 -27 okt.
- *Rotterdamse Kunstkring* (Witte de Withstraat 35). Gerda Rubinstein en Henk Broer. Werkd. 10-17; zo. 11-16 -28 okt.

SCHIEDAM

- *Stedelijk Museum*. Gesel van de oorlog -19 okt.

TILBURG

- *Textiel-Museum*. Klassieke weefsels uit Egypte en West-Europa -1 nov.

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Jubileumtentoonstelling Vereniging Rembrandt -18 okt.

- *Utrechts Universiteitsmuseum* (Trans 8). 100 jaar oogheelkunde in Nederland 7 nov.-6 dec.

VLISSINGEN

- *Stedelijk Museum*. Wie was Vincent van Gogh? -25 okt.

*193

*194

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Tritsum, Gem. Franekeradeel. Het onderzoek van de terprest werd voorlopig afgesloten. Hopelijk kan het in 1959 worden voortgezet. *B.A.I., Groningen.*

DRENTE

Coevorden. In verband met de plannen voor een nieuw stadhuis bleek het ten zeerste gewenst om ter plaatse van het oude kasteel — waar het stadhuis zal verrijzen — een uitvoerig onderzoek in te stellen naar de aanwezigheid van funderingen. Er is reeds gebleken dat dit opvallend hoge punt in Coevorden bestaat uit een kunstmatige ophoging. Een opvallend schuin talud in de grondprofielen schijnt een overblijfsel te zijn van de oudste kasteelaanleg, die volgens deze aanwijzing onder meer uit een aarden wal zou hebben kunnen bestaan. Vergaande conclusies zijn nog zeer praematuur. Verschillende funderingen zijn aan het licht gekomen; vooralsnog valt hun plaats in de hele aanleg nog niet te bepalen. *R.O.B., Amersfoort.*

Wijster, gem. Beilen. Het onderzoek van de nederzetting bij het Looveen werd voortgezet. Minstens drie grote boerderijen benevens een groot aantal hutkommen werden vastgesteld. De boerderijen dateren, althans ten dele, uit de vroege Volksverhuizingstijd. Geïmporteerd aardewerk uit het Provinciaal-Romeinse gebied komt in onverwacht grote hoeveelheid voor den dag. *B.A.I., Groningen.*

OVERIJSSSEL

Vriezenveen. Bij grondwerken in het uitgestrekte ruilverkavelingsgebied tussen Vriezenveen en Almelo zijn weer talrijke middeleeuwse bewoningssporen aangetroffen. Tot de oudste behoren twee ijzeren bijlen, welke waarschijnlijk verloren zijn geraakt in de periode gedurende welke Friese immigranten, in de loop van de 13de eeuw het voorheen onbewoonde gebied

kwamen ontbossen en met behulp van sloten en greppels tot cultuurland ontgonnen. *R.O.B., Amersfoort.*

GELDERLAND

Elspeet. In de onmiddellijke nabijheid van de door wijlen de heer J. Bezaan ontdekt jong-palaeolitische vindplaatsen Elspeet I en II werd in samenwerking met de heer J. Mulder uit Elspeet een nieuw atelier, vermoedelijk behorende tot de Hamburggroep, vastgesteld. Op pl.m. 70 cm beneden het maaiveld werden bijna 500 kernstenen op 1 m² aangetroffen. De vindplaats zal nader onderzocht worden. *R.O.B., Amersfoort.*

Elspeet. Op de oeverwal van een oud beekdal nabij Elspeet werd een zeer grote hoeveelheid hunnebeddenaardewerk aangetroffen, tezamen met verschalingsgrondstoffen en fragmenten van bakplaten. Waargenomen grondsporen wijzen op een bewoning ter plaatse. *R.O.B., Amersfoort.*

UTRECHT

Utrecht. Bij een onderzoek naar het voormalig westfront van de Janskerk werden de funderingen aangetroffen van twee torens. Deze waren van tufsteen en hadden een buitenwerkse maat van ± 6.40 m in het vierkant en binnenwerks van 3.25 m. De afstand tussen de oostzijden van de torens en de huidige westgevel van de kerk bedraagt 3 m. Ook van een verbindingslijn tussen de toren en de kerk werden funderingen teruggevonden. Van de zuidelijke toren, welke door middel van een bakstenen kern versterkt was, berust een afbeelding in het Gemeentearchief te Utrecht, gemaakt naar aanleiding van de sloop in 1681. De noordelijke moet reeds veel vroeger gesloopt zijn. Bovendien werden enige bakstenen waterputten en grafkelders aangetroffen, benevens aardewerkscherven uit de 14de-17de eeuw. *Dienst van Openbare Werken, Utrecht.*

NOORD-HOLLAND

Den Burg (Texel). In verband met het herbestraten van het dorpsplein is een proefonderzoek ingesteld met de bedoeling na te gaan, of zich in het centrum van dit zo merkwaardige, in een kring gebouwde dorp ook vroeg-middeleeuwse cultuurresten bevonden. Het vermoeden bestaat nl., dat ook Den Burg op Texel, gelijk Burgh op Schouwen, alsmede Middelburg, Domburg en Souburg op Walcheren, zijn ontstaan te danken heeft aan een vluchtburcht, in de 9de eeuw door de bevolking tegen de Noormannen opgericht. Het onderzoek leverde geen positieve resultaten op, evenmin als zulks het geval is geweest bij vorige onderzoeken in 1952 tijdens de restauratie der Ned.-Herv. kerk in en om dit monument ondernomen. *R.O.B., Amersfoort.*

Drieuizen (Texel). Nabij het gehucht Drieuizen, op korte afstand ten westen van Den Burg, doch daarvan door een brede, inmiddels binnengedijkte stroomgeul gescheiden, bevindt zich een zandige verhevenheid, welke „de Terp” wordt genoemd. In de loop der tijd zijn in deze heuvel talrijke aardewerkscherven gevonden, zowel uit het begin der jaartelling, als uit de middeleeuwen. Enige steekproeven hebben aangetoond dat deze heuvel een natuurlijke oorsprong bezit, doch gezien de zeer dikke humuslaag eeuwenlang als bouwland zal zijn benut. *R.O.B., Amersfoort.*

Heemskerk. In verband met de aanleg van nieuwe woonwijken is een begin gemaakt met het slechten van het zgn. Hoge Werfje, gelegen halverwege tussen de Ned.-Herv. kerk en het Huis Marquette. Voorheen bevond zich hier een voorname hofstede, Hogewerf geheten. De zandige verhevenheid bleek zeer veel baksteenpuin te bevatten, waaronder een tamelijk hoog gefundeerde, anderhalf-steense muur, opgemetseld uit kloostermoppen van het formaat 28 x 14 x 7 cm. Voorts enige dakleien en een menigte aardewerkscherven, waarvan de oudste zo niet uit de 12de, dan toch zeker nog uit de 13de eeuw dateren. *R.O.B., Amersfoort.*

Hoogkarspel. In de afgelopen maand is het onderzoek van de bedreigde tumulus achter de watertoren (zie Archeologisch Nieuws in *Nieuwsbulletin Kon. Ned. Oudheidk. Bond* jrg. 11 (1958) afl. 9) voortgezet. De opgraving van de grafheuvel is afgesloten.

Ditmaal werden, behalve de bij het eerste onderzoek waargenomen ploegvoren, nog andere sporen van bodembewerking opgemerkt.

Een hoofdgraf werd niet vastgesteld. De ringsloot heeft twee toegangen (onderbrekingen) gehad. *I.P.P., Amsterdam.*

Koedijk. Tijdens landverbeteringswerkzaamheden ten westen van de voormalige Diepsmeer tussen Koedijk en Noord-Scharwoude zijn talrijke bewoningssporen ontdekt op ongeveer 60 cm beneden het tegenwoordige maaiveld. Het betreft hier een nederzetting uit het einde der 1ste, doch vooral uit de 2de eeuw onzer jaartelling, volkomen vergelijkbaar met de vondsten uit Krommenie. In zoverre is er echter verschil in de vondstomstandigheden aan te wijzen, dat men in het laatste geval op zavelklei en niet op overslibd veen heeft gewoond, terwijl het knipkleidek, waaronder de nederzetting nadien bedolven geraakte, bewijst dat de zee een einde maakte aan het menselijk verblijf. Belangwekkend is het ontwateringsstelsel, in de vorm van ongeveer 70 cm brede greppels, over een grote afstand evenwijdig aan elkaar door de kwelder gegraven en nadien eveneens geheel met klei opgevuld. *R.O.B., Amersfoort.*

Krommenie. Bij het afplaggen van een complex weidegronden, niet ver van het water gelegen, waaraan genoemde plaats haar naam heeft ontleend, zijn talrijke aardewerkscherven gevonden, wijzende op bewoning gedurende de eerste en tweede eeuw onzer jaartelling. Blijkbaar heeft men zich destijds gevestigd op veengrond, welke door afzetting van een dun laagje zee- of brakwaterklei vruchtbaar genoeg was geworden om als grasland in cultuur gebracht te kunnen worden. Onder het vondstenmateriaal dat nauw verwant is aan de Friese terpencultuur, bevinden zich tevens enige specimina van Gallo-Romeinse importwaar. Nadat de bewoning om deze of gene reden lange tijd was onderbroken, vestigde de mens zich hier opnieuw in de loop van de 10de of 11de eeuw, terwijl de jongste aardewerkvondsten uit de 18de eeuw stammen. *R.O.B., Amersfoort.*

ZUID-HOLLAND

Poortugaal, gem. Pernis. Bij het leggen van een pijpleiding zijn sporen van Romeinse bewoning gevonden uit de tweede helft van de tweede eeuw. *R.O.B., Amersfoort.*

Vlaardingen. Tijdens de bodemkartering van het Westland werd in de Broekpolder reeds een vindplaats ontdekt uit de voor-Romeinse IJzertijd. Eind september van dit jaar bezochten

de heer P. Sonneveld, karteerder bij de Stichting voor Bodemkartering, en de heer H. J. Verhagen, hoofdbestuurslid van de A.W.W. N., het terrein, omdat graafwerkzaamheden ten behoeve van een voorgenomen zandopspuiting de mogelijkheid tot het doen van nieuwe vondsten had geschapen. Inderdaad zijn twee nieuwe vindplaatsen ontdekt. Allen liggen aan een stroompje door het veen. De bewoners blijken zich op een kleiig veen te hebben gevestigd, dat wederom op zuiver veen rust. Van één woning is een groot deel teruggevonden. Het is een rechthoekig gebouw, waarvan de beide lengtewanden uit vlechtwerk waren opgetrokken. Een tussenwand bestaat eveneens uit vlechtwerk. Op de grond binnen de woning heeft men riet gevleid in elkaar kruiselings wisselende lagen. Een drietal haardplekken behoort zeer waarschijnlijk tot deze woning. Een daarvan bestaat uit een laag paaltjes die op riet zijn gelegd; daar overheen is een mantel van zavel aangebracht, die enkele malen is opgehoogd. Zeer waarschijnlijk is deze niet de enige woning ter plaatse. Zeer veel scherven zijn geborgen. Het grote percentage met vingertopindrukken versierde aardewerk valt bijzonder op. Bovendien zijn fragmenten van zgn. vuurbokken gevonden. *R.O.B., Amersfoort.*

NOORD-BRABANT

Breda. In het kader der restauratiewerkzaamheden is in en om de H. Grafkapel op de noordwesthoek der O. L. Vrouwekerk te Breda een onderzoek ingesteld naar de overblijfselen van vroegere bouwwerken. Op 50 cm beneden het tegenwoordige loopvlak kwamen funderingen te voorschijn, welke niet geheel bleken te corresponderen met het opgaande werk van het huidige kerkgebouw, al stemde de hoofdindrichting daarmee wel weer overeen. De oudste fundering, opgetrokken uit baksteen van het formaat $28 \times 13 \times 6\frac{1}{2}$ cm, had betrekking op de noordwesthoek van een bouwwerk, dat aan het huidige vooraf kan zijn gegaan. De jongere, opgemetseld uit baksteen van het formaat $20 \times 9 \times 4$ cm, zou betrekking kunnen hebben op een bouwwerk dat nog maar amper boven de grond was verzeen, toen men het bouwplan wijzigde en de tegenwoordige kerk projecteerde. Voor zover het reeds opgetrokken muurwerk bruikbaar bleef, liet men dit onaangetast, doch de te vervallen partijen werden tot even beneden de met natuursteen

beklede plint van het nieuwe bouwwerk afkapt. *R.O.B., Amersfoort.*

Breda. Begrensd door de Boschstraat en de gedempte oude Markbedding bevinden zich enige overblijfselen van het voormalige O. L. Vrouwe Gasthuis, ook wel Beijerd geheten naar het verblijf, waarin zieken en vreemdelingen huisvesting vonden. Het moet reeds vóór het jaar 1246 zijn gesticht en wel juist buiten de toenmalige oostelijke stadspoort. Tot de resten van dit Gasthuis behoren ook enige muren van de voormalige Gasthuiskapel, welke in 1505 werd gebouwd. Aangezien in 1294 reeds van een Gasthuiskapel melding wordt gemaakt, scheen het gewenst naar deze voorgangster een onderzoek in te stellen, toen het slopen van enige gebouwen op het Gasthuisterrein daartoe een gunstige gelegenheid bood. Gebleken is nu dat de kapel uit het jaar 1505 tot stand kwam door uitbreiding van een oudere. Deze kapel bezat een breedte van 840 m en een lengte van 23.50 m, het vermalde, rechtgesloten koor medegerekend, terwijl het gebouw opgetrokken was uit baksteen van het formaat $27 \times 13\frac{1}{2} \times 6\frac{1}{2}$ cm. In 1505 werd de kapel in westelijke richting 5.90 verlengd, in oostelijke richting 3 m, terwijl het koor een driezijdige sluiting verkreeg en aan het schip van de kapel bovendien twee dwarschepen werden toegevoegd. *R.O.B., Amersfoort.*

ZEELAND

Aardenburg. Bij een proefneming op de Oude Vlasmakkt werd in het Romeinse niveau een tonput aangetroffen, waaruit schoeisel en zeer veel aardewerk uit het laatst van de 2de eeuw na Chr. te voorschijn kon worden gehaald. Voorts werd een aantal fragmenten van dakpannen gevonden, welke voorzien zijn van een vooralsnog onbekend stempel. *R.O.B., Amersfoort.*

Borssele. Reeds in 1946 werd een voorlopig oudheidkundig onderzoek ingesteld in de berg van Troje, een middeleeuwse torenheuvel, het stamslot der heren van Borssele. De opgraving werd verricht door het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden onder leiding van dr. W. C. Braat. In het verslag van dit onderzoek, gepubliceerd in de *Oudheidkundige Mededelingen van het Rijksmuseum van Oudheden* van 1957 kan men lezen dat boven op de ruim 6 m hoge kasteelberg het fundament van een vierkante toren werd ontdekt en aan de

voet van de berg de resten van een ruim 2 m dikke grondwerende ringmuur, versterkt door zware steunberen op een onderlinge afstand van 2.60 m. Tevens werd het vermoeden uitgesproken dat aan de baksteenbouw van ± 1200 een oudere houtbouw op een lagere kernheuvel was voorafgegaan. Bij het voortgezet onderzoek dat in de afgelopen maand aanving, is dit vermoeden ten volle bewaardheid. In een coupe door de helft zijn duidelijk zelfs twee oudere perioden (vóór ± 1200) te zien. Op de voorburcht komt zwaar stenen muurwerk voor den dag. *Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.*

Hoedekenskerk. Tijdens bodemkarteringswerkzaamheden op Zuid-Beveland werden door de heer A. du Saar (Geologische Dienst Haarlem) ten oosten van Hoedekenskerke sporen van bewoning gevonden uit de 2de helft der 2de/begin 3de eeuw na Chr. Het betreft o.a. de vondst van enige scherven van een terra sigillata kom Drag. 37, fabrikaat CENSOR uit Trier. Twee jaar geleden zijn op twee plaatsen ten westen van Hoedekenskerke even-

eens cultuuroverblijfselen uit de Romeinse tijd in de bodem ontdekt. *R.O.D., Amersfoort.*

Oosterland. De opgraving van Oostersteyn is in de eerste helft van oktober tot een goed eind gebracht. Het detailonderzoek leverde gegevens voor de completering van de plattegrond van de oudste aanleg. Het bleek dat het oudste huis aan drie zijden was vergroot door de muren naar buiten te plaatsen. De toegang echter bleef in de verschillende stadia op dezelfde plaats. Interessant was de vaststelling van een eest (droogoven) op de voorburcht. *R.O.B., Amersfoort.*

ZUIDERZEEGEBIED

Oostelijk Flevoland. Uit het noordelijk deel van de polder is bij ontginnings- en ander werk opnieuw enig vaatwerk van uiteenlopende datering aangetroffen, overwegend afkomstig van scheepvaart.

Voorts werd een scheepswrak gevonden nabij hoofdvaart II, tussen Ketelhaven en Lelystad. Nadere verkenning moet nog volgen. *Oudheidkundig onderzoek IJsselmeerpolders.*

RESTAURATIE-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

DRENTE

Hoogeveen. Schutstraat 8. Schoudergevel met vlechtingen en natuurstenen aanzetkrullen, 17de eeuw. Restauratie, waarbij de top opnieuw is opgemetseld, de benedenvensters een vroeg-19de eeuwse roedenverdeling kregen, gelijk aan die der bovenvensters, en twee overstekende etalagekasten werden aangebracht, voltooid. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

GELDERLAND

Beusichem. Herv. kerk, Gotische pseudobasiliek met Romaanse later verhoogde toren. Restauratie begonnen. Arch.: K. L. Sijmons en R. D. Schiere te Amsterdam.

Ede. Boerderij „De Slijpkruik”. De boerderij is aangepast aan de hedendaagse eisen van bedrijf en bewoning doch zoveel mogelijk met behoud van het oude aspect. De zijgevels, die geheel vernieuwd moesten worden, zijn voorzien van vensters met ramen in 18de eeuwse trant. In de voorgevel kwamen ramen met een 18de eeuwse roedenverdeling. De schaapskooi

verkreeg enige vensters in voor- en achtergevel terwijl de binnenruimte door verplaatsbare schotten werd onderverdeeld. Restauratie voltooid. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

Gendt. Herv. kerk, Restauratie van Romaanse in baksteen verhoogde toren begonnen. Arch.: C. H. B. Estourgie te Nijmegen.

Ophemert. Herv. kerk, met 14de eeuwse toren, 16de eeuwse koor en een schip uit 1858 is in de oorlog zwaar beschadigd. Bij de restauratie van het koor werden na verwijdering van de beklamping uit 1858 de Gotische spitsboogvensters, waarvan sommige geheel, andere gedeeltelijk dichtgezet waren, heropend en voorzien van gemetselde vorktraceringen. Het gereconstrueerde netgewelf verkreeg evenals het oude, mergelstenen ribben op schalken van hetzelfde materiaal. De achzijdige torenspits werd vervangen door een ingesnoerde spits, terwijl de ijzeren balustrade van de trans kwam te vervallen. Het torenportaal werd weer overkluisd met een kruisribgewelf. Restauratie voltooid. Arch.: ir. N. J. Kruizinga en H. Korswagen te Driebergen.

Zutfen. Pelikaanstraat 4, „De Kortegaerde” (= corps de garde), 1639 gebouwd door de stads-architect Edmond Hellenraet, in de 18de eeuw onderdeel van het logement De Klok. Na ontleistering zijn de verminderingen van de rijkversierde voorgevel zoveel mogelijk ongedaan gemaakt; hierbij zijn de kruisvensters der eerste en tweede verdieping, alsmede de natuurstenen sierdelen van de buitentraveeën, waarvan nog slechts de aanzetkrullen aanwezig waren, gereconstrueerd aan de hand van een 18de eeuwse tekening, aanwezig in het Gemeente-archief; de gereconstrueerde kruisvensters — in baksteen — verkregen houten ramen met een roedenverdeling. Links en rechts van de rondbogige middenpoort werden ter vervanging van Neogotische zij-ingangen twee vensters gereconstrueerd, waarvan de segmentboog nog aanwezig was; in deze vensters kwamen schuiframen met een 18de eeuwse roedenverdeling. Het dak kreeg weer de oorspronkelijke steilere helling. De achtergevel is grotendeels gereconstrueerd naar in het oude werk gevonden gegevens. Restauratie voltooid. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

UTRECHT

Blauwkapel. Oude kerk, 16de eeuws kruiskerkje. Restauratie begonnen. Arch.: J. Stoker te Utrecht.

Kockengen. Herv. kerk. In het 15de eeuwse koor werden de vensters, die voor de restauratie bijna allen gedicht waren, in hun functie hersteld; verschillende kregen gebrandschilderde beglazing. Ook voor de grote vensters in de kapelvormige dwarspanden werden gebrandschilderde glasramen geschonken. In het brede ongedeelde schip, dat uit de 16de eeuw zal dateren, werd aan de westzijde een groot venster aangetroffen, waarvan de detaillering gevolgd werd voor de dagkanten van alle vensters van het schip. De vrij eenvoudige nieuw ontworpen tracering werd in de gehele kerk toegepast. De toren die blijkens het gevonden westelijke venster dus stellig jonger dan de kerk is, en waarvan men de datum 1635 op de wapenstein boven de ingang als bouwjaar kan aannemen, is geheel ontleisterd. In de tweede geleiding werd naar gevonden sporen en naar afbeeldingen op 18de eeuwse tekeningen een spaarveld ter breedte van het galmgat in de derde geleiding hersteld. In het inwendige is het 18de eeuwse aardig gesneden koorhek, waarin de kansel met het doophek

een centrale plaats had, verwijderd, om opgesteld te worden aan de westzijde als orgeltribune; het nu ontbrekende middendeel werd bijgemaakt. De kansel kreeg de gebruikelijke plaats op de noordwesthoek van het koor; het doophek dient nu met de doopboog als koorafsluiting. Het tongewelf in koor en schip werd met eenvoudige motieven beschilderd; in het koor zijn op de aanzetpunten onder de ribben van het gewelf (er zijn geen muurstijlen en korbelen) beschilderde wapens toegevoegd. Tijdens de restauratiewerkzaamheden werd in een der steunberen aan de zuidzijde van het schip een 50 x 70 cm grote zandstenen epitaaf gevonden uit het einde van de 15de eeuw, die enigszins hersteld een plaats kreeg in de zuideruitbouw. Restauratie voltooid. Arch.: F. B. Jantzen te Amsterdam.

Utrecht. Mariastraat 28. Poortgebouw van het 15de eeuwse huis Zoudenbalch. Restauratie begonnen. Leiding: Dienst Openbare werken.

NOORD-HOLLAND

Amsterdam. Zandhoek 13, met 18de eeuwse ingezwenkte halsgevel. Restauratie begonnen. Arch.: Y. Kok.

Krommenie. Zuiderhoofdstraat 115, met rijkversierde dakkapel in late Lodewijk XVI-stijl. Het huis is aan de achterzijde ingekort en aangepast aan de hedendaagse eisen van bewoning. Restauratie voltooid. Arch.: J. H. B. Haman.

ZUID-HOLLAND

Gouda. St. Joostkapel, 16de eeuw, sinds 1681 Lutherse kerk. Bij de restauratie is de Neogotische voorgevel uit 1838 vervangen door een eenvoudige gevel in traditionele trant; de spitsboogvensters, die in de oorspronkelijke vorm zijn teruggebracht naar voorbeeld van een der koorvensters, zijn voorzien van gemetselde vorktraceringen. De binnenruimte is verbeterd door achterwaartse verplaatsing van het orgel. Restauratie voltooid. Arch. bureau: Dekker en Van der Sterre te Leiderdorp.

Schippluizen. Herv. kerk, eenbeukige Laatgotische kerk met smaller koor, na brand in 1617 hersteld in 1622; de bij deze herstelling aangebrachte kraagstenen onder de muurstijlen zijn versierd met wapenschilden, o.a. dat van de bouwheer, Otto Zevender van Kenenburgh, en zijn echtgenote Bertha Hesselina van Brien. Bij de laatste restauratie is het schip westwaarts met een travee verlengd op terugge-

vonden funderingen, terwijl de toren, waarvan slechts het oostelijke deel van de onderbouw bewaard was, herbouwd werd tot onder het kerkdak, dat als bekroning de oude uit het begin van de 19de eeuw stammende dakruiter kreeg. De koorvensters verkregen bakstenen traceringen met driepassen naar voorbeeld van de oorspronkelijke tracering, die in het eerste venster aan de noordzijde van het koor tevoorschijn was gekomen; de schipvensters werden voorzien van eenvoudige vorktraceringen. De zuidingang van het schip kwam weer in de tweede travee uit het oosten tegenover de dichtgemetselde noordingang. Het eiken tongewelf is blank gehouden daar sporen van een oorspronkelijke beschildering ontbraken; de

trekbalken, korbeels en muurstijlen zijn daarentegen grijsgroen geschilderd. Voorts is het orgel uit het koor verwijderd en opgesteld in het westen van het schip, terwijl de verdere opstelling van het meubilair is verbeterd. Restauratie voltooid. Arch.: J. Snijders te Wageningen.

ZEELAND

St. Annaland. Langestraat A 27. Ingezwentke halsgevel. Rest. voltooid. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

LIMBURG

Well. Kasteel. Restauratie van de grotendeels 17de eeuwse voorburcht begonnen. Leiding: Gebr. De Vries te Helmond.

MUSEUM-NIEUWS

EEN TENTOONSTELLING IN DE DIERGAARDE BLIJDORP:

„De bedreiging en bescherming van de Nederlandse fauna”.

DOOR PETRA CLARIJS

In de vijver van de Rotterdamse dierentuin, waarin ijsberen, zeeleeuwen, bevers en watervogels huizen, ligt een grote rotonde, de tentoonstellingshal. De ruimte is omsloten door een glazen wand, waarvoor Venetiaanse blinden hangen. Alleen aan de ingangszijde bevindt zich een afgesloten wandvlak, waarin twee deuren, elk geflankeerd door wandvitruines. Het dak wordt gesteund door in concentrische bogen geplaatste palen, respectievelijk 5 en 10. In de grote boog staan drie vrij omvangrijke diorama's in vaste opstelling. Hierdoor is een zekere indeling ontstaan in de ruimte, waarin verder schotten en vitrines naar believen kunnen worden opgesteld. Afmetingen (diam. 29 m) en proporties van deze zaal maken het inrichten van een expositie niet tot een eenvoudige zaak. Niettemin is men er in geslaagd een zeer boeiend overzicht samen te stellen over de dierenwereld van ons land en de zich daarin voordoende veranderingen. Aangevend wordt hoe sommige diersoorten, meestal door toedoen van de mens, soms ook door andere oorzaken, verdwijnen en hoe ook wel nieuwe hun intree doen. Een verschijnsel, dat historisch genoemd kan worden en dat zich niet uitsluitend tot deze tijd beperkt. Dit onderwerp met visuele middelen uit te beelden is een buitengewoon moeilijke opgave; maar men heeft er

toch naar gestreefd om de verklarende teksten en bijschriften tot een minimum te beperken. Aanvankelijk werd met regelmatige tussenpozen een korte gesproken inleiding tot het publiek gericht via een bandrecorder, maar dit bleek geen effect te hebben.

Men kan de tentoonstelling — die ontworpen is door de heer W. Kaars — op twee manieren bekijken: in chronologische of in omgekeerd chronologische volgorde. Het publiek wordt door een aanwijzing tot het laatste uitgenodigd maar niet gedwongen. Betreedt men het gebouw volgens de aanwijzing, dan zullen de argeloze dagjesmensen, waaruit het „dierentuin"-publiek nu eenmaal voor een groot gedeelte bestaat, misschien niet direct beseffen wat hun hier geboden wordt. Maar wie als geroutineerd museumbezoeker komt en eerst een rondgang maakt ter oriëntatie, bemerkt aan de palen tussen en terzijde van de diorama's borden waarop de vier hoofdpunten van het thema staan aangegeven: vervolgte dieren, verdwijnend landschap, wat overbleef, wat verdween.

Het expositiemateriaal bestaat uit glasvitruines die zo veel mogelijk, maar niet op uniforme wijze, zijn gegroepeerd bij de palen; enkele staan tegen de glaswand. Verder zijn er kleine vitrinekastjes, borden met foto's, kaarten e.d. Vijf ge-

lijke vitrines met opgezette dieren zijn straalsgewijze opgesteld naast de palen in de rij van vijf, en vandaar richt zich de blik als vanzelf naar het gesloten wandvlak bedekt met een schildering die een overzicht biedt van het vogelleven in Nederland.

Tot de vervolgde dieren behoren in de eerste plaats de walvis en de zeehond. Drie vitrines geven als het ware de kennismaking met de walvis, hetgeen geschiedt door tekeningen, teksten en een opstelling van skelet-onderdelen. In enkele zinnen wordt uiteengezet dat er van deze zoogdieren twee typen bestaan: tand- en baleinwalvissen, van welke eerste er 17 soorten bij Nederland leven. Zeer suggestief zijn de tekeningen die een denkbeeld geven van het gewicht dat de haast voorwereldlijke reuze- of blauwvinvis heeft: de vergelijkingsschaal loopt van 1600 mensen tot 4 brontosauri. Aan de andere zijde van deze voorstelling vindt men een overzicht van de voedselpyramide ten grondslag liggend aan de traanproduktie. In de wandvitrine naast de deur geven kaarten en afbeeldingen een overzicht van de walvisvangst sinds de 17de eeuw; van de veranderingen van jachtgebied, jachtbuit, methode van harpoeneren, verwerken van de buit.

Over de zeehond vinden we het een en ander in twee vitrines terzijde van het diorama: een kaart met een overzicht van de ligplaatsen, een foto in vogelvlucht van een zeehondenbank, en het dier zelf in de vorm van een opgezet jong; verder diapositieven in een lichtbakje, en silhouettekeningen demonstrerende welke standen het kan aannemen. Deltaplan en aanleg van militaire oefenterreinen, aldus de teksten, zullen deze dieren uit de Zeeuwse wateren en het Waddengebied verjagen.

In het diorama zijn korhoenders opgesteld in hun omgeving, het heidelandschap, een beeld, dat aansluit bij het tweede onderwerp: verdwijnend landschap. Het opschrift: „de heide verdwijnt” kreeg als vanzelf zijn plaats aan de andere zijkant van dit diorama, en daarnaast een kaart van Drenthe waarop het verdwenen heidegebied tussen 1900 en 1950 staat aangegeven. Dieren verdwijnen mee: onschadelijke sprinkhaansoorten, kevers en vlinders, opgesteld in een klein vitrinetje; in een grotere vitrine liggen zwerfkeien van de diluviale grond waarop de hei (nog) groeit. Veel abrupter zijn de veranderingen die Deltaplan en Europoort teweeg gaan brengen voor landschap en dierenwereld. Foto's van de Zeeuwse wateren en de Biesbosch zijn ge-

monteerd op in zigzaglijn geplaatste schotten; foto's van de schelpdierencultuur die gaat verdwijnen, en van de zeldzame fauna van zeehonden, verschillende steltlopers; speciaal het wegvallen van de Oosterschelde als kleine zoute binnenzee, zal een verlies betekenen, hetgeen nog eens extra wordt aangeduid door de foto van een waterlandschap (weliswaar niet van de Oosterschelde), waarboven, als een dreigend monster, een grijper. Bijzonder fraai zijn de op de andere zijde der borden aangebrachte foto's van de rietwildernissen en grienden uit de Biesbosch, waar eb en vloed vrij spel hebben. Dergelijke vloedbossen komen in Europa niet meer voor, vernemen wij uit het bijschrift. Welke dierenrijkdom hier verloren zal gaan ziet men in drie vitrines waarin de in de Biesbosch levende vogels staan opgesteld, zoals de kwak (alleen op die plek in ons land nog voorkomend), de dodaars, de wilde zwaan, en vele andere meer en minder bekende. De bedreigde vogels van het natuurreservaat De Beer hebben een plaats in een vierde vitrine tegen de glaswand. Om in Rotterdam een schaduwzijde van het plan Europoort naar voren te brengen vereist misschien enige durf, maar in het kader van deze tentoonstelling kan dit toch kwalijk ontbreken.

Behalve genoemde vitrine met vogels uit De Beer ziet men, tegen de wand van het tweede diorama, een kaart van Europoort waarop het verdwijnende natuurreservaat staat aangegeven; er zijn foto's van de flora en van vogels in hun broedplaatsen, foto's die de indruk geven dat daar een echt vogelparadijs bestaat. Als contrast ziet men het toekomstbeeld van een modderige vlakte waar rails en machines vegetatie en vogels vervangen.

Het middelste diorama, met kemphanen in een polderlandschap, vormt een introductie tot het onderwerp: wat overbleef. Hieronder moet in de eerste plaats het weideland worden gerekend, met de vele vogelsoorten daarin huizend. Maar, men ervaart spoedig, dat het zo eenvoudig toch weer niet is. Opzij van het diorama zijn drie vitrines in diagonale stand bevestigd. Respectievelijk treft men daarin aan: onder het opschrift „schadelijke” vogels: een ekster, zwarte kraai en Vlaamse gaai; dan een zwarte specht, bonte kraai en Turkse tortel als nieuwe broedvogels in Nederland; tenslotte een bever- en bisamrat. Door bijschriften wordt duidelijk gemaakt dat verbetering van het grasland voor vele vogels het verdwijnen van hun natuurlijke voedsel- en broedgebied betekent. Aan de andere kant profiteren

vele vogels zodanig van het voedsel en de broedgelegenheid, die het cultuurland hun biedt, dat zij door onbeperkte toename hinderlijk worden voor de mens. Anderzijds vestigen zich ook nieuwe soorten in ons land, spontaan of ten gevolge van de aanplant van naalddhout of misschien door klimatologische oorzaken. Hetzelfde gebeurt met sommige zoogdieren, die, losgelaten, ontsnapt, of geïmporteerd, hier door hun natuurlijke vijanden niet in toom worden gehouden en schadelijk worden. Een aantal vogels past zich geheel aan bij de stad. Twee grote vitrines bevatten vogelsoorten levend in en om Rotterdam. De toeschouwers, en speciaal de Rotterdammers onder hen, kunnen zich verheugen over hun veelheid in soort en aantal — zolang het er niet te veel zijn. Dat ook de stad soms hinder van de vogels ondervindt, demonstreert o.a. de foto van een spreekuuzworm. Een aparte vitrine kreeg de zilvermeeuw toegewezen; men ziet de vogels, de jongen, de eieren en een kaart waarop de broedkolonies aangegeven staan met de aantallen paren. Maar ze staan gekwalificeerd als „de tafelschuimers van de stad”: het afval dat de stad deze vogels aan voedsel biedt doet hun aantal in ongewenste mate toenemen, zodat deze dieren van de beschermde tot de vervolgte zijn gaan behoren.

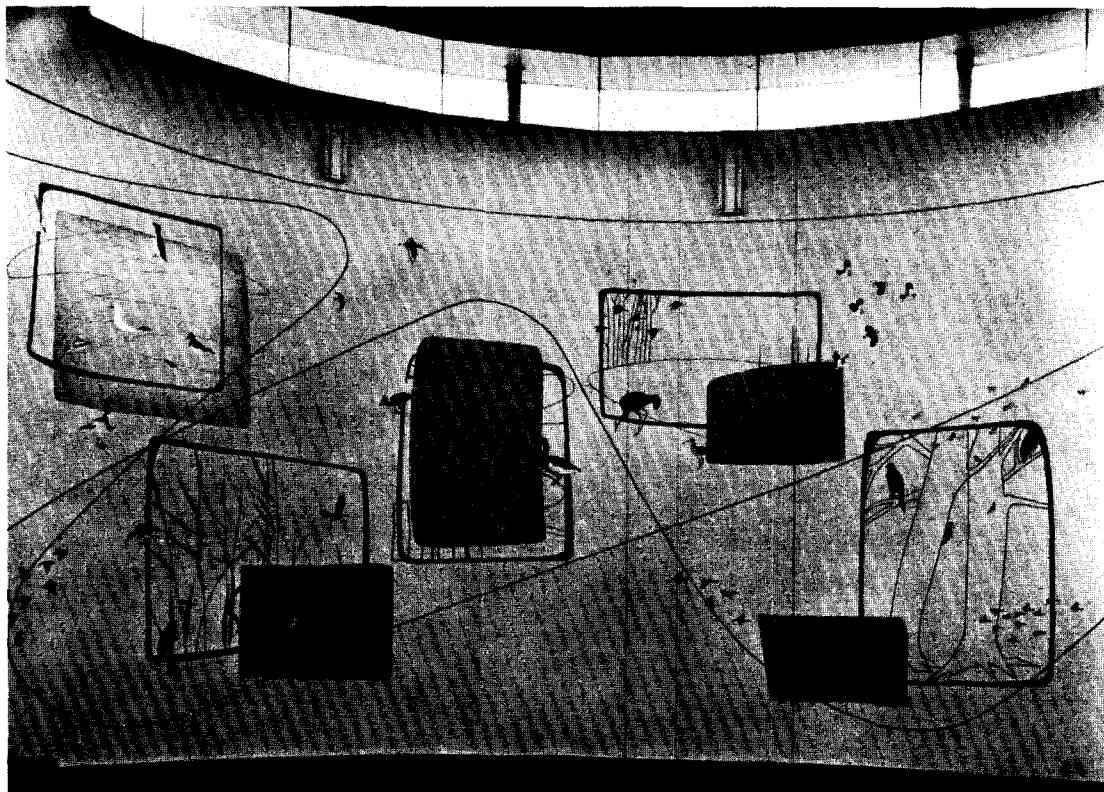
Naast de vitrines bevindt zich een schot met foto's van natuurgebieden die al lang verloren zouden zijn geweest zonder de tussenkomst van de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten: veel gezichten van de Voornse duinen, van het Choorven, veel foto's van duinvogels in hun omgeving. Ook wordt aandacht gevraagd voor het belang van eendenkooien als broedplaatsen voor vogels. Behalve een luchtfoto is er een maquette van een eendenkooi tegen het aan Natuurmonumenten gewijde schot geplaatst. Als pendant ziet men daar tegenover, aan de wand van het derde diorama, kaarten en foto's der bezittingen van de Vereniging Het Zuidhollandse landschap.

Langs het vossen-diorama komt men in de afdelingen gewijd aan wat verdween. Nog behoort de vos daar niet bij, maar straks zullen wij hem toch aantreffen in de vitrine met uitstervende zoogdieren, en zullen wij lezen hoe ons mooiste roofdier als overbrenger van hondsolheid radicaal wordt vervolgd. Tegen de zijwand weer, treffen wij foto's aan van verdwenen wilde dieren, sommige langs de contour uitgesneden, hetgeen een aardig effect geeft; er zijn beren, wolven, elanden en bevers. Bovendien zijn de kop

van een rendier en een eland tegen het wandvlak gemonteerd — de enige onbeschermd opgestelde stukken in de expositie. Een tekening van twee oermensen gewapend met knots en speer verleent het geheel een historische tint. Duidelijk verhaalt het opschrift hoe ons land te klein geworden is voor wilde dieren, en hoe hert en wild zwijn geheel afhankelijk zijn van de mens. Verschillende voorbeelden van verdwenen of verdwijnende dieren worden genoemd. Uit nog verderaf gelegen tijden zijn er in vitrines opgestelde fossielen, benevens het schedeldak van een oer-rund, van een steppenwisent en beenderen van een wolharige neushoorn. Alles is voorzien van uitleg en afbeeldingen van deze dieren. Tot slot vindt men een kopie op ware grootte van een grotschildering uit Lascaux; niet alleen de schildering maar ook het materiaal is op natuurgelooie wijze (met cement) gekopieerd. De wandvitrines naast de deur zijn gewijd aan de zoogdieren uit het ijstijdvak: van de mammoth ziet men botten, tekeningen en een beschrijving. Het laatste beeld dat de toeschouwer treft is zo'n reuzendier aangevallen door met speren gewapende mensen, een soort pendant vormend met dat van de door harpoenen aangevallen walvis aan het begin van de opstelling.

Hiermee is de rondgang echter nog niet beëindigd. Er dient nog aandacht te worden besteed aan de reeds genoemde rij van vijf vitrines, waarvan de inhoud aansluit bij hetgeen beschreven werd: verdwenen vogels (raaf, grauwe gans, slechtvalk), verdwenen zoogdieren (bever, otter enz.), uitstervende vogels, strandvogels en vogels van het wad. Waar nodig zijn bijschriften aangebracht. Ook moet men nog een blik slaan in de wandvitrine rechts van de ingang deur, waarin het onderwerp wordt behandeld van de uit ons land verdwijnende ooievaar. Behalve afbeeldingen van het ei, het nestjong en de vogel zelf, ziet men een kaart van de trekwegen, kaartjes van de nesten met en zonder jongen uit de jaren 1939, 1950, '55 en '56 waaruit blijkt, dat er de laatste paar jaren weer enige toename van deze dieren te bespeuren valt. Ook documenten betreffende nestonderzoek ontbreken niet. Natuurlijk lichten teksten de oorzaken van hun verdwijning toe.

Tot slot bezien we dan nog de wandschildering van mevr. S. Kaars-Heykoop. Meer aangeduid dan uitgebeeld worden hier de in Nederland broedende vogelsoorten naar hun verblijfplaats: strand, moeras, ven, wad en bos. Slingerlijnen duiden op de trekroutes die deze

Tentoonstelling Diergaarde Blijdorp.

(Foto Int. Photopress Office)

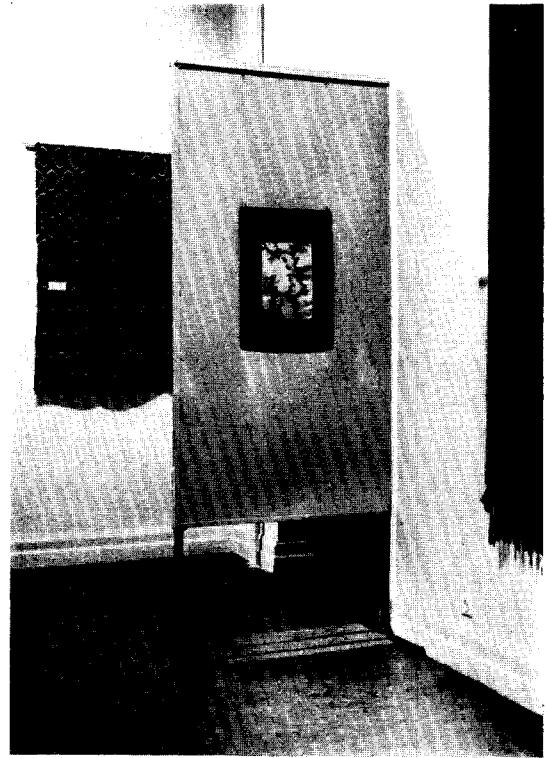

Brunssum, Tentoonstelling 1958.

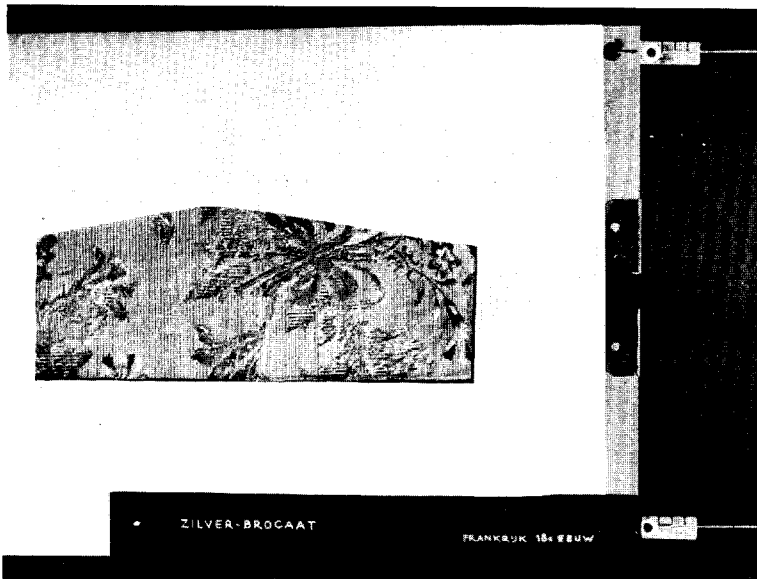
(Foto Henry van Els, Hoensbroek)

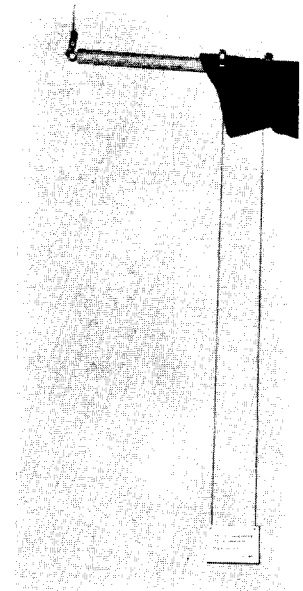
Afb. 1. Inkijk van zaal 3 in zaal 4 met voorbeelden van (a) meervoudige schot-ophanging en (b) wand-rail-ophanging.

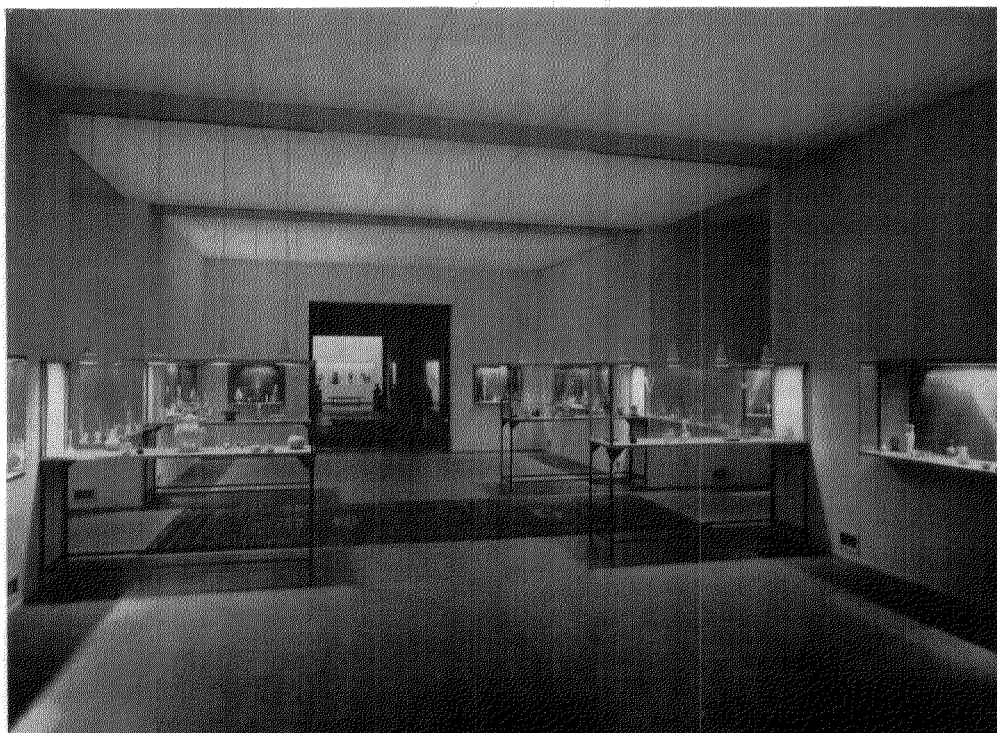
Afb. 2. Inkijk van hal in zaal 4 met voorbeeld van enkelvoudige schot-ophanging.

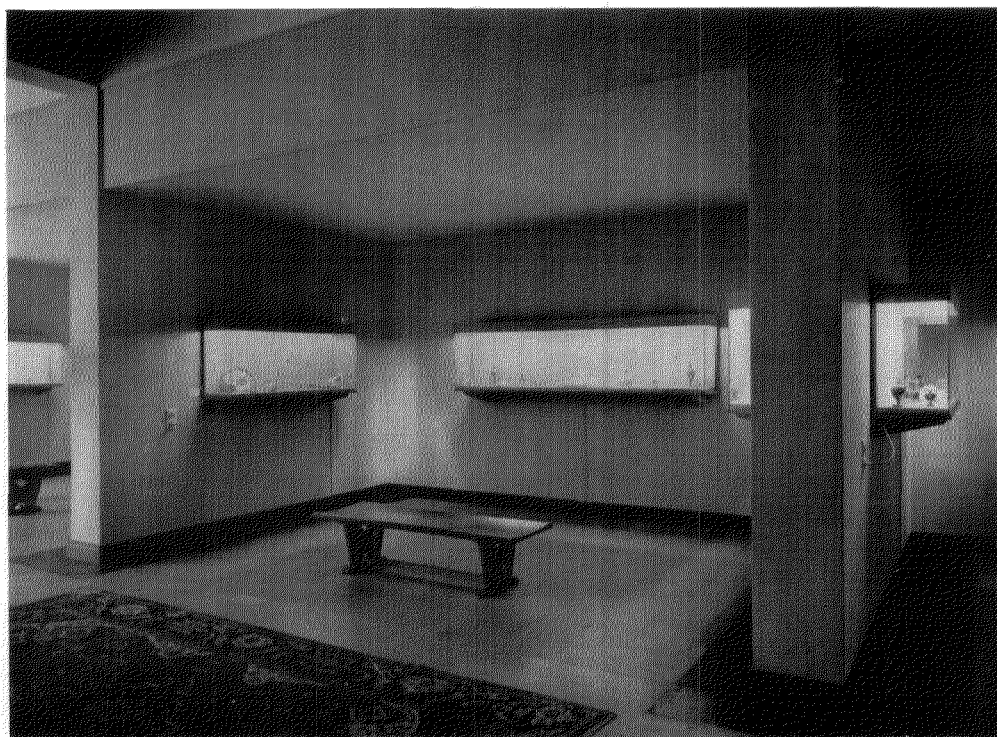
Afb. 3. Detail achtergrond-ophanging met weggenomen bijschrift-strip. Zij-gesphaken systeem Burgont, midden-railhaak systeem Zippel-T.

Afb. 4. Détail slot-ophanging met voorbeeld van Burgonthaak, Terry-klemveren en vrijhangend bijschrift.

Afb. 1. Glasverzameling,

Afb. 2. Haags porselein.

Afb. 3. Zaal met Compagnie meubels, collectie Gijhland Oosterhoff.

Afb. 4. Afdeling Haagse Historie.

vogels boven ons land hebben. Wanneer Nederland als pleisterplaats van de in noord-Europa broedende vogels zou uitvallen, zal dit voor de vogelfauna van die landen ernstige gevolgen hebben.

Zo geeft deze tentoonstelling een constatering van feiten, die tevens een waarschuwing bevat. Het zou wel goed zijn, dat alle Nederlanders — die bekend staan om hun liefde voor dieren en speciaal voor vogels — haar zagen. Maar dan liefst onder leiding. Het scheen ondergetekende — zelf een leek op het gebied der biologie — dat deze tentoonstelling voor velen vrij lastig te verwerken is. Daarbij is dan niet in de eerste plaats gedacht aan het publiek dat op een drukke augustusdag de zaal binnendromde, vermoedelijk denkende ook hier levende have te zullen aantreffen en dat, enigszins teleurgesteld, ordeloos van vitrine naar vitrine liep, waarbij het niet beter wist te doen dan de voederdrang, die men in een „zoo” nu eenmaal demonstreert en waarvoor in

deze hal geen emplooi werd gevonden, op zichzelf toe te passen.

De meeste belangstelling trokken bij deze bezoekers de beide vrij opgestelde dierenkoppen en het trekken aan de baard van de eland gold als het grootste amusement. Het is dan ook niet mogelijk om in een expositiezaal, die zo is gelegen dat elke bezoeker van de dierentuin er binnen gaat, objecten onbeschermd te exposeren, zoals b.v. in het Zoölogisch Museum te Amsterdam wel kan geschieden.

Overigens, men heeft natuurlijk liever veel dan weinig bezoekers, en een groot percentage zal ongetwijfeld aan de expositie de aandacht schenken die ze waard is.

Aan de 5000 scholieren, die hier na het vakantieseizoen zullen worden rondgeleid, kan op geen betere wijze een inzicht worden gegeven in het uitgebreide onderwerp dat op zo'n boeiende en overzichtelijke wijze veraanschouwelijkt is.

UITSTALKASTEN OM IN DE OPEN LUCHT KUNSTWERKEN TE EXPOSEREN IN DE GEMEENTE BRUNSSUM

DOOR D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

Na de laatste wereldoorlog is het meer en meer gewoonte geworden, dat tentoonstellingen in het bijzonder van beeldende kunst ook in middelgrote en kleine gemeenten worden georganiseerd. Een van de moeilijkheden, die zich hierbij geregeld voordoen, is dat in vele gemeenten geen zaal aanwezig is waar ook maar de kleinste tentoonstelling kan plaatsvinden.

In verschillende gemeenten tracht men dit probleem op te lossen door het stadhuis voor het houden van exposities beschikbaar te stellen. Elders worden voor dit doel één of meer schoollokalen gebruikt. Al zijn deze oplossingen soms niet erg gelukkig, in vele gemeenten is het anders door het ontbreken van zalen geheel onmogelijk een tentoonstelling te houden.

Om dit probleem op te lossen heeft het gemeentebestuur van Brunssum een plan ten uitvoer gebracht, dat m.i. navolging verdient. Dit gemeentebestuur heeft een tiental uitstalkasten laten vervaardigen, die uitneembaar zijn en, wanneer men een tentoonstelling wil organiseren, in het stadspark worden opgesteld. Deze houten gebouwtjes hebben, zoals de foto toont, aan één zijde twee grote glasruiten. Om geen hinder te ondervinden van reflectie in het glas zijn de

ruiten schuin geplaatst. Teneinde aanslag van de ruiten te kunnen tegengaan zijn aan de boven- en onderkant van de uitstalkasten ¹ openingen voor de ventilatie aangebracht. Aan de zijanten bevinden zich deuren, waardoor het mogelijk is de uitstalkasten te betreden en de kunstwerken tegen de achterwand op te hangen.

Naast deze tien uitstalkasten bezit de gemeente Brunssum ook nog een houten gebouwtje met vier expositiezaaltjes.

Bij het exposeren in de uitstalkasten dient er wel rekening mede te worden gehouden, dat deze slechts in de zomer gebruikt kunnen worden, daar de kunstwerken anders te veel te lijden hebben o.m. van het vocht.

Naar men mij te Brunssum heeft medegedeeld, zijn tot heden geen stukken ontvreemd of ten gevolge van de wijze van opstelling beschadigd. Zo gewenst is het mij mogelijk een gedetailleerde werktekening van de uitstalkasten ter inzage toe te zenden.

¹ Hoogte van de grond 260, hoogte achterzijde tentoonstellingsruimte 160, lengte 245, diepte beneden 42, diepte boven 71 cm.

HET TEXTIEL-MUSEUM TE TILBURG

DOOR PETRA CLARIJS

Wie verwacht in het textielcentrum Tilburg een groot, modern gehuisvest textielmuseum te zullen vinden, moet zich enigszins teleurgesteld voelen, wanneer hij dit in een negentiende-eeuws herenhuis gevestigd vindt (Gasthuisstraat 27). Deze behuizing is echter een tijdelijke, en wanneer straks Tilburgs culturele centrum verrijst, zal daarin een nieuw museum staan, dat, wat ruimte en outillage betreft, geheel voldoet aan de eisen die een dergelijk instituut stelt. Het huidige museum moet dan ook worden gezien als een museum in wording, en als zodanig biedt het reeds veel, dat de aandacht waard is.

Door een interne verbouwing, waarbij verschillende wanden, kasten, deuren en betimmeringen werden gesloopt, ramen en verbindingen bijgemaakt, plafonds op ander niveau gebracht enz., is een geheel ontstaan dat tijdens deze experimentele periode zeer bruikbaar is. De indeling der ruimte is thans als volgt:

Gelijkvloers een zaal van $5\frac{1}{2} \times 13$ m, fungerend als aula, waar wisselende exposities plaatsvinden en tussentijds voordrachten e.d. kunnen worden gehouden; verder de vestiaire, de bibliotheek, de administratie en de directeurskamer. In de bijgebouwen werd een werkplaats ingericht.

De eerste étage heeft, behalve een hal die ook als expositie-ruimte dienst kan doen, een zaal van eveneens $5\frac{1}{2} \times 13$ m, primair bestemd voor de opstelling van middelgrote stukken als handgetouwen, scheer- en twijnmolens e.d., en een drietal kleinere zaaltjes van gemiddeld 4×5 m, waarin naast kleine toestellen (spinnewielen e.d.) vooral stoffen en fragmenten worden getoond.

Alle zalen en de bovenhal zijn ruim 4 m hoog; zij zijn langs de plafonds voorzien van wandrails voor het ophangen van grote doeken, tapijten en andere stukken van grote afmetingen.

De zolderverdieping bevat ateliers, het archief en een dépôt-ruimte van 110 m². Door een hijsinstallatie kunnen ook vrij zware en volumineuze objecten buitenom tussen de verschillende verdiepingen worden getransporteerd.

De totale nuttige wand-oppervlakte bedraagt nagenoeg 400 m²; voor het opstellen van vitrines en apparatuur is ruim 200 m² vloer-oppervlakte beschikbaar. In de zijstraat bevindt zich bovendien nog een grote hal met een oppervlakte

van 460 m² en een gemiddelde hoogte van 7 m. Deze ruimte, die voorzien is van loopkatten voor zwaar transport, is thans als dépôt in gebruik, maar kan naar gelang de behoefte zich voordoet geleidelijk worden ingericht tot dépendance voor de plaatsing van zware getouwen, schrobbl-machines, kortom die machinerieën die wegens omvang e/o gewicht niet in de museumzalen kunnen worden ondergebracht.

De wanden der expositie-ruimten zijn in het algemeen licht-matgrijs getint; de plafonds zijn in gebroken wit gehouden; houtwerk en radiatoren zijn wit geschilderd, en de vloeren zijn gedekt met marmoleum in tonen, variërend van lichtgrijs tot zwart.

De zalen en hallen zijn voorzien van TL 32 verlichting; de aula bovendien van in het plafond ingebouwde diepstralers, verstelbaar door een kogelgewricht. De toekomstige dépendance wordt verlicht door breedstralers. In de ruimten, waar textiel-producten worden tentoongesteld, wordt het daglicht geweerd door rolluiken, luxaflex-jalouzieën en donkere gordijnen. Een onderzoek is gaande naar het effect van een vernis, dat alle ultraviolet licht zou absorberen; bij gunstige uitslag daarvan kunnen de ruiten in die ruimten daarmee worden bespoten en kan het daglicht veilig worden toegelaten.

Moderne vitrines werden nog niet aangeschaft. Aan grote vitrines is in een textiel-museum minder behoefte dan normaal, omdat de meeste apparatuur vrij moet worden opgesteld. Wandvitrines komen slechts voor speciale objecten in aanmerking. Zodoende waren in dit stadium slechts legvitrines gewenst, en deze heeft men van elders overgenomen. In diverse rustige tinten geschilderd dragen ze bij tot verlevendiging van het interieur.

Dit laatste doen ook een aantal staande schotten, merendeels 1 m breed en 2 m hoog op een buisvoet van 60 cm hoogte. Deze schotten, aan voor- en achterzijde verschillend van kleur, hebben diverse functies: sluiting van passage tussen de zalen onderling, breking van zaalruimten door speciale opstelling, en tenslotte vorming van achtergronden voor uit te stallen stoffen. Voor dit laatste doel zijn de schotten aan weerszijden voorzien van een rail met onzichtbare rolletjes, waarin de stofdrager kan worden gehaakt. Enkele schotten hebben overigens nog een inwen-

dige verlichting achter openingen waarin diapositieven zijn te monteren.

Een textiel-museum heeft zo zijn specifieke problemen. De voornaamste daarvan zijn wel deze: de apparatuur komt meestal vervuild, half-vergaan en zeer incompleet binnen; met de stoffen is het dikwijls niet beter gesteld; de stoffen zijn bovendien zelden zonder nadere hulpmiddelen te tonen (ze kunnen niet staan, alleen hangen of liggen, en vragen behalve een bevestiging ook veelal een omlijsting); en dan is er nog het probleem van identificatie, ordening en beschrijving.

Houdt dit dus in het algemeen in dat er heel wat werkfasen doorlopen moeten worden tussen de ontvangst en de opstelling cq. opberging van elk stuk, een studie op zich zelf werd gevormd door de kwestie, welk principe moet worden gevolgd voor indeling en montage der textiel-producten.

In Tilburg hebben deze overwegingen, begeleid door veel ontwerpen en experimenteren, geleid tot het volgende resultaat.

Driedimensionale stukken, zoals b.v. mutsen of tassen, e.a. voorwerpen, zoals banden en snoeren, worden bewaard in laden en getoond in legvitрины.

Platte stukken worden, al naar gelang hun aard en toestand, gebracht op kleerhangers (dus in het algemeen klederdrachten), op ronde stokken (de grote en middelgrote doeken, stoffen en kleden), en op achtergronden (kleinere stukken, fragmenten). Textiel-technische maatstaven bepalen of deze achtergronden een uitsnijding krijgen om de keerzijde der stof te kunnen waarnemen; aesthetische overwegingen bepalen of vóór de stof een passepartout wordt bevestigd, en welke kleur wordt gebruikt.

Op de ronde stokken wordt het stuk bevestigd door klemming met zg. Terry-veren; op de achtergronden wordt het met een luchtige steek in gelijkkleurig garen vastgehecht. De stukken op stokken zijn aan de achterzijde van een linnen strookje met stamnummer voorzien; zij kunnen dus zonder bezwaar van de stok worden genomen, b.v. in geval van uitlening. De stukken op achtergronden vormen daarmee een onverbreekelijk geheel; de achtergrond draagt het stamnummer.

Deze achtergronden zijn, evenals de eventuele passepartouts, vervaardigd uit zg. linson, een Schots product, voorzien van linnen persing, dat in zeer veel kleuren wordt vervaardigd. Het wordt geleverd door de Nederlandse papierhan-

del, doch het is niet uit papiervezel samengesteld, waardoor het niet inscheurt bij benaaien.

Zowel de stokken als de achtergronden worden aangehouden in een serie standaard-maten. Bij de stokken is er een vaste relatie tussen lengte en doorsnede, bij de achtergronden tussen breedte en hoogte; een en ander aangepast aan de formaten van normaalblad N. 381. Zodoende zijn de stoklengten 60, 84, 120, 168, 240 cm enz.; de achtergrond-formaten 21 x 30, 30 x 42, 42 x 60, 60 x 84, 84 x 120.

In de koppen der stokken is een oog gedraaid, dat binnen de diameter van de stok blijft, waardoor desgewenst meer stokken met buismofjes tot een doorlopende drager kunnen worden samengevoegd. De achtergronden zijn gemonteerd op een — in dikte en breedte met het formaat toenemende — strip hardbord, waarop een patenthaak is geklonken, en in welke uiteinden een metalen oog is geponst.

De op de stokken geklemde stoffen worden geborgen in kasten, aan voor- en achterzijde formaatsgewijze uitgerust met gordijnrails. De stokogen worden gehangen in haakjes, bevestigd aan de rollertjes. Grote en/of tere stukken worden evenwel, los om hun stok gerold, bewaard in kokers, die formaatsgewijze in kasten worden gestapeld.

De op achtergronden genaaide stoffen worden geborgen in kasten, formaatsgewijze uitgerust met een bijpassend omgekeerde-T profiel van hetzelfde patent. De patenthaak is door kanteling dwars op dit profiel te schuiven en er weer van te verwijderen.

Wat dikte betreft wordt op deze wijze per stuk gemiddeld aan bergruimte geleverd: de som van stok-doorsnede plus twee maal de stofdikte resp. de som van stripdikte plus een of twee linson-bladen, waardoor een zeer hoog rendement wordt verkregen.

Bij het exposeren wordt als volgt te werk gegaan:

Op de wandrails worden met behulp van een lange staaf, voorzien van een speciale gaffel, haken (zg. schilderijlijst-haken) gebracht; een trapleer is hiervoor dus overbodig. Aan deze haken hangen koorden van sterk dun linnen garen in de kleur van de wand. Bij zware stukken worden enkele van deze koorden per haak gebruikt. Op de gewenste hoogte worden op deze koorden apart ontworpen gesphaken (systeem Burgont) geschoven, waaraan hetzij de stokogen, hetzij de ponsogen worden gehangen. Na waterpas-stelling wordt het koord door de gesp terug

geslagen. Hierdoor wordt scheef zakken, een euvel dat altijd optreedt bij afknopen van een draagkoord, voorkomen. Deze methode werkt zeer snel en accuraat.

Bij exposeren op de schotten wordt op soortgelijke wijze te werk gegaan. Hier is het koord aan een haakje bevestigd, dat in het rollertje wordt gehangen; daar elke schotkant tien rollers bevat is practisch onbeperkte indeling mogelijk. De waterpas-stelling geschiedt met dezelfde gesp-haken.

Voor de bijschriften wordt papier of formica gebruikt, waarin een textiel-patroon is verwerkt voor losse stukken; bij op Linson gemonteerde stukken wordt effen formica aangewend, in stroken die de patenthaak volledig maskeren. Ook het carton en de formica worden in diverse kleuren en standaard-maten toegepast. De tekst wordt met watervaste inkt in uniforme blokletters gesjabloneerd; het schrift is met water en zeep te verwijderen. Deze teksten worden via de stamnummers ontleend aan de stamkaarten.

Nu de lezer toch een blik achter de schermen wordt gegeven, nog iets over het inventarisatie-systeem. Ook dit bevindt zich nog in een provisorisch stadium. Voorlopig wordt geregistreerd in een minuut-inventaris en op hulp-stamformulieren. Nummering geschiedt voorshands per inzending; na voltooiing hiervan wordt de totale collectie definitief genummerd en ingeschreven in een stamboek. Aan uitvoerige, wetenschappelijk gedocumenteerde beschrijving is men vanzelfsprekend nog niet toe; de stamkaarten hiervoor zijn echter reeds aanwezig. Zij zullen worden geborgen in klappers die tegelijkertijd een losbladig inventarisboek zullen vormen, en waarin de kaarten niet precies op elkaar maar in getrapte volgorde (zg. dakpansorde) liggen.

Elke kaart is voorzien van drie vakjes, die zo zijn aangebracht dat zich bij plaatsing in de klapper drie doorlopende strepen vormen. Deze vakjes zitten rechts onder aan de kaart. Men kan, van rechts uit, één, twee of drie vakjes afknippen. Het rechtervakje (R) indiceert een bruikleen, het middelste (M) eigen bezit, het linker (L) de aanwezigheid. Door afknippen wordt dus resp. de bruikleen-, de eigen-bezits- en de aanwezigheidsbaan onderbroken. Gaat een stuk van bruikleen over in eigen bezit dan wordt R ver-

wijderd; wordt een stuk afgeschreven, bv. wegens verkoop of bederf, dan wordt ook M verwijderd; wordt een kaart gelicht, bv. wegens aanvulling van gegevens, dan is de L-lijn onderbroken.

Tenslotte nog iets over hetgeen het publiek op het ogenblik wordt geboden. Na de eerste tentoonstelling, waarmede het museum 24 mei 1958 werd geopend, en die geheel gewijd was aan Soemba-ikats uit het Museum voor Land- en Volkenkunde te Rotterdam, werden per 27 september twee exposities ingericht: Koptische weefsels en textiel van Renaissance en Barok, beschikbaar gesteld door het Stedelijk Museum van Mönchen-Gladbach, groepsgewijze verdeeld over de aula en twee der kleine bovenzalen. In de benedenhal staat een prachtige lakenpers anno 1663 opgesteld. In de grote bovenzaal vindt men twee getouwen, t.w. een kamelot-getouw uit Leiden anno 1668 en een hand-damastgetouw met zeer vroege jacquard-inrichting, afkomstig uit een Brabantse linnenweverij; verder een oude twijnmolen en enige vitrines met kleinere voorwerpen. In de kleine zaal en de hal op die verdieping spinnewielen, spoelraderen en dergelijke toestellen, en vitrines met keurstempels, monster- en receptenboeken en andere documenten. Langs de wanden en op de schotten een keuze uit de verzameling stoffen en fragmenten, van verschillende herkomst, ouderdom, grondstof en techniek, die een beknopt beeld geven van de thans reeds aanwezige rijkdom der verzameling. In de bibliotheek een zeer waardevol bestand aan boeken, ca. 1600 delen, waaronder veel 18de en 17de eeuwse, zelfs een enkel 16de eeuws exemplaar. Een geheel dat zeker een bezoek waard is en hoge verwachtingen wekt van hetgeen in de toekomst te zien zal zijn.

Wat hier in klein bestek, in korte tijd — het gebouw werd eind 1957 ledig opgeleverd, en eerst toen kon met ordening der verspreid opgeslagen collectie worden begonnen — en met de onvolledige bezetting van een directeur, een typiste en een bediende reeds is bereikt, dwingt tot bewondering. Het is voor het overgrote deel te danken aan het initiatief en vernuft, de energie en het organisatorisch vermogen van deze directeur, die er kennelijk in geslaagd is (textiel-) bergen te verzetten.

'S-GRAVENHAGE, GEMEENTEMUSEUM

DOOR D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

Wie van de lezers het Gemeentemuseum vóór de laatste wereldoorlog heeft gekend en dit nu bezoekt, zal het opvallen, dat verschillende afdelingen door verbouwingen die hebben plaatsgevonden of gewijzigde opstellingen een grote verandering hebben ondergaan. Al vonden deze veranderingen enkele jaren geleden plaats, toch zijn ze van een zodanige betekenis, dat het alleszins de moeite waard is hieraan nog aandacht te besteden.

In de as van de grote hal, welke men dadelijk vanuit de ingang bereikt, in de lichthof (thans voorzien van velums), waar bij de opening van het museum in 1935 tegeltableaus hingen uit de Collectie Achterbergh, is nu de prachtige verzameling Egyptisch, Romeins, Frankisch, Nederlands, Duits, Italiaans, Syrisch en Islamitisch glas, door de heer J. H. Mulier verzameld en aan het museum gelegateerd, op een geheel nieuwe smaakvolle wijze tentoongesteld. Het opstellen van glas kan tot de moeilijkste museale problemen gerekend worden; dit geldt in het bijzonder voor glazen met geëtste of gegraveerde voorstellingen of opschriften. In het Rijksmuseum te Amsterdam is enkele jaren geleden een nieuwe opstelling van de voorwerpen van kunstnijverheid tot stand gekomen. Hier is het glas opgesteld in vitrines, waarvan de achterwand uit matglas bestaat¹. Hierdoor wordt het kunstlicht egaal en diffuus. Soms ook, zoals in het Groninger Museum voor Stad en Ommelanden, heeft men het daglicht benut. Dit heeft het grote voordeel, dat door de wisseling, die daarbij steeds optreedt, de opstelling levendiger wordt dan bij kunstlicht. Bij de opstelling in Den Haag is men van dit systeem afgestapt en heeft men op de vrijstaande vitrines met chroomstalen frames een lichtbron van vier lampen in de vorm van omgekeerde bloempotjes geplaatst (afb. 1). Hierdoor wordt het geëxposeerde glas van boven belicht. Bij de wandvitrines, die voor de helft in de muur zijn gebouwd valt het licht eveneens van boven en wordt door een glasplaat verspreid. Als fond is langs de wanden evenals op de bodem lichtblauw-grijze en rode stof aangebracht. Deze belichting geeft het glas een sterke wat onnatuurlijke schittering. Wel

¹ *Nieuwsbulletin van de K.N.O.B.* 6de S. 5 (1952), pl. I afb. 1. Deze afdeling is ingericht in 1952. Achter het matglas is een gebogen witte wand geplaatst, welke het licht van T.L. buizen reflecteert.

is door deze verlichting het buitengewoon smaakvol gegroepeerde glaswerk uitstekend te bezichtigen.

Minder fraai vind ik dat bij de vrijstaande vitrines de draden, die de elektrische lampen voeden zichtbaar zijn; wel heeft deze oplossing het voordeel, dat er geen kap om de lichtbron in aan te brengen, op de vitrines geplaatst behoeft te worden. In de ruimte welke hier op volgt — vóór de oorlog was hier het Delfts aardewerk tentoongesteld — is nu de Chinese ceramiek in chronologische volgorde opgesteld. Door in deze ruimte wanden te plaatsen is hieraan de vorm van een Grieks kruis gegeven. In elke wand is een van kunstlicht voorziene vitrine opgenomen. Aan de zuidzijde van de binnenplaats is de zeer fraaie collectie Indische bronzen, stoffen, sieraden, enz., geschonken door de heer en mevrouw mr. J. G. Huyser, geëxposeerd.

Gedeeltelijk verbouwd is ook de vleugel aan de westzijde van de binnenplaats en wel daar waar het Haags porselein en zilver is tentoongesteld (afb. 2). Aan de tuinzijde (noordkant) zijn vitrines in de wanden gebouwd, terwijl aan de tegenoverliggende kant wandvitrines, op eenvoudige consoles steunend, zijn aangebracht. Bij al deze vitrines valt het kunstlicht van boven in. Als fond voor het porselein is lichtgeel gekozen en voor het zilver grijs-groen.

In deze zelfde vleugel is het Delfts aardewerk opgesteld. Het is de bedoeling deze expositie in de toekomst te herzien.

Bijzondere vermelding verdient de hierachter gelegen zaal, waar de Indische koloniale meubels uit de tweede helft van de 17de en 18de eeuw, geschonken door mevrouw de wed. Van Gijbland Oosterhoff-Neys, zijn tentoongesteld (afb. 3). Deze zwarte, van ebbenhout vervaardigde meubels komen voortreffelijk tot hun recht in deze zaal, welke met zijn witte wanden herinnert aan de interieurs van onze voorouders op Java.

Thans is men bezig de afdeling ceramiek van het Nabije Oosten en Italië opnieuw tentoon te stellen.

De Haagse historische afdeling, die evenals vóór de oorlog op de eerste verdieping aan de zijde van de Stadhouderslaan is geëxposeerd, is gereorganiseerd.

Het is een verrassend feit, dat de zo rijke collectie schilderijen, die op de Haagse geschie-

denis betrekking heeft, thans weer voor het publiek is geëxposeerd en wel volgens moderne opvattingen (afb. 4). Hierbij is het didactische element een integrerend deel van de opstelling geworden. De in relieffletters op de wanden aangebrachte bijschriften geven de toelichtingen, die noodzakelijk zijn ². Dit heeft tot gevolg, dat het verleden van 's-Gravenhage overtuigender tot de bezoeker is gaan spreken dan vroeger het geval was. Achtereenvolgens ziet de bezoeker wat aan Romeinse voorwerpen (verduidelijkt met kaarten waarop wegen, vindplaatsen en bodemgesteldheid zijn aangegeven) op het grondgebied van het tegenwoordige 's-Gravenhage is opgegraven en hoe de Hofstad zich van de 16de tot de tweede helft van de vorige eeuw heeft ontwikkeld. Schilderijen, afgewisseld met enkele tekeningen of prenten die de stad weergeven of belangrijke gebeurtenissen uitbeelden, aangevuld met portretten van personen die in een bepaalde periode een belangrijke rol hebben vervuld in de landsregering of in Den Haag, geven een duidelijk beeld van de Hofstad door de eeuwen heen.

Kleine voorwerpen, zoals zilveren gildeschilden, glazen (gilde)bekers, documenten, glas, prenten, boeken, penningen, snuifdozen, zegels, enz. zijn in eenvoudige platte houten wit geschilderde

trinites (fond grijs en groen) tentoongesteld in die zalen, waar deze voorwerpen bij behoren; de bijschriften zijn getypt. Hierdoor is bereikt, dat de opstelling niet geschaad wordt.

De wanden van de zalen zijn in verschillende kleuren, zoals lichtgroen en geel geschilderd. Hierdoor wordt een levendigheid verkregen, welke aangenaam aandoet. Weinig gelukkig is de grijs-witte en bespikkelde bespanning uit de grote zaal waar de regentenstukken en het gezicht op Den Haag door Jan van Goyen zijn gehangen. Het is in hoge mate te betreuren, dat slechts enkele musea in ons land aandacht schenken aan de historie van hun stad, wat er jammer genoeg op wijst, dat de belangstelling voor de eigen gemeente uiterst gering is. Juist in onze tijd, nu steeds aanslagen op ons stedenschoon gedaan worden, is het van het grootste belang dat de bezoeker door middel van schilderijen, tekeningen en prenten ziet hoeveel aantrekkelijker en mooier de steden vroeger waren. Naar mijn oordeel behoort het evenzeer tot de taak van de museumdirecteur belangstelling en liefde voor stadsschoon bij te brengen, als mooie schilderstukken uit het verleden tentoon te stellen.

Ik moge de wens uitspreken, dat de nieuw opgestelde historie-afdeling van het Gemeentemuseum ertoe zal leiden, dat ook andere museumdirecteuren speciale aandacht aan hun historische afdeling zullen gaan besteden.

² Deze zijn aangebracht nadat de foto's zijn vervaardigd.

III* *Wijzigingen van adressen, telefoonnummers enz. van Nederlandse Musea en oudheidkamers:*

Alkmaar

- Stedelijk Museum. Breedstraat 46 (bureaus: Langestr. 93). Tel. 02200/6713.

Amsterdam

- Ferdinand Domela Nieuwenhuis Museum. Keizersgracht 264. Tel. 020/35713.
- Historische verzameling der Nederlandse Banketbakkers Vereniging. Wibautstraat 220-222. Tel. 020/54107.
- Nederlands Filmmuseum, Paulus Potterstraat 13. Tel. 1020/727088.
- Rijksmuseum. Stadhouderskade 42 (postadres en bureaus: Hobbemastraat 21). Tel. 020/732121.
- Stedelijk Museum. Paulus Potterstraat 13. Tel. 020/732166.

- Het Toneel-Museum. Amstel 1. Tel. 020/42226.

- Tropenmuseum. Linnaeusstraat 2. Tel. 020/52601.

Breda

- Volkenkundig Museum „Justinus van Nassau", Rijksmuseum voor Volkenkunde, afdeling Breda. Kasteelplein 13. Tel. 01600/32693.

Gouda

- Stedelijk Museum Het Catharina Gasthuis. Oosthaven 10. Tel. 01820/5041.

's-Gravenhage

- Bureau van de Rijksinspecteur voor roerende monumenten en de Dienst voor 's Rijks Verspreide Kunstvoorwerpen. Kazernestraat 3. Tel. 01700/182275.
- Koninklijk Kabinet van Munten, Penningen en Gesneden Stenen. Zeestraat 71B. Tel. 01700/180957.

* Zie hiervoor *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 6de S. 11 (1958), kol *185. e.v.

In het volgend nummer zal het laatste deel van deze wijzigingen worden opgenomen.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AALSMEEER

- Stad en Landschap in de Nederlandse schilderkunst 21 nov.-1 dec.

AMSTERDAM

- *Museum Fodor*. Hommage à Regnault -17 nov.
- *Rijksmuseum*. Japans aardewerk -30 nov.
- *Prentenkabinet van het Rijksmuseum*, Prenten en tekeningen van Hiroshige -15 dec.
- *Stedelijk Museum*. Jong Amerika schildert -20 nov.

Kinderen lezen, kinderen lezen
-7 januari '59

De gesel van de oorlog -1 dec.
St. Lucas -23 nov.

- *Zoölogisch Museum*. Evolutie -eind 1958

APELDOORN

- *Museum Felua*. Wie was Vincent van Gogh? 17 nov.-3 dec.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Zuidafrikaanse schilderkunst -30 nov.

BREDA

- *Cultureel Centrum De Beyerd*. Nederlandse ceramiek 29 nov.-19 dec.
- Grafisch werk van Jacometti (Zürich) en Sothmann (Amsterdam) 29 nov.-19 dec.
- Religieuze kunst (de Nederlandse inzending op de „Biennale Christlicher Kunst” te Salzburg) -24 nov.
- *Bovenzalen De Beyerd*. Werken van leden van De Zuiderkring -24 nov.
- A. Coorte -24 nov.

DELFT

- *Stedelijk Museum Het Prinsenhof*. Roeland Koning -24 nov.

EINDHOVEN

- *Stedelijk Van Abbe Museum*. Nederlandse ceramiek -24 nov.

ENSCHDEDE

- *Rijksmuseum Twenthe*. Stromingen heden-daagse beeldende kunst. Werkdagen 10½-12½, 14-17; zo. 14-17 -17 nov.

ETTEN EN LEUR

- *De Nobelaer*. Wie was Vincent van Gogh? -15 dec.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Twee meesters: A. Roland Holst en S. Vestdijk -5 jan.
- *Museum voor het Onderwijs*. Van zonnwijzer tot elektrische klok -juli '59
- *Panorama Mesdag*. Rijndert Visscher -23 nov.

Arti et Industriae 29 nov.-21 dec.

- *Pulchri Studio* (Lange Voorhout 15). Werk van de Vereniging van reclame-ontwerpers en illustrators -23 nov.

GRONINGEN

- *Groninger Museum voor Stad en Ommelanden*. Kunstenaresen tonen hun handwerk

-20 nov.

Paula Modersohn -31 dec.

HAARLEM

- *Vleeshal*. Delftse ceramiek in traditie, architectuur en experiment -17 nov.

- H. Niesink, (Ridderstraat 6). G. van den Eernbeemt -1 jan.

HAARLEMMERMEER

- Stad en Landschap in de Nederlandse schilderkunst -20 nov.

HAVELTE

- *Volks Hogeschool Overcinge*. Wie was Vincent van Gogh? 8 dec.- 3 jan.

HENGELO (O.)

- *Hengelose Kunstzaal*. Reproducties van Perzische miniaturen, beschikbaar gesteld door de Unesco -4 dec.

LEIDEN

- *Stedelijk Museum De Lakenhal*. Ars Aemula -8 dec.

MOORDRECHT

- *'t Oude Ambachtshuis*. Het Masker -21 nov.

OUDENBOSCH

- *Gemeenschapshuis*. Nederlandse schilderkunst van de 16de tot begin 20ste eeuw -17 nov.

ROTTERDAM

- *Museum Boymans*. Michael Sweerts en tijdgenoten. Gewone openingsuren; bovendien wo. 19.30-22 uur -23 nov.

- *Rotterdamse Kunststichting* (Lijnbaan 18c). Adr. Kikkert -17 nov.

UTRECHT

- *Centraal Museum*. De Grafische. Werken van leden van de vereniging tot bevordering der grafische kunst 16 nov.-11 jan. '59
- Moderne Canadese schilderkunst -8 dec.
- *Utrechts Universiteitsmuseum* (Trans 8). 100 jaar oogheelkunde in Nederland -6 dec.

ZWOLLE

- *Provinciaal Overijssels Geschiedkundig Museum*. Het romantische landschap in Overijssel (jubileumtentoonstelling i.v.m. het 75-jarig bestaan van het museum) -1 dec.
- Historische diorama's 10 dec.-11 jan.

DE MUSEUMDAG

MEDEDELINGEN VAN HET BESTUUR VAN DE MUSEUMDAG

Opzetkarton:

Het heeft de aandacht getrokken van ons bestuur, dat collecties tekeningen, prenten, kaarten, foto's e.d. zich vaak in minder goede toestand bevinden omdat de kartons, waarop de objecten vastgehecht zijn, geen voldoende bescherming bieden en schimmelvorming („het weer") vertonen. Er is n.l. bijna geen karton te vinden, dat is vervaardigd voor een zo lange levensduur, als gewenst is voor gebruik in openbare collecties.

Ons bestuur heeft daarom aan het Vezelinstituut T.N.O. verzocht een rapport samen te stellen over het gebruik van opzetkartons in verzamelingen en over de daaraan te stellen kwaliteitseisen. Dit rapport is gepubliceerd in het *Nieuwsbulletin van de K.N.O.B.*, 6de S. 10 (1957) kol. *263, waarnaar korthedshalve moge worden verwezen.

Het gevolg van deze publikatie is geweest dat G. H. Bührmann's Papiergroothandel N.V., kantoor 's-Gravenhage, aan ons bestuur heeft bericht, dat zij in staat meent te zijn een karton te doen fabriceren dat aan de gestelde eisen voldoet. Zij wil hiervoor het risico dragen en de aflevering afhankelijk stellen van goedkeuring na laboratoriumonderzoek. De prijs is, naar het ons bestuur voorkomt, redelijk.

Het is van groot belang voor alle beheerders van collecties prenten e.d., dat de gewenste goede kartonsoort er eindelijk komt. Men is dan niet langer afhankelijk van de soorten die de handel op een bepaald ogenblik toevallig biedt en waarvan men de kwaliteit moeilijk kan beoordelen. Behalve de firma Bührmann heeft geen groot-handel of fabriek op de publikatie van het rapport gereageerd. Deze redenen hebben ons bestuur er toe bewogen, te trachten tot een gezamenlijke bestelling van Nederlandse belanghebbenden te komen en aldus de fabricage mogelijk te maken.

De aangeboden nieuwe soort karton zal worden geleverd in vellen van 70 x 100 cm, waaruit de meest gebruikelijke formaten kunnen worden

gesneden. Dit snijden kan in eigen beheer geschieden of door de firma Bührmann.

Het karton wordt vervaardigd in drie zwartten, n.l. 400 g/m² (uit één laag bestaande, hetgeen voldoende is voor de meeste prenten enz., 800 g/m² (2 lagen) en 1200 g/m² (3 lagen), een zeer stijf karton voor het monteren van kostbare tekeningen. De kleur is wit. De prijzen zijn:

afm. 70 x 100, zw. 400 g/m², f 83,15 per 100 vel;
afm. 70 x 100, zw. 800 g/m², „178.30 per 100 vel;
afm. 70 x 100, zw. 1200 g/m², „273.45 per 100 vel.

Bij afname van kleine hoeveelheden worden onkosten voor vracht in rekening gebracht.

Aan gegadigden wordt thans verzocht, zo spoedig mogelijk doch in elk geval vóór 15 december 1958 aan het bestuur van De Museumdag, p.a. Zeestraat 82, 's-Gravenhage, op te geven welke kwantum en van welke soort zij zouden kunnen bestellen in 1959 en 1960. Wanneer de gezamenlijke opgaven tussen de 2000 en 3000 kg liggen (± 7100 — ± 10700 vel), zal tot aanaak worden overgegaan. Zodra de aangemaakte partij is goedgekeurd, zal dit worden bericht met het verzoek, een definitieve bestelling te richten tot G. H. Bührmann's Papiergroothandel, Postbus 78 te 's-Gravenhage onder vermelding „speciaal wit karton voor museumgebruik".

DE MUSEUMDAG

De tweede museumdag in 1958 zal op zaterdag 22 november gehouden worden in de Gemeentelijke Aula (Oud-Katholiek seminarie), Muurhuizen, nabij Kamper Binnenpoort, te Amersfoort. Het onderwerp zal zijn: De Omgang met opgegraven voorwerpen, en zal worden ingeleid door de heren dr. J. Huizinga (menseelijke skeletresten), G. Kortenbout van der Sluys (fossielen) en J. Ypey (oudheden). De bijeenkomst zal om 11 uur aanvangen; eraan vooraf gaat een vergadering van de groep van overheidsambtenaren, die ter zelfder plaatse om 10 uur zal beginnen.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Grotegast. Bij het dempen der grachten en het slechten van de verhevenheid, herinnerende aan de voormalige Feringa-state, kwamen enige funderingen en een afvoerkoker te voorschijn, deels opgemetseld uit kloostermoppen van het formaat 32 x 16 x 8.5 cm. *R.O.B., Amersfoort.*

FRIESLAND

Gronw. Bij graafwerkzaamheden onder het kerkhofpad ten noorden van de St.-Pieterskerk is een bewerkte, met een kruis versierd fragment rode zandsteen gevonden, vermoedelijk het hoofdeind van een 12de eeuwse sarcofaag. Tevens werden tot op een diepte van 1.80 m beneden het straatoppervlak menselijke skeletten aangetroffen, waarvan de onderste op andere wijze georiënteerd waren dan de bovenste. Waarschijnlijk houdt deze wijziging in begraafrichting verband met de bouw van de eerste kapel of kerk op een reeds bestaand grafveld. Verschillende overeenkomstige waarnemingen op oude Friese kerkhoven maken een dergelijke verklaring althans aannemelijk. *R.O.B., Amersfoort.*

DRENTE

Coevorden. Het onderzoek van het stadhuisterrein werd voortgezet. Op de noordwesthoek van de oude kasteelvlugel is de hoektoren gedeeltelijk blootgelegd. Het muurwerk vertoont lagen ijzeroersteen tussen baksteen. In de sleuven achter de kasteelvlugel bracht het onderzoek het talud van de ophoging, waarop reeds de oudste versterking gebouwd was, aan het licht. Aan de rand van de gracht troffen de opgravers schuin naar buiten geplaatste palen van het staketsel aan. De oudste versterking bestond in geen geval uit de houtaardewal, zoals aanvankelijk vermoed werd. *R.O.B., Amersfoort.*

Westenesch, gem. Emmen. In een perceel grasland, grenzend aan de made, is enkele jaren

geleden een rechthoekige concentratie van veldstenen ontdekt. De grootte ($\pm 1.5 \times 5$ m), de oost-west oriëntatie en de aanwezigheid van steengruis gaven aanleiding tot het vermoeden dat hier wellicht een hunebed had gestaan. Een nader onderzoek heeft thans geleerd dat deze veronderstelling onjuist is geweest. Waarom en wanneer het vloertje wel is gemaakt, kon niet worden opgelost. Er zijn cultuursporen uit het Neolithicum (vuursteenafslag) en de IJzertijd (wandscherven en paalkuilen) waargenomen. De concentratie van stenen kan in een van beide perioden zijn ontstaan of daar tussenin. *R.O.B., Amersfoort.*

GELDERLAND

Arnhem. In de Oeverstraat kwam bij sloopwerk enige 14de/15de eeuwse ceramiek aan het licht. Hieronder bevindt zich een deksel van rood aardewerk met vierkante greep die waarschijnlijk tevens als kaarsenhouders heeft gediend. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Arnhem. In het uitbreidingsplan Presikhaaf III, gelegen in het Arnhemse Broek, is zonder voorafgaande waarschuwing een pleistocene opduiking, waarop middeleeuwse bewoningsresten voorkwamen, afgegraven. Op een restant kon nog een vloer van gevlijde bakstenen (formaat 33 x 14 x 5.5 cm) worden blootgelegd. De vloer had een breedte van 3.80 m. De lengte kon men niet meer vaststellen. Het gevonden schervenmateriaal wijst op een bewoning van rond 1400. Het betreffende perceel droeg de naam „Bultweide”. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Barneveld. In het laboratorium van de R.O.B. zijn weefselfragmenten onderzocht die afkomstig zijn van een zakje, waarin een muntschat verborgen is geweest. Deze moet omstreeks 1421-1425 verstopt zijn. De stof is in platbinding geweven uit Z gesponnen niet getwijnde garens met een dichtheid van pl.m. 15 kettingen 12 inslaggarens per cm². Aan een enkel fragment is een zelfkant aanwezig. Het vezel-

materiaal is vlas. Sporen van opzettelijke kleuring der garens zijn niet aangetroffen. *R.O.B., Amersfoort.*

Neerijnen, gem. Waardenburg. Door de Geologische Dienst is een vindplaats gemeld van inheems-Bataafse ceramiek. De scherven waren bij grondboringen te voorschijn gekomen. Een nadere verkenning zal nog volgen. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Wageningen. Bij het spitten in een terrein aan de Hartense weg werd een aantal scherven van ruw besmeten potten gevonden, die omstreeks de 1ste eeuw vóór-2de eeuw na Chr. te dateren zijn. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

Zetten, gem. Valburg. In een perceel grond aan de Marijksestraat werden bij graafwerk enige scherven 15de eeuwse zwart gesmoorde potten gevonden. *Gemeentemuseum, Arnhem.*

UTRECHT

Utrecht. Bij het voortgezet onderzoek van het westfront van de Janskerk zijn tussen de twee torens nog de resten gevonden van een westelijke apsis. *Dienst van Openbare Werken, Utrecht.*

NOORD-HOLLAND

Huizen. Een noodopgraving op een vindplaats van Hilversum-urnscherven, een omgespit terrein bij de Museumlaan, bracht verscheidene aardwerkfragmenten aan het licht. Daar echter de grond reeds vroeger zeer diep omgewerkt bleek te zijn, werden geen scherven meer in situ aangetroffen. Het gevondene behoort nagenoeg volledig tot een fraaie dubbelconische Hilversumurn, waarvan de schuin naar binnen aflopende rand (type A/B) en de schouder met diagonale koordindrukken zijn versierd. *I.P.P., Amsterdam.*

Schagen. Op verzoek van de Archeologische Werkgroep „Westfriesland” van het Hist. Genootschap „Oud-Westfriesland” is door de R.O.B. een onderzoek ingesteld in de zo fraaie, bijkans volkomen gave en ongeveer 4 m hoge terp van Avendorp. Het is thans komen vast te staan dat deze terp op een tevoren onbewoond terrein werd opgeworpen, doch eerst gaandeweg zijn uiteindelijke hoogte en omvang verkreeg. Het tijdperk, gedurende welke een en ander zijn beslag kreeg, strekt zich uit over de 10de tot en met de 12de eeuw. Leesbare bouwsporen werden niet waargenomen; men krijgt nochtans de indruk dat bij de bouw der diverse opstallen eerder van zoden dan

van hout gebruik is gemaakt. Intussen is een tweede onderzoek begonnen in de nabij gelegen terp van Tjaardorp. *R.O.B., Amersfoort.*

Schagen. Tijdens enige door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg verrichte naspeuringen in het weldra af te breken voormalige gemeentehuis werden drie oude vloeren vastgesteld; onder de diepst gelegene is een grote 14de eeuwse pot aangetroffen. *R.O.B., Amersfoort.*

NOORD-BRABANT

Luykgestel. Na afbraak van het laat-middeleeuwse gotische schip van de dorpskerk, gewijd aan de H. Martinus, werd in samenwerking met de gemeente Luykgestel, een onderzoek ingesteld naar eventueel voorafgaande bouwperiodes. Gebleken is dat de 15de eeuwse bakstenen kerk stond op de plaats van minstens twee oudere, houten kerken, waarvan een groot aantal rechthoekige en ronde paalkuilen werd aangetroffen. Verschillende houtbouwperiodes zijn drieschepig geweest met een versmald rechthoekig koortje.

Behalve de paalkuilen kwamen twee leemvloeren te voorschijn, waarbij op het loopvlak van de onderste brandsporen werden gevonden. Aangenomen kan worden dat de eerste houten kerk ter plaatse werd gebouwd op een grafveld. Onder de oudste leemvloer werden — behalve 11de eeuwse aardewerkscherven, namelijk graven ontdekt die bij nader onderzoek geen bijgiften bleken te bevatten. Dit laatste en de omstandigheid dat de graven oost-west georiënteerd waren, wettigt de veronderstelling dat het hier een Christelijk grafveld betreft. Een opmerkelijke bijzonderheid bij de graven was de aanwezigheid van kleine paalgaten rond de grafkuilen.

Vermeldenswaard is ten slotte de vondst van een achttal gouden munten, waarvan drie met het stempel 1600, in het jongste koorgedeelte. Bij verbouwingswerkzaamheden in 1923 zouden hier eveneens een groot aantal gouden en zilveren munten voor den dag zijn gekomen, mogelijk uit dezelfde tijd. *R.O.B., Amersfoort.*

LIMBURG

Eijsden. Bij ontgrinding in een weideterrein nabij de Maasoevers, genaamd Hornay du Dossay, is een scheepswrak gevonden dat ten dele geladen was met Belgische zetsteen, gedeeltelijk met versierde haardsteentjes van Belgische herkomst en vermoedelijk daterend uit de 17de eeuw. De zeer ongunstige omstandigheden op

de vindplaats en de onmogelijkheid het werk langdurig stop te zetten, waren oorzaak dat het wrak moest worden weggebaggerd. Aan de restanten kon niettemin nog het een en ander worden waargenomen. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders.*

ZUIDERZEEGEBIED

Oostelijk Flevoland. Het eerder gemelde scheepswrak nabij Hoofdvaart II tussen Ketelhaven en Lelystad bleek bij verkenning zeer compleet te zijn. Het is vermoedelijk een klein vrachtschip, waarvan de ouderdom echter nog

niet nader kon worden bepaald. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders.*

Waddenzee. Naar aanleiding van bergingswerk in de Waddenzee konden resten van een zeer zwaar gebouwd vaartuig worden bestudeerd. De enorme stukken hout van kiel en stevens waren geheel beslagen met paalwormnagels. Er kwamen veel peperkorrels in de ijzeroxyde voor. De achterstevan is met rood koper aan de achterzijde beslagen en de vingerlingen voor de roerpennen zijn geheel met lood bekleed. Het wrak dateert vermoedelijk uit de 18de eeuw. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders.*

RESTAURATIE-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Dokkum. Zijl D 32. Restauratie van de vroeg-17de eeuwse trapgevel voltooid. De gevel die vroeger donkerrood (dodekop) geverfd was, is voorlopig „schoon” gehouden. Leiding: Gemeentewerken.

Dronrijp. (Rectificatie). Herv. kerk. Rest. toren voltooid. Arch.: Ir. L. H. H. van der Kloot Meijburg.

Sneek. Singel 59. Ingezwonkte halsgevel uit het einde van de 18de eeuw. Rest. begonnen. Aann.: H. en C. Faber.

GELDERLAND

Culemborg. Binnenpoort 6. Met vroeg 17de eeuwse trapgevel van het Zuidhollandse type aan de voorzijde en aan de zijkant een eenvoudigere trapgevel. Restauratie begonnen. Aann.: W. F. Mullikhuizen.

Nijmegen. Lage Markt 34. Met rechtafgedekte pilastergevel, 17de eeuw. Rest. voltooid. Arch.: Ir. J. G. Deur.

UTRECHT

Utrecht. Kloostergang. Restauratie begonnen. Leiding: Rijksgebouwendienst.

NOORD-HOLLAND

Haarlem. Gedempte Oude Gracht 56. Gevel met verhoogde Lodewijk XIV-kroonlijst. Restauratie voltooid. Arch.: G. Uriot.

—. Gedempte Oude Gracht 42. Met vroeg 17de eeuwse trapgevel. Restauratie begonnen. Arch.: H. L. Klein Schiphorst.

—. Zijlstraat 96A. De voorgevel is ten dele opnieuw opgemetseld, waarbij het mogelijk was aan de hand van in het werk gevonden gegevens de typisch Haarlemse trapgevelbeëindiging met twee gekoppelde pinakels te reconstrueren. Achtergevel en kap zijn vernieuwd. Restauratie voltooid. Arch.: B. J. L. M. van Beckum.

ZUID-HOLLAND

Asperen. Herv. kerk. Laatgotische pseudobasilicale kruiskerk met midden 15de eeuwse toren in Brabantse trant, sterk gelijkend op die van Hilvarenbeek. Restauratie begonnen. Arch. bureau Van Hoogevest.

Langerak. Herv. kerk. Rest. van de omstreeks 1500 gebouwde toren voltooid. Leiding: Gemeenteopzichter.

Leksmond. Herv. kerk. De 14de eeuwse toren heeft aan noord-, west- en zuidzijde spitsboogingen, die dichtgemetseld waren doch weer zijn geopend. Tevens werd het portaal wederom overwelfd. Verder werd er een nieuwe balustrade aangebracht. Restauratie voltooid. Arch.: Ir. J. B. Baron van Asbeck.

Oostvoorne. Kogelgloeioven. Restauratie voltooid. Leiding: Prov. Waterstaat.

NOORD-BRABANT

Dennenburg. Kerk. De bij een latere verhoging in baksteen aangebrachte spitsboogvensters in de tufstenen noordmuur van het schip werden

met tufsteen en baksteen dichtgemetseld terwijl de oorspronkelijke Romaanse venstertjes — die gepleisterde buitendagkanten hadden — werden hersteld; het middelste Romaanse venstertje werd gereconstrueerd na dichtmet-seling van een niet oorspronkelijke ingang. Van de overige spitsboogvensters — in de zuidelijke schipmuur en in het koor — werden de buitendagkanten gepleisterd. Het schip verkreeg een houten overdekking, terwijl in het koor het laatgotische netgewelf met de fraaie kraagstenen werd hersteld met toepassing van twee teruggevonden sluitstenen; de overige sluitstenen zijn copieën in gips. In de zuidwand van het koor kwam een tweedelig nisje met Gotische boogjes in baksteen tevoor-

schijn. Restauratie voltooid. Arch.: J. Strik.
Leende. Kerk. Restauratie van de 15de eeuwse toren voltooid. Arch.: Ir. C. G. Geenen.
Sittard. St. Petruskerk. Restauratie voltooid. Arch.: J. Schröders en J. Palmen.
Weert. St. Martinuskerk. Bouw van de nieuwe torenbekroning begonnen. Arch.: Th. G. Verlaan.
Eysden. Kasteel, omstreeks 1636. Herbouw van het in 1952 ingestorte gedeelte van de oostvleugel en daarmee samenhangende restauratie en funderingsherstel voltooid. Arch.: J. J. Turlings.
Roermond. Munsterkerk. Restauratie van de koeppellantaarn over de kruising voltooid. Arch.: H. Huisintveld.

DE MUSEUMDAG

VERSLAG VAN DE TWEEDE MUSEUMDAG IN 1958, GEHOUDEN OP ZATERDAG 22 NOVEMBER IN DE GEMEENTELIJKE AULA, TE AMERSFOORT

Na een bijeenkomst van de groep van overheidsambtenaren, waarin mr. L. DE GROOT een uiteenzetting gaf over de werkzaamheden der centrale van Hogere Ambtenaren in het belang van de leden der aangesloten verenigingen, werd ons vanwege de gemeente Amersfoort een kopje koffie geboden. Hierna opende de voorzitter de museumdag, en gaf hij het woord aan de heer H. MOLENDIJK, burgemeester van Amersfoort. Spreker begon ons van harte welkom te heten. In zijn toespraak vertelde hij vele interessante bijzonderheden over het gebouw, waarin wij ons bevonden — de kapel van het vroegere oud-katholiek seminarie, tevens een der beide schuilkerken van Amersfoort. Spreker wees op de vele interessante oude huizen en gebouwen in de binnenstad, waaraan in de laatste jaren vele restauraties konden plaats vinden, dank zij hulp van Rijk en Provincie. Op het ogenblik wordt „Randenbroeck”, het huis van Jacob van Campen, gerestaureerd, met de bedoeling dat daar eerlang het museum „Flehte” zijn intrek zal kunnen nemen.

Tenslotte wenst spreker ons een goede museumdag toe, en hoopt ons later in „Randenbroeck” te kunnen ontvangen.

Nadat de Voorzitter de heer Molendijk bedankt heeft voor zijn vriendelijke woorden, geeft hij het woord aan de heer G. KORTENHOUT VAN DER SLUYS, geol. doct., die aan de hand

van vele lichtbeelden een voordracht houdt over Fossielen, in het kader van het onderwerp „de omgang met opgegraven voorwerpen”.

Naar sprekers mening zijn voor een geologisch museum drie dingen van belang, n.l.:

1. het bijeenbrengen, prepareren, catalogiseren en opbergen van gesteenten en fossielen.
2. het wetenschappelijk bewerken van het materiaal.
3. de expositie.

Hiervan is punt 1 het belangrijkste en 3 het minst belangrijke, al zal dit vele mensen wat vreemd in de oren klinken. Een geologisch museum moet n.l., wil het goed functioneren, over zeer grote, goed geordende collecties beschikken, die onmogelijk allemaal uitgestald kunnen worden. Slechts een aantal spectaculaire stukken komen voor de tentoonstelling in aanmerking, terwijl de rest in de magazijnen (in België „conservatoria”) worden opgeborgen.

Maar hoe komen we nu aan het materiaal voor een dergelijk museum? Dit geschiedt op vier manieren, te weten:

1. door zelf te verzamelen.
2. door schenkingen.
3. door aankoop: a van particulieren, b van handelaars.
4. door ruil.

Het is moeilijk om aan te geven, welk van deze punten het belangrijkste is, maar in ieder geval is punt 1 steeds van zeer veel belang. Wanneer het wetenschappelijk personeel er zelf op uittrekt om materiaal te verzamelen, heeft dit twee voordelen; het personeel behoudt contact met het veld, wat voor geologen zeer belangrijk is, en men heeft de meest betrouwbare gegevens over vindplaats en ouderdom van het verzamelde materiaal. Dit laatste is van bijzonder veel belang; materiaal, waar geen vindplaats van bekend is, is praktisch altijd waardeloos.

In tegenstelling met de archaeologen, die zelf opgravingen plegen te maken, zijn geologen bijna geheel afhankelijk van plaatsen waar een aardlaag toevallig aan de dag treedt, het zij in natuurlijke ontsluitingen, of in groeven. Dit stelt zeer speciale eisen aan het personeel van geologische musea: niet alleen moet men goed op de hoogte zijn van de geologie en een zeer scherp waarnemer zijn, maar ook moet men kunnen omgaan met allerhande mensen, met de arbeiders in steen- en kleigroeven evenzeer als met de directeurs van groeven en mijnen. Het is echter gebleken, dat men op deze wijze in korte tijd vaak zeer belangrijke collecties bijeen kan brengen.

De tweede mogelijkheid om materiaal te verkrijgen, n.l. door schenkingen behoeft verder geen commentaar.

De derde mogelijkheid is door aankoop. In het buitenland bestaan een aantal firma's, die fossielen en mineralen verkopen, maar de prijzen liggen vrij hoog, en de keuze in echt bijzondere stukken is meestal gering, zodat hier niet zoveel fossielen gekocht worden. Wel worden regelmatig mineralen en edelstenen gekocht.

Een andere mogelijkheid is het kopen van particuliere verzamelingen. Op deze wijze is het vaak mogelijk een waardevolle collectie te verwerven. Ook is het een zekere vorm van kopen, wanneer het personeel tijdens verzameltochten premies geeft aan arbeiders voor door hen verzameld materiaal.

Een andere mogelijkheid om aan materiaal te komen is door ruilen met andere musea of met particulieren. Van deze methode wordt echter betrekkelijk weinig gebruik gemaakt.

Als het materiaal het museum binnenkomt moet het veelal eerst geprepareerd worden. Soms zitten de fossielen nog bijna geheel in het moedergesteente en moeten dan uitgeprepareerd worden. Ook is het mogelijk, dat er een slijpplaatje van gemaakt moet worden en weer andere voorwerpen, zoals beenderen en gepyritiseerde

fossielen moeten met schellak of een andere vernissoort geïmpregneerd worden, aangezien ze anders op den duur te gronde gaan. Vaak zijn de voorwerpen ook in stukken gebroken en moeten dan weer aan elkaar geplakt worden, waarbij soms ontbrekende gedeelten bijgemaakt worden. Tenslotte staan de vinders hun vondsten soms af, op voorwaarde dat ze er een afgietsel van gips of plastic van krijgen. In dat geval wordt dit ook door de preparateur gemaakt.

De binnenkomende stukken worden, eventueel na geprepareerd te zijn, door de conservator, in wiens afdeling ze thuishoren, voorlopig gedetermineerd en daarna doorgegeven aan de registratieafdeling. Hier krijgt ieder voorwerp een nummer en worden de oorspronkelijke etiketten, en eventuele aanvullende gegevens in het „stamboek” geplakt bij het betreffende nummer. Verder worden ze vermeld in een aantal kaartsystemen, één waarin ze regionaal naar de vindplaats worden gerangschikt en één waarin ze systematisch palaeontologisch worden gerangschikt. Ook worden de voorwerpen van etiketten voorzien.

Als dit gebeurd is, worden ze op hun definitieve plaats in het magazijn opgeborgen, of, in enkele gevallen in een der vitrines tentoongesteld.

Ze blijven dan in het magazijn liggen, tot een der conservatoren, of iemand anders, de betreffende groep wetenschappelijk gaat bewerken. Dit wetenschappelijk bewerken van de collecties is een van de voornaamste taken van de conservatoren. Indien een groep wetenschappelijk bewerkt wordt, zal de conservator zoveel mogelijk van dit materiaal verzamelen, wat de collecties ten goede komt. Ook zullen vele andere instellingen hem, als specialist op dit gebied, materiaal zenden om te bewerken, dat dit dan vaak geheel of gedeeltelijk aan het museum geschonken wordt. Wanneer in een museum goed wetenschappelijk werk verricht wordt, zal de bekendheid van het museum in binnen- en buitenland toenemen, wat allerlei waardevolle contacten ten gevolge heeft. En tenslotte is het zowel voor de indeling van het magazijn als voor de tentoonstelling van het grootste belang, dat het personeel wetenschappelijk goed onderlegd is.

Tenslotte de expositie. Deze is voor contact met het publiek van het grootste belang. Maar het is niet gemakkelijk, om het publiek een duidelijk beeld te geven van de geologie en palaeontologie, omdat deze vakken over het algemeen op school niet of zeer summier onderwezen worden. Daardoor is het niet eenvoudig de bezoeker een idee van het werk en de resultaten van een

paleontoloog te geven, en bijvoorbeeld aanschouwelijk voor te stellen hoe ons land er in de verschillende perioden uitzag en welke planten en dieren er leefden. Van de meeste dieren blijven slechts de harde delen bewaard, de rest verdwijnt, en ook deze harde delen zijn vaak zeer verminkt en moeilijk herkenbaar. Aan de hand van reconstructies wordt dan getracht het publiek te laten zien, hoe de dieren of planten er uit hebben gezien, en hoe de paleontoloog, als een detective, uitgaande van enkele kleine aanwijzingen, toch het geheel reconstrueert. Een treffend voorbeeld hiervan is de *Chirotherium*, een reptiel, waar alleen het voetspoor van bekend is, en waarvan een geoloog toch vrij nauwkeurig kan zeggen, hoe het dier er uitzag. Ook wordt getracht het publiek een beeld te geven van de evolutie van de verschillende groepen van planten of dieren. Bij de inrichting van het museum wordt er naar gestreefd dit alles zo overzichtelijk mogelijk aan de hand van een betrekkelijk klein aantal sprekende stukken en aan de hand van veel tabellen, kaarten en reconstructies te tonen. Dit legt echter wel een zware last op de schouders van de tekenaar en het is slechts mogelijk om dit doel in de loop der jaren langzaam aan te benaderen.

Na de lunchpauze kwam de heer J. YPEY aan het woord, die, aan de hand van een groot aantal lichtbeelden een demonstratie gaf van de metamorfosen, die opgegraven oudheden door deskundige behandeling ondergaan.

Spreeker wees erop, dat de archaeologie meest-

al aangewezen is op toevallige vondsten, bij grondwerken of anderszins, waaraan men soms met succes verder kan werken. De toestand, waarin men de voorwerpen aantreft is veelal deplorabel — glas en aardewerk in scherven, metalen sterk geoxideerd en geïncrusteerd met materiaal uit de omgeving — en het vereist veel geduld, vaardigheid en kennis van de betrokken periode om van de restanten weer toonbare museumvoorwerpen te maken.

De heer Ypey gaf in zijn interessant betoog vele belangrijke technische bijzonderheden over het restaureerwerk, die voor vele aanwezigen zeer waardevol waren.

Na de inleiding van de heer Ypey bestond er gelegenheid het vernieuwde gebouw van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek te bezichtigen, waarvan in twee groepen gebruik werd gemaakt. De andere groep maakte een rondwandeling door de oude stad, onder leiding van de heer G. VAN DER MARK, die ons veel historische bijzonderheden vertelde, en wees op de voltooide en nog uit te voeren restauraties.

In het gebouw, waarin de R.O.B. is gevestigd, hadden wij voorts de gelegenheid naast de praktische outillage een aantal exquise voorwerpen te bezichtigen, die kort tevoren waren opgegraven en thans de nodige behandelingen konden ondergaan.

De museumdag werd door 61 leden en 15 genodigden bijgewoond.

Dr. H. C. BLÖTE, *secretaris*

MUSEUM-NIEUWS

HARDERWIJK, *Veluws Museum van Oudheden*.

Op maandag 29 september jl. heeft de Ambassadeur van België een zaal geopend waarin tentoongesteld zijn herinneringen aan de Belgische vluchtelingen uit de oorlog 1914-1918, die in een kamp te Harderwijk geïnterneerd waren.

Opgesteld zijn een zeer fraai meubel, dat door een van hen is vervaardigd, tekeningen, albums met foto's die betrekking hebben op de geïnterneerden, een maquette van het kamp, enz.

Een tweede zaal is gewijd aan het teken- en schilderwerk van A. van der Boon. Deze schilderijen en tekeningen tonen vissersschepen en gezichten op de Veluwe.

ROTTERDAM, *Stichting Willem van der Vorm*.

Op 19 september 1958 werd de verzameling

Willem van der Vorm, tentoongesteld in diens woonhuis, Westersingel 66 te Rotterdam, door de burgemeester geopend. Deze verzameling bestaat uit Nederlandse schilderijen uit de 17de en 19de eeuw, Franse uit de School van Barbizon en een collectie Delfts aardewerk, en is opgesteld in het naar de plannen van prof. F. A. Eschauzier verbouwde huis. De wijze, waarop de trap en de voor expositie bestemde zalen zijn verbouwd is aantrekkelijk en smaakvol. Alleen „de werkkamer van de heer Van der Vorm, welke door ir. A. van der Steur in 1939 was ingericht, bleef behouden”, zoals de Regent-conservator, de heer D. Hannema, in het voorwoord van de catalogus van deze verzameling mededeelt.

De collecties zijn geëxposeerd op de eerste en tweede verdieping. Op de gang van de eerste

etage is in een tweetal in de wand opgenomen vitrines Delfts aardewerk opgesteld. De verlichting geschiedt vanaf de zijkanten en van boven af.

In een hoekkamer aan de voorzijde van het huis en in de aangrenzende grote zaal zijn de wanden bekleed met beige stof. Dit maakt een rijke indruk en het doet aangenaam aan de schilderijen te kunnen bekijken tegen deze warme en rustige achtergrond.

Op ongeveer 75 cm afstand van en evenwijdig aan de wanden zijn in het plafond T.L.-buizen opgenomen op zo'n manier, dat het licht uitsluitend op de schilderijen valt. Enkele lampen met elektrische peren ondersteunen deze verlichting. Deze zaal is verkregen door de tussenmuur uit te breken, waardoor de verhouding van de breedte tot de lengte echter weinig gelukkig is geworden.

Op de tweede verdieping is een viertal zaaltjes verkregen, waarvan de wanden van een groene stofbekleding zijn voorzien. Hier zijn voornamelijk schilderstukken uit de Haagse en Barbizon-School tentoongesteld.

Rotterdam is met dit nieuwe museum een aantrekkelijke museale instelling rijker geworden.

D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

Vervolg wijzigingen van adressen, telefoonnummers enz. van Nederlandse Musea en oudheidkamers:

Arnhem.

— Gem. Museum. Utrechtseweg 87.

's-Gravenhage

- Koninklijk Kabinet van Schilderijen (Mauritshuis). Plein 29. Tel. 01700/116070.
- Museum van Reproducties van Beeldhouwkunst. Prinsessegracht 4. Tel. 01700/117577.
- Het Nederlands Costuummuseum, Kabinet van Mode en Smaak. Lange Vijverberg 14. Tel. 01700/113789.
- Padvindermuseum. Zeestraat 76. Tel. 01700/635900.

Groningen

— Groninger Museum voor Stad en Ommelanden. Praediniussingel 59. Tel. 05900/21691.

Leerdam

— Nationaal Glasmuseum. Lingedijk 28. Tel. 03451/2345.

Noordoostpolder

— Oudheidkundig Museum. Middelbuurt. Schokland. Tel. 05275/396.

Rotterdam

— Museum Boymans. Mathenesserlaan 18-20. Tel. 01800/117430.

Waalwijk

— Nationaal Museum voor schoen- en leder-industrie. Kloosterwerf 6.

Westkapelle

— Het Oorlogsmuseum is opgeheven.

Zwartsluis

— Natuurhistorisch Museum Schoonewelle. Zomerdijk.

IV Wijzigingen van adressen van particuliere verzamelingen:

Baarn

— Verzameling J. P. van Voorst van Beest, Emmalaan 8. Tel. 02954/4036. (voorheen Maarsen, Huize Doornburgh).

Heino (O.)

— Verzameling dr. D. Hannema, Kasteel Het Nijenhuis. Tel. 06729/434. (voorheen Goor, Kasteel Weldam).

V Vervallen particuliere collecties:

Doorn

— Verzameling A. O. van Kerkwijk, Juliana-weg 26.

's-Gravenhage

— Verzameling F. H. A. A. Wagner, Groot Hertoginnelaan 14.

Laren (N.H.)

— Verzameling erven P. A. Regnault, Naarderstraatweg 63.

Utrecht

— Verzameling C. van Straaten, Zuilenstraat 9.

CORRECTIE: *Nieuwsbulletin*, 15 okt., kol. *186. *Harlingen*. De openstelling is als volgt: werkd. 3-5 en 7-9. Wintermaanden woensd. en zaterd. 3-5. 2de Kerstdag 3-5. Zomerseizoen van 3de week april-2de week sept.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMERSFOORT

- *A. G. Huis* (P. Buyslaan 1). B. Mankes
20 dec.-5 jan.

AMSTERDAM

- *Museum Fodor*. Kinderspeelgoed -2 jan.
— *Stedelijk Museum*. Kinderen lezen, kinderen lezen -7 jan.
Grafiek uit de Ecole de Paris -15 jan.
Groep '54 — Liga Nieuwe Beelden -21 dec.
Isaac Israëls -20 jan.
— *Museum Willet Holthuysen*. Schilderijen uit de Romantische School (Verzameling B. de Geus van den Heuvel). -2 febr.
— *Zoölogisch Museum*. Evolutie -eind-dec.
— *Kunsthandel M. L. de Boer* (Keizersgracht 542). Etsen en Litho's -31 dec.
— *De Verfhoek* (Ferd. Bolstraat 95). Gerrit van 't Net -23 dec.
— *G. H. Bührmann's Papiergroothandel* (Keizersgracht 28-46). „Een vorstelijk vak” (tentoonstelling over drukunst) -20 dec.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. De gesel van de oorlog: van Callot tot Picasso -18 jan.
Bekeraardewerk uit de jonge steentijd „Uit groeven en graven” 15 mrt.
De best verzorgde 50 boeken van 1957
20 dec.-11 jan.

ASSEN

- *'t Zaalteje*. Hendrik de Vries -21 dec.

BREDA

- *Cultureel Centrum De Beyerd*. Nederlandse Keramiek -19 dec.
Grafisch werk van Jacometti (Zürich) en Sothmann (Amsterdam) -19 dec.
— *Bovenzalen De Beyerd*. Thea en Jan Gregoor -5 jan.

DELFT

- *Stedelijk Museum Het Prinsenhof*. J. Bosboom 23 dec.-3 febr.
— *Ethnografisch museum*. Suriname, land in opkomst -1 apr.

EINDHOVEN

- *Stedelijk Van Abbe Museum*. Bazaine -19 jan.

GOUDA

- *Stedelijk Museum Het Catharina Gasthuis*
Schoonheid in de pharmacie -5 jan.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Twee meesters: A. Roland Holst en S. Vestdijk -5 jan.
Werk van R. Drayer -2 febr.
3 kantoorgebouwen voor Den Haag (maquettes en tekeningen) -10 jan.
India in klank en beeld (muziekhistorische afdeling) -12 jan.
Van vormende hand tot lopende band (tentoonstelling aansluitend bij de museumlessen) -juni '59
De Japanse Kimono, ziel van een volk 18 dec.-1 febr.
— *Mauritshuis*. Jan Steen 20 dec.-16 febr.
— *Museum voor het Onderwijs*. Van zonnemaker tot elektrische klok -juli '59
— *Haagse Kunstkring* (Denneweg 64). v. d. Niets, v. d. Valk, Wenzel en Mooyman -25 dec.
— *Panorama Mesdag*. Arti et Industriæ -21 dec.
Stolle en Budde 27 dec.-16 jan.
— *Pulchri Studio* (L. Voorhout 15). 11de Verkoopstentoonstelling 21 dec.-9 jan.
— *Galerie de Posthoorn* (L. Voorhout 38). Hiske Tas en Hans Jonas -22 dec.
— *Kunsthandel Martinus Liernur* (Zeestraat 63). Wilhelmine Carbin-Gips -19 dec.
Bruno Pasquier Desvignes 20 dec.-20 jan.
Rie Goud 20 dec.-20 jan.
— *Kunstzaal Kunst van onze tijd* (Pr. Mauritsplein 21-22). Moderne meesters dec.
— *Kunstzaal Plaats* (Plaats 21). Kunstnijverheid -28 dec.
— *Vrije Academie voor Beeldende Kunsten* (Hoefkade 101). Groepstentoonstelling -eind dec.
- GRONINGEN
- *Groninger Museum voor Stad en Ommelanden*. Paula Modersohn-Becker. -31 dec.
Moderne Canadese schilders -12 jan.
— *Mangelgang* (Lage de A 29). Jannus de Vries. Werkd. 9-18; Kerstdagen en 1 jan. gesloten -1 jan.
— *Pictura* (Martinikerkhof). Jubileumtentoonstelling De Ploeg. Dagelijks 10.30-12.30, 14-17 20 dec.-12 jan.

HAARLEM

- *Seminarie*. Moderne beeldhouwkunst dec.
- *H. Niesink* (Ridderstraat 6). G. van den Eernbeemt -1 jan.

HAVELTE

- *Volks Hogeschool Overcinge*. Wie was Vincent van Gogh? -3 jan.

HENGELO

- *Hengelose Kunstzaal*. Toon Vijftigschild. Werkd. 14.30-17; bovendien do. en vrij. 20-22; zo. 11-12.30, 14.30-17 -25 dec.

'S-HERTOGENBOSCH

- *Centraal Noordbrabants Museum*. Martien Coppens -20 dec.

LEIDEN

- *Prentenkabinet der Rijksuniversiteit*. Ralph, foto's en tekeningen -10 jan.
- *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Wat doe je in de kou -2 mrt.
- *Stedelijk Museum De Lakenhal*. Vorming 19 dec.-19-jan.

OISTERWIJK

- *Villa de Huifkar*. Wie was Vincent van Gogh? -5 jan.

ROERMOND

- *Gemeentelijk Museum*. Hendrik Luyten-Dr. Cuypers Museum. Nederland schildert (georganiseerd door de Kon. Fabrieken Talens en Zn. N.V.) -22 dec.

ROTTERDAM

- *Bouwcentrum*. Europoort een schakel 1 apr.
- *Gemeentearchief*. Nu en voor tien jaar -12 jan.
- *Maritiem Museum Prins Hendrik*. Witte de With -beg. febr.
- *Museum Boymans-Van Beuningen*. Edvard Munch -8 febr.
I.v.m. wijzigingen in de opstelling van de verzameling zijn de zalen voor de oude schilderkunst tot 20 dec. gesloten.
- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Het marktwezen in Marokko -zomer '59
- *Rotterdamsche Kunstkring* (Witte de Withstraat 35). Wessel Couzijn -13 jan.
- *Rotterdamse Kunststichting* (Korte Lijnbaan 18c). Hedendaagse kunst uit Henegouwen en West-Vlaanderen 20 dec.-5 jan.
- *Kunstcentrum 't Venster* (Gouvernestr. 129) Arya Plaisier -21 dec.

UTRECHT

- *Centraal Museum*. De Grafische. Werken leden van de vereniging tot bevordering der Grafische Kunst -11 jan.
- Spaanse grafici XXe eeuw -11 jan.
- Acht hedendaagse schilders uit Zuid-Afrika 11 jan.
- De best verzorgde 50 boeken van 1957
- *Utrechtse Kring* (Mozartlaan 22). Johan Mekink -22 dec

ZWOLLE

- *Provinciaal Overijssels Geschiedkundig Museum*. Historische diorama's -11 jan.

BONDS-NIEUWS

In januari 1959 zal de Bond het feit herdenken, dat hij zestig jaar geleden te Amsterdam werd opgericht. Het Bestuur heeft het voornemen de leden in een jubileum-vergadering bijeen te roepen op zaterdag 17 januari 1959. Behoudens toestemming van Burgemeester en Wethouders van Amsterdam zal deze bijeenkomst worden gehouden in de zaal van de Kamer van Koophandel in de *Beurs te Amsterdam*. Aanvang des middags te 2 uur.

In deze vergadering zal in het bijzonder aandacht worden geschonken aan de uitbreiding van het begrip „monument” tot jongere bouwwerken, wier betekenis reeds historisch overzien kan worden. Een drietal vooraanstaande figuren op

archaeologisch, architectonisch en politiek terrein heeft toegezegd een korte inleiding te houden.

Na afloop van de vergadering zal een gemeenschappelijk diner plaatsvinden in het Internationaal Cultureel Centrum in het Vondelpark.

Een gedetailleerd programma wordt de leden binnenkort toegezonden.

De leden van „De Museumdag” zijn welkom.

Van de Redactie:

Medio januari 1959 zal een Bulletin van de K.N.O.B. verschijnen. Het Nieuwsbulletin van januari zal i.v.m. de verslagen van de jubileum-vergadering later in de maand verschijnen, dus niet tezamen met het Bulletin.

MEDEDELINGEN

VACATURE

GEMEENTE LEIDEN

Bij het Stedelijk Museum „de Lakenhal” kan geplaatst worden een

WETENSCHAPPELIJK ASSISTENT

Salaris in minimum f 6.353,52 en in maximum f 8.291,88; 9 éénjaarlijkse verhogingen.

Aanstelling boven het minimum is mogelijk.

Kunsthistorische opleiding is vereist, paedagogische ervaring strekt tot aanbeveling.

Gegadigden dienen hun eigenhandig geschreven sollicitatiebrief met uitvoerige inlichtingen uiterlijk 20 dagen na het verschijnen van dit blad in te zenden aan Burgemeester en Wethouders van Leiden.

BANDEN

Bij voldoende belangstelling zullen wederom banden voor het Bulletin worden vervaardigd.

De prijs van de band van jaargang 1958 zal — afhankelijk van het aantal bestellingen — ongeveer f 2.50 bedragen, inclusief kosten voor emballage en toezending.

De uitvoering is als voorheen, in geelbruin buckramlinnen met bruine opdruk, aansluitend bij de reeds uitgegeven banden voor de 6de serie.

Banden voor eerdere jaargangen van de 6de serie (dus vanaf 1948) kunnen, mits gelijktijdig besteld, voor de prijs van f 3.— worden nageleverd.

Bestellingen (s.v.p. alleen per briefkaart en alleen de adreszijde gebruiken) onder duidelijke vermelding van volledige naam en titulatuur, kunnen tot 15 februari a.s. worden ingezonden aan het Redactie-secretariaat, Rijswijkseweg 141, 's-Gravenhage.

Bestellingen na deze datum ontvangen kunnen niet meer worden uitgevoerd, daar slechts een beperkt aantal banden wordt aangemaakt.

N.B. Men wordt beleefd verzocht op de briefkaart géén andere onderwerpen te behandelen.

REGISTER BULLETIN EN NIEUWSBULLETIN 6DE SERIE 11 (1958)

- Aardenburg, glaswerk 4, 7, 8
aardewerk 73, 75, 82, 238, 240
Afferden, R.K. Kerk *8
Alphen, grafveld 1
Altare, glasblazersnederzetting 2
Alva 117
Akkooi, esdorp 105
Alkmaar
 grachten 187/196, 191/192
 saneringsplan 187/196
 stadspan 187/196, 191/192
 Alkmaarse Binnenstad, adres over het saneringsplan 187/196
Ameland, boerenmeubelen 10, 18, 22, 24, 25, 25
America, palaeolithische cultuurlaag *105
Amersfoort, Lavendelstraat 12 *88
Ammersoyen
 esdorp 112, 113
 kasteel 115, 116, 120/123, 126, 127
Amsterdam
 Archief Herv. Gemeente 141, 142, 161
 Archief Rijksgebouwendienst 207
 Begijnhof 1 *36
 Bushuis (arsenaal) 197/202, 201/202, 203/204, 205/206, 207/208, 215, 217
 Droogbak 10 *36
 Falckstraat 1 *68
 Geldersekade 96 *59
 Gemeente Archief 165, 170, 171, 174, 175, 204, 205
 grachten 190
 Haarlemmerhoutuinen 63-65 *36
 Herengracht 56/58 213
 Herengracht 120 *183
 Krasnapolsky 183
 Keizersgracht 123 213
 Lange Leidsedwardsstraat 220-222 *4
 Nieuwendijk 47/49 183
 Oost-Indisch Huis 197/219, 201/202, 203/204, 205/206, 207/208
 Oude Kerk 141/178, 143/144, 145/146, 151/152, 156/157, 159/160, 163/164, 165/166, 176
 O.Z. Achterburgwal 93 *184
 O.Z. Huiszittenhuis 200, 209
 O.Z. Kapel 176
 O.Z. Voorburgwal 19 *108
 O.Z. Voorburgwal 22 210
 O.Z. Voorburgwal 40 *68
 O.Z. Voorburgwal 57 210
 Paalhuis 200
 Paulusbroederklooster 197, 202, 216
 Prinsengracht 242-244 *4
 Rijksmuseum (tekeningen J. Brandes) 29/38, 36, 37
 Zelfportretten Rembrandt *154
 Rijksprentenkabinet 32
 stadsmuur 200
 St. Jorishof 202, 206, 216
 St. Nicolaaskerk 182
 St. Ursulaklooster 198
 Voetboogdoelen 201
 Waalse Kerk 213, 214
 Zandhoek 13 *202
Andelst, esdorp 102, 103
Anlo, hunebeddencultuur *1, *81
Anthonisz, Cornelis 173
Apeldoorn
 landgoed „Bruggelen” *54
 „De Mottenkuil” *55
Arkel, Otto van 120, 122
Arkel, Walraven van 125
Arkel, wapen van 122
Arnhem
 Gemeentemuseum 116, 120, *155
 grafheuvels *2
 Kerkstraat 19 84
 Langstraat (aardewerk) *2
 Ned. Openluchtmuseum 24, (benoeming) *51
 Oeverstraat *226
 Olde Munthe *165
 Waaggebouw *1, *107
Asch, esdorp 107
Asperen
 Herv. Kerk *230
 sluis 103
Assendelft, boerenmeubelen 10, 12, 15, 20/23, 25
Augustinusga, Herv. Kerk *35
Avesnes, Aleyda van 121
Baarland, Hellenburg *56, *66
Baden, Cimbarga van 219, 233, 233
Baesweiler, slag 116, 128
Baexem, muntvondst *182
Bakel, standaardmolen *70
Barneveld, zakje met muntschat *226
Barsingerhorn, aardewerkscherven *55
Bast, Pieter 200
Batavia 30, 31, 32, 33, 36, 37

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Batesteyn, kasteel (Vianen) 115/116, 117, 117,
118, 119, 127
Bedum, Herv. Kerk *107
Beeckman, A. 208
Beesd
 esdorp 105, 105, 107, 114
 Herv. Kerk *85
Beieren, Albrecht van 119
Belonje, J. (rec.) 95/96
Bemmel, A. C. V. van
 Schiermonnikoog, Het Natuurhistorisch Mu-
 seum *110
Benoemingen
 Bernet Kempers, Dr. A. J. (Arnhem) *51
 Brongersma, Dr. L. D. *131
 Salverda, Ir. Z. (Utrecht) *63
 Zijlstra, G. *115
Berg, Herma M. van den
 De Hervormde Kerk te Dalfsen *89
Bergh, Graaf Oswald van, grafmonument *70
Bergum, Herv. Kerk *3
Berlijn, Staatliche Akademie der Künste 38
Bernet Kempers, Dr. A. J. (benoeming) *51
Beumingen, esdorp 103
Beusichem
 esdorp 107, 109/110, 114
 Herv. Kerk *199
Beverwijk, middeleeuwse woonlaag *33
Bicker Caarten, A. (rec.) 241/244
Bijtelaar, B. 141, 165, 168
Blauw, J. 43/44, 47, 116, 118, 118, 123/124
Blauwkapel, Oude Kerk *201
Bleijs, A. C. 182
Bodegraven 29
Boecoop, Arent toe 81, 84, 89
Boeikop, streekdorp 108
boerenmeubelen 9/28, 12, 13, 24, 25
Bom, J. A. L.
 De restauratie van het grafmonument voor
 Engelbert II van Nassau te Breda 219/236
Boonenburg, K.
 Beschilderde boerenmeubelen in het Zuider-
 zeegebied 9/28
Bordeaux, museum (glaswerk) 7
Borssele, kasteel *198
Bosinchem, Geraert van 116
Bosinchem, Johan III van 119
Boxmeer, R.K. Kerk *70
Brandes, Charlotta Constantia 31
Brandes, Gossen 31
Brandes, Jan 29/38, 36, 37
Brandes jr., Jan 31
Brandes, Johanna Maria 31
Brandes, Johannes Conradus 29
Braun, G. 47
Breda
 H. Grafkapel *197
 kasteel 117
 O. L. Vrouwegasthuis *198
 O. L. Vrouwekerk, monument v. Engelbert II
 van Nassau 219/136, 220/221, 223/224,
 225/226, 229/230, 232/233
Brederode, Hendrik van 117
Brender à Brandis 53
Breugel, R. K. Kerk *186
Breukelen, Herv. Kerk *128
Brongersma, Dr. L. D. (benoeming) *131
brons 39/40
Brouwer 53
Bruchem, esdorp 103, 104
Brunssum, Uitstalkasten in de open lucht *208,
 *209
Bulkestein, Deil 121
Bunnik, esdorp 108
Buren, kasteel 115, 116, 117, 117, 118, 119,
 123, 127
Buurmalsen, esdorp 103
Caesar, G. Julius 219, 220, 221, 228, 232, 233
Candia, zie Ceilon
carillon 130
Carrara 227
Ceilon 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37
Chodowiecki, Daniël
Christus
 op de koude steen 94
 onder het kruis gezeten 94/95
Clarijs, Petra
 Een tentoonstelling in de Diergaarde Blijddorp
 *203
 Het stedelijk museum de Broederpoort te
 Kampen heropend 235/242
 Het textielmuseum te Tilburg *208, *209
Cochin, sterkte Kranganoor 35, 37
Cock, Rudolf 119
Coehoorn, stichting Menno van 95/96
Coevorden
 kasteel *193
 stadhuisterrein *225
Colombo 32, 34, 35, 36, 36, 37
 stoepa Kallane 35, 36
 rotsheilighdom 35, 37
Commelin, C. 212
Copijn 53
Coromandelkust 35

Cothen, esdorp 108
 Crouel, W. 236
 Culemborg
 Binnenpoort 6 *229
 kasteel 116, 118, 119, 123/124
 Markt 11 200
 stadsplan 107, 110
 Cuyk, Rom. brandlagen *57

 Daan, Jo (rec.) 241/244
 Dalem, dijkdorp 113
 Dalfsen
 Herv. Kerk *85, *89
 Rechteren 122
 Dantzig, Kurhaus van Hela 184
 Dapper, O. 214
 Deelen, A. van verzameling *53
 Deil, Bulkestein 121
 Delft
 Gemeenlandshuis *88
 grachten 190
 Oude Delft 169 *59
 Voorstraat 3 *108
 Den Hoorn, Herv. Kerk *5
 De Lutte, grafveld „De Aust” *54
 De Meern, Hoge Woerd *3
 Dennenburg, Kerk *230
 Deursen, esdorp 103, 104
 Deventer, Jacob van 83, 85, 117, 131, 133
 Deventer, Jan van 165
 Deventer
 Polstraat 34-40 *169
 silhouet 131
 De Vledders (gem. Norg), prehist. vondsten *1
 Diefdijk 102, 110
 Diessen, R.K. Kerk *186
 Doesburg, huis van de Duitse Orde 84
 Doetichem 30, 37
 Dokkum, Zijl D.32 *169, *229
 Don, J. 235
 donjons 116, 116, 117, 117, 118, 120, 120/121,
 122, 123/124, 124, 125, 126, 126, 127, 128
 Dordrecht
 Engelburgskade 5-7 *5
 Museumstraat 30 *60
 Dorregeest, begraafplaats *55
 Dreischor (Schouwen), terp *34
 Driehuizen, z.g. terp *195
 Dronrijp
 gasthuis Vredenhof *107
 Herv. Kerk *169, *229

 Ebert, Friedrich 177, 181/186

Ede
 boerderij „De Slijpkruik” *199
 neol. maalsteen *55
 Eersel, Mariakapel *38
 Eethen, esdorp 103
 Elburg
 Agnietenklooster 81, 84
 Catharinaklooster 86, 90
 H. Geestgasthuis 83, 84, 85
 huis van Arent toe Boecoop 81, 84, 89
 Jufferenstraat 22 84
 kerk 83
 muurtoren *86
 Rosmarijnsteeg (woonhuis) 71/90, 72/73, 76/
 77, 79/80, 84/85, 87/88, *67
 stadsplan 83/90, 87/88
 Vispoort 81
 Vispoortstraat 3a 93
 Elsloo, bandceramische bewoning *57, *67
 Elst
 esdorp 103
 oudheidkamer in de Herv. Kerk *171
 Empel, esdorp 105
 Enkhuizen
 Waag 200
 Zuiderzeemuseum 12, 13, 21, 25, 25
 Enspijk, dorp 108
 Ermelo, Steentijdaardewerk *65
 esdorpen, 97/108 99/100, 102, 104/105, 106,
 107/108, 109, 110/112
 Est, dorp 108
 Everdingen, esdorp 105
 Ewijk, esdorp 103
 Eysden, Kasteel *232

 Falck, mr. Iman Willem 32
 Fargue van Nieuwland, Isaac Lodewijk de la 30,
 32
 Faust 125
 Floris, Balthasar 203
 Floris V 121
 Fokke 208
 Fontaine Verwey, Prof. Mr. H. de la 167
 Francq van Berkhey, Johannes le 30
 Franeker, Noord 102 *57

 Gaastmeer, Herv. Kerk *57
 Geelkerken, J. van 47
 Geertruidenberg
 Herv. Kerk *122
 Vestingwerken *127
 Geisteren, kasteelruïne *106, *124
 Geldermalsen, esdorp 105

- Geleen, R.K. Kerk *70
 Gelre, Catharina van 125
 Gelre, Hendrik van 121
 Genderen, esdorp 103, 104
 Gendt, Herv. Kerk *200
 Geurtjens M.S.C., Pater H. (in memoriam) *53
 Giffen, Prof. Dr. A. E. van 161
 glaswerk
 Frankisch 1
 Karolingisch 7
 Islamisch 3
 Maaslands 1/8, 3/4
 Noordfrans 3/4, 5, 5/8
 Normandisch 2
 Glymes, Jan van 117
 Gordon, Robert Jacob 29, 32
 Gorinchem
 Dalemstraat 64-66 *60
 Museum Dit is in Bethlehem *109
 Goslar, Glockengiesserstrasse 20 87/88
 Gothenburg 31, 37
 Gouda, St. Joostkapel *202
 Granpré Molière, Ir. 58
 's-Gravenhage
 boerderij Vrederust *167
 Gemeente Archief 184/185
 Gemeentemuseum *208, *209, *217
 Hofje van Cornelia van Wouw *172
 Kloosterkerk *5
 Kon. Penningkabinet *63
 Rijksarchief
 Rijksbureau v. Kunsthist. Documentatie, Arch.
 de Poll 117
 's-Graveland, Leeuwenlaan 297, „Land en Bosch-
 zigt” *172
 's-Gravensande, A. van *126
 Greifswald 30, 337
 Groningen
 Ossenmarkt 5 *58
 stadsuitleg 53
 Grouw, St. Pieterskerkterrein *225
 Guicciardini 133
 Gulden, A. M. A. 131
 Haarlem
 Bakenesserkerk 176
 Doelstraat 142 *59
 Gedempte Oude Gracht 42 *229
 Geertruidenberg
 Gedempte Oude Gracht 56 *128, *229
 Hofje van Staats *59
 Klein Heiligland 53 *125
 Museum Teyler 117
 Rivervismarkt 19 *126
 St. Bavokerk 175, 176/177
 Wijde Appelaarsteeg 11 *59
 Zijlstraat 96A *230
 Haastrecht, Raadhuis *6
 Haen, A. de 116, 120
 Hagestein, esdorp 105
 Hamburg, museum (boerenmeubelen) 22
 Hannibal 219, 229/230, 232, 233
 hanze 240/241
 Harderwijk, Veluws museum van Oudheden
 *235
 Harlingen, Herv. Kerk *67, *177
 Haroen al Raschid 35
 Haren, esdorp 103, 104
 Harmelen, kasteel 126
 Hedel
 esdorp 103
 kasteel 117/118, 120, 128
 Heemskerk, Hoge Werfje *195
 Heeswijk, kasteel *186
 Heide, G. van der
 Zwartsluis, Natuurhistorisch museum Schoo-
 neweile in een nieuw gebouw *158
 Heidelberg
 restaurant Die Molkenkur 183
 Schloss 185
 Stadthalle 184
 Heikop, streekdorp 108
 H. Adriaan 93/94
 H. Catharina 93
 H. Christoffel 93
 H. Petrus 94
 Hemert, Jan van 120
 Hemony 130
 Henegouwen, Willem van 161
 Hengelo, Herv. Kerk *169
 Henkenhaf, Dora 183
 Henkenhaf, Jacob 183, 184
 Henkenhaf, Johann Friedrich 177, 181/186
 Henkenhaf, Louis 183
 Herlaer, Arent van 120
 Herlaer, Jan van 120
 Herlaer, Johan van 120/121
 Herpt, esdorp 105
 's-Hertogenbosch
 silhouet 130
 St. Anthoniuskapel *61
 Herveld, Herv. Kerk *86
 Heteren, muntvondst *55
 Heukelum
 kasteel 120, 128
 plattegrond 107, 107/108

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Heusden
 Herv. Kerk *127
 kasteel 118
 Heydt, Johann Wolfgang 29
 Hindeloopen, boerenmeubelen 10, 12, 13, 13/20, 22
 Hogenberg, Frans 32
 Hogenberg, F. 47
 Hoorsik, nederzetting 101
 Holwerd, bodemonderzoek *102
 Hoogeloon, mesolithische vindplaats *67
 Hoogeveen, Schutastraat 8 *199
 Hoogkarspel, grafheuvel *195
 Houten, esdorp 108, 109/110, 114
 Huchsen 184
 Hulst, St. Willibrordskerk *127

 IJsselsteyn, Beatrijs van 119
 Ingen, esdorp 103
 In Memoriam
 Geurtjens M.S.C., H. *53

 Jacatra 208
 Janse, H.
 De overkapping van de Oude Kerk te Amsterdam 141/178
 Jansen, Dr. B. M. L. J. M.
 Overschatting en onderschatting der sierkunsten *19
 Jansen, Gerhard 94
 Jisp, boerenmeubelen 10, 21/23
 Jutfaas
 Oudegein 126
 streekdorp 108

 Kaars-Heykoop, Mevr. S. *208
 Kaars, W. *204
 Kalf, Dr. J. 221
 Kampen
 Broederpoort 235
 silhouet 131
 Stedelijk Museum 235/244, 240/241
 Kampereiland, klederdracht 240
 kapconstructies 72, 77, 79/80, 84, 85, 141/178, 147/148, 149/150, 157, 165/166, 176, 199, 203, 207/208, 209
 Karel de Grote 101
 Karel XIV Johan Bernadotte, koning van Zweden 37
 Kastelen e.d.
 Ammersoyen 115, 116, 120/123, 126, 127
 Batesteyn (Vianen) 115/116, 117, 117, 118, 119, 127
 Baarland, Hellenburg *56, *66
 Borssele, *198
 Breda 117
 Buren, 115, 116, 117, 117, 118, 119, 123, 127
 Coevorden *193
 Cohin, Kranganoor 35, 37
 Culemborg 116, 118, 119, 123/124
 Deil, Bulkestein 121
 Eysden *232
 Geisteren, kasteelruïne *124
 Harmelen 126
 Hedel 117/118, 120, 128
 Heeswijk *186
 Heukelum 120, 128
 Heusden 118
 Kessel *106, *110
 Loenersloot 122
 Loon op Zand 127
 Medemblik 121
 Montfoort, burchtplein *124
 Montfort 121
 Nederhemert, 115, 118/129, 120, 124/125, 127
 Neerijnen 121
 Oenkerk, Stania State *109
 Oosterland, Oostersteyn *181, *200
 Ophemert, 121, 125/128
 Schiedam 121
 Sterkenburg 122
 Tuil, kasteelterrein „De Nes” *55
 Valkenburg *81
 Vianen, Batesteyn 115, 116, 117, 117, 118, 119, 127
 Waardenburg 115, 117, 119, 120, 120/121, 125, 127/128
 Wel, Huis van Malsen 115, 121, 125
 Well *204
 Wouw 117
 Zoelen 121
 Zuidlaren, Havezathe Laarwoud *183
 Kedichem, esdorp 105, 106, 107
 Keldermans, Anthonis 117
 Kellberg, E. (Coll.) 36
 Kenenburgh, Otto Zevender van *202
 Kenwerd, wierde *101
 Kerkdriel, dorp 101
 Kerkwijk, esdorp 103, 104, 105
 Kessel, kasteel *106, *110
 Kethulle, wapen van 122
 Keyser, Hendrick de 210, 211, 213, 215, 218
 Keyser, Pieter de 213, 218
 Keyser, Thomas de 215

- Keyser, Vereniging Hendrick de 71
 Kho Liang Ie 236
 Kisveld, Hondelink Es (aardewerk) *2
 Kjellander, Gabriel 31
 Klederdrachten 24
 Kleef, Margaretha van *5
 Kleijn, J. de 228, 234
 Kockengen, Herv. Kerk *201
 Kok 58
 Kon. Penningkabinet, Muntvondsten *70
 Koog aan de Zaan, Zaans molenmuseum *108
 Kooijman, Dr. S.
 In memoriam Pater H. Geurtjens M.S.C. *53
 koopontginningen 108/111
 Koudum, boerenmeubelen 15
 Kortenhout van der Sluys, G. *231
 Kraayenhagen, Ir. A. 58
 Kranganoor, sterkte bij Cochin 35, 37
 Krommenie, Zuiderhoofdstraat 115 *202
 Kuile, Prof. Dr. E. H. ter
 Het Kurhaus te Scheveningen 179/186
 Kuiper, Ir. J. A. 58

 Laan, Adolf van der 204
 Langbroek, streekdorp 108
 Langerak, Herv. Kerk *230
 Leende, Kerk *232
 Leermens, Herv. Kerk *85
 Leeuwarden, Fries Museum (boerenmeubelen)
 12, 12, 13, 15, 17, 18, 25
 Leeuwen, C. van 133
 Leeuwen, dorp 112
 Leiden
 grachten 190
 Rapenburg 25 *126
 Rapenburg 65 *127
 Rijksmuseum van Natuurlijke historie *131
 St. Pancras- of Hooglandse Kerk 177
 St. Pieterskerk 177/178
 Universiteit 30, 37
 Leksmond
 Herv. Kerk *68, *230
 kogelgloeioven *230
 Lettelbert, huis Valkenburg *81
 Lieftinck, Dr. G. J. 167
 Lienden, esdorp 103
 Linköping 31
 Lisse, Herv. Kerk *88
 Loenen, Oud Over *12
 Loenersloot, kasteel 122
 Londen
 London Museum (zwaard) 75
 Westminster Abbey, monument sir Francis
 Vere 220, 235
 Loon op Zand, kasteel 127
 Loots, van 216
 loopfietsen *175
 Lübeck 241
 Luik, museum (glaswerk) 7
 Lunsingh Scheurleer, D. F.
 Elst, oudheidkamer in de Herv. Kerk *171
 's-Gravenhage, Gemeentemuseum *208, *209,
 *217
 Restaurotie wandschilderingen 93/96
 (rec.) 39/40
 Oenkerk, Staniastate *109
 Rotterdam Stichting Willem van der Vorm
 *235
 Uitstalkasten om in de open lucht kunstwerken
 te exposeren in de gemeente Brunssum *209
 Valkenburg Z.H., Oudheidkamer *157
 Lunsingh Scheurleer, Th. H.
 Historie en perspectief *19
 Luttervelt, dr. R. van
 Jan Brandes, predikant, landeigenaar en teke-
 naar 29/38
 Luykgestel, St. Martinuskerk *228

 Maasland, Herv. Kerk *172
 Maassluis
 Gemeenlandshuis van Delfland *70
 Herv. Kerk *36
 Maastricht
 Bouillonstraat 8-10 *186
 glaswerk 1/8, 3 4
 grafveld 1
 oudheidkundig onderzoek *68, *85
 silhouet 131
 St. Jacobsstraat 8 *38
 Maatschappij tot Bevordering van de Bouwkunst
 184
 Mackay Lord Reay, A. A. Baron *146
 Macquenoise, glaswerk 5
 Malsen, Wel 115, 121, 125
 Malsen, Cleas van 121
 Mander, Fonds Carel van *135
 Marken, boerenmeubelen 10, 23/24, 25
 Markerwaard, Zuiderzeedijk *4
 Martin, Per Reinhold 31
 Massovië 231
 Maurits 118
 Mazy, steengroeve 226, 232
 Medemblik, kasteel 121
 Meischke, Ir. R.
 Het huis Rosmarijnsteeg te Elburg en enige
 opmerkingen over de aanleg van de stad in
 1392 71/90
 Het Oost-Indisch Huis te Amsterdam 197/219

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

Mesched 35
 Mereten, esdorp 105, 107
 Meubelindustrie
 Ameland 24
 Assendelft 20/23
 Hindeloopen 13/20
 Jisp 21
 Koudum 15
 Molkwerum 15
 Warns 15
 Zaanstreek 20/23
 Misterhult 31
 molens 241/244
 Molkwerum, boerenmeubelen 10, 12, 12, 15
 Monnikendam, Kerkstraat 32 *172
 Montfoort, burchtplein *124
 Montfort, kasteel 121
 Muntvondsten *70
 Baexem *182
 Barneveld, zakje met muntschat *226
 Heteren *55
 Musea, 91/94; aanvullingen op *De Nederlandse Musea* *186, *219, *237
 Muysken, C. 182

 Nadir Schachs 35
 Nassau, Engelbert I van 219
 Nassau, Engelbert II van 219, 220, 231, 233, 233
 Nassau, Hendrik III van 117, 219, 233
 Nederhemert, kasteel 115, 118, 119/120, 120, 124/125, 127
 Nederweert, R.K. Kerk *127
 Neerijnen, kasteel 121
 Negapatnam 35
 Nieuwkoop, gemeentetoren *60
 Nijkerk, Langstraat 2 *58
 Nijmegen
 Anthoniusplaats 9, 15, 16 57, 63
 Augustijnenstraat 54
 Barbarossaruïne 49, 63
 begijnen 46
 Belvédère 52
 Broerkerk 46, 54, 60, 61
 Cellebroedersklooster 46, 54
 Commanderij van St. Jan 45, 46, 49, 53, 57, 60, 63
 Glashuis 57
 Grote Markt 50, 61
 Grotestraat 9, 11, 31, 33, 37, 43, 47, 53, 73-81, 16, 26, 36, 50, 70-82 56, 61, 64
 Grotestraat-hoek Platenmakerstraat 56
 Hallo 52, 54, 62
 „Het Groene Balcon” 58/62

H. Geesthospitaal 46
 Houtmarkt 4 55
 Kerkboog 54, 61, 66
 kloosters 46
 Korenmarkt 57, 63
 Korenmarkt-hoek Pepergas 57
 Kronenburgertoren 52
 Lage Markt 34 *229
 Lage Markt 50, 57
 Lakenhal 50, 54
 Latijnse School 43/44 46
 Lindenberg 49, 60, 62
 Lutherse kerk 46
 Maarten Schenckpoort 53
 Mariënburg 46, 62
 Molenpoort 52, 60
 Muchterstraat 15, 19, 22 57, 61
 Nonnenstraat 80 57, 64
 Observantenklooster 46, 55
 omwalling 45, 47, 48, 52/53
 O. L. Vrouwekerk 54
 ontmanteling 52/53
 Ottengas 57, 63, 65
 Oudemannenhuis 46
 parkaanleg 53
 poorten 49, 51, 53, 59, 60
 Protestantsche Kinderen Weeshuis *171
 raadhuis 54, 60
 Regulierenkerk 46, 54
 Ridderstraat 4, 13 57
 stadsplan 41/70, 43/44, 52
 stadsuitleg 53
 St. Augustinuskerk 54
 St. Gertrudiskerk 42, 45
 St. Ignatiuskerk 54
 St. Nicolaasgasthuis 46
 St. Nicolaaskapel Valkhof 49, 54, 60, 63, *86
 St. Stevenskerk 43/44, 45, 46, 49, 52, 53, 60, 61, 65, 66
 St. Tunnismolen 55
 Steenstraat 22, Brouwershuis 57, 63, 65, 65, 67
 Steenstraat 40, Besiendershuis 54, 58, 63, 65, 65, 67
 Steenstraat (Zeilmakerij) 57, 63, 65, 65, 67, synagoge 57
 torenkraan 53, 54
 Valkhof, 42, 48, 49, 52, 53, 54, 60; *86
 „Vijf Heuvelen Plan” 52, 62/70
 Vijfringengas 4 57, 64
 Waag 43/44, 61, 66
 Waalkade „Het Roode Hert” 55
 Waalse kerk 46
 Weeshuis 54, 57

- Nispen tot Sevenaer, Jhr. Dr. E. O. M. van 234
 Noordgouwe, molen 244
 Noord-Sleen, boerderij met potstal *102
 Noordwelle, Herv. Kerk *89
- Ochten, esdorp 103
 Oenkerk, Stania State *109
 Oirschot, kerkhofmuur *67
 Oldehove, Herv. Kerk *101
 Olst, Herv. Kerk *38
 Oostelijk Flevoland (bodenvondsten) *4, *34
 Oosterland, v.m. slot Oostersteyn *181, *200
 Oost-Friesland, Leopoldina van, grafmonument *70
 Oostindische Compagnie 30, 36, 37, 197, 200, 201, 215, 217
 Oostindische Compagnie, Zweedse 31
 Op-Andel, Herv. Kerk *104
 Ophemert
 Herv. Kerk *200
 kasteel 121, 125/128
 opzetkarton *223
 Oterleek, boerderij Schermerdijk B 2 *126
 Oudegein, Jutfaas 126
 Oudelande, Herv. Kerk *60
 Oudendijk, Herv. Kerk *59
 Ouderkerk, parochie 158, 161
 Oud-Leusden, toren *59
 Ouwerkerk, L. van 221
 Ottinghen 231
 Overdiemen 35
 Overzande, Herv. Kerk 93/94
- Parijs, Louvre 6
 Pasqualini, Alexander 117, 123
 Peeters, C.
 Afscheid van Oud-Nijmegen 41/70
 Peters, C. H. 207, 216
 Pontanus, J. I. 47, 209
 Poortugaal, Romeinse bewoningssporen *196
 porcelein 238
 Post, Frans 35
 Preekstoel (vlaams-barok) *6
 Princenhage, Kapel van Gageldonk *109
 Pronk, C. 120
 Rach, Johannes 29, 32
 Raex, Willem 161
 Rafford 184
 Rechteren, Dalfsen 122
 Redtenbacher, R. 126
 Regt, Piet de *76
 Regulus, M. Attilius 219, 219, 231, 232, 233
 Reimer, C. F. 32
 Rembrandt, zelfportretten *154
- Renaud, J. G. N.
 Kastelen in het rivierkleigebied 115/128
 Middeleeuwse glasfragmenten uit Maastricht 1/8
 Renkum, grafheuvel *66
 Renooi, esdorp 105
 Rhenen, grafveld 1
 Rijnsaterwoude, Herv. Kerk *184
 Rijswijk N.Br., Onderzoekingen kerkterrein *104
 Rijswijk Z.H., Oudheidkundig Museum *75
 Roermond, Munsterkerk *232
 Roes, A.
 Onze oudheden in de musea 91/94
 Roghman, R. 117, 120
 rolwerkgevels 199/200, 204, 205, 217
 röntgenonderzoek 220, 221/222
 Rosseels 53
 Rossum, Jan van 130, 134, 136
 Rossum, Marten van 129, 133, 133, 136
 Rotterdam
 Een tentoonstelling in de diergaarde Blijdorp *203, 208
 Historisch Museum *155
 Lijnbaan 189, 194, 196
 Schouwburg 182
 Stichting Willem van der Vorm *235
- Rouen
 Augustijnenkerk (glas) 6, 6, 8
 Musée Dép. des Antiquités (glas) 6, 6 8
 Royaards, C. W. 71, 76/77, 84
- Saint Pol, graaf van 116, 128
 Salverda, Ir. Z. (benoeming) *63
 Schalkwijk, Herv. Kerk *171
 Schalkwijk, streekdorp 108
 Scheveningen
 Badhuis 181, 185
 Kurhaus 177, 179/186
 Maatschappij Zeebad 181
 Seinpost 182
 Schevichaven, I. van 50
 Schiedam, kasteel 121
 Schiermonnikoog, Natuurhistorisch Museum *110
 schilderijen 93/96
 Schipluiden, Herv. Kerk *202
 Schokland, klederdracht 240
 Schoonhoven 36
 Schoonrewoerd, streekdorp 109/111, 111, 114
 schouwen 85, 94
 Schumacher, Johannes 29, 38
 Serooskerke, Herv. Kerk *127
 Siebers, Ir. A. 58
 Sieburgaardewerk 82
 sierbestrating 73, 75

Singha, radja 34
 Sittard, St. Petruskerk *232
 Skälsebo 31, 36
 Slaveneiland 35, 37
 Slingelandt, L. J. D. baron van 125
 Smith, Helen Innes 184
 Smoorenburg, J. 93
 Sneek
 Fries Scheepvaartmuseum *155
 Singel 59 *229
 St. Anthoniusziekenhuis *179
 Spanbroek
 Neolithische bewoningsresten *83
 terp *34
 Speckle 118
 Sprang, Herv. Kerk 94/96
 Sprundel, R.K. Kerk *172
 St. Annaland, Langestraat A 27 *204
 St. Anna ter Muiden, Herv. Kerk *7, *38
 Steenwijkerwold, Herv. Kerk *125
 Sterkenburg, kasteel 122
 Stichting Th. Morren *79
 Stiens, Herv. Kerk *57
 Stockholm, Thulins Antikvariat 29, 32, 37
 streekdorpen, 97, 99/100, 108/111, 112
 Teeffelen, esdorp 103
 telmerken 142/178, 145/146, 156/157, 163/164, 165, 175, 176
 Temminck Groll, Ir. C. L.
 De Hervormde Kerk te Olst *38
 Zaltbommel 129/140
 Terpen
 Dreischor *34
 Driehuizen *195
 Spanbroek *34
 Tritsum (gem. Franekeradeel) *193
 Terschelling, boerenmeubelen 10, 26
 Tiel, St. Maartenskerk *55, *66, *83, *120
 Tienhoven, Herv. Kerk *167
 Tricht, esdorp 103
 Tuil
 esdorp 133
 kasteelterrein „De Nes” *55
 Tuna 31, 36
 Twente, Oudheidkamer (verz. A. van Deelen) *53
 Uitwijk, onderzoekingen bij Ned. Herv. Kerk *134
 Utrecht
 kanunnikenhuizen 84
 Kloostergang *229
 Museum Staatbosbeheer (benoeming) *63
 Nederlands Spoorwegmuseum *9
 stadsmuur *121

St. Janskerk *194, *227
 Uyl, R. G. den
 Dorpen in het Riviarkleigebied 97/114
 Vacatures
 Leiden, Stedelijk museum „De Lakenhal” *243
 Utrecht, Centraal museum *115, *131
 Valburg, esdorp 103, 104
 Valkenburg Z.H., Oudheidkamer *157
 Varik, kerktoren 112
 Veere
 Kade A 62 „De Houttuin” *172
 Kade 142, *186
 Velddriel dorp 101
 Veltman, Hendrik 43/44, 47
 Veltum, St. Antoniuskapel *128
 Venlo, Raadhuis *62
 Vere, Francis 220, 235
 Verhagen, Ir. 58
 Verheul Dzn., J. 182
 Vernenburg, Jan van 165
 Verster, A. J. G. (rec.) 39/40
 Verzameling
 Deelen, A. van *53
 Vloten, G. W. van *9
 vestingwerken 45, 47, 48, 52/53, 95/96, 115/128, 200, *127
 Vianen, Gijsbrecht van 116, 119, 128
 Vianen
 Batesteyn 115/116, 117, 117, 118, 119, 127
 Gasthuiskapel *37
 hofpoort 115
 stadsplan 107
 Viervant, Anthony 133
 Vijgh, Johan 125
 Vimmersby 31
 Vinkeles 216
 Visscher, Claes Jansz. 170, 200, 203
 vitrines 237
 Vleuten, esdorp 108
 Vlissingen, Evang. Luth. kerk *60
 Vollenhove en hare Havezathen *99
 Voorschoten
 Duivenvoorde *108
 Elstlaan 1 *37
 Herv. Kerk *6
 Nieuw Voordorp *7, *127
 Vorm, Stichting Willem van der (Rotterdam) *235
 Vraag en aanbod *175
 Vrienden van de Geldersche Kasteelen, stichting 122
 Vuren, dijkdorp 113

Waardenburg
 esdorp 107, 113
 kasteel 115, 117, 119/120 120 121, 125,
 127/128
 Wagenaar, J. 207, 212
 Warns, boerenmeubelen 15
 Warnsveld, Herv. Kerk *4, *36
 Wasch, K. *146
 Wassenaar, Kasteel Oud-Wassenaar 182
 Wassenaer van Duivenvoorde, Jacob van *7
 Waterlandkerkje, Herv. Kerk *38
 Weert, St. Martinuskerk *232
 Wel, huis van Malsen 115, 121, 125
 Well, kasteel *204
 Wenckebach, Prof. L. O. 222
 werpgaten 122
 Wervershoof, grafheuvel *34
 Westergeest, Herv. Kerk *35
 Westra Jr., 182
 Willem de Veroveraar 2
 Willem V, stadhouder 206, 208
 Willem de Zwijger 125
 Wimmercrantz 31, 37
 Wimmermark, Maria Charlotta 31
 Wolff-Filz, J.
 Sneek, Fries Scheepvaartmuseum gereorgani-
 seerd *155
 Stichting Oudheidkundig Museum (Rijswijk
 Z.H.) uitgebreid en heropend *175
 Wollega, sluisje van de Helomapolder *68
 Woudrichem, Raadhuis *109
 Wouw, Cornelia van, Hofje ('s-Gravenhage),
 *172
 Wouw, kasteel 117

 Zweelo, grafveld 1
 Zaandijk, Zaanlandse Oudheidkamer 23
 Zaanstreek, boerenmeubelen 10, 20/26, 24/25
 Zaltbommel
 Agnietenhuis 133, 136, 137
 Augustinessenklooster 136
 Boschstraat 20 en 82 137
 Gasthuis 129/130, 130, 132, 133, 135, 139;
 (-toren) *88
 Gasthuisstraat 24 132, 135

huis van Johan van Rossum 130, 134, 136
 Kerkstraat 2 De Trip 135
 Markt-hoek Waterstraat 133
 Markt 3 137
 maquette 138
 huis van Marten van Rossum 129, 133, 133,
 136
 Oenselsestraat 132, 135
 Oude Mannen- en Vrouwenhuis 133, 136
 Regulierenklooster 133, 133, 136
 R.K. kerk 133
 R.K. pastorie 137
 silhouet 129/141
 stadsplan 129/140, 129/130
 stadhuis 129, 133
 St. Maartenskerk 127, 133, 135, 135, 142
 poorten 132, 132
 Ruitersstraat 8, 10 133, 135
 tolhuis 131, 135
 vishal 133, 135
 waag 133
 Waterpoort 132, 132, 133, 134
 Waterstraat 26 132, 134
 Zandwerken, neolithische woningresten *33
 Zeeland, windkorenmolen, 't Oventje" *8
 Zegwaard, Herv. Kerk *38
 Zierikzee
 Gasthuiskerk *89
 Noorderhavenpoort 200
 Zijlstra, G., benoeming *115
 zilverwerk 238, 239/240
 Zoelen
 esdorp 107
 kasteel 121
 vondsten *2
 Zoelmond, esdorp 104, 107
 Zuiderzeegebied (boerenmeubelen) 9/28, 12, 13,
 24, 25
 Zuidlaren, Havezathe Laarwoud *183
 Zundert, Herberg „In den anker" *38
 Zutphen 84
 Pelikaanstraat 4 „De Kortegaerde" *201
 Wijnhuistoren *171
 zwaard 75, 86
 Zwartsluis, Natuurhistorisch museum Schoone-
 weide in een nieuw gebouw *158

Corrigenda:

Kol. 52 r. 6 v. b. 1958; lees 1859.

Kol. *92 r. 6 v. b.: q(ia)ter; lees q(ua)ter.

Kol. *229 r. 14 v. o. Aann. W. L. Mullikhuizen; lees Arch.: Y. Kok; r. 21 v. o. voltooid; lees begonnen.

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.